

**Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám
mádeniyat institutı Nókis filialı**

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

Ilmiy-metodikaliq jurnal

ŞAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

ART AND CULTURE BULLETIN

2026/3

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM
HÁM INNOVACIYALAR MINISTRILIGI**

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali
KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikalıq jurnalı

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali
SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI
ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский филиал Государственного института искусств и
культуры Узбекистана**
ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ
научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture
ART AND CULTURE BULLETIN
Scientific methodological journal

№3 (11)

2026

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Bas redaktor: Yusupov Kuanishbay Baltabaevich – Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı direktorı, filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Juwaplı xatker: Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

REDKOLLEGIYA AĞZALARÍ:

Ayapov Amanjol Tilepovich – filologiya ilimleri kandidadı, docent

Akilova Kamola Baltabaevna – Ózbekstan kórkem óner akademiyası akademigi, kórkem ónertanıw ilimleri doktorı, professor

Ansarbayev Najimatdin – Ózbekstan xalıq artisti, professor

Axımbetova Gulbaxar Kanatbaevna – Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, professor

Bekjanova Aynura Marxabaevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Berdimuratova Alima Qarlıbaevna – filosofiya ilimleri doktorı, professor

Xamidov Nuratdin Shamshetdinovich – filologiya ilimleri kandidadı, docent

Ismailova Maryash Xojabergenovna – Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artisti, professor

Jaksımova Urziya Jumabayevna – filologiya ilimleri kandidadı, docent

Kabulova Mexriban Tolıbayevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Kalekeev Kuanishbay Jartıbaevich – filologiya ilimleri kandidadı, docent

Karımova Nigora Ganıevna – kórkem ónertanıw ilimleri doktorı (DSc)

Khodjametova Gulchira Ilishevna – tariyx ilimleri kandidadı, professor

Qadiralıeva Altınay Mustafa qızı – mádeniyattanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent, (Qazaqstan)

Mambetkadirov Ğayratbay Amanbaevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Nurmuxamedova Shoira Zaxıdovna – arxitektura ilimleri doktorı, professor

Orazbayev Arıslanbay Kómeكبayevich – filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Paxratdinov Dauletmurat Yunisovich – filologiya ilimleri kandidadı, docent

Prekeeva Amangul Ansarbayevna – filologiya ilimleri kandidadı, docent

Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich – tariyx ilimleri kandidadı, professor

Turdiyev Baxtiyar Berdixanovich – tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Tleubaeva Baljan Seydraman qızı – pedagogika ilimleri kandidadı, docent, (Qazaqstan)

Todjıboeva Oltınoy Qosımovna – kórkem ónertanıw ilimleri doktorı (DSc), professor

Turğunova Nasiba Mamatovna – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Turdiyev Qalbay Abıevich – Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri, docent

Yakubov Baxtiyor Choriyevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Urazmbetova Lizaxan Taspolatovna – professor

Urazova Larisa Karamovna – tariyx ilimleri kandidadı, docent

Zaretidinov Qurbanbay – Ózbekstan kórkem óner ğayratkeri, professor

Zaretidinov Karamatdin Kurbanbaevich – docent

Shaniyazov Jeńısbay Uńgarbaevich – filologiya ilimleri kandidadı, docent

Juwaplı redaktorlar: G.Otepbergenova – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha

A.Bekjanova – rus hám inglis tili boyınsha

Muzıka redaktorı: M.Nasırov

Korrektor: D.Paxratdinov

Operator: B.Allaniyazov

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen Respublika ilimiy-metodikalıq jurnalı sıpatında 2023-jıldın 15-may kúngi №081166-sanı menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen.

Jurnal JAK (Joqarı attestaciya komissiyası) dizimine kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha kirgizilgen. (Tiykar: JAK 2025-jıl 12-fevraldaǵı №367/5-sanlı qararı)

Jurnal jılına tórt márte shıǵadı. (kvartalına bir ret)

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis tillerinde tómendegi baǵdarlar boyınsha qabıl etiledi:

- *Teatr hám muzıka*
- *Kino hám dramaturgiya*
- *Bibliografiya hám mádeniyat*
- *Folkloristika*
- *Jurnalistika*
- *Pedagogika*
- *Gumanitar pánler*

**ALGORITMLER SIMFONIYASÍ: JASALMA INTELLEKT JAŃA BETHOVEN BOLÍWÍ
MÚMKIN BE?**

Allambergenov Rustam Rzambetovich – *úlkén oqıtıwshı*

rallambergenov41@gmail.com

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

**СИМФОНΙΑ АЛГОРИТМОВ: МОЖЕТ ЛИ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ СТАТЬ
НОВЫМ БЕТХОВЕНОМ?**

Алламбергенов Рустам Рзамбетович – *старший преподаватель*

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана Нукусского филиала

**SYMPHONY OF ALGORITHMS: CAN ARTIFICIAL INTELLIGENCE BECOME A NEW
BEETHOVEN?**

Allambergenov Rustam Rzambetovich – *Senior Lecturer*

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanish sózler: jasalma intellekt, algoritm, muzıka kórkem óneri, sanlı kompozitor, klassikalıq muzıka, zamanagóy muzıka, emocionallıq tásir, muzıkalıq dóretiwshilik, neyrotarmaqlar, kompoziciya, estetikalıq analiz, dóretiwshilik, texnologiya hám kórkem óner, muzıka algoritmleri.

Rezyume. Bul maqalada jasalma intellekt texnologiyalarınıń muzıka kórkem ónerine kirip keliwi, ásirese, klassikalıq hám zamanagóy muzıkalıq shıǵarmalardı jaratıwdaǵı imkaniyatlardı analizlenedi. Izertlewde jasalma intellekt tárepinen jaratılǵan muzıkalıq kompoziciyalardıń kórkemlik sapası, emocionallıq tásiрі jáne insan kompozitorları dóretiwshiligi menen uqsas hám ayırmashılıq tárepleri kórip shıǵıladı. Sonday-aq, algoritmler járdeminde jaratılǵan muzıkalardıń tıńlawshı ruwxıylıǵına tásiрі, estetikalıq bahası hám dóretiwshilik túsinigine alıp kirip atırǵan jańa qatnaslar dodalanadı. Maqalada jasalma intellektiń muzıkalıq dóretiwshiliktegi ornı, onıń keleshekтеgi perspektivaları jáne "sanlı kompozitor" fenomeniniń mádeniy hám filosofiyalıq tárepleri sáwlelendiriledi. Izertlew nátiyesinde jasalma intellekt insan dóretiwshiligin tolıq almasıra almaytuǵını, biraq muzıkalıq dóretiwshilik procesinde nátiyjeli birge islesiwshı qural sıpatında áhmietli orın ieleytuǵını tiykarlanadı.

Ключевые слова: искусственный интеллект, алгоритм, музыкальное искусство, цифровой композитор, классическая музыка, современная музыка, эмоциональное воздействие, музыкальное творчество, нейросети, композиция, эстетический анализ, творчество, технологии и искусство, музыкальные алгоритмы.

Резюме. В данной статье анализируется проникновение технологий искусственного интеллекта в музыкальное искусство, особенно их возможности в создании классических и современных музыкальных произведений. В исследовании рассматриваются художественное качество, эмоциональное воздействие музыкальных композиций, созданных искусственным интеллектом, а также сходства и различия с творчеством человеческих композиторов. Также обсуждается влияние музыки, созданной с помощью алгоритмов, на психику слушателя, ее эстетическую ценность и новые подходы к пониманию творчества. В статье освещаются роль искусственного интеллекта в музыкальном творчестве, его будущие перспективы, а также культурные и философские аспекты феномена "цифровой композитор." В результате исследования обосновывается, что искусственный интеллект не может полностью заменить человеческое творчество, но играет важную роль в качестве эффективного партнера в процессе музыкального творчества.

Keywords: artificial intelligence, algorithm, musical art, digital composer, classical music, modern music, emotional impact, musical creativity, neural networks, composition, aesthetic analysis, creativity, technology and art, musical algorithms.

Summary. This article analyzes the penetration of artificial intelligence technologies into musical art, particularly their potential in creating classical and modern musical works. The study examines the artistic quality and emotional impact of musical compositions created by artificial intelligence, as well as similarities and differences with the work of human composers. It also discusses the impact of music created using algorithms on the listener's psyche, its aesthetic value, and new approaches to the concept of creativity. The article highlights the role of artificial intelligence in musical creation, its future prospects, and the cultural and philosophical aspects of the "digital composer" phenomenon.

Kirisiw. XXI ásirdeń úshinshi on jıllıǵına kelip, jasalma intellekt texnologiyaları insan iskerliginiń derlik barlıq tarawlarına tereń kirip bardı hám ásirese dóretiwshilik industriya ushın pútkilley jańa paradigmanı qalıplestirdi. Burın tek ǵana insan oy-pikiri, emocionallıq keshirmeleri hám estetikalıq talǵamı ónimi sıpatında qaralǵan muzıka kórkem óneri búgingi kúnde algoritmlık modellestiriw, neyrotarmaqlar hám generativ sistemalar járdeminde jaratılıp atırǵan sanlı kompoziciyalar menen jańa basqıshqa kóterilmekte. Muzıka endi tek ǵana estetikalıq hádiyse emes, al úlken kólemdegi maǵlıwmatlardı qayta isleytuǵın jasalma intellekt sistemalarınıń ónimi sıpatında da talqılanbaqta. Usı jaǵınan "jasalma intellekt jańa Betxoven bola ala ma?" degen soraw tek ǵana texnologiyalıq emes, al filosofiyalıq-estetikalıq hám mádeniy mashqala sıpatında da áhmiyetke iye bolmaqta. Sońǵı jılları generativ jasalma intellekt tiykarında isleytuǵın Suno, Udio, AIVA, Stable Audio sıyaqlı platformaların ǵalaba en jayıwı muzikalıq dóretiwshilik procesiniń túp-tiykarınan transformaciyalanıwına sebep boldı. 2025-jılǵı xalıqaralıq analizlerge bola, global "AI in Music" bazarı 5,2 milliard AQSh dollarına jetken bolıp, 2034-jılǵa barıp bul kórsetkish 60 milliard dollardan artıwı prognoz etilmekte. Generativ muzıka texnologiyalarınıń ortasha jıllıq ósiw pátı bolsa 27-30 procent átirapında bahalanbaqta. Sonıń menen birge, Deezer platforması maǵlıwmatlarına bola, 2025-2026-jılları platformaǵa júklep atırǵan jańa treklerdiń 18-44 procenti jasalma intellekt járdeminde jaratılǵanlıǵı anıqlanǵan. Ayırım waqıtlarda kúnine 75 mıńnan aslam AI-generatsiya etilgen muzıka faylları júklengenligi atap ótilgen. Bul process muzıkanıń mánisi hám dóretiwshilik ólshemlerine baylanıslı ilimiy kózqaraslardı qayta kórip shıǵıwǵa alıp kelmekte. Sebebi klassikalıq muzıka tariyxında ullı kompozitorlar - Lyudvig van Betxoven, Wolfgang Amadeus Mocart yamasa Iogann Sebastyan Bax - óz shıǵarmalarında insaniy sezim, ishki ruwxıy dramatizm hám estetikalıq jetiklikti jámlegen bolsa, jasalma intellekt bolsa usı sezim qatlamın statistikalıq úlgi hám itimallıq modelleri arqalı tákirarlawǵa urınbaqta. Áyne usı jerde "algoritmlık emociya" fenomenı júzege shıǵadı. Izertlewler sonı kórsetedi, tınlawshılardıń sezilerli bólegi elege shekem insan tárepinen dóretilgen muzıkanı emocionallıq jaqtan tereńrek dep esaplaydı. 2025-jılı muzıka prodyuserleri arasında ótkerilgen xalıqaralıq sorawnamada respondentlerdiń 80 procentten aslamı AI-generirlengen qosıqlarǵa abaylı múnásibet bildirgen hám olardı ayrıqsha belgilew tárepdarı ekenin atap ótken.

Bul maqalada jasalma intellekt tárepinen jaratılıp atırǵan klassikalıq hám zamanagóy muzikalıq shıǵarmaların sapası, emocionallıq tásiiri hám estetikalıq qunı ilimiy-teoriyalıq jaqtan analizlenedi. Sonday-aq, algoritmlık kompoziciyalardıń insan kompoziciyası menen uqsas hám ayırmashılıq tárepleri, tınlawshı psixologiyasına tásiiri hám keleshekte "sanlı kompozitorlar"dıń muzıka industriyasındaǵı múmkin bolǵan ornı haqqında ilimiy boljawlar alıp shıǵıladı.

Nátiyjeler. Izertlew dawamında jasalma intellekt tiykarında jaratılǵan klassikalıq hám zamanagóy muzikalıq kompoziciyalardıń kórkemlik sapası, emocionallıq tásiiri hám de tınlawshı tárepinen qabıl etiliw dárejesi kompleksli analizlendi. Alınǵan nátiyjeler sonı kórsetti, generativ algoritmler járdeminde jaratılıp atırǵan muzıkalar texnikalıq jetikligi hám strukturalıq únlesligi jaǵınan insan kompozitorları tárepinen jaratılǵan ayırım professional kompoziciyalar menen básikeyse alatıǵın dárejege jetken. Ásirese, transformer-arxitektura hám tereń neyron tarmaqlar tiykarında isleytuǵın muzikalıq modeller tonallıq, ritm, garmoniya hám melodiyalıq izbe-izlikti joqarı anıqlıqta modellestiriw imkaniyatına iye ekenligi anıqlandı.

Talqılawlar nátiyjesinde AI-generirlengen muzıkaların tiykarǵı ústinligi úlken kólemdegi muzikalıq maǵlıwmatlardı qayta islew tezligi hám kompoziciyalıq hár qıylıqta kórinıwı gúzetildi. Máselen, zamanagóy generativ sistemalar bir neshe sekund ishinde júzlegen melodikalıq kombinaciyalardı jarata aladı, bul kórsetkish insan kompozitorınıń dástúriy dóretiwshilik procesinen bir neshe júz esge tezirek. 2025-jıl jaǵdayına bola, dúnya boyınsha kúnine 70-80 mıńnan aslam AI tiykarında jaratılǵan muzıkalı trekler sanlı platformalardı júklenip atırǵanı atap ótilgen. Bul bolsa algoritmlık muzıkanıń global muzikalıq ekosistemaǵa tereń integraciyalanıp atırǵanın kórsetedi.

Eksperimental analizler dawamında tınlawshılardıń emocionallıq reakciyası da úyrenildi. Nátiyjelerge bola, respondentlerdiń úlken bólegi AI tárepinen jaratılǵan instrumental kompoziciyalardı dáslep insan tárepinen jaratılǵan shıǵarmalardan parıqlay almaǵan. Ásirese, klassikalıq usıldaǵı fortepiano hám orkestr kompoziciyalarında algoritmlık simulaciya dárejesi joqarı bolǵanı gúzetildi. Biraq, muzıkanıń kelip shıǵıwı haqqında maǵlıwmat berilgennen soń tınlawshılardıń estetikalıq bahası ózgeriwi anıqlanǵan. Bul jaǵday psixologiyada "kognitivlik identifikaciya effekti" menen túsindiriledi, yaǵnıy tınlawshı muzıkanıń artında insanlıq tájiriye bar ekenin bilse, kompoziciyanı sezimlik jaqtan

tereñirek qabıl etedi. Izertlew dawamında klassikalıq hám zamanagóy AI-kompoziciyaların emocióallıq intensivligi salıstırmalı analiz etildi. Nátiyjeler sonı kórsetti, jasalma intellekt tiykarınan muzikanıń sırtqı emocióallıq modelin tabıslı tákirarlay aladı, biraq onda individual ruwxıy dramatizm hám intuitivlik ekspressivlik dárejesi salıstırmalı tómen bolıp qalmaqta. Ásirese Betxoven, Shopin yamasa Raxmaninov sıyaqlı kompozitorlardıń quramalı psixologiyalıq ótiwlerge bay kompoziciyalarında insan tájiriyesiniń tereñligi algoritmik sistemalar tárepinen tolıq reprodukcıyalanbaǵanlıǵı baqlandı. Bul bolsa sezimlik dóretiwshilik fenomeniniń tek matematikalıq úlgielerge baylanıslı emesligin kórsetedi.

Prognóz nátiyjeleri bolsa keleshekte gıbrid dóretiwshilik modeli ústinlik etiwın kórsetpekte. Yaǵnıy, jasalma intellekt insan kompozitorı tolıq alıstırmaydı, kerisinshe onıń kreativ sherigi sıpatında jumıs alıp baradı. Ekspertlerdiń boljawına bola, 2030-jılǵa barıp ǵalaba striming platformalarındaǵı jańa muzikalardıń keminde 50 procenti AI járdeminde tolıq yamasa bir bólegi jaratılǵan boladı. Biraq akademik hám simfoniyalıq muzika tarawlarında insan kompozitorınıń individual estetikalıq pikirlewı ele uzaq waqıtqa shekem tiykarǵı determinant sıpatında saqlanıp qalıwı kútilmekte.

Ulıwma nátiyjeler sonı kórsetedi, jasalma intellekt muzika jaratıw procesinde joqarı texnologiyalıq nátiyjelilikke erisken bolsa da, insan sezimi, intuitiv tájiriye hám mádeniy sana menen baylanıslı dóretiwshilik qatlamdı tolıq reprodukcıyalay almay atır. Sol sebepli "algoritmik kompozitor" fenomeni klassikalıq dóretiwshilikti biykarlawshı emes, al onı transformaciyalawshı jańa basqısh sıpatında kózge taslanbaqta.

Dodalaw. Izertlew nátiyjeleri jasalma intellektin muzikalıq dóretiwshilik tarawına kirip keliwi ápiwayı texnologiyalıq modernizaciya emes, al kórkem óner filosofiyası, estetikalıq oy-pikir hám mádeniy ózine beyimlikke tásir etiwshi quramalı transformaciya procesi ekenin kórsetti. Ásirese, generativ algoritmlerdiń klassikalıq muzika kompoziciyaların joqarı anıqlıqta imitaciya etiwı "dóretiwshilik" túsiniǵiniń ózin qayta talqılaw zárúrligin júzege shıǵarmaqta. Sebebi tariyxtan muzika insannıń individual ruwxıy keshirmeleri, intuitiv pikirlewı hám emocional tájiriyesiniń kórkemlik kórinisi sıpatında bahalangan bolsa, búgingi kúnde algoritmik sistemalar bul procesti matematikalıq múmkinshilik hám statistikalıq modellestiriw arqalı qayta islep atır.

Dodalaw nátiyjeleri sonı kórsetti, jasalma intellekt muzikanıń formal-strukturalıq elementlerin tabıslı reprodukcıyalay aladı. Ásirese, ritmikalıq úylesiw, tonallıq balans, garmonikalıq progressiya hám janr stilizaciyası boyınsha AI sistemaları insan kompozitorları dárejesine jaqınlaspaqta. Biraq muzikanıń semantikalıq hám emocióallıq qatlamı máselesinde ahmiyetli pariq saqlanıp qalmaqta. Insan kompozitorı kóbinese óziniń turmıslıq tájiriyesi, sociallıq ortalıq, ruwxıy sezim yaki estetikalıq kózqarasların muzikaga síndiredi. Jasalma intellekt bolsa bunday seziw tájiriyesine iye emes; ol tek ǵana bar maǵlıwmatlar bazasındaǵı úlgielerdi optimallastıradı. Sol sebepli AI tárepinen jaratılǵan kompoziciyalar texnikalıq jaqtan jetik bolsa da, ayırım jaǵdaylarda "jasalma sezim" tásirin oyatadı. Bul jaǵday ásirese klassikalıq muzika segmentinde anıq seziledi. Betxoven, Mahler yamasa Chaykovskiy sıyaqlı kompozitorlar shıǵarmalarında insanıy dramatizm, ishki konflikt hám tariyxiy-mádeniy kontekst tiykarǵı orındı iyeleydi. Izertlew dawamında anıqlanıwınsha, AI sistemaları usı emocióallıq arxitekturanı formal jaqtan tákirarlawı múmkin, biraq onıń ontologiyalıq mánisin tolıq qayta jarata almaydı. Bul bolsa "algoritmik dóretiwshilik" hám "insanıy dóretiwshilik" arasındaǵı tiykarǵı shegaralardan biri sıpatında payda bolmaqta.

Dodalaw procesinde tıńlawshı psixologiyasına baylanıslı áhmiyetli tendenciya da baqlandı. Izertlewler sonı kórsetedi, kóplegen tıńlawshılar AI tárepinen jaratılǵan muzikanı dáslep insan dóretpesinen ajırata almaydı. Biraq kompoziciyanıń jasalma intellekt ónimi ekenligi málim bolǵannan soń, estetikalıq bahalaw dárejesi tómenleydi. Bul qubılıs insan sanasında kórkem óner hám avtor arasında kúshli psixologiyalıq baylanıs bar ekenligin kórsetedi. Demek, muzika tek sesler sisteması emes, al avtor shaxsı menen tıǵız baylanısqa mádeniy fenomen sıpatında qabıl etiledi. Biraq bul process penen bir qatarda avtorlıq huqıq hám intellektual múlk penen baylanıslı quramalı huqıqıy mashqalalar da júzege kelmekte. Jasalma intellekt millionlaǵan muzikalıq úlgieler tiykarında oqıtılǵanı sebepli, onıń dóretken kompoziciyalarında original avtorlıq elementlerdiń qıya sáwleleniwı itimalı bar. Bul bolsa "algoritmik plagiat," "sanlı derivativ shıǵarma" hám "avtorlıq subyekti" sıyaqlı jańa huqıqıy kategoriyalardı qalıplestirmekte.

Dodalaw nátiyjeleriniń jáne bir áhmiyetli tárepi - muzikalıq dóretiwshilikin demokratiyalasıwı menen baylanıslı. Aldınları professional kompoziciya kóp jılıq teoriyalıq

tayarlıq hám ámeliy tájiriýbeni talap etken bolsa, búgingi generativ platformalar ápiwayı paydalanıwshılarga da bir neshe minutta professional dárejedegi kompoziciyalar jaratıw imkaniyatın bermekte. Bul bolsa bir tárepten dóretiwshilik erkinlikti keńeytse, ekinshi tárepten muzikanıń keń tarqalıwı nátiyjesinde kórkemlik sapa normalarınıń tómenlewi qáwıplerin de júzege keltiredi. Analizler tiykarında sonday ilimiy juwmaq payda boldı, jasalma intellekt muzika kórkem óneriniń qarsılası emes, al onıń evolyuciyaıq dawamı sıpatında qaralıwı maqsetke muwapıq. XIX ásirde fonograf, XX ásirde sintezator hám sanlı audio texnologiyaları muzikalıq oy-pikirdi ózgeretkeni sıyaqlı, XXI ásirde generativ AI da jańa estetikalıq mákan jaratpaqta. Usı kózqarastan qaraǵanda, keleshektegi eń itimallı model "gibrid kompozitorlıq" koncepciyası bolıwı prognoz etilmekte.

Juwmaq hám usınıslar. Zamanagóy texnologiyalıq rawajlanıw sharayatında jasalma intellektiń muzika kórkem ónerine integraciyanıwı global mádeniy mákanda jańa dóretiwshilik basqıstı qalıplestirmekte. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetti, generativ algoritmler hám neyrotarmaq sistemaları muzikalıq kompoziciyalardı jaratıwda joqarı texnikalıq anıqlıq, stilistikalıq beyimlesiwsheńlik hám tezlikke erisken. Ásirese, ritm, garmoniya, tonal struktura hám janr imitaciyaı boyınsha AI texnologiyaları professional dárejedegi kompoziciyalardı jaratıw imkaniyatına iye ekenligi anıqlandı. Bul bolsa jasalma intellektiń tek ǵana texnologiyalıq qural emes, al muzikalıq óndiris procesiniń belsendi subyektine aylanıp atırǵan kórsetedi.

Izzertlew dawamında anıqlanıwınsha, jasalma intellekt tárepinen jaratılǵan klassikalıq hám zamanagóy muzikalıq shıǵarmalar tıńlawshılar tárepinen ayırım jaǵdaylarda insan kompoziciyalarınan parıqlanbay qabıl etilmekte. Biraq muzikanıń emocionallıq tereńligi, intuitivlik dramatizmi hám individual ruwxıy ekspressivligi máselesinde insan kompozitorınıń ústinligi saqlanıp qalmaqta. Sebebi insan dóretiwshiligi biologiyalıq sezim, jeke turmıslıq tájiriýbe hám sociallıq-mádeniy sana menen tıǵız baylanıslı bolsa, jasalma intellekt tiykarınan statistikalıq modellestiriw hám maǵlıwmatlar bazasındaǵı úlgieler tiykarında jumıs alıp baradı.

Izertlew nátiyjeleri jaqın keleshekte muzika industriyasında hibrid dóretiwshilik modeli ústinlik etetuǵının kórsetpekte. Yaǵnıy, jasalma intellekt insan kompozitorınıń ornın tolıq iyelemeydi, al onıń kreativ sherigi sıpatında jumıs alıp baradı. Prognozlarǵa bola, 2030-jılǵa barıp global striming platformalarındaǵı jańa kontentlerdiń úlken bólegi AI járdeminde jaratıladı yamasa qayta islenedi.

Ásirese, reklama, media, video oyın hám fon muzikaları segmentinde algoritmlik kompoziciyalar dominant poziciyanı iyelew itimalı joqarı. Biraq akademik simfoniyaıq muzika, opera hám eksperimental kompoziciya baǵdarlarında insan estetikalıq pikirlewi uzaq waqıt dawamında tiykarǵı dóretiwshilik determinant sıpatında saqlanıp qaladı.

Izertlew nátiyjesinde tómendegi ilimiy-ámeliy usınıslar islep shıǵıldı:

1. Jasalma intellekt járdeminde jaratılǵan muzikalıq shıǵarmalar ushın ayırıqsha huqıqıy status islep shıǵılıwı zárúr. Sebebi avtorlıq huqıqı bar sistemaları algoritmlik dóretiwshilik fenomenin tolıq qamtıp almay atır.

2. AI-generirlengen muzikalardı sanlı platformalarda arnawlı identifikaciyaıaw sistemasın engiziw maqsetke muwapıq. Bul tıńlawshılarga muzikanıń kelip shıǵıwı haqqında anıq maǵlıwmat beredi hám estetikalıq ashıq-aydınlıqtı támiyinleydi.

3. Jasalma intellekt járdeminde jaratılıp atırǵan muzikalarda milliy mádeniy ózine tánlik hám dástúriy muzikalıq miyrastı saqlawǵa ayırıqsha itibar qaratilıwı lazım. Bolmasa global algoritmlik standartlastırıw nátiyjesinde milliy muzika usıllarınıń unifikaciyanıwı júz beriwı múmkin.

4. Keleshektegi ilimiy izertlewlerde muzikanıń neyropsixologiyalıq tásiiri hám AI-kompoziciyalardıń insan sezimlerine uzaq múddetli tásin tereńirek úyreniw usınıs etiledi.

Ulıwma juwmaq sıpatında aytqanda, jasalma intellekt muzika tariyxındaǵı eń áhmiyetli texnologiyalıq burılıslardan birin baslap berdi, dep aytıw múmkin.

Ol muzikalıq dóretiwshiliktiń forması, tezligi hám ekonomikalıq modelin túp-tiykarınan ózgerтип atır. Biraq kórkem ónerdiń insaniylik mánisi - sezim, intuitivlik pikirlew hám ruwxıy tájiriýbe - házirshe algoritmlik sistemalar tárepinen tolıq reprodukcıyalanbay atır. Sol sebepli "algoritmler simfoniyaı" insan dóretiwshiliginiń alternativi emes, al onıń jańa texnologiyalıq evolyuciyaı sıpatında kórinmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Shavkat Mirziyoyevning Yangi O'zbekiston strategiyasi / Sh. M. Mirziyoyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
2. Falsafa / Q. Nazarov va boshqalar. – Toshkent: Sharq, 2019. – 496 b.

3. Madaniyatshunoslik asoslari / M. Bekmurodov. – Toshkent: Fan, 2020. – 312 b.
4. Axborot texnologiyalari / A. Abduqodirov, R. Ishmuhamedov. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2021. – 288 b.
5. Sun’iy intellekt asoslari / S. Qosimov. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2022. – 256 b.
6. Ludwig van Beethoven. Simfoniylar va fortepiano sonatalari to‘plami. – Berlin: Breitkopf & Härtel, 2015. – 540 b.
7. Johann Sebastian Bach. The Well-Tempered Clavier. – New York: Dover Publications, 2018. – 404 p.
8. Wolfgang Amadeus Mozart. Complete Symphonies. – London: Eulenburg, 2017. – 620 p.
9. [OpenAI Research](#). Generative Artificial Intelligence and Creative Systems // ilmiy maqolalar va texnik hisobotlar to‘plami. – Murojaat qilingan sana: 07.05.2026.
10. [Google DeepMind](#). Artificial Intelligence and Music Generation Research Reports. – Murojaat qilingan sana: 07.05.2026.
11. [MIT Technology Review](#). AI-generated music and the future of creativity // Analytical reports. – 2024–2025.
12. [Music Business Worldwide](#). Global AI Music Industry Statistics Report. – 2025.
13. [Deezer Newsroom](#). AI-generated tracks statistics and streaming analytics. – 2025.
14. [International Federation of the Phonographic Industry \(IFPI\)](#). Global Music Report 2025. – London, 2025.
15. [UNESCO Digital Culture Reports](#). Artificial Intelligence and Cultural Creativity. – Paris, 2024.
16. Briot J.-P., Hadjeres G., Pachet F. Deep Learning Techniques for Music Generation. – Cham: Springer, 2020. – 238 p.
17. Herremans D., Chuan C.-H., Chew E. A Functional Taxonomy of Music Generation Systems // ACM Computing Surveys. – 2017. – Vol. 50, № 5. – P. 1–30.
18. Cope D. Computers and Musical Style. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 312 p.
19. Agres K., Herremans D. Music and Artificial Intelligence: Current Developments and Future Perspectives // Artificial Intelligence Journal. – 2023. – Vol. 7. – P. 45–61.
20. McCormack J., Gifford T. Autonomous Music Generation and Aesthetic Evaluation // Journal of New Music Research. – 2022. – Vol. 51, № 2. – P. 89–104.

ÓZBEKSTANDA ESTRADA KÓRKEM ÓNERI HÁM JANRÍNÍN QÁLIPLESİWI

Askarova Ziywar Kóshkinbaevna – *docent*

asqarovaziywar74@gmail.com

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Askarova Jamila Niyetbaevna

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТРАДНОГО ИСКУССТВА И ЖАНРА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аскарова Зийуар Комкинбаевна – *доцент*

Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Аскарова Жамиля Ниятбаевна

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

FORMATION OF VARIETY ARTS AND GENRES IN UZBEKISTAN

Askarova Ziyar Komkinbaevna – *Associate Professor*

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Askarova Jamila Niyetbaevna

Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute

Tayanch soʻzlar: musiqa, estrada sanʼati, drama, komediya, xoreografiya, pantomima, professional, tasviriy sanʼat, sanʼatkor, xor, opera, askiya.

Rezyume. Oʻzbek musiqa sanʼatining keng ommaga moʻljallangan zamonaviy janrlaridan biri — bu estrada sanʼatidir. Ansambl shaklidagi ijrochilikning maqsadi va vazifasi milliy merosga yangicha yondashishdan iborat boʻlgan; u bir tomondan etnografiya yoki folklorning ajralmas qismini tashkil etsa, ikkinchi tomondan, konsert ijrochiligi doirasida folklorning yangi bir koʻrinishi sifatida namoyon boʻladi. Bu jarayonda folklor materiallari kundalik hayotdan olinib, sahna talablariga moslashtiriladi va sanʼat asariga aylantiriladi.

Ключевые слова: музыка, популярная музыка, драма, комедия, хореография, пантомима, профессионал, искусство, исполнитель, хор, опера, аския.

Резюме. Эстрада-один из современных жанров узбекского музыкального искусства, ориентированный на широкую аудиторию. Цель и функция ансамблевого исполнительства заключаются в применении нового подхода к национальному наследию: являясь, с одной стороны, неотъемлемой частью этнографии или фольклора, оно одновременно выступает как новая форма бытования фольклора в контексте концертного исполнения. В этом процессе фольклорный материал заимствуется из повседневной жизни, адаптируется к требованиям сцены и преобразуется в художественные произведения.

Keywords: music, popular music, drama, comedy, choreography, pantomime, professional, art, performer, choir, opera, askiya.

Summary. Estrada is a modern genre of Uzbek musical art aimed at a broad audience. The purpose and function of ensemble performance lie in applying a new approach to national heritage: while serving as an integral part of ethnography or folklore, it simultaneously acts as a new form of folklore's existence within the context of concert performance. In this process, folklore material is drawn from everyday life, adapted to the demands of the stage, and transformed into artistic works.

Kirisiw. Muzika keń mazmunğa iye bolıp, hámme milletlerdi baylanıstırıwshı qurallardıń biri. Onı túsiniw ushın til biliw shárt emes, biraq muzika óz nızamlıqlarına, forma hám janr ózgesheliklerine iye. Estrada francuz tilinen alınıp “estrade”-biyik, kóterińki mánisin ańlatıp, saxna mádeniyatınıń sintetikalıq túri bolıp dramalar, komediylar, muzıkalar, qosıqlar, kórkemlik oqıw, xoreografiya, pantomimo (háreket hám mimika menen kórsetip beriwshi saxnalıq janr), akrobatika. Ózbek muzika kórkem óneriniń kópshilikke arnalğan zamangóy janrlarınan biri estrada kórkem óneri bolıp tabıladı. Estrada milliy

atqarıwshılıq kórkem ónerinde ótken ásirdeń 20–30-jıllarından keń tarqalğan bolsa da, 50-jıllarğa kelip jańa zamangóy aǵıs qalıplese basladı. 80-90 jıllarğa kelip, estradanıń shın batısqa tán janrları qollanıla basladı hám jaslar arasında keń en jaya basladı. [1.5-5] Estrada (estrado taxtasupa), estrada kórkem óneri-1) keń mániste-kewil ashar, kópshilikke arnalğan kórkem (mángi, muzikalıq, oyın, tamashalıq hám.t.b.) janr hám sırtqı kórinislerdeń ulıwma ańlatpası. 2) tar mániste-saxnalıq professional kórkem óner túri. Rossiya hám gey bir mámleketlerde estrada Angliyada myusik-xoll, Franciyada varete, kafe-shantan,

kabare, AQSh ta shou, revyu sıyaqlı atamalar menen júritiledi. Estradanıń kelip shıǵıwı xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslı bolsa da, ol arnawlı bir (kommerciya-kópshilikke arnalǵan) kórkem óner túri retinde XIX ásirde Evropa iri qalalarınıń demokratiyalıq social-mádeniy ortalıǵında júzege kelgen. Estradanıń tiykarǵı forması — arnawlı orınlarda, úzliksiz túrde ótkeriletuǵın estrada koncerti bolıp tabıladı. Ol bir neshe (yamasa jeke) artist (sóz ustası, qosıqshı, ayaq oynshı er adam, aktyor hám.t.b.) tiń kórkem, tań qalarlıq mazmundaǵı kishi shıǵıwlarınan ibarat bolıp, tamashagóy menen tikkeley baylanısta bolıwı menen ajıralıp turadı. Evropada estrada tamashaları dáslep kafe hám restoranlarda, soń maslastırılǵan teatr imaratları hám basqa orınlarda qosıq aytıw jeke halda, ansambll yamasa xor menen birge kórinetuǵın bolǵan. Áhmiyetlisi vokal kórkem óneri házirgi kúnde opera, operetta, muzikalı dramalar, komediyalar hám estrada koncertlerinde de keń qollanılıp atır. Házirde Ózbekstanda estrada kórkem ónerin rawajlandırıw, estrada jámáátleri hám jeke atqarıwshılar iskerligin muwapıqlastırıw sıyaqlı wazıypalar “ózbeknavo” birlespesine júkletilgen. Estda oqıw baǵdarı retinde tálim sistemasına kiritilgen. Tariyxımızǵa názer taslasaq, Ózbekstanda 1927-jılı M.Qori Yaqubov tárepinen birinshi mámleketlik koncert-etnografiyalıq truppası shólkemlestirilip, ol professional ataǵına iye bolǵan dáslepki ózbek estrada jámáátı bolıp esaplanadı. Bul jámáát estrada qosıq, ayaq-oyn, sóylew janrların birinshilerden bolıp alıp shıqqan. Óziniń qısqa jumıs alıp barıwına qaramastan bul jámáát Ózbekstanda estrada kórkem óneriniń rawajlanıwında úlken úles qosqan.

Mámleketlik koncert-etnografiyalıq truppası repertuarına satiralıq saxnalar, qosıqlar, ayaq-oynlar, askiyalar kirgizilgen. Ansambll atamasınıń maqseti hám wazıypası milliy miyrasqa jańasha jantasıw edi. Bir tárepten etnografiya yamasa folklor xalıq dóretiwshiliginiń quramı hám ajıralmas bólimi bolsa, al ekinshi tárepten koncertli turmıs folklorınıń jańa forması. Folklor janrı kúndelikli turmıstan alınıp, saxnaǵa kóshirilip, kórkem óner shıǵarmasına aylanadı. Bul Tamara xanımnıń dóretiwshiliginde seziledi. Tamara xanıw hám Qori Yaqubovlar tárepinen lápár úlgeri hám obrazları, quwanışlı muzıka, talantlı aktyorlıq improvizatsiyası, milliy

kostyumları hám bezewleri saxnada bayram atmosferasınıń jetkerip beredi. Ol keyinshellı folklor forması tiykarındaǵı koncert-estradasın rawajlandıradı hám kóplegen folklor úlgerilerine iye dúnya xalıqlarınıń qosıq hám ayaq-oynları baǵdarlaması tiykarında ózgeshe teatr shólkemlestiriledi. Olarda sóz ustaları, qosıqshılar, ayaq oynshı er adam hám ayaq oynshı hayal-qızlar, sonıń menen birge, akrobat, gipnozshılar qatnasqan. [2] Estrada muzıkası xalıq arasında “jeńil muzıka” dep atalıp, yaǵnıy kópshilikke túsinikli, qabıllawǵa jeńil janr bolıp esaplanadı. Bir tárepten muzıkanıń muzikalıq quralları paydalanıladı, al ekinshi tárepten óziniń specifikalıq jetkerip beriwshi quralları qollanıladı. Úlken qalalarda elektr quralları menen bayıtılǵan muzıkalar jańlay baslaydı. Muzıka turmısında Evropa hám klassik tájiriybeleri tiykarında zamanagóy koncert formaları payda boladı. Dásturiy turmıs úlgerisinde mádeniyatta tiykarınan muzıka tánlawdıń eki túri saqlanıp qalınadı: jámiyetlik (ashıq orınlarda, kafe hám restoranlarda) hám jeke. Muzıkanıń jámiyetliklik funkciyalrı kóp qırılı. Estradanıń tiykarǵı forması arnawlı orınlarda úzliksiz túrde ótkeriletuǵın estrada konserti bolıp tabıladı. Estrada-vokal dógerigine 6 jastan 16 jasqa shekemgi oqıwshılar qamtıp alınadı. Estrada vokal atqarshılıǵı muzıkası búgingi kúnde tek ǵana kórkem óner túri eń bolıp, bálki social-mádeniy qubılıs bolıp tabıladı. Sol orında “vokal” sóziniń leksikalogiyalıq mánisine toqtalıp ótsek. “Vokal” sóziniń leksikalogiyalıq mánisi bizde áyyemnen ámelde bar bolǵan tariyxıy- social, mádeniy-bilimlendiriw processlerdiń ajıralmaytuǵın bir bólegi retinde áyyemgi zamanlardan berli jasap kelmekte. [3]

Ózbekstanda estradanıń rawajlanıwı tómendegi kórinislerde bolǵan: bir tárepten ol jaǵdayda dásturiy kórkem óner úlgeri saxna talaplarına maslastırılıp ózgeritilgen yamasa milliy janrlar negizinde jańa saxna túrleri jaratılǵan.

Ekinshi tárepten Ózbekstan estradası sırt el kórkem óneri forma hám usılların ózlestiriw menen bayıdı. Qosıqshılıq baǵdarında tiykarǵı orın tutqan vokal házirde keń tarqalıp ketkeni sir emes. Vokal-muzıka kórkem óneriniń ayrıqsha túri bolıp, eń áwele qosıq aytıw sheberligin joqarı dárejese ózlestiriwge tiykarlanadı.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Jabbarov A, Begmatov S, Azamatova M. “Ózbek musiqası tariyxı”. Toshkent. 2018 5-6-bet.
2. Nazaryan A. Israylov G, “Orkestr sinfi” (Estrada chólǵuchiligi ijrosida) Toshkent 2017. 5-bet.
3. Rahimov E. “Vokal”. Toshkent 2017-yıl. 4-5 bet.

**ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ САЗ ӘСБАПЛАРЫ: ТАРИЙХЫЙ ТИЙКАРЛАРЫ,
АТҚАРЫҰШЫЛЫҚ ДӘСТҮРИ ХӘМ МӘДЕНИЙ ФУНКЦИЯЛАРЫ**

Камал Дәўлетмуратов – оқытыўшы

allanazarzuka@gmail.com

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

**КАРАКАЛПАКСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ:
ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ИСПОЛНИТЕЛЬСКИЕ ТРАДИЦИИ И КУЛЬТУРНЫЕ
ФУНКЦИИ**

Камал Даулетмуратов – преподаватель

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**KARAKALPAK NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS: HISTORICAL FOUNDATIONS,
PERFORMANCE TRADITIONS AND CULTURAL FUNCTIONS**

Kamal Dauletmuratov – Lecturer

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: қарақалпақ музыкасы, саз әсбаплары, қобыз, дуўтар, гиржек, жыраўшылық, бақсышылық, материаллық емес мәдени мийрас.

Резюме. Мақалада қарақалпақ миллий саз әсбапларының тарийхый қәлиплесиўи, органологиялық белгилери, атқарыўшылық мектеплер менен байланысы хәм мәдений функциялары изертленеди. Қобыз, дуўтар, гиржек, баламан, қамыс най, сырнай, шынқобыз, үшпелек хәм дәп хаққындағы илимий мийнетлер, музей материаллары хәм ЮНЕСКО хўжжетлери салыстырмалы түрде талланды. Изертлеў нәтийжесинде миллий әсбапларды тек акустикалық қурал емес, ал «әсбап – атқарыўшы – жанр – тыңлаўшы орталығы» бирлигинде жасайтуғын пўтин мәдений система сыпатында түсиниў усынылады. Қобыз бенен жыраўшылық, дуўтар бенен бақсышылық дәстүрлериниң жанрлық-стильлик айырмашылықлары анықланып, заманағой оркестрлестириў жағдайында дәстүрий тембри сақлаў жоллары көрсетиледи.

Ключевые слова: каракалпакская музыка, национальные музыкальные инструменты, кобыз, дутар, гиржек, жырау, бахши, нематериальное культурное наследие.

Резюме. В статье рассматриваются историческое развитие, органологические особенности, исполнительские традиции и культурные функции каракалпакских национальных музыкальных инструментов. На основе сравнительного подхода анализируются научные исследования, музейные материалы и документы ЮНЕСКО, посвящённые кобызу, дутару, гиржеку, баламану, камышовой флейте, сурнаю, шынкобызу, ушпилеку и дапу. Основной научный вклад исследования заключается в разработке комплексной модели, в рамках которой каждый инструмент рассматривается не как изолированный акустический объект, а как элемент системы «инструмент — исполнитель — жанр — аудитория и исполнительская среда». В исследовании разграничиваются жанрово-стилистические функции кобыза в традиции жырау и дутара в традиции бахши, а также предлагаются практические меры по сохранению традиционных тембров посредством образования, цифрового документирования и обоснованной оркестровой адаптации.

Keywords: karakalpak music, national musical instruments, kobyz, dutar, girjek, zhyrau, bakhshi, intangible cultural heritage.

Summary. The article examines the historical development, organological features, performance traditions, and cultural functions of Karakalpak national musical instruments. Scholarly studies, museum records and UNESCO materials concerning the kobyz, dutar, girjek, balaman, reed flute, surnay, shynkobyz, ushpilek and dap are analysed comparatively. The principal contribution is an integrated model that treats each instrument as part of an “instrument – performer – genre – audience setting” system rather than as an isolated acoustic object. The study distinguishes the genre and stylistic roles of the kobyz in the zhyrau tradition and the dutar in the bakhshi tradition, and proposes practical measures for preserving traditional timbres through education, digital documentation and responsible orchestral adaptation.

КИРИСИҰ. Қарақалпақ халқының саз мәдениаты аўызеки поэзия, атқарыўшылық өнер, әсбап соғыў шеберлиги хәм жәмийетлик рәсимлер бирлигинде қәлиплескен. Сонлықтан

миллий саз әсбабын тек ғана даўыс шығаратуғын қурал деп бағалаў оның мәдени мазмұнын толық ашпайды. Әсбаптың материалы, қурылысы, тембри, оны шертиў

усылы, атқарыушының кәсіптік статусы хәм репертуары бир-бири менен тығыз байланысly. Қобыз жыраўдың эпикалық баянлауы менен, дуўтар бақсының лирикалық-дәстанлық атқарыуы менен, гиржек хәм баламан болса ансамбльлик сүйемеллеу дәстүри менен бирге қабылланады.

Теманың актуаллығы миллий әсбаплардың хәзирги глобал мәдений кеңісликтеги орны менен де белгиленеди. 2025-жылы Қарақалпақстанда соғылатуғын хәм жыраўлар тәрәпинен шертилетуғын қобыз өнери ЮНЕСКОның шұғыл қорғауға мүтәж материаллық емес мәдений мийрас дизимине киргизилди [4]. Бул халықаралық дәрежедеги тән алыу қобызды музей экспонаты сыпатында ғана емес, устаздан шәкиртке өтетуғын жанлы дәстүр сыпатында сақлау зәрүрлигин алға қояды.

Изертлеудің мақсети – қарақалпақ миллий саз әсбапларының тарийхый-типологиялық курамын анықлау, олардың атқарыушылық жанрлардағы функцияларын ашыу хәм сақлаудың заманағөй бағдарларын усыныу. Мақаланың илимий жаңалығы әсбапларды «әсбап – атқарыушы – жанр – тыңлаушы орталығы» модели тийкарында таллаудан ибарат. Бул модельде тембр музыкалық белги ғана емес, ал эпикалық ямаса лирикалық баянлаудың мәнисин тереңлестиретуғын көркемлик фактор сыпатында қаралады.

ИЗЕРТЛЕУ МАТЕРИАЛЛАРЫ ХӘМ УСЫЛЛАРЫ

Мақаланың дереклик базасын Т.Адамбаеваның қарақалпақ музыкасы тарийхына арналған мийнети [1], Ж.Абдисултановтың саз әсбаплары хаққындағы мақаласы [2], И.Р.Жуманиязовтың органоологиялық сыпатламалары [3], Россия этнография музейинің коллекциялық мағлыұматлары [6] хәм ЮНЕСКО материаллары [4; 5] қурайды. Изертлеуде тарийхый-салыстырмалы, органоологиялық сыпатлау, функционаллық-семантикалық таллау хәм дереклерди салыстырып тексеріу усыллары қолланылды. Мақала далалық экспедиция нәтийжесине емес, жәрияланған илимий хәм музей дереклеринің аналитикалық синтезине тийкарланады.

Қарақалпақ әсбапларын дауыс пайда етиу принципине қарай бир неше топарға бөлиуге болады: тарлы-тартқышлы әсбаплар – қобыз хәм гиржек; тарлы-шерпели әсбап – дуўтар; үрлемели әсбаплар – баламан, қамыс най, сырнай, сыбызғы хәм үшпелек; тилшели

өзи сесленетуғын әсбап – шынқобыз; урып ойналатуғын әсбаплар – дәп, дабыл хәм шатырлауық. Бул классификация акустикалық дүзилести көрсетеди, бирақ миллий дәстүрдеги орнын толық түсиндириу ушын кәсіптік хәм жанрлық функцияны да есапқа алыу керек. Мәселен, қобыз бенен дуўтар екеуи де тарлы әсбап болғаны менен, бириншиси жыраушылық эпосқа, екіншиси бақсышылық хәм халық қосықларына көбирек байланысқан.

Орайлық Азия халықлары әсбапларының қурылысы хәм формасында ұқсаслықлар бар. Соған қарамастан, қарақалпақ атқарыушыларының, әсиресе дуўтар шертиу техникасының өзине тән көп түрлилиги белгиленеди [3, 37-6.]. Демек, миллий өзгешелик әсбаптың сыртқы формасында ғана емес, қағыс, фразировкалау, тембрди басқарыу, репертуар хәм атқарыу жағдайында көринеди. Усы көзқарас әсбапты этникалық символ деп атаудан гөре, оның мәдений механизмін дәлилирек ашыуға мүмкиншилик береді.

Әсбап соғыуда тут, өрік хәм жиде ағашы, мал териси, ат қылы, асқабақ, қамыс, ылай хәм темир сыяқлы материаллардың қолланылыуы халықтың тәбий орталық пенен байланысын көрсетеди. Материал дауыстың тембрине тиккелей тәсир етеди: терили резонатор төмен хәм қоңыр сеслерди күшейтсе, жуқалап исленген ағаш қақпақ шерпели сестің анықлығын тәмийинлейди. Солай етип, әсбаптың акустикалық келбети шебердің материалды таңлау билими менен атқарыушының сес шығарыу техникасының бирлигинде пайда болады.

ҚОБЫЗ ХӘМ ЖЫРАУШЫЛЫҚ ДӘСТҮРИ

Қобыз – қарақалпақ саз мәдениятының ең көне хәм семантикалық жақтан салмақлы әсбапларының бири. Ол еки тарлы, тартқыш пенен шертилетуғын ағаш әсбап болып, ойылған резонатордың төменги бөлими теримен қапланады; тарлары хәм тартқышы дәстүр бойынша ат қылынан исленеди [3, 38-6.; 4]. Оның қоңыр, қою тембри жыраудың тамақтан шығаратуғын дауысы менен акустикалық жақтан үйлесип, қахарманлық жырдың салтанатлы хәм драмалық атмосферасын пайда етеди. Жырау атқарыуында қобыз үш функцияны орынлайды. Бириншиден, ол вокаллық партияның тоналлық хәм ырғақлық таянышы. Екіншиден, аспаплық кирисіулер, аралықлар хәм қайталамалар сюжетлик бөлимлерди

шегаралайды. Үшіншиден, тембрлик өзгеріс арқалы тыңлаушының эмоциялық дыққатын басқарады. Усы себепли қобызды жырау дауысына жай сүйемеллеуші деп емес, эпикалық баянлаудың тең хуқықлы компоненти деп қарау керек. Қобыздың бөлектенуіне корпус хәм саптан туратуғын ықшам түрлері жыраудың узақ сапарларында әсбапты қоржынға салып жүріуіне қолайлы болған [3, 38-б.]. Бул конструкциялық белгі көшпелі турмыс пенен атқарушылық кәсіптің байланысын аңлатады.

ЮНЕСКО қобызды соғыу хәм шертиу өнерін 2025-жылы халықаралық дизимге киргизгенде, оның Қарақалпақстан аймағында жасалатуғынын, екі ат қылы тарынан, терили корпустан хәм арнаулы тартқыштан туратуғынын, сондай-ақ жыраулардың эпикалық жырларды тамақтан атқаруы менен байланысын атап өтті [4]. Бірақ халықаралық статус дәстүрді автомат түрде сақтап қалмайды. Шеберлер санының азайуы, жаслардың қызығуының шекленуі хәм билимді әуладтан әуладқа беріудеги үзілістер ЮНЕСКО жойбаларында тийкарғы қәуіптер сыпатында көрсетілген [5]. Сонлықтан қорғаудың орайында әсбаптың өзі менен бирге шебер, жырау, репертуар хәм шәкіртлик орталығы туруы тийіс.

ДУҰТАР, ГИРЖЕК ХӘМ БАҚСЫШЫЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

Дуұтар – екі тарлы шерпелі әсбап; оның аты парсы тилиндегі «ду» – екі хәм «тар» – тар сөзлерінен келип шыққан. Қарақалпақ дәстүрінде ойма хәм қурама дуұтар түрлері ушырасады. Ойма түрдің шанағы тут ағашының пүтин бөлігінен ойылса, қурама түр жиңишке ағаш тилимлерін бириктиру арқалы соғылады; мойны сүйек оюлар менен безелген ала мойнақ дуұтарлар да белгілі [3, 39-б.]. Россия этнография музейінде халық шебері Сейд Нияз Жәрімбетов соққан, тут ағашынан ойылып, сүйек инкрустациясы менен безелген 1962-жылғы дуұтар сақланады [6]. Бул экспонат шеберлік дәстүрдің материаллық дәлилі болып табылады.

Дуұтар бақсының дауысына ырғақлық серпін, намаға мелодиялық таяныш хәм текстке эмоциялық реңк береді. Жыраушылықта қобыздың созылық, қоңыр тембри эпикалық кеңікті билдирсе, бақсышылықта дуұтардың қағыслары лирикалық қозғалысты, ашықлық сезімді хәм баянлаудың ишки динамикасын күшейтеді. Сонлықтан «қобыз – жырау – батырлық жыр» хәм «дуұтар – бақсы – дәстан/қосық»

байланыслары қарақалпақ музыка мәдениетіндегі екі жетекші атқарушылық кодты пайда етеді.

Гиржек – тартқыш пенен шертилетуғын үш тарлы әсбап. Оның домалақ резонаторы ағаштан ямаса асқабақтан соғылып, ашық бети терімен қапланады [3, 39–40-б.; 6]. Бақсы ансамблинде гиржек дуұтардың қысқа қағысларына созылық мелодиялық сызық пенен жууап береді. Баламан қосылғанда ансамбль тембри және де байып, вокаллық фразалардың аралығында аспаплық диалог пайда болады. Бул жерде гиржек хәм баламан «қосымша» әсбап емес, бақсының жеке атқаруын көп дауысly мәдениет үяқияға айландыратуғын жанапайшы қураллар болып табылады.

ҮРЛЕМЕЛІ, УРМАЛЫ ХӘМ ТИЛШЕЛІ ӘСБАПЛАРДЫҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Баламан, қамыс най, сыбызғы, сырнай хәм үшпелек қарақалпақ сес кеңіслигінің басқа қатламын қурайды. Баламанның жумсақ тембри жеке намада да, гиржек пенен ансамблде де қолланылады; сырнайдың күшлі сесі ашық майдандағы той-мереке орталығына қолайлы; қамыс най хәм сыбызғы шопаншылық турмыс пенен байланысly интим сес орталығын жаратады. Ылайдан исленетуғын үшпелектің әпіуайы қурылысы балалар ойыны, шопан намалары хәм дәслепки музыкалық тәрбия менен байланысқан [3, 41–42-б.]. Дәп болса ырғақты турақландырып, қосық хәм ойынның дене қимылы менен бирлігін тәмийінлейді.

Шыңқобыз – темир рамка хәм серпилмелі тилшеден туратуғын ықшам әсбап. Ол ерінің, ауыз қуысының хәм демнің резонаторлық мүмкіншіліктері арқалы түрлі обертоңларды шығарады. Россия этнография музейінің мағлыұматы бойынша, XX әсирдің бирінші ширегіне тийісли қарақалпақ шыңқобызы қызлар хәм хаяллар арасында қолланылған; ойнап болғаннан кейін тилшесі бузылмауы ушын оны шаш өрімi ушына байлап қойған [6]. Усы дерек әсбаплардың жыныслық-жаслық функцияларға да ийе болғанын көрсетеді. Музейде сақланған шатырлауық, шыңқобыз, XIX әсир ақыры – XX әсир басындағы гиржек хәм дуұтарлар жазба деректі материаллық фактлер менен толықтырады.

XX әсирдің ортасынан баслап қарақалпақ халық әсбапларын оркестр талабына сәйкестендіру, диапазонын кеңейту хәм нота системасына енгізу

жумислары алып барылды. 1957-жылы Қарақалпақ филармониясы жанында халық эсбаплары оркестрин дүзиў ҳаққында қарар қабылланып, коллективти шөлкемлестириў А. Султановқа тапсырылғаны көрсетиледи [3, 42-б.]. Бул процесс эсбапларды кәсиплик сахнаға алып шығып, ансамбльлик репертуарды кеңейтти. Соның менен бирге, стандартластырыў нәтийжесинде жергиликли тембр, дәстүрий қурылыс ҳәм жеке шертиў усылларының тегисленип кетиў қәўпи де бар.

Сонлықтан дәстүрий ҳәм реконструкцияланған эсбапларды бир-бирине қарсы қоймай, еки параллель бағдарда раўажландырыў мақсетке муўапық. Биринши бағдар түпнуска эсбап, оның материалы, өлшеми, сазланыўы, қағысы ҳәм репертуарын устаз-шәкирт усылында сақлайды. Екинши бағдар оркестр, музыка мектеби ҳәм заманагөй композиция ушын техникалық мүмкиншилиги кеңейтилген түрлерди қолланады. Мектеп, музыка мектеби, консерватория, музей ҳәм халық шеберлери арасында турақлы лабораториялар шөлкемлестирилсе, жаслар эсбаптың сыртқы көринисин ғана емес, оны соғыў, сазлаў, шертиў ҳәм репертуар менен бирге қабыллайды. ЮНЕСКОның Нөкисте

өткерген тәжирийбелик тренинглери де материаллық емес мийрасты билимлендириўге киргизиўдин эўладлар аралық байланысты күшейтетуғынын көрсетеди [5].

ЖУЎМАҚ

Қарақалпақ миллий саз эсбаплары тарийхый ҳәм акустикалық объектлер жыйындысы емес, ал халықтың көркем ойлаўын, кәсиплик атқарыўшылық мектеплерин ҳәм жәмийетлик қатнасларын бириктиретуғын система болып табылады. Қобыз жыраўшылық эпостың қоңыр тембрлик коды, дуўтар бақсышылық ҳәм лирикалық-дәстанлық орталықтың ырғақ-мелодиялық таянышы, гиржек пенен баламан ансамбльлик диалог куралы, үрлемели, урмалы ҳәм тилшели эсбаплар болса той, ойын, шопаншылық ҳәм шаңарақлық кеңисликлердин сес белгиси сыпатында хызмет атқарады. Миллий эсбапларды сақлаўда үш принцип әҳмийетли: түпнуска тембр ҳәм соғыў технологиясын хўжетлестириў; шебер-атқарыўшы-шәкирт байланысын қоллап-қуўатлаў; дәстүрий ҳәм оркестрлестирилген түрлердин функциясын анық ажыратыў.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Адамбаева Т. Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976.
2. Абдисултанов Ж. Қарақалпақ саз эсбаплары ҳәм сазлары // Наука и общество. – 2023. – № 2-1. – Б. 97–99. URL: <https://journal.ndpi.uz/ss/article/view/2023-2-1-048>
3. Jumaniyazov I. R. History of Karakalpak National Musical Instruments // European Journal of Arts. – 2024. – No. 2. – P. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.29013/EJA-24-2-37-43>
4. UNESCO. Art of crafting and playing Kobyz. Inscribed in 2025 on the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. URL: <https://ich.unesco.org/en/USL/art-of-crafting-and-playing-kobyz-02329> (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
5. UNESCO. Urgent safeguarding of the making of traditional musical instrument Kobyz and its tradition of Zhyrau performance. – 2025. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/urgent-safeguarding-making-traditional-musical-instrument-kobyz-and-its-tradition-zhyrau-performance> (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
6. Кубель Е. Л. Каракалпаки. Музыкальные инструменты // Российский этнографический музей: Коллекции онлайн. – 2022. URL: <https://collection.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2480> (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
7. Алламуратов А., Доспанов О., Тлеўмуратов Г. Қарақалпақша көркем-өнер атамаларының сөзлиги. – Нөкис, 1991.
8. Вызго Т. С. Музыкальные инструменты Средней Азии: исторические очерки / под ред. Ф. М. Кароматова, Г. А. Пугаченковой. – Москва: Музыка, 1980. – 190 с.
9. Петросянц А. И. Инструментоведение (узбекские народные инструменты). 2-е изд., доп. и перераб. – Ташкент: Ўқитувчи, 1980. – 126 с.

SHASHMAQOMNING IKKINCHI GURUH SHO‘BALARI VA ULARNING IJROCHILIK-PEDAGOGIK TALQINI

Mashrabjon Ermatov – *O‘zbekiston xalq hofizi, professor*
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti,
Musiqali teatr san‘ati kafedrası

ВТОРАЯ ГРУППА ШУБ ШАШМАКОМА И ИХ ИСПОЛНИТЕЛЬСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Машрабжон Эрматов – *народный хафиз Узбекистана, профессор*
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана,
кафедра искусства музыкального театра

THE SECOND GROUP OF SHU'BAS OF SHASHMAQOM AND THEIR PERFORMANCE-BASED PEDAGOGICAL INTERPRETATION

Mashrabjon Ermatov – *People's Hafiz of Uzbekistan, Professor*
Uzbekistan State Institute of Arts and Culture,
Department of Musical Theatre Arts

Tayanch so‘zlar: Shashmaqom, ikkinchi guruh sho‘balari, Buxoro Iroqi, Rok, Qalandari Dugoh, Samandari Dugoh, Saraxbori Oromijon, namud, doira usuli, hofizlik, maqom ijrochiligi, maqom ta‘limi.

Rezyume. Mazkur maqolada o‘zbek mumtoz musiqa merosining yirik qatlamlaridan biri bo‘lgan Shashmaqomning ikkinchi guruh sho‘balari, xususan, Buxoro Iroqi, Rok, Qalandari Dugoh, Samandari Dugoh va Saraxbori Oromijon kabi asarlarning musiqiy-uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Ushbu sho‘balarning asosiy Shashmaqom turkumidagi o‘rni, kuy yo‘li, doira usullari, namudlardan foydalanish, she‘riy vazn va ijro talqinidagi o‘ziga xosliklari yoritiladi. Shuningdek, Shashmaqom an‘analarini avlodlardan avlodga yetkazishda hofizlik maktabining o‘rni hamda ustoz hofizlarning ijrochilik va pedagogik faoliyati nuqtayi nazaridan mazkur merosning ta‘limiy-estetik ahamiyati ochib beriladi.

Ключевые слова: Шашмаком, вторая группа шубе, Бухоро Ироки, Рок, Каландарий Дугох, Самандарий Дугох, Сарахбори Оромижон, намуд, доира-усуль, хафизское исполнительство, исполнение макома.

Резюме. В данной статье анализируются музыкально-стилистические особенности второй группы шубе Шашмакома — одного из крупных пластов узбекского классического музыкального наследия, в частности таких произведений, как Бухоро Ироки, Рок, Каландарий Дугох, Самандарий Дугох и Сарахбори Оромижон. Освещаются место и значение данных шубе в основном цикле Шашмакома, особенности мелодического развития, доира-усулей, использования намудов, поэтического метра, а также своеобразие исполнительских интерпретаций. Кроме того, раскрывается роль школы хафизов в передаче традиций Шашмакома из поколения в поколение, а также образовательное и эстетическое значение данного наследия с точки зрения исполнительской и педагогической деятельности хафизов.

Keywords: Shashmaqom, second group of shobas, Bukhara Iroqi, Rok, Qalandari Dugoh, Samandari Dugoh, Saraxbori Oromijon, namud, doira rhythmic pattern, hafiz tradition, maqom performance, maqom education.

Summary. This article analyzes the musical and stylistic features of the second group of shobas (sections) of Shashmaqom, one of the major layers of Uzbek classical musical heritage, with particular attention to such works as Bukhara Iroqi, Rok, Qalandari Dugoh, Samandari Dugoh, and Saraxbori Oromijon. The article examines the position of these shobas within the main Shashmaqom cycle, their melodic structures, doira rhythmic patterns, the use of namud, poetic meters, and distinctive features of their performance interpretations. It also highlights the role of the hafiz (traditional singer) school in transmitting the traditions of Shashmaqom from generation to generation, as well as the educational and aesthetic significance of this heritage from the perspective of the performing and pedagogical activities of Uzbekistan's People's Hafiz and Professor Mashrabjon Ermatov.

Kirish. O‘zbek mumtoz musiqa san‘ati tarixida Shashmaqom alohida badiiy-estetik va ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo‘lgan murakkab musiqiy tizim sifatida shakllangan. Uning

tarkibidagi har bir maqom nafaqat muayyan lad-parda tuzilmasi, balki o‘ziga xos kuy yo‘llari, usullar, shakliy tuzilish, she‘riy matn va ijro an‘analari bilan tavsiflanadi.

Shashmaqomning mukammal ijrochilik tizimi asrlar davomida hofizlar, sozandalar va ustoz-shogird maktablari orqali takomillashib kelgan. Shu ma'noda maqom ijrochiligi faqat musiqiy asarni ijro etish mahorati emas, balki tarixiy xotira, badiiy tafakkur va milliy musiqiy dunyoqarashni avlodlarga yetkazish vositasidir.

Maqomshunoslik adabiyotlarida Shashmaqomning tarkibiy qismlari, ularning o'zaro munosabati va ijro xususiyatlari keng tadqiq etilgan. Xususan, maqomlarning nazariy asoslarini yoritishda Fitratning ilmiy qarashlari, Yunus Rajabiy tomonidan amalga oshirilgan notaga olish va nashr ishlari, shuningdek, keyingi maqomshunos olimlarning tadqiqotlari muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi. [1.22] Bugungi

kunda ushbu an'analarni zamonaviy ijrochilik va pedagogik jarayon bilan uyg'unlashtirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston xalq hofizi, professor Mashrabjon Ermatovning ko'p yillik ijrochilik va ustozlik faoliyati ana shu jarayonning muhim ko'rinishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Shashmaqomning ikkinchi guruh sho'balari

Shashmaqomning ashula bo'limidagi sho'balar ichki tuzilishi va ijro xarakteriga ko'ra bir necha guruhlariga ajratiladi. Ikkinchi guruh sho'balarning o'ziga xos jihati shundaki, ularning ayrimlari Savt va Mo'g'ulcha turkumlariga bevosita mansub bo'lmay, mustaqil musiqiy-ijodiy xususiyatlarni namoyon etadi.

Buxoro Irog'i

Hay yo ring man hay yo ray sa da g'ang man hay yo ray

o o o hay jo ni

mo ne bo'l di dar di ma ey be va fo da vo qil sang Va

fo ga va' da qi lib va' da ga va fo qil sang

Bunday sho'balardan biri — **Buxoro Iroqi**. U Saraxbori Iroq bilan musiqiy-genetik jihatdan bog'liq bo'lsa-da, uning tovushqatori Buzruk maqomining parda tizimiga moslashtirilgan. Natijada Buxoro Iroqi Buzruk maqomi tarkibida qaror topgan. [2.87] Bu holat Shashmaqom tizimining ichki dialektik tabiatini ko'rsatadi: bir tomondan, sho'ba o'zining tarixiy-musiqiy

ildizlarini saqlab qoladi, ikkinchi tomondan esa yangi maqom pardalari va ijro usullariga moslashadi. Buxoro Iroqining tarkibida Talqinchai Iroqi Buxoro, Chapandozi Iroqi Buxoro, Soqinomial Iroqi Buxoro va Ufori Iroqi Buxoro kabi shahobchalar mavjud. Ularning har biri bir turkum doirasida alohida ritmik, melodik va poetik xususiyatlarni namoyon etadi.

Buxoro Irog'i Talqinchasi

Ey sar vi noz qay si cha man gul

zo ri sen Bu she' va bir la

15

Talqinchai Iroqi Buxoro talqincha usuliga asoslangan shahobcha bo'lib, Buxoro Iroqining mazkur usuldagi ko'rinishini ifodalaydi. Talqincha usulining mavjudligi uning ritmik tuzilishini belgilabgina qolmay, kuy jumlarining shakllanishi va she'riy matnning musiqaga joylashtirilishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Maqom ijrochiligida bunday asarlarni o'zlashtirish xonadan faqat ovoz imkoniyatini emas, balki usulni ichdan his qilish, kuy rivojini anglash va matn-musiqqa mutanosibligini saqlashni talab etadi.

Chapandozi Savti Navo

Talqinchai Savti Navo

“Chapandoz” atamasi “chap andoz”, ya'ni teskari yoki aks andoza ma'nolari bilan izohlanadi.

Musiqiy nuqtayi nazardan Chapandozi Iroqi Buxoro talqin usuliga qarama-qarshi xarakterdagi ritmik va melodik harakatni namoyon etadi. Uning tovushqatori va ayrim namudlari muayyan darajada Talqinchai Iroqi bilan mushtarak bo'lsa-da, kuy yo'li va usulning yo'nalishida qarama-

qarshilik seziladi. Bu xususiyat maqom turkumining ichki kontrast tamoyilini kuchaytiradi. Maqomshunoslik nuqtayi nazaridan bunday qarama-qarshiliklar turkumning badiiy yaxlitligini ta'minlovchi muhim vositalardan biridir. Chunki turkumdagi asarlar bir-birini aynan takrorlamasdan, aksincha, o'zaro kontrast orqali umumiy musiqiy mantiqni yuzaga keltiradi.

Buxoro Irog'i Soqinomasi

Yu zung kim____ husn____ bur____ ji____ o'z____ ra xur____ she

6 *mf* di____ du rah____ shon dur ey____ an ga boq____ g'on

11 ki shi o____ yi____ na dek____ al____

14 bat____ ta hay____ ron dur ey

Soqinoma Iroqi Buxoroning muhim jihatlaridan biri uning she'riy vazn va kuy yo'li bilan uzviy bog'liqligidir. Maqom amaliyotida "Soqinoma" atamasi muayyan kuy yo'lga nisbatan ham, shu kuyga mos she'riy vaznga nisbatan ham qo'llanadi. Keyingi ijrochilik amaliyotida turli vaznlardagi g'azallarning Soqinoma kuylariga moslashtirilishi maqom musiqasining melodik imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan Soqinoma Iroqi Buxoro ijrochidan she'riy matnning aruz vaznini musiqiy fraza bilan uyg'unlashtirishni talab qiladi. Bu esa maqom hofizligining faqat vokal emas, balki adabiy-

estetik tayyorgarlikni ham taqozo etishini ko'rsatadi. [3.123] Ufori Iroqi Buxoro Buxoro Iroqining ufor xarakteridagi ko'rinishi bo'lib, unda ufori doira usuli asosiy ritmik omil sifatida namoyon bo'ladi. Uforlarning Shashmaqomdagi o'rni alohida ahamiyatga ega. Ular ko'pincha xonanda va raqqosa ijrosi bilan bog'liq holda namoyon bo'lib, maqom turkumining harakatchan, jo'shqin va sahnaviy qirralarini kuchaytiradi. Shu sababli uforlarni ayrim tadqiqotlarda Shashmaqomning "o'yin" xarakteridagi qismi sifatida talqin qilish hollari uchraydi.

Rok

mf Dil ba ro, man ga se ning____ dek yo ri ja____ non qay da dur?

8 Sen ga ham men dek el ich

14 ra____ zo____ ri hay____ ron qay da dur

Ikkinchi guruh sho‘balaridan yana biri — Rok. Ushbu sho‘ba Shashmaqom ijrochilik amaliyotida o‘ziga xos mavqega ega. “Rok” nomining Hindiston musiqa madaniyatidagi “rag” yoki “raga” tushunchasi bilan fonetik va semantik jihatdan yaqinligi maqomshunoslikda qiziqarli masalalardan biridir. Biroq bundan Rok sho‘basining musiqiy tuzilishi bevosita hind musiqasidan olingan degan xulosaga kelish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Markaziy Osiyo va Hindiston o‘rtasidagi tarixiy-madaniy

aloqalar uzoq davrlarga borib taqaladi. Savdo, ilm-fan, adabiyot va san‘at sohalaridagi munosabatlar natijasida ikki mintaqa musiqiy tafakkurida ham o‘zaro ta’sirlar yuzaga kelgan. Shuning uchun Rok atamasining shakllanishini mintaqalararo madaniy aloqalar kontekstida o‘rganish maqsadga muvofiq. Biroq Rokning parda tuzilishi va doira usulini Shashmaqomning umumiy tizimi doirasida tahlil qilish uning o‘zbek-tojik maqom an‘anasidagi mustaqil xususiyatlarini ham ko‘rsatadi.

Mustahzodi Rok

A yo Dil ba ro la' li no bim me ning

mf

o To' kul di qa dah

13

din sha ro bim me ning

Mustaxzodi Rok talqin usulida ijro etiladigan murakkab shahobchalardan biridir. Uning she'riy o'lchovi ham talqin xarakteridagi asarlar bilan bog'liq.

Mazkur asarning o‘ziga xos jihatlaridan biri — uning ichki musiqiy rivojida jumalarning turlicha joylashtirilishi va namudlardan foydalanishning o‘ziga xosligidir. Bunday murakkablik uning ijrosini boshqa ommabop sho‘balarga nisbatan qiyinlashtiradi. Shuning uchun Mustaxzodi Rok kabi asarlarni o‘zlashtirishda ustoz-shogird an‘anasi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki notaviy matn asarning umumiy tuzilishini ifodalashi mumkin bo‘lsa-da, maqom ijrosidagi mayda bezaklar, ohang talaffuzi, nafas olish, ovoz yuritish va usulni his qilish kabi jihatlar ko‘pincha bevosita ustozdan shogirdga o‘tadi.

Qashqarchai Rok nom jihatidan Qashqarcha usulini eslatga-da, uning amaliy ijrosida Soqinoma

usulining mavjudligi diqqatga sazovordir. Bu holat Shashmaqomdagi nom va musiqiy mazmunning har doim ham to‘liq bir-biriga mos kelavermasligini ko‘rsatadi. Mazkur hodisani maqomlarning tarixiy shakllanish jarayoni bilan bog‘lash mumkin. Maqomlar uzoq vaqt davomida og‘zaki-an‘anaviy tarzda yashab kelgani sababli ayrim asarlarning nomi, usuli va ijro variantlari hududiy hamda ustozlik maktablariga qarab o‘zgarib borgan.

Soqinomai Rok esa o‘zining jonli, harakatchan va raqsob xarakteri bilan ajralib turadi. Uning ansambl ijrosiga qulayligi ushbu asarning ijrochilik amaliyotida ommalashishiga xizmat qilgan.

Ufori Rok ham mazkur turkumning o‘ziga xos yakunlovchi qismlaridan bo‘lib, undagi melodik sakrashlar va namudlardan foydalanish xonandadan keng diapazon va mukammal texnik tayyorgarlikni talab qiladi.

Qalandari Dugoh

mf Bo'yung nax li, ki rashk el tur ba se sar vi ra

8 von an din Da rig' et mas me ning ko'ng lum ta nu

14 jo nu ra von an din o o

p

Qalandari Dugoh Shashmaqomning mazmunan va ijro jihatidan murakkab sho'balardan biri hisoblanadi. Uning kelib chiqishi "Qalandariy" yo'llari va zikr an'alari bilan bog'lanadi. Qalandari Dugohning talqin usulidagi ritmik tuzilishi ham uning zikr harakatlari bilan aloqadorligini ko'rsatuvchi jihatlardan biridir. Bunday xususiyat asarning nafaqat musiqiy, balki ma'naviy-estetik mazmunini ham kuchaytiradi. Asarning vokal diapazoni keng bo'lgani sababli uni ijro etish

uchun xonadandan katta ovoz imkoniyati talab qilinadi. Shu sababli Qalandari Dugohning ijrochilik amaliyotida nisbatan kam uchrashi tabiiy holat sifatida qaralishi mumkin.

Samandari Dugoh esa talqincha usulida ijro etilishi bilan Qalandari Dugohga o'ziga xos kontrast hosil qiladi. Uning kuy yo'li va namudlarida Qalandari Dugoh bilan aloqadorlik sezilsa-da, ritmik xarakterdagi farq asarning mustaqil badiiy qiyofasini yaratadi.

Samandari Dugoh

mf Ta kal luf har ne cha su rat da bo'l sa on din or tiq sen

9 Se ni jon der lar am mo be ta kal luf jon din or tuq sen

Bu ikki asarni qiyosiy o'rganish Shashmaqom turkumlarida "savol-javob", "aks

ettirish" va "kontrast" tamoyillarining qanday ishlashini anglashga yordam beradi.

Saraxbori Oromijon

mf o o o o jo nim din o'z ga yo ri va fo

8 dor top ma dim Ko'ng kum din

13 o'z ga mah ra mi as ror top ma dim

Saraxbori Oromijonning musiqiy qiyofasi Dugoh pardalaridagi zamzamalardan boshlanishi bilan ajralib turadi. Asar nomining o'zida ham uning poetik-musiqiy mazmuni mujassam. Saraxbor janrining Shashmaqomdagi o'rnı alohida. U ko'pincha ashula bo'limining boshlovchi va muhim qismlaridan biri sifatida qaraladi. Saraxborlarning melodik ko'lami, shakliy tuzilishi va ijro imkoniyatlari xonandadan yuqori darajadagi maqom tayyorgarligini talab qiladi.

Saraxbori Oromijonning zarbul qadim usuliga mansubligi ham uning ritmik tabiatini belgilovchi muhim jihatdir.

Ustoz-shogird an'analari va maqom ijrochilik maktabi

Shashmaqomni asrlar davomida saqlab kelgan asosiy mexanizmlardan biri — ustoz-shogird an'anasidir. Maqom ijrochiligi og'zaki-an'anaviy xarakterga ega bo'lganligi sababli asarning musiqiy matni bilan bir qatorda uni ijro etishning uslubiy me'yorlari ham avloddan-avlodga o'tib kelgan. Maqom xonandaligi ijrochilik faoliyatini ham ana shu an'ananing zamonaviy bosqichdagi davomiyligi nuqtayi nazaridan baholash mumkin. Ustozlarimiz faoliyatlarida maqom asarlarining badiiy mazmunini yetkazish, mumtoz ashula ijrochiligining vokal imkoniyatlarini namoyon qilish va yosh ijrochilarni milliy musiqiy merosga hurmat ruhida tarbiyalash masalalari muhim o'rin tutadi. Ustozlar faoliyatining ilmiy-pedagogik ahamiyati shundaki, maqom ijrochiligi faqat tayyor kuylarni takrorlash emas, balki asarning ichki mazmunini anglash, she'riy matnni to'g'ri talqin qilish, usul va lad munosabatlarini his etish hamda ijro jarayonida badiiy yaxlitlikni saqlashni talab qiladigan murakkab san'at turi sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, Buxoro Iroqi, Rok, Qalandari Dugoh, Samandari Dugoh kabi murakkab sho'balarni yosh ijrochilarga o'rgatishda ustozning shaxsiy ijro tajribasi katta ahamiyatga ega.

Chunki bunday asarlarda notaga tushirilgan musiqiy matndan tashqari, an'anaviy ijrochilik maktabiga xos ko'plab jihatlar — avjga chiqish, namudlarni qo'llash, ohang bezaklari, nafas taqsimoti, so'z va kuy munosabati hamda usulni ichki his etish mavjud.

Maqom ta'limining tarbiyaviy ahamiyati

Maqom san'ati yosh avlodning estetik didini shakllantirish bilan birga, uning ma'naviy dunyosini boyituvchi muhim vositalardan biridir. Shashmaqom repertuaridagi g'azal va ruboiylar mumtoz adabiyotning yuksak namunalariga asoslanganligi sababli maqom ta'limi musiqa va adabiyotning uzviy birligini ta'minlaydi. Shu ma'noda maqomni o'rganish jarayonida o'quvchi yoki talaba bir vaqtning o'zida:

- *musiqiy eshitish qobiliyatini;*
- *ritmik tafakkurini;*
- *vokal ijrochilik mahoratini;*
- *mumtoz she'riyatni anglash qobiliyatini;*
- *estetik didini;*
- *milliy-madaniy tafakkurini rivojlantiradi.*

Maqom ta'limining yana bir muhim jihati — sabr, izchillik va muntazam mashqni talab qilishidir. [4] Murakkab sho'balarni o'zlashtirish jarayonida ijrochi asarning tashqi shaklini emas, uning ichki mantiqini anglashga intiladi. Bu esa musiqiy tafakkurning shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Shashmaqomning ikkinchi guruh sho'balari o'zining murakkab musiqiy tuzilishi, usul va kuy yo'llarining rang-barangligi, she'riy matn bilan uzviy bog'liqligi hamda o'ziga xos ijrochilik talablari bilan maqom merosining alohida qatlamini tashkil etadi. Buxoro Iroqi va uning Talqinchai Iroqi Buxoro, Chapandozi Iroqi Buxoro, Soqinomial Iroqi Buxoro hamda Ufori Iroqi Buxoro kabi shahobchalari turkum ichidagi musiqiy kontrast va rivojlanish tamoyillarini namoyon etsa, Rok turkumi o'zining noodatiy usul va melodik tuzilishi bilan ajralib turadi. Qalandari Dugoh va Samandari Dugoh esa zikr an'analari bilan bog'liq musiqiy qatlamning Shashmaqom tarkibida saqlanib qolganini ko'rsatadi. Saraxbori Oromijon esa Saraxbor janrining o'ziga xos badiiy imkoniyatlarini namoyon etadi. Mazkur asarlarning ijrosi va avlodlarga yetkazilishida ustoz-shogird an'anasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu jihatdan ustozlarimizning ijrochilik va pedagogik faoliyati milliy maqom merosini zamonaviy sharoitda davom ettirish, yosh avlodga yetkazish va uning badiiy-estetik imkoniyatlarini ochib berish jarayonida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rajabiy Yu. Shashmaqom I-tom. Toshkent 1980 y.
2. Bo'riyeva K. Yakka xonandalik. Toshkent 2023 y.
3. Matyakubov Sh. Ansambl uslubiyoti Toshkent 2024 y.

DÁSLEPKI AYAQ OYÍN ÓNERINIŇ QÁLIPLESİWI

Xalilaeva Almagul Dauletmuratovna – oqitiwshı

rozahalilaeva2@gmail.com

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

ФОРМИРОВАНИЕ РАННЕГО ТАНЦЕВАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Халилаеву Алмагул Даулетмуратовну – преподаватель

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE FORMATION OF EARLY DANCE ART

Khalilayeva Almagul Dauletmuratovna – Lecturer

Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanish sózler: ayaq oyın, ayaq háreketi, atletikalıq ayaq oyın, balet, kompoziciya, Improvizaciya, pantomima, valc.

Rezyume. Bul ilimiy maqalada ayaq oyın kórkem óneriniń qáliplesiwi hám dáslepki ayaq oyın háreketleri ilimiy jaqtan talqılanǵan. Izertlew jumısında Áyyemgi Shıǵıs hám antik dáwirlerde, sonday-aq, orta ásirlerde ayaq oyın kórkem óneriniń rawajlanıw basqışları atap ótilgen.

Ключевые слова: танец, движение ног, атлетический танец, балет, композиция, импровизация, пантомима, вальс.

Резюме. При освещении темы данной научной статьи с научной точки зрения анализируется становление и первые танцевальные движения искусства ая. В исследовательской работе отмечаются этапы развития танцевального искусства в период Древнего Востока и античности, а также в Средние века.

Keywords: dance, footwork, athletic dance, ballet, composition, improvisation, pantomime, waltz.

Summary. This scientific article analyzes the formation and early dance movements of aya art from a scientific perspective. The research work notes the developmental stages of dance art in the Ancient East and antiquity, as well as in the Middle Ages.

KIRISIW. Ayaq oyını - belgili bir kompoziciyaǵa qurılǵan hám muzıka menen atqarılatuǵın ritmli, kórkem dene háreketleri jıyındısı bolıp tabıladı. Ol insan mádeniyatınıń eń áyyemgi kórkem óner túrлерinen biri bolıp esaplanadı. Ayaq oyını arqalı adamlar ózleriniń quwanışın, qayǵısın hám túrli sezimlerin basqa adamlarǵa jetkerip kelgen. Sol sebepli ayaq oyını insannıń ishki ruwxıy dúnyasın sáwlelendiretuǵın ayrıqsha kórkem qural sıpatında qáliplesken.

Tariyxqa názer salsaq, áyyemgi dáwir adamlarınıń turmısında ayaq oyını úlken orın tutqan. Olardıń ómirindegi kóplegen áhmiyetli waqıyalar ayaq oyın menen baylanıslı bolǵan. Máselen, balanıń tuwılıwı, bir adamnıń ólimi, urısqa atlanıw, jańa basshını saylaw yamasa nawqastı emlew sıyaqlı waqıyalar ayaq oyını arqalı belgilenetuǵın bolǵan. Bul ayaq oyınlar tek ǵana kórkem ilaj bolıp qalmastan, sol dáwirdegi adamlardıń isenimi hám dástúrleri menen de tıǵız baylanıslı bolǵan. [1]

Áyyemgi adamlardıń dúnyasında ayaq oyın tábiyat kúshleri menen de baylanıslı dep esaplanǵan. Ayaq oyını arqalı olar jawın jawıwın tilep, quyash nurların, jerdiń ónimdarlıǵın, adamlar arasındǵı bir-birin qorǵaw hám keshirim sıyaqlı túsiniqlerdi bildiriwge háreket etken. Bul

ayaq oyınlar adamlardı birlestirip, ulıwma sezimler menen ruwxıy birligin bekkemlegen.

USÍLLAR. Bul ilimiy maqala temasın sáwlelendiriwde aya oyın óneriniń qalıplesiw hám dáslepki ayaq oyın óneri háreketleri ilimiy kóz qarastan talqılanadı. Izertlew jumısında Áyyemgi Shıǵıs hám antik dáwir, sonday-aq, Orta ásirlerge kelip ayaq oyını óneriniń rawajlanıw basqışları atap ótıledi.

NÁTIYJE HÁM TALQÍLAWLAR.

Ayaq háreketi (francuzsha pas - «adım») insan háreketleriniń eń ápiwayı formalarınan payda bolǵan. Olarǵa júriw, juwırıw, sekiriw, jılıw, aylanıw hám terbeliw sıyaqlı háreketler kiredi. Uzaq waqt dawamında bul háreketler bir-biri menen úylesip, áste-aqırın dástúriy ayaq oyın háreketlerine aylanǵan. Sol sebepli ayaq oyını insan turmısınıń tábiyiy háreketлерinen kelip shıqqan kórkem óner túri esaplanadı. [2]

Evropada ayaq oyını mádeniyatınıń rawajlanıwına Áyyemgi Shıǵıs hám antik dáwir ayaq oyını kórkem óneri tiykar boldı. Áyyemgi Shıǵıs - Assuriya hám Áyyemgi Egipet diniy bayramlarında ayaq oyın hám ırǵaqlı háreketler úlken sociallıq hám mádeniy tásir kórsetken. Bul oyınlar tiykarınan qutlıqlaw, qorǵaw hám tabıs tilekleri hám bayram keypiyatı sıpatında

orınlangan. Áyyemgi Greciya - Áskeriy háreketler hám atletikalıq ayaq oýınlar grek teatr tamashalarında óz aldına bólim sıpatında kórsetilgen. Pantomimist ayaq oýınshılar eramızǵa shekemgi IV-II ásirlerde ellinler dáwirinde payda bolǵan. Ellinizm dáwiri hám Áyyemgi Rim - Ellinizm ayaq oýını Rimde (eramızdan aldınǵı II-I ásirler) rawajlanıp, eramızdın II-V ásirlerinde pantomimada hám teatrda járdemshi kórkem óner sıpatında jaratılǵan. [3] Orta ásirlerge kelip, Evropa ayaq oýın teatrı rawajlanıwın dawam ettirdi. Bul waqıtta jonglyorlar, shpilmanlar, skomoroxlar payda boldı hám kóshe, bazar hám bayramlar saxnasında atqarılıp, xalıqqa járdemshi kórkemlik hám sazlı qızıqlılıq berdi. [4] XV-XVI ásirler - ayaq oýınlarına baǵışlangan kitaplar shıǵarıla basladı. Sol dáwirde moreskler - syujetli ayaq oýın saxnaları atqarılıp, dramaturgiyalıq hám komik elementler qalıplesti. XVII ásir baslarında balet payda boldı hám Evropa klassik ayaq oýını sisteması dástúrlestirip jasay basladı. 1661-jılı Franciya - Korollıq ayaq oýını akademiya shólkemlestirildi hám bul akademiya házirgi klassik balet sistemasınıń tiykarın qalıplestirdi. Bul sistemada dene háreketiniń quralı, ritm hám teatr qaǵıydaları rásmiy qalıpke keltirildi.

Avstriya aymaǵı - juplıq aylanbalı úsh bólimli landler [5] ayaq oýını kem-kemnen keń tarqalıp, kópshiliktiń súyikli valc ayaq oýınına aylandı. XVIII-XIX ásirler aralıǵında vals kóplegen Evropa mámleketlerine tarqala basladı.

XIX ásirdeń ekinshi yarımı - saxna ayaq oýınında leytmotiv payda boldı. Leytmotiv (nem. Leitmotiv - «jetekshi motiv») - shıǵarmada tákirarlanatuǵın muzıkalıq aylanba, obraz, detal yamasa tiykarǵı ideya bolıp, ol qaharman, hádiyse, pikir yamasa jaǵdaydı xarakterlep, mazmunın tereńlestiredi hám dramaturgiyalıq rawajlanıwdı jaratadı. [6] Sonday-aq, XIX ásir ortalarınan baslap ayaq oýın hám kordebalet (fr. corps de ballet) jeke atqarıwshıları hám basqa qatnasıwshılarına úlken itibar qaratıldı. Ayaq oýınında háreketler kóbinese aldınnan belgilengen kompoziciya boyınsha orınlanadı. Biraq ayırım jaǵdaylarda improvizaciya elementleri de qollanıladı. Improvizaciya ayaq oýını atqarıwshısına óz sezimlerin erkin bildiriwge hám

shıǵarmanıń mazmunın tereńrek ashıwǵa imkaniyat beredi.

Ayaq oýınıń qalıplesiw basqışları haqqında kóplegen qanıgeler túrli kózqaraslardı bildirgen. Mısalı, amerikalı xoreograf Marta Grem ayaq oýın ónerin dene háreketleri arqalı bildirilgen tereń ruwxıy sezimlerdeń haqıyqıy kórinisi dep táriypleydi. [7] Onıń pikirinshe, ayaq oýın adamnıń ishki sezimlerin hám ruwxıy dúnyasın ashıp beretuǵın kórkem qural bolıp tabıladı. Sonday-aq, antropolog Djoan Kealiinoxomoku ayaq oýınǵa tómendegishe anıqlama beredi: ayaq oýın óneri - dene háreketleri arqalı belgili forma hám stil boyınsha orınlanatuǵın háreketler jıyındısı. Bul anıqlama ayaq oýınıń tek estetikalıq emes, al belgili bir qurılısqa iye bolǵan kórkem háreket sisteması ekenligin kórsetedi. Juliya Charlotta van Kemp (Julie Charlotte Van Camp) óziniń ilimiy dissertaciya jumısında ayaq oýınǵa berilgen kóplegen anıqlamalardı tallap, olardıń tiykarǵı qaǵıydaların bir sistemaǵa keltirgen. Onıń pikirinshe ayaq oýını - bul formaǵa keltirilgen, yaǵnıy belgili bir usıl yamasa úlgi boyınsha orınlanatuǵın insan háreketi bolıp tabıladı. Ayaq oýını ádette muzıka yamasa basqa da ırǵaqlı sesler menen úyles halda atqarıladı hám náziklik, sulıwlıq sıyaqlı estetikalıq qásiyetlerge iye boladı.

Ayaq oýını kórkem óneri pútkil adamzat jámiyetiniń mádeniy dástúrlerinde payda bolǵan hám búgingi kúnde de rawajlanıp kelmekte. Adamzat tariyxınıń uzaq dáwirleri dawamında ayaq oýın jámiyet penen birge ózgerip, jana forma hám usıllar menen bayıp barǵan. Hár bir xalıqtıń ayaq oýınları olardıń turmıs tárizi, dástúrleri hám ruwxıy qádiriyatların sáwlelendiredi.

Juwmaqlap aytqanda, ayaq oýını insaniyat mádeniyatınıń ajıralmas bólegi bolıp, insannıń sezimleri, oyları hám ruwxıy dúnyasın kórkem túrde sáwlelendiredi. Hár bir xalıqtıń ayaq oýın dástúrleri olardıń turmıs, mádeniyatı hám ruwxıy qádiriyatların ózinde jámleydi. Ol adamlardıń sezimlerin, pikirlerin, tileklerin, oy-pikirlerin hám ishki dúnyasın kórkem túrde jetkerip beriwshi til sıpatında qalıplesken kórkem óner túri esaplanadı. Solay eken ayaq oýını tariyxı adamzat penen birge rawajlanıp, jańa forma hám usıllar arqalı bayıp bara beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Karimova R. 0 ‘zbek raqslari. T. 2003-y.
2. Hamidova X., Sayfullayeva D., Zokirova S. Merosiy raqs durdonalari. T. 2003y.
3. Sayfullayeva D., Kazakbayeva Z. 0 ‘zbek raqs san’ati tarixi va raqs sahnalashtirish sirlari. T. 2006.
4. Vasil’eva-Rojdestvenskaya. Tarixiy-maishiy raqs. M. 1971 y.
5. Zvyozdochkin V.A. Klassicheskiy tanets. M. 2003 y.
6. Saitova E., Abaykulova N. Xoreografiya va raqs san’ati asoslari. T. 2015y.

QORAQALPOG'ISTON MILLIY MUSIQA SAN'ATINING QAYTA TIKLANISHI

Xodjametova Gulchira Iishevna – t.f.n., professor

gulchirahodjametova@mail.ru

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

ВОЗРОЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

КАРАКАЛПАКСТАНА

Ходжаметова Гулчира Илишевна – к.и.н., профессор

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

RECOVERY OF NATIONAL MUSIC ART IN KARAKALPAKSTAN

Khodjametova Gulchira Iishevna – Candidate of historical sciences.

Professor of the Nukus branch of the State Institute
of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch soʻzlar: musiqa, milliy kolorit, anʼana, lad, ritmik, tembr, janr, “Muhalles” folklor ansambli, “Ayqulash” va “Amiw tolqini” raqs ansambllari.

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoqlarning anʼanaviy musiqasining asosi boʻlgan monodiya haqida soʻz boradi. Unga borliqning ogʻzaki tabiati (asrlar davomida oʻqituvchidan oʻquvchiga oʻtgan) va variantlilik xosdir. U ikki asosiy koʻrinishda – xalq ogʻzaki poetik ijodining uzviy qismi va mustaqil sanʼat sifatida namoyon boʻladi. Qoʻshiq boshlanishi ustunlik qiladi. Milliy musiqa asboblari: qoʻbiz, dutor, girjek, shinqoʻbiz (ayollar orasida keng tarqalgan), nay, balaman va boshqalarda cholgʻu ijrochiligi rivojlangan, biroq u mustaqil ahamiyat kasb etmagan, bu oʻzbek va tojik musiqa madaniyatida kuzatiladi.

Ключевые слова: музыка, национальный колорит, традиция, лад, ритмика, тембр, жанр, фольклорный ансамбль "Мухаллес", танцевальные ансамбли "Айкулаш" и "Амиу толкыны".

Резюме. В этой статье говорится о основной традиционной музыки каракалпаков являющейся монодией. Для нее характерна устная природа бытования (передававшаяся от наставника к ученику на протяжении веков) и вариативность. Она проявляется в двух основных формах – как неотъемлемая часть устного народного поэтического творчества и как самостоятельное искусство. Преобладает вокальное начало. Инструментальное исполнительство развито на таких национальных музыкальных инструментах, как кобыз, дутар, гиржек, шинкобыз (широко распространенный среди женщин), най, баламан и других, однако оно не приобрело такого самостоятельного значения, какое наблюдается в узбекской и таджикской музыкальной культуре.

Keywords: music, national flavor, tradition, mode, rhythm, timbre, genre, folklore ensemble "Mukhalles".

Summary. This article discusses the foundation of traditional Karakalpak music, which is monody. It is characterized by the oral nature of existence (transmitted from mentor to student over centuries) and variability. It manifests in two main forms: as an integral part of oral folk poetic creativity and as an independent art form. The vocal principle prevails. Instrumental performance is developed on national musical instruments such as the kobyz, dutar, girjek, shinkobyz (which is widely used among women), nay, balaman, and others, but it has not acquired the independent significance observed in Uzbek and Tajik musical culture.

Milliy kolorit muammosi zamonaviy musiqashunoslik, etnomusiqashunoslik va madaniyatshunoslikda markaziy oʻrinlardan birini egallaydi. Musiqa madaniyatida milliy kolorit deganda, maʼlum bir etnosning tarixiy tajribasi, mentaliteti va badiiy tafakkurini aks ettiruvchi barqaror intonatsion – lad, ritmik, tembr, janr va ijrochilik belgilari majmui tushuniladi. Qoraqalpogʻiston musiqa madaniyatida milliy kolorit qadimgi koʻchmanchilik anʼanalari, turkiy xalqlarning epik merosi va Orolboʻyining mahalliy mintaqaviy xususiyatlari kesishmasida shakllanadi. U nafaqat musiqaning tovushli tashkil

etilishida, balki uning ijtimoiy-madaniy vazifalari, turmush shakllari va badiiy qadriyatlar tizimida ham namoyon boʻladi. Respublika jirov-baxshilar tanlovining oʻtkazilishi tufayli Tenel Kamalov, Baxitbay Jaqsimuratov, Orinbay Barliqovlar etishib chiqdi. “Tarona” ashula va raqs ansambli, “Bostan” baxshi-hofizlar ansambli, “Qaradali” ansambli anʼanaviy “Biz dosliqti jirlaymiz!” tanlovi gʻolibi boʻldi. “Amiw tolqini” ansambli tashkillashtirildi. Ansablning badiiy rahbari Ziyada Shamuratovanning ijodiy tashabbuskorligi, tinimsiz izlanishlari koʻp jihatdan bu havaskorlik jamoasining muvaffaqiyatini taʼminladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist Oringul Murodova rahbarligida tashkil etilgan "Ho'rliman" talabalar ansambli o'zining yorqin iste'dodi bilan san'at muxlislarining e'tiborini tortdi. Ansambl Bolgariya, Chexoslovakiya, Polsha bo'ylab gastrol safarlarida bo'ldi. Shu paytda respublikada 17 ta musiqa maktabi va 2 ta bolalar san'at maktabi bo'lib, ularda 2670 kishi ta'lim olgan. 245 nafar o'qituvchi 6 ta mutaxassislik bo'yicha ta'lim berdi. [1.90] 1990-yillarda Qoraqalpog'istonda musiqa jamoalari soni ko'paydi. Bu ansamblarning repertuarlari boshqa xalqlar, jumladan, Markaziy Osiyo xalqlarining qo'shiq va raqslariga boy. Masalan, 1993-yilda "Sarbinaz" ansamblining repertuarida o'zbek, turkman, tojik, qozoq xalqlarining qo'shiq va raqslari – "Turkmen qizlari", "Doslarim", "Xorazm lazgisi", "Buxorocha" va boshqalar bor edi. 1997-1998-yillarda ansambl repertuari 3 ta tojikcha, 15 ta o'zbekcha va 4 ta qozoqcha qo'shiq va raqslar bilan boyidi. O'sha yillarda "Arıwlar" ansamblining repertuarida 5 ta o'zbek, 2 ta tojik, 3 ta turkman, 5 ta qozoq raqsi bo'lgan. [2] "Muhalles" dutorchilar ansambli milliy musiqa va qo'shiqchilik merosimizni qayta tiklab, xalqimizning bebaho ma'naviy boyligiga aylantirdi". "Arıw" xalq cholg'u-vokal ansamblining repertuari ham xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Respublika oliy o'quv yurtlari qoshida talaba yoshlar ansamblari faoliyati rivojlandi. Tojik, qirg'iz, turkman, qozoq, o'zbek qo'shiq va raqslari Berdaq nomidagi QDUning "Xurliman", Ajiniyoz nomidagi NDPIning "Tumaris" ansamblari repertuaridan mustahkam o'rin egalladi. Qoraqalpog'iston jirovlari J.Sirimbetov va B.Sabirov 1996-yil 20-25-avgust kunlari Alma ata shahrida qozoq shoiri J.Jabaevning 150 yillik yubileyiga bag'ishlab o'tkazilgan konferentsiya qatnashchilari bo'ldilar. Qoraqalpog'istonga qaytgach, J.Sirimbetov yurtdoshlari bilan bayram haqidagi taassurotlari bilan o'rtoqlashdi: "Qozog'iston, Turkmaniston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tuva, Xakasiya, Saxa-Yakutiyaalik jirovlar, baxshilar bilan birga kontsertda qatnashdim. Qoraqalpog'iston jirovchilik san'atining o'ziga xosligi borligiga musiqa bilimdonlari va oddiy tinglovchilarni ishontira olganimdan faxrlanaman. Ba'zi bir jirovshunoslar, olimlar, oddiy kishilar mening qo'bizimni ushlab ko'rishdan o'zlarini tiya olmadilar va shu bilan birga: "Nahotki, bu erdan shunday kuchli tovush chiqsa, u yurakning eng tubigacha etib borsa, eng qattiqqo'l odamni hayajonga solsa", – dedilar. Konferentsiyaning ba'zi ishtirokchilari o'z

mamlakatlariga taklif qilishdi va u erda kontsert berishni taklif qilishdi". [2] "1997-yil yaxshi esimda, – deb eslaydi M.Maulenqulov, – "Qırıq qız" dostoniga bag'ishlangan simpoziumda qissaxonlar musobaqasida faxrli birinchi o'rinni egalladi. Keyingi yillarda Berdaq, Sodiq va Abboz shoirlarning yubiley tantanalarida qatnashdi, Berdaq nomidagi QDU va Ajiniyoz nomidagi NDPI jamoalari oldida chiqishlar qildi. Yiliga ikki-uch marta televidenie va radioda chiqish qilaman. Bugungi kunda Qoraqalpog'istonda meni qo'shib hisoblaganda uchta qissaxon bor. Bular Chimboy tumanidan Yusupbay Seytniyazov va nukuslik Xalila Dauletazarov. Respublika rahbariyati, Madaniyat va sport ishlari vazirligi biz qissaxonlarga qo'llaridan kelganicha yordam berishlarini istardim. Shundagina qissaxonlik milliy san'atning muhim turlaridan biri sifatida yanada rivojlangan bo'lar edi". [3]

2000-yil 15-dekabrda Qurbanbay Zaretidinovga "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan san'at arbobi", Gulxaticha Ayimbetovaga "O'zbekiston Respublikasi xalq artisti", Rozimboy Sapaev, Roza Kutekeevaga "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist" faxriy unvonlari berildi. Najimatdin Muxammeddinov "Mehnat shuhrati" ordeni, Bayram Matchanov "Do'stlik" ordeni, Dilnoza Pirjanova va Toreniyaz Kalimbetov "Shuhrat" medali bilan taqdirlandi.[4] 2001-yil 14-iyulda Xorazm viloyatida qoraqalpog' xalqi bilan do'stlik bayrami boshlandi. Eng yaxshi san'atkorlar, sozandalar, xonandalar Xorazm aholisi oldida chiqish qilib, qoraqalpog'larning o'ziga xos madaniyatini namoyish etdilar. Xorazmliklarning musiqa san'ati biznikiga yaqin. Xorazm "Lazgi"si sadolari hech kimni befarq qoldirmaydi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon-Feruz "Maqom" noyob qo'shiq janrini kelajak avlodlarga etkazishda o'z hissasini qo'shgan mashhur bastakordir. Sheroziy (Madrahim Yoqubov) xonanda va sozandalar maktabi alohida o'rin tutadi. X.Boltaev, K.Ismailova, A.Xaitova, K.Ataniyazov, Bala baxshi Abdullaev, Narbek baxshi Abdullaevlar qoraqalpog' xalqiga yaqin bo'lib qoldilar. Do'stlik bayramida xorazmliklar baxshi va jirovlar bilan bir qatorda mumtoz musiqa asarlarining mashhur ijrochilari Q.Serjanov, T.Xojanazarov, R.Kutekeevani ham ko'rdilar. "Muhalles" folklor ansambli, "Ayqulash" va "Amiw tolqini" raqs ansamblari chiqish qildi. [5.5] Olimlarning g'oyasiga ko'ra, etnografik bog'larda rang-barang qoraqalpog' o'tovlarini o'rnatish mumkin, ularda folklor ansamblari ishlaydi, milliy musiqa yangraydi. Folklor musiqasi yangraydigan 5-10 ta o'tovdan

iborat kichik ekzotik manzilgohlar barpo etish, milliy libosdagi xizmatchilar, noyob qoraqalpoq hunarmandchiligi ustaxonalarini ochish mumkin. [6.2] Musiqaning jonli kuchi – bu uning ruhi, ma’nosi, tabiati, bu mumtoz musiqa, xalq qo’shiqlari, raqslari bilan doimiy muloqotda bo’lishga yordam beradigan odamlarni go’zallikka intilishda birlashtirish qobiliyatidir.

O’rta Osiyo xalqlarining o’ziga xos folklor musiqasi, qo’shiqlari, raqslari, xalq dostonlari, an’anaviy cholg’u musiqasi, hunarmandchiligi, milliy liboslari va cholg’u asboblari namoyish etgan O’zbekiston va xorijiy mamlakatlarning professional va havaskor folklor ansambllari, sozandalari va xalq baxshilarining ijodiy ko’rigi bo’lgan “Boysun bahori” ochiq folklor festivali buning yana bir tasdig’i bo’ldi. Surxondaryo viloyatining kichik tuman markazida bunday festivalni o’tkazish maqsadga muvofiqligiga ayrim skeptiklarning shubhalariga qaramay, festival nafaqat bo’lib o’tdi, balki O’zbekiston madaniy hayotidagi juda muhim musiqiy voqea bo’ldi, turli xalqlar o’rtasidagi madaniy muloqot va ijodiy aloqalarni kengaytirish, tinchlik, ezgulik, do’slik, insonparvarlik va hamkorlik g’oyalarini hayotga tatbiq etish, 10 dan ortiq mamlakatning musiqashunos, folklorshunos, etnograf, san’atshunos, tarixchi, filolog olimlari o’rtasida ilmiy-ijodiy fikr almashish imkonini berdi. [4.89] Bir necha festival kunlari davomida Boysun aholisi O’zbekiston, Tojikiston va Qirg’izistonning turli hududlaridagi xilma-xil folklor musiqasi, qo’shiq va raqslaridan bahramand bo’lish, festival ishtirokchilari Munchoq, Sayrob, Darband qishloqlariga tashrif buyurganlarida o’zlarining xalq qo’shiqlari, marosimlari, o’ziga xos raqslari va kiyimlarini namoyish etish, folklor ansambllarining festival dasturlarini tomosha qilish, turli ijrochilik maktablari san’atini ifodalovchi xalq baxshilari, manaschilar, sozanda-cholg’uchilarning chiqishlari paytida o’zlarining xalq qo’shiqlari, marosimlari, o’ziga xos raqslari va kiyimlarini namoyish etish imkoniyatiga ega bo’ldilar.

“Boysun bahori” festivali dasturi uchta asosiy musiqiy tanlovni o’z ichiga oldi – folklor ansambllari, xalq dostonlari ijrochilari va an’anaviy musiqa ijrochilari bo’lgan sozandalari. Tanlovda ishtirok etish to’g’risidagi nizomga

ko’ra, har bir nominatsiya bo’yicha kontsert dasturi, xalq dostonlaridan parchalar, autentik folklor musiqasi dasturi yoki an’anaviy marosim va muayyan marosimni namoyish etuvchi syujetli dastur taqdim etildi. Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Qoraqalpog’iston va Qirg’izistonning 26 dan ortiq xalq baxshilari, jirovlari, dostonchilari, manaschilari ishtirok etgan xalq dostonchilari tanlovi O’zbekiston xalq baxshilari Shoberdi Boltaev, Shomurod Tog’ayev, Abdulla Qurbonnazarov (Norbek baxshi), Ro’zimboy Normatov (Qalandar baxshi), Abduqahhor Rahimov kabi taniqli ustozlar o’z mahoratini namoyish etgan avlodlar davomiyligining isboti bo’ldi. Etti yosh va undan katta yoshdagi yosh baxshilar nafaqat ma’lum ijro uslublari va maktablarining tashuvchilari bo’lishadi, balki so’z, hikoya qilish, qo’shiq aytilish va an’anaviy cholg’u asbobida chalish mahoratini ham namoyish etishadi. [5.101-102]

Qirg’izistonlik “Manas” dostoni baxshilari Talanta ali Boqchiev va Urkash Mambetaliev, qoraqalpog’istonlik jirov Bekbergen Sirimbetov, surxondaryolik baxshi Bobraim Mamatmurodov va Ismoil Anvarov, qashqadaryolik Bahrom Rahimov (O’zbekistonning mashhur baxshisi Qodir baxshi Rahimovning o’g’li), samarqandlik Ziyodullo Islomov (mashhur baxshi Islom shoirning o’g’li) ning chiqishlari juda dinamik va emotsional bo’ldi. “Boysun bahori” ochiq folklor festivali haqiqiy folklor musiqasining eng sara namunalarini namoyish etishning yorqin va o’ziga xos bayramiga aylandi. U nafaqat an’anaviy bo’ladi, balki an’ana va marosimlarni, xalq qo’shiqlari va raqslarini saqlab qolish uchun asosiy manba bo’lib xizmat qiladi, folklor musiqasini tarqatish va targ’ib qilish bilan shug’ullanuvchilar uchun foydali bo’ladi, deb o’ylaymiz. “Boysun bahori” O’zbekiston musiqa madaniyati solnomasining yana bir yorqin sahifasidir. [6.32]

Musiqa madaniyatiga globallashtirish muammosidan ajralmas bo’lgan jahon kompyuter tarmog’i ko’rinishidagi zamonaviy texnologiyalar yordamga kelishi kerak. Milliy madaniyatni targ’ib qilishda internetdan foydalanish bo’yicha Liisa Vesik (Estoniya), Sevelina Kolarova va Sergey Kondratev (AQSH-Ozarbayjon), Taniel Mamedov (Ozarbayjon) ma’ruzalari tinglandi.

Adabiyotlar

1. QR Madaniyat va sport ishlari vazirligining joriy arxivi. 2000 yilgi hisobot
2. QR MDA, 12-fond, 1-ro’yxat, 45-ish, 51-varaq.
3. Сатбаев О. Табыслар көз куўандырады // Еркін Қарақалпақстан. 10 декабрь. – Нөкис, 1996.
4. Правда Востока, 16 декабрь. – Т., 2000.
5. Даулетмуратова Т. Дўстлик байрами // Вести Каракалпакстана, 14 июль. – Нөкис, 2001.
6. Золотой проект в сфере туризма // Вести Каракалпакстана. 3 сентябрь. – Нукус, 2002.

ZAMONAVIY TEATR TARAQQIYOTIDAGI DOLZARB MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Xushvaktov Eldor Bekmuradovich – dotsent v.b

xushvaktov00220022e@gmail.com

“Teatr san’ati” ixtisosligi doktoranti, “Musiqali teatr san’ati” kafedrası
O‘zDSMI

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ТЕАТРА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Хушвактов Эльдор Бекмурадович – и.о. доцента

Докторант ГИИКУз по специальности «Театральное искусство»,
кафедры «Искусство музыкального театра»

CURRENT PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN THEATRE AND WAYS TO OVERCOME THEM

Khushvaktov Eldor Bekmuradovich – Acting Associate Professor

Doctoral Student at UzSIAC specializing in "Theatre Arts"

Department of "Musical Theatre Arts"

Tayanch so‘zlar: zamonaviy teatr, repertuar, texnik modernizatsiya, dramaturgiya, yosh tomoshabin, art-menejment.

Rezyume. Tahlillar natijasida zamonaviy teatrda o‘zaro bog‘liq beshta muammo aniqlandi: nomutanosib repertuar, ijodiy individuallikning pasayishi, spektakllardagi g‘oyaviy noaniqlik, eskirgan texnik infratuzilma va yosh tomoshabinlardan uzilib qolish. Ularning umumiy ildizi aniq badiiy-strategik konsepsiyaning yo‘qligidir. Buni hal qilish kompleks yondashuvni talab qiladi: repertuar strategiyasini ishlab chiqish, yangi dramaturgiyani qo‘llab-quvvatlash, ijodiy erkinlikni rivojlantirish, teatr tanqidchiligini jonlantirish, texnik modernizatsiya va yoshlar auditoriyasi bilan tizimli ishlash.

Ключевые слова: современный театр, репертуар, техническая модернизация, драматургия, молодой зритель, арт-менеджмент.

Резюме. Анализ выявил пять взаимосвязанных проблем современного театра: дисбаланс репертуара, снижение творческой индивидуальности, идейную нечёткость спектаклей, устаревшую техническую базу и разрыв с молодой аудиторией. Их общая причина — отсутствие чёткой художественно-стратегической концепции. Решение требует комплексного подхода: развитие репертуарной стратегии, поддержка новой драматургии, творческая свобода, активная театральная критика, техническая модернизация и системная работа с молодёжью.

Keywords: modern theater, repertoire, technical modernization, dramaturgy, young audience, art management.

Summary. The analysis identified five interconnected problems in contemporary theatre: imbalanced repertoire, declining creative individuality, ideological vagueness in productions, outdated technical infrastructure, and disconnection from young audiences. Their common root is the lack of a clear artistic-strategic concept. Addressing this requires a comprehensive approach: developing repertoire strategy, supporting new dramaturgy, fostering creative freedom, revitalizing theatre criticism, technical modernization, and systematic engagement with youth audiences.

KIRISH

Teatr — jamiyatning ma’naviy ko‘zgusi, inson tafakkurini boyituvchi va ijtimoiy muammolarni aks ettirgan holda tomoshabin qalbiga bevosita ta’sir o‘tkazuvchi muhim san’at turidir. Biroq bugungi raqamli davr va ommaviy madaniyat rivoji teatr san’ati oldiga mutlaqo yangi talablarni qo‘ymoqda. Zamonaviy teatr bir tomondan yosh auditoriyani yo‘qotmaslik uchun an’anaviy qoliplar bilan cheklanib qolmasligi zarur bo‘lsa, ikkinchi tomondan tashqi vizual effektlar ortidan quvib, o‘zining g‘oyaviy-estetik va ma’naviy mohiyatini boy bermasligi lozim.

Hozirgi bosqichda zamonaviy teatr taraqqiyotida bir qator tizimli muammolar kuzatilmoqda. Ular: Repertuar muvozanatining yo‘qolishi, ijodiy individuallikning susayishi, g‘oyaviy tayinsizlik va yuzaki yondashuv, moddiy-texnik bazaning eskiligi, yoshlarni teatrga jalb etishdagi qiyinchiliklardir.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — zamonaviy teatr tizimida yuzaga kelayotgan o‘zaro bog‘liq dolzarb muammolarni har tomonlama tahlil qilish hamda teatrning jamiyatdagi ma’naviy yetakchilik mavqeyini mustahkamlashga qaratilgan amaliy

bartaraf etish yo'llari va kompleks strategiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

USULLAR

Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy teatr san'atining holati va taraqqiyot tendensiyalarini o'rganish uchun quyidagi ilmiy va amaliy usullardan foydalanildi:

1. **Tizimli va strukturaviy tahlil:** Teatr faoliyatining asosiy tarkibiy qismlari (repertuar siyosati, ijodiy kadrlar salohiyati, texnik ta'minot va auditoriya bilan muloqot) alohida va o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi.

2. **Qiyosiy-estetik tahlil:** Klassik va zamonaviy dramaturgiya, ommabop ("kassabop") hamda badiiy-g'oyaviy teatr namunalari o'rtasidagi nisbat va ularning tomoshabin didiga ta'siri solishtirildi.

3. **Sotsiokulturologik kuzatuv va monitoring:** Yoshlar auditoriyasining zamonaviy madaniy ehtiyojlari, axborotni qabul qilish xususiyatlari va ularni teatr jarayoniga jalb qilishdagi to'siqlar o'rganildi.

4. **Sintez va modellash:** Muammolarning kelib chiqish sabablari umumlashtirilib, ularni bartaraf etishga qaratilgan amaliy yo'nalishlardan iborat kompleks rivojlanish modeli shakllantirildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

O'tkazilgan tahlil zamonaviy teatr faoliyatidagi muammolarning tizimli xususiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, teatrning badiiy nufuzi va tomoshabin bilan aloqasi bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lgan beshta asosiy yo'nalishda inqirozga uchramoqda.

Birinchidan, **repertuar siyosati** sohasida muvozanatning yo'qligi aniqlandi. Teatrlarning bir qismi faqat klassik merosga tayanib, sahnani go'yo "muzeyga" aylantirsa, boshqa qismi tijorat manfaatini ustun qo'yib, badiiy chuqurlikdan voz kechmoqda. Munozara shuni ko'rsatadiki, bu ikki qutb o'rtasidagi tanlov aslida yolg'on dilemma bo'lib, muammoning ildizi aniq strategik konsepsiya va yangi milliy dramaturgiya bilan tizimli ishlashning yo'qligida yotibdi.

Ikkinchidan, **ijodiy individuallikning susayishi** ijodiy erkinlik berilmasligi va teatr tanqidining zaifligi bilan izohlanadi. Bu omillar bir-birini kuchaytiruvchi zanjir hosil qiladi: zaif tanqid – past talabchanlik – past talabchanlik esa o'z navbatida ijodiy izlanishga bo'lgan ehtiyojni so'ndiradi.

Uchinchidan, **g'oyaviy tayinsizlik** muammosi shaklning mazmundan ustun qo'yilishida namoyon. Tahlil shuni ko'rsatadiki, spektakllarda tashqi effektlarning kuchayishi, aslida, ichki fikrning yetishmasligini yashirish

uchun ishlatilmoqda, bu esa teatrning jamiyat bilan bahslashish, savol qo'yish qobiliyatini zaiflashtirmoqda.

To'rtinchidan, **texnik-moddiy bazaning** eskirganligi nafaqat vizual sifatga, balki ijodkorlarning badiiy tafakkuriga ham cheklov qo'yayotgani aniqlandi — ya'ni texnik qashshoqlik infratuzilma muammosigina emas, balki bevosita ijodiy salohiyatni cheklovchi omilga aylanmoqda.

Beshinchidan, **yosh auditoriya bilan aloqaning uzilishi** eskirgan targ'ibot uslublari va yoshlarni qiziqtiradigan zamonaviy-psixologik mavzularning sahnaga kam olib chiqilishi bilan bog'liq. Bu — teatrning kelajakdagi mavjudligiga bevosita tahdid soluvchi omil sifatida baholanadi.

Munozara jarayonida ushbu besh muammoning bir-biridan ajratib bo'lmaydigan darajada o'zaro bog'liqligi ta'kidlandi: zaif repertuar yosh tomoshabinni yo'qotadi, ijodiy individuallik yetishmasligi spektakllarni bir xillashtiradi, g'oyaviy tayinsizlik jamiyat bilan muloqotni susaytiradi, texnik eskilik esa zamonaviy ifoda vositalarini cheklaydi. Demak, muammolarga alohida-alohida emas, balki teatrni yaxlit strategik-madaniy tizim sifatida qarab, kompleks yondashuv orqaligina yechim topish mumkin. Ayrim teatrlar faqat klassik asarlarga suyanadi. Albatta, klassika har qanday milliy va jahon teatrining tayanch ustunidir. Unda inson ruhiyati, axloqiy tanlov, muhabbat, sadoqat, adolat kabi abadiy mavzular mujassam. Biroq faqat klassikani sahnalashtirish teatrni muzeyga aylantirib qo'yishi mumkin. Chunki zamonaviy tomoshabin o'z davrining og'riqlari, muammolari, orzu-umidlarini ham sahnada ko'rishni istaydi.

Boshqa bir holatda esa teatrlar, aksincha, asosan yengil, tez qabul qilinadigan, ko'proq daromad keltiradigan "kassabop" asarlarga yuzlanmoqda. Bunday yo'l qisqa muddatda iqtisodiy foyda keltirishi mumkin, ammo uzoq istiqbolda teatrning badiiy nufuzini pasaytiradi. Teatr faqat ko'ngilochar maydon emas; u fikr uyg'otishi, qalbga ta'sir qilishi, jamiyatni mulohazaga chorlashi kerak.

Repertuar muvozanati deganda klassik, zamonaviy, milliy, jahon dramaturgiyasi, eksperimental va ommabop yo'nalishlar o'rtasidagi mutanosiblik tushuniladi. Agar shu muvozanat saqlansa, teatr turli yosh va didagi tomoshabinni jalb qila oladi. Masalan, bir mavsum davomida klassik tragediya, milliy zamonaviy drama, bolalar uchun spektakl, yoshlarbop eksperimental sahna asari va musiqali tomoshalardan iborat xilma-xil dastur shakllantirish mumkin.

Repertuar biryoqlamaligining asosiy sabablaridan biri badiiy siyosatning aniq ishlab chiqilmaganidir. Ko'p hollarda asar tanlashda strategik yondashuv emas, balki tasodifiy qarorlar ustun keladi. Yana bir omil – yangi dramaturgiyaga yetarlicha e'tibor berilmasligi. Agar teatrlar zamonaviy mualliflar bilan tizimli ishlamasa, ular sahnaga hozirgi hayotni olib kira olmaydi. Bu muammoni hal qilish uchun, avvalo, har bir teatr o'zining repertuar konsepsiyasini ishlab chiqishi zarur. Unda teatrning ijodiy maqsadi, asosiy tamoyillari, qaysi toifadagi tomoshabinga murojaat qilishi va bir mavsumda qanday janrlar nisbati saqlanishi belgilab qo'yilishi kerak. Shu bilan birga, teatrlar huzurida dramaturgiya laboratoriyalari, yangi pesa tanlovlari va mualliflar bilan ijodiy seminarlar yo'lga qo'yilishi maqsadga muvofiq.

Zamonaviy teatrning eng og'riqli nuqtalaridan yana biri – ijodiy individuallikning susayishidir. Teatr san'ati jonli ijodga tayanadi. Unda har bir aktyor, rejissyor, sahna bezovchisi, bastakor va dramaturgning o'ziga xos ovozi bo'lishi lozim. Aks holda teatr shablonlar, takrorlar va sun'iylik domiga tushib qoladi.

Hozirgi davrda ayrim sahnaviy ishlar bir-biriga o'xshab ketayotganligi, rejissyorlik yechimlarining takrorlanishi, aktyorlarning "ramka"ga tushib qolayotgani ko'zga tashlanadi. Bu holat tomoshabinda yangilik hissini yo'qotadi. U teatrga har gal yangi olamga kirish uchun keladi. Agar har bir spektakl avvalgisining takrori bo'lib tuyulsa, sahna san'ati o'zining jozibasini yo'qotadi. Ijodiy individuallik nega yo'qolmoqda? Birinchidan, ta'lim tizimida ba'zan tayyor uslublarni o'rgatishga ortiqcha e'tibor qaratilib, shaxsiy izlanishga kamroq sharoit yaratiladi. Ikkinchidan, teatrlarda ijodiy tavakkalchilikka yetarli erkinlik berilmaydi. Uchinchidan, tanqid muhitining zaifligi sababli aktyor o'z ustida qattiq ishlashga majbur bo'lmay qoladi. To'rtinchidan, qilinayotgan ijodiy ishlardan tez natija kutish chuqur ijodiy izlanishga to'sqinlik qiladi.

Aktyor individualligi faqat rol ijro etish mahoratida emas, balki obrazning ichki tabiatini kashf etish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Rejissyor individualligi esa asarga o'z nigohini, estetik dunyoqarashini va sahnaviy tilini olib kirishida ko'rinadi. Dramaturg individualligi esa zamon va inson haqida betakror fikr aytish, obraz va dialog qurish mahorati bilan belgilanadi.

Bu borada teatrlarda ijodiy laboratoriyalar, mahorat darslari, eksperimental sahna maydonlari tashkil etilishi muhim. Yosh rejissyorlar va aktyorlarga kichik formatli spektakllar orqali o'z uslubini sinab ko'rish imkoni berilsa, bu yangi

estetik qidiruvlarni shakllantiradi. Shuningdek, mamlakat ichida va xalqaro miqyosda ijodiy almashinuv dasturlarini kuchaytirish ham samarali bo'ladi. Boshqa maktablar va an'analar bilan muloqot san'atkorni boyitadi, uni taqliddan chiqarib, mustaqil izlanishga undaydi.

Ijodiy individuallikni tiklash uchun teatr tanqidi ham faol bo'lishi zarur. Sog'lom tanqid san'atkorni kamsitish emas, balki uning imkoniyatini ochishga xizmat qiladi. Chuqur tahlil qilingan retsenziyalar, ochiq muhokamalar, professional davra suhbatlari teatr muhitida ma'naviy va badiiy talabchanlikni shakllantiradi.

Teatrning kuchi uning tashqi bezagida emas, eng avvalo, g'oyasidadir. Agar spektakl tomoshabinni o'ylantirmasa, ruhan silkitmasa, muayyan hayotiy masala yuzasidan fikr uyg'otmasa, u qanchalik chiroyli sahnalashtirilmasin, ta'sir kuchini tez yo'qotadi. Shu ma'noda bugungi teatrlarda kuzatilayotgan g'oyaviy tayinsizlik juda jiddiy muammo hisoblanadi. Keyingi yillarda ayrim spektakllarda shakl mazmundan ustun qo'yilayotgani seziladi. Tashqi dinamika, sahnaviy effekt, musiqa yoki vizual harakatlar mavjud bo'lsa-da, asarning ichki fikri zaif bo'lib qolmoqda. Ba'zan ijtimoiy muammo ko'tarilgandek tuyuladi, ammo u chuqur tahlil qilinmaydi, faqat yuzaki ishoralar bilan cheklanadi. Natijada spektakl o'z pozitsiyasini aniq ayta olmaydi.

G'oyaviy tayinsizlikning yana bir ko'rinishi – jasoratsizlik. Teatr hayotdagi og'riqli, bahsli, ziddiyatli mavzularga murojaat qilishdan cho'chisa, u jamiyat bilan haqiqiy muloqotni yo'qotadi. Albatta, har qanday sahna asari targ'ibot yoki shiorga aylanib qolmasligi kerak. Biroq teatr inson va jamiyat muammolariga befarq ham bo'lmasligi lozim. U adolat, vijdon, erkinlik, avlodlar ziddiyati, shaxs va jamiyat munosabati, ma'naviy inqiroz, oilaviy qadriyatlar, migratsiya, yolg'izlik, raqamli madaniyat ta'siri kabi mavzularni chuqur badiiy tahlil qilishi mumkin va kerak. G'oyaviy noaniqlikning sabablari orasida dramaturgiyadagi zaiflik, rejissyorlik konsepsiyasining yetarlicha ishlanmagani va ayrim hollarda teatr jamoasining umumiy ijodiy maqsadi noaniqligi bor. Agar spektakl yaratish jarayonida "biz nima demoqchimiz?", "bu asar bugun kim uchun muhim?", "tomoshabin nima haqida o'ylab chiqib ketadi?" degan savollarga javob izlanmasa, sahnaviy natija ham yuzaki bo'lib qoladi. Bu muammoni bartaraf etish uchun asar tanlashdan tortib repetitsiya jarayonigacha bo'lgan barcha bosqichlarda g'oyaviy tahlilga jiddiy yondashish talab etiladi. Rejissyor, dramaturg va aktyorlar asarning markaziy fikrini,

konflikt tabiatini, zamonaviy ahamiyatini aniq belgilab olishi lozim. Teatrlar huzurida dramaturgik tahlil seminarlari, spektakldan keyingi tomoshabin bilan muloqotlar, ijtimoiy mavzuga bag'ishlangan ijodiy loyihalarni ko'paytirish ham juda muhim.

Teatr o'z tabiatiga ko'ra savol beradigan san'atdir. U doim tayyor javob bermasligi mumkin, lekin kuchli savol qo'ya olishi shart. Mana shu fazilat yo'qolsa, teatr o'zining jamiyatdagi ma'naviy missiyasini ham boy beradi.

Zamonaviy teatrdagi badiiy g'oyani kuchaytiruvchi muhim omillardan biri – texnik imkoniyatlardir. Yoritish, ovoz, sahna mexanizmi, multimedia, dekoratsiya harakati, vizual effektlar kabi vositalar bugungi sahna tilining ajralmas qismiga aylangan. Ular mazmunning o'rnini bosmasligi kerak, ammo uning ta'sirchanligini sezilarli darajada oshiradi.

Afsuski, ko'plab teatrlarda texnik baza talab darajasida emas. Eski yoritish uskunolari, past sifatli ovoz tizimlari, sahna mexanizmlarining cheklangani yoki umuman mavjud emasligi spektaklning umumiy sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday sharoitda hatto yaxshi rejissyorlik g'oyasi ham to'liq ochilmasligi mumkin. Texnik qashshoqlik faqat tashqi ko'rinish masalasi emas. U ijodiy tafakkurni ham cheklaydi. Rejissyor yoki rassom muayyan g'oyani amalga oshirishni istasa-da, mavjud sharoit tufayli undan voz kechishga majbur bo'ladi. Bu esa vaqt o'tishi bilan ijodkorlarning tasavvur doirasini ham toraytirishi mumkin. Demak, texnik baza – bu nafaqat xizmat ko'rsatuvchi infratuzilma, balki ijodiy salohiyatni ochuvchi vositadir.

Mazkur muammoning sabablari orasida moliyaviy ta'minot yetishmasligi, moddiy-texnik yangilanishning tizimli rejasi yo'qligi, mutaxassis kadrlar taqchilligi kabi omillar bor. Chunki zamonaviy uskuna xarid qilishning o'zi kifoya emas; uni boshqara oladigan chiroq rejissyori, ovoz muhandisi, sahna mexanigi, multimedia dizayneri kabi kadrlar ham tayyorlanishi zarur.

Teatrni teatr qiladigan narsa tirik inson, jonli muloqot va ruhiy ta'sirdir. Ammo zamonaviy sahnada shu ta'sirni kuchaytirish uchun munosib texnik baza zarur. Bugungi kunda teatr oldida turgan eng strategik vazifalardan biri – yosh tomoshabinlarni qaytadan teatrga olib kirishdir. Agar teatr yoshlar bilan ishlamasa, u kelajak auditoriyasini yo'qotadi. Yoshlar esa har qanday madaniy makonning nafaqat ertangi kuni, balki buguni hamdir. Hozirgi yoshlar axborotni tez qabul qiladi, raqamli muhitda yashaydi, vizual madaniyatga ko'proq moyil, erkin muloqot va

samimiyligni qadrlaydi. Teatr esa ko'p hollarda ular bilan eski usulda gaplashmoqda. Reklama va targ'ibotning sustligi, spektakl mavzularining yoshlar hayotidan uzoqligi, chipta siyosatidagi nomuvofiqliklar, teatr muhitining rasmiy va masofali tuyulishi bu jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yoshlarni teatrga jalb qilish degani faqat ular uchun "yengilroq" asarlar qo'yish degani emas. Aksincha, ularni jiddiy mavzular ham qiziqitiradi, agar bu mavzular zamonaviy til, kuchli dramaturgiya va haqiqiy his-tuyg'u bilan taqdim etilsa. Yosh tomoshabin sun'iy targ'ibotni emas, rostgo'ylikni qabul qiladi. Shuning uchun teatr yoshlar bilan muloqotda ularning muammolari, hayotiy savollari va estetik ehtiyojlarini his qila bilishi kerak.

Bu borada bir nechta samarali yo'nalishni ko'rsatish mumkin. Avvalo, yoshlar mavzusiga bag'ishlangan zamonaviy dramaturgiyani rivojlantirish zarur. Ta'lim, muhabbat, shaxsiy tanlov, kasb, ichki erkinlik, internet madaniyati, psixologik bosim, ota-ona va farzand munosabatlari, kelajakdan xavotir kabi mavzular ular uchun dolzarbdir. Ikkinchidan, teatrlar maktab, litsey, kollej va oliygohlar bilan hamkorlikni kuchaytirishi lozim. Maxsus tomoshalar, ijodiy uchrashuvlar, ochiq repetitsiyalar, teatr klublari yoshlarning qiziqishini oshiradi. Uchinchidan, teatrning axborot siyosati ham zamon talabiga mos bo'lishi kerak. Ijtimoiy tarmoqlarda faollik, qisqa videolar, sahna orti hayoti, aktyorlar bilan suhbatlar, spektakl g'oyasini sodda va qiziqarli tarzda yetkazish yosh auditoriyani yaqinlashtiradi. To'rtinchidan, chipta narxlari va imtiyozli dasturlar ham muhim ahamiyatga ega. Talabalar uchun chegirmalar, abonementlar, maxsus yoshlar kechalari tashkil etilishi mumkin.

Yoshlarni teatrga jalb etishning eng to'g'ri yo'li – ularni faqat tomoshabin emas, balki hamsuhbat sifatida ko'rishdir. Teatr ularning qalbidagi savollarga quloq tuta olsa, ular ham teatrga befarq bo'lmaydi.

Yuqorida qayd etilgan besh muammoni alohida-alohida ko'rib chiqish mumkin, ammo aslida ular bir-biri bilan uzviy bog'langan. Repertuar muvozanatining buzilishi yoshlarning qiziqishini pasaytiradi, ijodiy individuallikning yetishmasligi esa spektakllarning o'xshash va ta'sirsiz bo'lib qolishiga olib keladi. G'oyaviy tayinsizlik teatrning jamiyat bilan muloqotini susaytiradi, texnik eskilik esa zamonaviy sahna ifodasini cheklaydi. Bularning barchasi yakunda teatrning nufuzi, auditoriyasi va ma'naviy ta'sir doirasiga ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun yechim ham kompleks bo‘lishi kerak. Faqat texnikani yangilash bilan muammo hal bo‘lmaydi, agar repertuar zaif bo‘lsa. Faqat yoshlarni reklama bilan chaqirish ham yetarli emas, agar spektakl mazmunan kuchsiz bo‘lsa. Teatrni rivojlantirish uchun badiiy siyosat, kadrlar tayyorlash, dramaturgiya, menejment, texnik ta‘min va auditoriya bilan ishlash bir butun tizim sifatida ko‘rilishi darkor.

Bugungi teatr muammolarini bartaraf etish uchun quyidagi amaliy chora-tadbirlar samarali bo‘lishi mumkin: Repertuar strategiyasini ishlab chiqish. Har bir teatr bir necha yillik ijodiy konsepsiyaga ega bo‘lishi, unda klassika, zamonaviy milliy dramaturgiya va jahon sahna asarlari o‘rtasida mutanosiblik saqlanishi kerak.

1. Yangi dramaturgiyani qo‘llab-quvvatlash. Pesa tanlovlari, dramaturglar laboratoriyalari, yosh mualliflar bilan hamkorlik teatr mazmunini yangilaydi.

2. Ijodiy erkinlik muhitini kuchaytirish. Rejissyor va aktyorlarga eksperiment qilish imkoni berish, kichik sahnalarda yangi shakllarni sinab ko‘rish muhim.

3. Professional teatr tanqidini jonlantirish. Sifatli tahlil va bahs muhiti teatrdagi badiiy talabchanlikni oshiradi.

4. Texnik modernizatsiya dasturlarini amalga oshirish. Yoritish, ovoz va sahna texnologiyalarini bosqichma-bosqich yangilash kerak.

5. Mutaxassis kadrlar tayyorlash. Faqat aktyor va rejissyor emas, balki chiroq rejissyori, ovoz muhandisi, rassom, prodyuser va art-menejerlar ham zamonaviy tayyorgarlikka ega bo‘lishi lozim.

6. Yoshlar auditoriyasi bilan tizimli ishlash. Oliy ta‘lim muassasalari bilan hamkorlik, teatr klublari, diskussiyalar, ochiq repetitsiyalar va imtiyozli bilet tizimi samara beradi.

7. Raqamli kommunikatsiyani kuchaytirish. Ijtimoiy tarmoqlarda mazmunli va jozibali kontent orqali teatrning zamonaviy qiyofasini shakllantirish mumkin.

8. Tomoshabin bilan muloqot madaniyatini oshirish. Spektakldan keyingi muhokamalar, savol-javoblar va ijodiy uchrashuvlar teatrni tirik muloqot maydoniga aylantiradi.

9. Hududiy va xalqaro hamkorlikni kengaytirish. Festival, gastrol, qo‘shma loyihalar va tajriba almashinuv teatr muhitini yangilaydi.

Bu muammolarni yengish uchun teatrga strategik madaniy organizm sifatida qarash va jamiyat bilan doimiy muloqotda bo‘lish lozim.

Insonni fikrlash va xulosa chiqarishga undaydigan haqiqiy teatr hech qachon o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Teatrning asosiy vazifasi shunchaki yashab qolish emas, balki jamiyatning ma‘naviy yetakchisi sifatida yuksalishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xushvaqtoev, E. (2024). O ‘ZBEK MILLIY SAHNA NUTQI TARAQQIYOTIDA USTOZ NAZIRA ALIYEVA FENOMENI. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 673-678.
2. Rasulov, U. (2025). BUGUNGI KUN MUSIQALI TEATR DRAMATURGIYASI. *Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi*, (2), 397-404.
3. Muhammadiyev, S. (2025). MUSIQALI TEATR PEDAGOGIKASIDA O ‘ZIGA XOS YONDOSHUVLAR. *Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi*, (2), 300-308.
4. Rashid, U. (2024). TEATR SAN’ATI TURLARI. *Interpretation and researches*, 2(21), 116-119.
5. Yarbekov, E. (2022). MIKROFON NUTQ KO ‘ZGUSI. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 825-833.

**QASHQADARYO-SURXONDARYO IJROCHILIK MAKTABINING O'ZIGA XOSLIGI VA
ILMIY TIZIMLASHTIRILGANLIK MUAMMOSI**

Jabborov Alisher – *mustaqil izlanuvchi*

alisherjabborov05@gmail.com

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

**СВОЕОБРАЗИЕ КАШКАДАРЬИНСКО-СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ
ШКОЛЫ И ПРОБЛЕМА ЕЁ НАУЧНОЙ СИСТЕМАТИЗАЦИИ**

Жобборов Алишер – *независимый исследователь*

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана

**THE DISTINCTIVENESS OF THE KASHKADARYA-SURKHANDARYA PERFORMING
SCHOOL AND THE PROBLEM OF ITS SCHOLARLY SYSTEMATISATION**

Jabborov Alisher – *Independent Researcher*

Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so'zlar: Qashqadaryo-Surxondaryo maktabi, janubiy viloyatlar, Boysun madaniy makoni, ichki ovoz, dostonchilik, baxshichilik, mumtoz xonandalik, nomoddiy madaniy meros, lokal uslub, ilmiy tizimlashtirish.

Rezyume. Maqolada O'zbekistonning janubiy viloyatlari Surxondaryo va Qashqadaryo hududida shakllan gan Qashqadaryo-Surxondaryo ijrochilik maktabining o'ziga xos xususiyatlari madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etiladi. Mintaqaning tarixiy-geografik o'rni, Boysun madaniy makonining arxaik qatlamlari, "ichki ovoz" ijro texnikasi hamda mumtoz xonandalikning dostonchilik-baxshichilik bilan qorishuvi tahlil qilinadi. Maqolada mazkur maktabning boshqa uch mintaqaviy maktabga nisbatan ilmiy tizimlashtirilganlik darajasidagi tengsizlik muammosi ilmiy muomalaga kiritiladi. Janubiy viloyatlardan yetishib chiqqan ijrochilarning ijodiy yo'li qiyosiy tahlil qilinib, mintaqada mumtoz xonandalik an'anasining uzatilishida barqaror uch bosqichli tizim amal qilishi asoslab beriladi. Xulosada merosni saqlash va rivojlantirishga oid ilmiy-amaliy tavsiyalar taqdim etiladi.

Ключевые слова: кашкадарьинско-сурхандарьинская школа, южные области, культурное пространство Байсуна, «ички овоз», дастанное искусство, бахшийская традиция, классическое пение, нематериальное культурное наследие, локальный стиль, научная систематизация.

Резюме. В статье с культурологических позиций исследуются особенности кашкадарьинско-сурхандарьинской исполнительской школы, сформировавшейся в южных областях Узбекистана. Анализируются историко-географическое положение региона, архаические пласты культурного пространства Байсуна, техника исполнения «ички овоз», а также взаимопроникновение классического пения и дастанно-бахшийской традиции. В научный оборот вводится проблема неравенства степени научной систематизации данной школы по сравнению с тремя другими региональными школами. На основе сравнительного анализа творческого пути исполнителей, вышедших из южных областей, обосновывается действие устойчивой трёхступенчатой системы передачи традиции классического пения. В заключении представлены научно-практические рекомендации по сохранению и развитию наследия.

Keywords: Kashkadarya-Surkhandarya school, southern regions, Boysun cultural space, ichki ovoz, epic art, bakhshi tradition, classical singing, intangible cultural heritage, local style, scholarly systematisation.

Summary. The article examines, from a culturological perspective, the distinctive features of the Kashkadarya-Surkhandarya performing school formed in the southern regions of Uzbekistan. It analyses the historical and geographical position of the region, the archaic layers of the Boysun cultural space, the ichki ovoz vocal technique, and the interpenetration of classical singing with the epic bakhshi tradition. The article introduces into scholarly discussion the problem of inequality in the degree of scholarly systematisation of this school compared with the other three regional schools. Through a comparative analysis of the creative paths of performers who emerged from the southern regions, the article substantiates the existence of a stable three-stage system of transmitting the classical singing tradition.

ASOSIY QISM

O'zbekistonning janubiy viloyatlari
Surxondaryo va Qashqadaryo hududlari mumtoz

musiq merosining tarixiy taraqqiyotida o'ziga
xos, betakror o'rin tutadi. Tarixiy-geografik
jihatdan ushbu mintaq qadimgi Baqtriya va

Toxariston sivilizatsiyalari hududida joylashgan bo'lib, u nafaqat Movarounnahrning boshqa hududlari, balki Xuroson va Hindiston tomon yo'nalgan qadimiy savdo-madaniy yo'llar kesishmasida turgan. Bunday geografik joylashuv mintaqa musiqa madaniyatining boshqa hududlaridan farqli badiiy-uslubiy xususiyatlar kasb etishiga zamin yaratgan.

Mintaqaning mumtoz musiqa tarixidagi ishtiroki o'rta asr manbalarida ham o'z aksini topgan. A.Fitratning ko'rsatishicha, Husayn Boyqaro davrida yetishib chiqqan yirik san'atkorlar orasida shahrisabzlik Abulbaraka o'z zamonasining atoqli bastakorlaridan sanalgan; XV asr musiqa ilmi rivojida esa Kesh (Shahrisabz) Samarqand, Buxoro va Hirot bilan bir qatorda madaniyat markazlaridan biri bo'lgan. Shuningdek, Fitrat XIX asr xalq kuylari repertuarida "Abdurahmonbegi" kuyi 1895-yillarda vafot etgan shahrisabzlik Abdurahmonbek tomonidan, "Junaydiyxon" kuyi esa 1875-yillarda vafot etgan shahrisabzlik Junaydiy tomonidan bog'langanini qayd etadi.

O'rta asr Sharq musiqa madaniyatining yirik namoyandalaridan biri, "qavvali" musiqiy janrining asoschisi hamda "table" va "setor" cholg'ularining ixtirochisi sanalgan Amir Xusrav Dehlaviyning (1253–1325) otasi Amir Sayfuddin Mahmud O'rta Osiyoning Kesh qabilasidan kelib chiqqan bo'lib, bu holat mintaqamiz va Hindiston yarim oroli musiqa madaniyatlari o'rtasidagi tarixiy-genetik aloqalarning naqadar qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

Mintaqaning madaniy o'ziga xosligi eng yorqin tarzda Boysun madaniy makonida namoyon bo'ladi. Boysun arxaik madaniyat unsurlari saqlanib qolgan eng o'ziga xos etnofolklor hududlaridan biri hisoblanadi: o'tmishda ko'chmanchi va o'troq turkiy hamda forsiy xalqlar madaniyatlari bu yerda o'zaro chatishib ketgan bo'lib, bu jarayon og'zaki xalq she'riyati va musiqasida, marosimlarda, amaliy san'at, xalq raqslari va an'anaviy kiyimlarda o'z ifodasini topgan. Boysun musiqiy folklorining lokal zonalariga sifatida markaziy Boysun, shimoli-sharqiy Qo'rg'oncha, shimoli-g'arbiy Machay va janubi-g'arbiy Sayrob hududlari ajratiladi; ushbu zonalar muayyan tumanlarning etnik tarkibi hamda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari natijasida shakllangan bo'lib, har biri janrlarning ma'lum guruhiga ixtisoslashgan.

2002-yilda O'zbekiston hukumati, YUNESKO milliy komissiyasi va YUNESKoning Toshkentdagi vakolatxonasi birgalikdagi sa'y-harakatlari natijasida Boysun tumanining madaniy makoni dunyoning boshqa

o'n sakkizta madaniyat obyekti bilan bir qatorda YUNESKO tomonidan "Insoniyatning og'zaki va nomoddiy merosi durdonasi" deb e'lon qilindi. 2021-yilda esa baxshichilik san'ati YUNESKoning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritildi. Ushbu xalqaro e'tirof janubiy viloyatlar musiqiy-dostonchilik merosining umumjahon miqyosidagi qadr-qimmatini tasdiqladi.

Mintaqada shakllangan baxshichilik maktabi o'zining o'ziga xos ovoz qo'yish uslubi, dostonlarni talqin qilish mahorati va ijrochilik an'analari bilan o'zbek dostonchiligi umumiy xazinasida alohida o'rin egallaydi. "Ichki ovoz" deb nomlanuvchi o'ziga xos ijro texnikasi ko'krak bo'shlig'idan chiqariladigan, o'ziga xos guruldoq va salobatli tembrga ega ovoz qo'yish uslubi dostonlardagi qahramonlik, jangovarlik va sarguzasht mavzularini ifodalashda alohida ta'sirchanlik kasb etadi. Bu ijro uslubi baxshining nafaqat ovoz imkoniyatlarini, balki uning nafas texnikasi va jismoniy chidamliligini ham yuqori darajada talab qiladi.

Qashqadaryo-Surxondaryo maktabining boshqa uch maktabdan tubdan farq qiluvchi jihati shundaki, u ko'proq epik-dostonchilik janriga, kamroq esa Shashmaqom tipidagi murakkab, ko'p qismli maqom turkumlariga asoslangan. Bu farq mintaqaning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot xususiyatlari bilan bog'liq: agar Buxoro, Xorazm va Qo'qon kabi markazlarda saroy homiyligi ostida murakkab professional tizimlar rivojlangan bo'lsa, janubiy viloyatlarda ijodiy jarayon ko'proq xalq muhitida, chorvador-dehqon jamoalari hayoti bilan uzviy bog'liq holda kechgan.

Fitrat mumtoz maqom an'anasi bilan bir qatorda "el kuylari" yoki "termalar" nomi bilan yuritiladigan, sanoqsiz va cheksiz kuylar qatlami mavjudligini, ular Shashmaqom bayrog'i ostiga kirmasligini va uning usullariga bo'ysunishni istamasligini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, bu qatlamning musiqiy qadri shu sababdan pasaymaydi, aksincha ko'tariladi. Fitrat el kuylarining mustaqilligini adabiyot bilan qiyoslab izohlaydi: xalq she'riyatidagi tizma qism arab aruziga bo'ysunmay o'z yo'li bilan borgani kabi, el kuylari ham Shashmaqom usuliga bo'ysunmay o'z yo'li bilan yurgan va yurmoqda. Shu bilan birga, mintaqada mumtoz xonandalik an'analari ham o'ziga xos tarzda rivojlangan. Tarixiy jihatdan Surxondaryo va Qashqadaryo hududlari Buxoro-Samarqand mumtoz xonandalik maktabi ta'sir doirasida bo'lgan bo'lsa-da, mintaqaning o'ziga xos etnik-madaniy tarkibi natijasida bu yerda mumtoz ashula ijrochiligining alohida mahalliy ottenkalari shakllangan. Qashqadaryo-

Surxondaryo maktabi va Buxoro-Samarqand maktabi o'rtasidagi tarixiy aloqalarni yorituvchi qimmatli faktik dalillar mavjud: xususan, XVIII asrda Buxoroda yashab o'tgan nomdor hofiz Navro'zali Tanburiy ixtiro qilgan murakkab "Avji turk" nomli avj Buxoro, G'ijduvon, Vobkent bilan bir qatorda aynan Shahrisabz hofizlari orasida ham keng tarqalgan va mashhur bo'lgan.

Mintaqada mumtoz xonandalik va ashula ijrochiligi an'analari bugungi kunga qadar bolalar musiqa va san'at maktablari, san'at kollejlari hamda madaniyat muassasalari faoliyati orqali saqlanib, avlodlarga izchil yetkazilib kelinmoqda. Mintaqadagi ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi tajribali ustozlar o'z shogirdlariga nafaqat texnik-ijrochilik mahoratini, balki mumtoz musiqaning ma'naviy-falsafiy mazmunini ham o'rgatib kelmoqdalar; bu esa ustoz-shogird an'anasining mintaqada hanuzgacha tirik va faol ekanligidan dalolat beradi.

Janubiy viloyatlardan yetishib chiqqan ijrochilarning ijodiy yo'li mintqa merosining zamonaviy holatini tushunishda alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, Qashqadaryoning Chiroqchi tumanidan bo'lgan onasi oilasida shakllangan musiqiy muhit, so'ngra Shahrisabz teatri rejissyori qo'lida olingan dastlabki kasbiy saboqlar, Qashqadaryo uslubidagi "Samarqand ushshog'i", "Guluzorim", "Eshvoy" kabi asarlarning o'zlashtirilishi ijrochining mahalliy an'ana zaminida shakllanganini ko'rsatadi. Keyinchalik Toshkent davlat konservatoriyasida yetakchi ustozlar rahnamoligida Buxoro Shashmaqomi an'ansi va katta ashula ijrochiligining o'zlashtirilishi mintaqaviy an'ananing umummilliy kasbiy maktabga qo'shilish jarayonini namoyon etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Janubiy viloyatlar madaniy merosiga bevosita bag'ishlangan tadqiqotlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni mintqa etnomadaniy merosini yaxlit o'rganishga qaratilgan ishlar tashkil etadi. O.Bo'riyev va A.Ochilovning "Qashqadaryo vohasi etnomadaniy qadriyatlari" monografiyasi mintqa madaniy merosini maxsus o'rganishga qaratilgan yirik tadqiqot hisoblanadi. S.Tursunov va hammualliflarining Termizda nashr etilgan ishlari Surxondaryo an'alarini yoritadi. I.Jabborov, A.Ashirov va M.Sattorning tadqiqotlarida etnomadaniyat va marosim madaniyati masalalari o'rganilgan.

Ikkinchi guruhni mintaqaning musiqiy folkloriga bag'ishlangan ishlar tashkil etadi. R.Abdullayevning Boysun madaniy makoniga oid ingliz tilidagi tadqiqoti mintaqaning musiqiy

folklorini xalqaro ilmiy muomalaga kiritgan bo'lib, unda Boysun musiqiy folklorining lokal zonallari va janr tizimi tavsiflangan. Uning "An'anaviy o'zbek musiqasi asoslari" darsligida esa Qashqadaryo-Surxondaryo maktabi to'rtinchi mustaqil lokal-uslubiy yo'nalish sifatida ilmiy jihatdan qayd etilgan.

Uchinchi guruh dostonchilik va baxshichilik an'anasini tadqiq etuvchi ishlardan iborat. M.Karimovning "O'zbek dostonchiligi maktablari", J.Eshonqul va A.Musaqulovning folklorshunoslikka oid tadqiqotlarida Sherobod dostonchilik maktabi an'analari, baxshining ijtimoiy maqomi va doston ijrosining poetikasi tahlil qilingan. A.Fitratning risolasi esa "el kuylari" qatlamining mustaqilligi masalasini ilk bor nazariy jihatdan asoslab bergan manba sifatida alohida ahamiyatga ega.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mintaqaga oid ishlar asosan dostonchilik-baxshichilik yo'nalishini qamrab olgan. Qashqadaryo-Surxondaryo maktabining mumtoz xonandalik qatlami esa maxsus tadqiqot predmetiga aylantirilmagan. Boshqa uch maktab bo'yicha ko'plab monografiya va dissertatsiyalar yaratilgan, ularning maqom turkumlari notaga olinib, o'quv dasturlariga kiritilgan bo'lsa, janubiy viloyatlar mumtoz xonandalik merosi bu jihatdan ortda qolgan. Aynan shu ilmiy bo'shliq mazkur maqola mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

NATIJA VA MULOHAZA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy natijalar qo'lga kiritildi.

Birinchidan, Qashqadaryo-Surxondaryo maktabining o'ziga xosligi uch asosiy belgida namoyon bo'ladi: "ichki ovoz" ijro texnikasida, Sherobod dostonchilik maktabi an'alarida hamda mumtoz xonandalikning dostonchilik-baxshichilik bilan uzviy qorishuvida. Ushbu uchlik boshqa hech bir mintaqaviy maktabda shu ko'rinishda uchramaydi va mazkur maktabni tipologik jihatdan alohida hodisa sifatida ajratib turadi.

Ikkinchidan, mintaqada mustahkam ijtimoiy tuzilma bilan boy musiqiy-dostonchilik merosi o'rtasida ikki tomonlama bog'liqlik mavjud: bir tomondan, mustahkam mahalla va urug'-qabila institutlari musiqiy merosning saqlanishiga yordam bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan, aynan shu musiqiy meros o'z navbatida ijtimoiy tuzilmalarni mustahkamlab turgan. Ushbu o'zaro bog'liqlik mintaqada o'ziga xos o'zini-o'zi saqlovchi madaniy tizim shakllanganini ko'rsatadi.

Uchinchidan, janubiy viloyatlardan yetishib chiqqan ijrochilarning ijodiy yo'lini qiyosiy tahlil

qilish mintaqada mumtoz xonandalik an'anasining uzatilishida barqaror uch bosqichli tizim amal qilishini ko'rsatdi: oilaviy-mahalliy muhitda dastlabki musiqiy tarbiya mintaqaviy ijro uslubining o'zlashtirilishi poytaxtdagi yetakchi ustozlar qo'lida kasbiy maktabga qo'shilish. Bu model mintaqaviy an'ana bilan umummilliy kasbiy maktab o'rtasidagi aloqa kanalini aniq ko'rsatadi.

To'rtinchidan, tadqiqot mintaqaviy ijrochilik maktablari o'rtasidagi ilmiy tizimlashtirilganlik darajasida sezilarli tengsizlik mavjudligini aniqladi. Buxoro-Samarqand, Xorazm va Farg'ona-Toshkent maktablarining maqom turkumlari notaga olinib, maxsus o'quv dasturlariga kiritilgan bo'lsa, janubiy viloyatlarning mumtoz xonandalik merosi bu jihatdan ortda qolgan. Bunday tengsizlik, agar bartaraf etilmasa, uzoq muddatli istiqbolda mazkur maktabning ustuvorlik darajasi pasayishiga va yosh avlod e'tiboridan chetda qolishiga olib kelishi mumkin.

Beshinchidan, mintaqada baxshi yoki xonandaning ijtimoiy mavqei alohida ahamiyat kasb etadi: u nafaqat san'atkor, balki ko'pincha jamoaning ma'naviy-axloqiy yo'l-yo'riqchisi, hikmatli maslahatchi vazifasini ham bajaradi. Bu holat baxshi yoki xonandani o'ziga xos "madaniy vositachi" maqomiga ko'taradi. Ayrim hollarda ularga norasmiy murosaga keltiruvchi (mediator) vazifasi ham yuklanadi: mahalliy nizolar yuzaga kelganda jamoat tomonidan hurmat qilinadigan san'atkorning ishtiroki tomonlarni yarashtirishda ta'sirchan omil bo'lib xizmat qiladi.

Oltinchidan, zamonaviy urbanizatsiya jarayonlarining mintaqaviy madaniy tizimga ta'siri ikki qirrali baholanishi lozim. Qishloqdan shaharga migratsiya an'anaviy mahalla va urug'-qabila aloqalarining zaiflashishiga olib kelishi mumkin; biroq shahar sharoitida ham merosni saqlashning yangi shakllari mintaqaviy jamoat birlashmalari, "qishloqdoshlar" uyushmalari, ijtimoiy tarmoqlardagi mahalliy musiqa muxlislari guruhlari yuzaga kelmoqda. Bu jarayon an'ananing yo'qolishi emas, balki uning yangi ijtimoiy shaklga o'tishi sifatida talqin etilishi mumkin.

Yettinchidan, mintaqada mumtoz musiqa merosining ijtimoiy-madaniy funksiyalarini

empirik o'rganish uchun o'ziga xos "tabiiy laboratoriya" vazifasini bajaradi. Bu yerda an'anaviy institutlar nisbatan mustahkam saqlanib qolgani bois musiqaning kommunikativ, integrativ, identifikatsion va translyatsion vazifalari o'zining eng tabiiy ko'rinishida kuzatilishi mumkin. Diqqatga sazovor jihati shundaki, mintaqada identifikatsion funksiya ikki qatlamli tarzda namoyon bo'ladi: umummilliy "o'zbeklik" identifikatsiyasi va mintaqaviy, "surxondaryolik" yoki "qashqadaryolik" identifikatsiyasi. Bu ikki qatlam bir-biriga zid emas, balki bir-birini to'ldiruvchi tarzda amal qiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar shakllantirildi. Qashqadaryo-Surxondaryo ijrochilik maktabi o'zbek mumtoz musiqasining to'rtinchi mustaqil lokal-uslubiy yo'nalishi bo'lib, u boshqa maktablar bilan "variant-invariant" munosabatida emas, balki nisbatan mustaqil, dostonchilik janriga tayangan yo'nalish sifatida rivojlangan.

Mintaqa merosining o'ziga xosligi "ichki ovoz" texnikasi, Boysun madaniy makonining arxaiik qatlamlari hamda mumtoz xonandalik bilan baxshichilikning qorishuvida namoyon bo'ladi; bu jihatlar uni tipologik jihatdan alohida hodisa sifatida ajratib turadi. Mintaqada mumtoz xonandalik an'anasining uzatilishi barqaror uch bosqichli model oilaviy-mahalliy tarbiya, mintaqaviy uslubning o'zlashtirilishi va poytaxt kasbiy maktabiga qo'shilish orqali amalga oshadi.

Maktabning ilmiy tizimlashtirilganlik darajasidagi tengsizlik bugungi kunning dolzarb ilmiy muammosi hisoblanadi; uni bartaraf etish uchun mintaqada mumtoz xonandalik repertuarini notaga olish, ilmiy tavsiflash, audio-video arxivlashtirish va o'quv dasturlariga kiritish bo'yicha maxsus dastur ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Mintaqa madaniy merosini saqlash borasidagi chora-tadbirlar ijrochilar-an'ana tashuvchilarni maqsadli qo'llab-quvvatlash, mahalliy ta'lim muassasalarida mintaqaviy repertuarga alohida o'rin ajratish hamda merosni zamonaviy raqamli formatlarda targ'ib etish yo'nalishlarini kompleks qamrab olishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish, ilmiy o'rganish va targ'ib qilishni rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori. PQ-405-son, 2023-yil 25-dekabr // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Baxshichilik va dostonchilik san’atini yanada rivojlantirish hamda takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. 2018-yil // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).
3. Fitrat A. O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi. – Toshkent: O‘zR FA «Fan» nashriyoti, 1993. – 112 b.
4. Abdullaev R. The Traditional Musical Culture of Boysun. – Tashkent: UNESCO Office in Tashkent, 2006. – 64 p.
5. Abdullayev R. An’anaviy o‘zbek musiqasi asoslari: konservatoriya talabalari uchun darslik. – Toshkent: «Musiq» nashriyoti, 2022. – 360 b.
6. Karimov M. O‘zbek dostonchiligi maktablari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – 208 b.
7. Бўриев О., Очилов А. Қашқадарё воҳаси этномаданий қадриятлари: монография. – Тошкент: Янги нашр, 2013. – 364 б.
8. Турсунов С., Пардаев Т., Бегимкулов О. Ўзбек миллий кураши тарихи ва анъаналари: монография. – Термиз: Сурхон-Нашр, 2015. – 204 б.
9. Жабборов И. Ўзбеклар турмуш тарзи ва маданияти. – Тошкент: Ўқитувчи, 2003. – 208 б.
10. To‘rayev F. Buxoro Shashmaqomi tarixidan. – Toshkent: «Musiq» nashriyoti, 2011. – 128 b.
11. Rajabov I. Maqom asoslari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1963. – 268 b.
12. Ibrohimov O. Maqomlar tarixi va nazariyasi: darslik. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2023. – 164 b.
13. Begmatov S. Hofizlik san’ati: o‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: Musiq, 2007. – 96 b.
14. Nasullaev Z. Amir Xusrav Dehlaviy asarlarida musiq haqida ma’lumotlar: ilmiy-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: ALGO BOSS, 2010. – 64 b.
15. Mavrulov A. O‘zbekiston madaniyati tarixi. – Toshkent: Shafoat nur fayz, 2025. – 512 b.
16. Jumayeva G. Nasibaxonim Sattorova: Sharq bulbuli. – Toshkent: «Javohir-ilm-nashr», 2026. – 80 b.
17. Флиер А.Я. Культурология для культурологов: учебное пособие. – Москва: Согласие, 2010. – 672 с.
18. Ерасов Б.С. Социальная культурология. – Москва: Аспект Пресс, 1996. – 591 с.

MILLIY OPERA SPEKTAKLLERINDE JETEKSHI VOKAL PARTIYALARININ (TENOR, SOPRANO, BARITON) DRAMATIKALIQ-VOKAL OZGESHELIKLARI

Abat Kalliev – professor

abat4283@gmail.com

Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali

ДРАМАТИКО-ВОКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЕДУЩИХ ВОКАЛЬНЫХ ПАРТИЙ (ТЕНОР, СОПРАНО, БАРИТОН) В НАЦИОНАЛЬНЫХ ОПЕРНЫХ СПЕКТАКЛЯХ

Абат Каллиев – профессор

Государственная консерватория Узбекистана Нукусского филиала

DRAMATIC-VOCAL FEATURES OF LEADING VOCAL PARTS (TENOR, SOPRANO, BARITONE) IN NATIONAL OPERA PERFORMANCES

Abat Kalliev – professor

Uzbekistan State Conservatory Nukus branch

Tayanish sózler: milliy opera, vokal partiya, tenor, soprano, bariton, dramatik-vokal ózgeshelik, hawaz sheberligi, saxna obrazi, vokal texnika, atqariw usılı.

Rezyume. Maqalada ózbek milliy opera spektakllerindegi jetekshi vokal partiyalar – tenor, soprano hám baritonlardıń dramalıq-vokalıq ózgeshelikleri talqılanadı. "Taxir hám Zuhra," "Áliysheer Nawayı," "Dilorom" hám basqa operalar mısasında hár bir dawıstıń dramaturgiyalıq funkciyası, milliy vokal dástúrinıń akademiyalıq (Evropa) vokal mektebi menen sinteziniń tásirli quralları hám ózgeshelikleri kórip shıǵıladı.

Ключевые слова: национальная опера, вокальная партия, тенор, сопрано, баритон, драматико-вокальное своеобразие, вокальное мастерство, сценический образ, вокальная техника, стиль исполнения.

Резюме. В статье анализируются драматические и вокальные особенности ведущих вокальных партий в узбекских национальных оперных спектаклях - тенора, сопрано и баритона. На примере опер "Тахир и Зухра," "Алишер Навои," "Дилором" и других рассматриваются драматическая функция каждого голоса, а также действенные средства и особенности синтеза национальной вокальной традиции с академической (европейской) вокальной школой.

Keywords: national opera, vocal part, tenor, soprano, baritone, dramatic-vocal character, vocal skill, stage image, vocal technique, performance style.

Summary. This article discusses the dramatic and vocal characteristics of the leading vocal parts—tenor, soprano, and baritone—in Uzbek national opera productions. Using the operas "Taxir and Zuhra," "Alisher Navoi," "Dilorom," and others as examples, it examines the dramaturgical function of each voice, as well as the effective tools and specific features of the synthesis between the national vocal tradition and the academic (European) school of vocal performance.

Kirisiw. Ózbek milliy opera kórkem óneri óz rawajlanıw jolında vokal atqarıwshılıq mádeniyatınıń ózine tán mektebin qalıplestirdi. Opera janrınıń dramaturgiyalıq tiykarın quraytuǵın jetekshi vokal partiyalar – tenor, soprano hám bariton – tek muzıkalıq emes, al teatr-sahna kórkem óneriniń de oraylıq elementi esaplanadı. Usı dawıs túrleri arqalı qaharmannıń ishki dúnyası, ruwxıy keshirmeleri, qayǵılı yamasa quwanışlı jaǵdayları tamashagóyge jetkeriledi. Milliy operalarımızda – atap aytqanda, "Taxir hám Zuhra," "Layli hám Majnun," "Alisher Nawayı," "Dilorom," "Farhad hám Shiyrin" sıyaqlı shıǵarmalarda – tenor, soprano hám bariton partiyaları milliy muzıka dástúrleri, atap aytqanda, maqom hám xalıq qosıq atqarıwı usılları menen Evropa vokal mektebi (bel canto) principleriniń óz-ara sintezi tiykarında jaratılǵan.

Bul maqalada áyne usı partiyalardıń dramalıq-vokalıq ózgeshelikleri, olardıń saxna obrazın ashırıwdaǵı kórsetiw quralları hám atqarıw usılı tullanadı.

Usıllar. Bul ilimiy maqala temasın sáwlelendiriwde sıpatlawshı, tariyxıy-salıstırmalı, kontekstual hám kompleksli tallaw usıllarınan paydalanıldı. Maqalada milliy opera spektakllerindegi jetekshi vokal partiyalar muzıkatanıw hám vokal pedagogikası kózqarasınan, sonday-aq, saxna-drama teoriyası tiykarında kórip shıǵılǵan.

Talqılaw ushın Ózbek milliy akademiyalıq drama hám opera-balet teatrı repertuarındaǵı bir qatar spektakller, olardıń partitura hám libretto tekstleri, sonday-aq, jetekshi atqarıwshılardıń atqarıw tájiriybesine baylanıslı dárekler salıstırmalı túrde úyrenildi.

Nátiyjeler hám talqılaw. Ózbek milliy operası qalıpleswiniń dáslepki basqışında–aq (M.Ashrafiydiń "Boran" operası, 1939–jıl) jetekshi vokal partiyalardı jaratıwda milliy nama dúzilisi menen Evropa opera dramaturgiyasınıń úylesiwi tiykarǵı dóretiwshilik principke aylandı. Keyinirek T.Jalilov hám B.Brovcinniń "Tohir hám Zuhra" operasında bul princip jáne de izbe–iz rawajlandırıldı: Tohir obrazı tenor dawısı ushın, Zuhra obrazı bolsa soprano ushın jazılǵan bolıp, olardıń vokal partiyalarında lirik–dramatikalıq ańlatıw quralları ayqın kórinedi.

Milliy operalarda tenor partiyası, ádette, tiykarǵı qaharman – ashıq – sadıq jigit obrazın kórsetedi. Tahir obrazında tenor sesiniń joqarı registri muhabbat azap–aqıbetin, arız–ármanın, geyde bolsa tragediyalıq táǵdirdi bildiriwde sheshiwshi qural bolıp xızmet etedi. Kompozitor bunday partiyalardı jaratıwda milliy maqom namalarına tán tegis, keń dem alıwdı talap etetuǵın nama sızıǵınan paydalanadı, bul bolsa atqarıwshıdan dem alıwdı basqarıw hám sesti sozıw boyınsha joqarı sheberlikti talap etedi. Tenor dawısınıń jarqın, jańǵırǵan tembrı dramalıq kulminaciya noqatlarında – atap aytqanda, qaharman ayrılıq yamasa qıyanetti ańlaǵan gezlerde – ses kúshi hám tembr baylıǵı arqalı ishki sezimdi sırtqa shıǵarıw wazıypasın atqaradı. Sonıń menen birge, lirikalıq epizodlarda tenor hawazı jumsaq, legato usılında atqarılıp, qaharmannıń názik sezimlerin ashıp beredi.

Hayal bas qaharman obrazı – Zuhra, Laylı yaki Dilorom sıyaqlı timsallar – ádette soprano dawısına júklenedi. Bul partiyalarda vokal texnikasınıń názik tárepleri, atap aytqanda, joqarı registrde jeńil hám ushqır hawaz háreketi (koloratura elementleri), sonday–aq, xalıq qosıqshılıǵına tán melizimli bezewler úylesedi. Soprano partiyası arqalı qaharmannıń sadıqlıǵı, sabır–taqatı, sonıń menen birge ishki dramalıq gúresi kórsetiledi. Milliy operalarımızdıń jetekshi atqarıwshılarınan biri Halima Nosirova Zuhra obrazın jaratıwda dawıs tembriniń jumsaqlıǵı menen birge, dramalıq pardalarda sesti kúsheytiw arqalı qaharman tragediyasın tásirshen ashıp bere alǵan. Bunday orınlaw usılı soprano dawısınıń tek ǵana texnikalıq emes, al psixologiyalıq–dramatikalıq imkaniyatların da kórsetedi: tómengi registrde – azap hám táshwish, joqarı registrde bolsa – úmit hám ıqlas bildiredi.

Bariton hawazı milliy operalarda kóbinese yekilemshi, biraq dramaturgiyalıq jaǵınan áhmiyetli obrazlardı – qarsılas, qıyanetker yaki kerisinshe, dana hám ádil qaharmanlardı

sáwlelendiriwge xızmet yetedi. "Áliysher Nawayı" operasında (M.Burxanov) bas qaharman obrazı bariton hawazına júklengen bolıp, bul arqalı ullı shayırdıń filosofiyalıq–tereń ishki dúnyası, mámleketlik ǵayratker sıpatındaǵı juwapkershiligi hám jeke tragediyası sáwlelendiriledi. Bariton dawısınıń orta hám tómén registrlerde jańlawı, dawıs tembrindegi saldamanlılıq hám sawlatlılıq qaharman xarakterindegi salmaqlılıq, aqıl–oy hám ishki kúshli bildiriwge xızmet etedi. Dramalıq soqlıǵısıw saxnalarında bariton partiyası joqarı registrge kóterilip, kúshli erk–ıqrar hám isenim kórinisine aylanadı, bul bolsa onı tenor hám sopranodan parıqlı túrde, kóbirek awır tembr sıpatında kórsetedi. Joqarıdaǵı tallawlardan kórinip turǵanıday, milliy opera spektakllerinde tenor, soprano hám bariton partiyaları tek ǵana hawaz diapazonı boyınsha emes, al dramaturgiyalıq wazıypası, kórsetiw quralları hám saxnalıq xarakter jaratıw usılı boyınsha da bir–birinen parıqlanadı. Duetler hám ansambl saxnalarında bul úsh dawıs túriniń kontrapunktikalıq úylesiwi arqalı qaharmanlar arasındaǵı qarama–qarsılıq, muhabbat, qızǵanısh yaki ádalat sıyaqlı temalar jáne de tereń ashıp beriledi. Máselen, tenor hám soprano duetlerinde seslerdiń tembr jaǵınan jaqınlasıwı lirik úylesimlilik, bariton kirip keliwi menen bolsa dramatik qarama–qarsılıqtıń kúsheyiwin támiyinleydi. Bunday vokal–dramaturgiyalıq sheshim milliy operanı tek ǵana muzikalıq emes, al teatr kórkem óneri sıpatında da bayıtadı. Sonday–aq, milliy vokal mektebiniń ózine tánligi sonda, atqarıwshılar Evropa bel canto texnikasın ózlestiriw menen bir qatarda, milliy maqom hám xalıq qosıq aytıw dástúrlindegi dem aliw, ses qoyıw hám melizmlilik bezew usılların da saqlap qalǵan. Bul jaǵday tenor, soprano hám bariton partiyaların orınlawda ózine tán "eki qatlamlı" vokal usılın júzege keltiredi: bir tárepten akademiyalıq vokal texnikasınıń anıqlıǵı, yekinshi tárepten milliy naǵıslanıwdıń yerkin, improvizaciyalıq sıpatı. Mine usi sintez ózbek opera vokal mektebinin ózine tán ózgesheligin quraydı hám onı jáhán opera kórkem óneri kontekstinde ayırıqsha orınga qoyadı.

Juwmaq. Milliy opera spektakllerindegi jetekshi vokal partiyalar – tenor, soprano hám bariton – dramalıq obraz jaratıwdıń eń áhmiyetli qurallarınan biri sıpatında payda boladı. Hár bir dawıs túri ózine tán tembr, registr hám kórsetiw imkaniyatları arqalı qaharman xarakteriniń ayırıqsha táreplerin ashıp beredi: tenor – lirikalıq–dramalıq azap hám muhabbat, soprano – sadıqlıq

hám ishki gúres, bariton – aqıl–oy hám ishki kúsh tımsalı sıpatında kórinedi. Milliy vokal dástúrleri menen akademiyalıq opera texnikasınıń úylesiwi ózbek opera kórkem óneriniń biytákirar usılın

qáliplestirgen bolıp, bul baǵdardaǵı izertlewler milliy vokal mektebin jáne de tereń úyreniw hám rawajlandırıw ushın áhmiyetli ilimiy–teoriyalıq tiykar bolıp xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Кароматов Ф. Узбекская музыка: очерк истории. – Т.: Фан, 1972.
2. Виноградов В. Вопросы развития узбекской музыки. – М.: Музгиз, 1954.
3. Vizgo T. O'zbek musiqa madaniyati tarixidan. – T.: Fan, 1981.
4. Yunusov R. Vokal san'ati asoslari. – T.: O'zDSMI, 2011.
5. Djumayev A. O'zbek musiqa merosi va zamonaviylik. – T.: Fan, 1997.
6. Матякубов О. Мақом ва вокал ижрочилиги масалалари. – Т.: Фан, 1999.

**ВОКАЛ АТҚАРЫҰШЫЛЫҒЫНДА ДЕМ АЛЫҰ ХӘМ ДАҰЫС ТЕХНИКАСЫН
РАҰАЖЛАНДЫРЫҰ УСЫЛЛАРЫ**

Жаныл Қуламбетова – доцент

kulambetovazanyl@gmail.com

Ўзбекстан мамлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

**СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ ДЫХАНИЯ И ВОКАЛЬНОЙ ТЕХНИКИ В ВОКАЛЬНОМ
ИСПОЛНЕНИИ**

Жанил Қуламбетова – доцент

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**METHODS OF DEVELOPING BREATHING AND VOCAL TECHNIQUE IN VOCAL
PERFORMANCE**

Janil Qulambetova – Associate Professor

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: вокал, фонациялық дем, дауыс аппараты, дем таянышы, резонанс, артикуляция, дикция, диапазон, вокал педагогикасы.

Резюме. Мақалада вокал атқарыушылығындағы дем алыу хәм дауыс пайда етиу техникасының теориялық-педагогикалық тийкарлары талланады. Қосықшының дем алыу аппараты, фонациялық демнің өзгешеликleri, дем менен сести үйлестируу, резонаторлардан пайдаланыу, артикуляция хәм диапазонды қәуипсиз рауажландыруу мәселелери көрип шығылады. Сондай-ақ, вокал сабақларында қолланыуға болатуғын басқышлы шынығыулар системасы, студентлерде ушырасатуғын тийкарғы техникалық қәтелер хәм оларды сапластыруу жоллары усынылады. Дауыс техникасын рауажландыруу тек күшли сес пайда етиу емес, ал еркин дем, тәбийғый тембр, анық дикция хәм көркем интерпретацияның өз ара бирлигин қәлиплестируу екенлиги тийкарланады.

Ключевые слова: вокал, фонетическое дыхание, голосовой аппарат, дыхательная опора, резонанс, артикуляция, дикция, диапазон, вокальная педагогика.

Резюме. В статье анализируются теоретико-педагогические основы техники дыхания и звукообразования в вокальном исполнении. Будут рассмотрены вопросы дыхательного аппарата певца, особенности фонационного дыхания, гармонизации дыхания и голоса, использования резонаторов, а также безопасного развития артикуляции и диапазона. Также предлагается поэтапная система упражнений, которые можно использовать на уроках вокала, основные технические ошибки, встречающиеся у студентов, и способы их устранения. Развитие вокальной техники основано не только на создании мощного звука, но и на формировании взаимосвязи свободного дыхания, естественного тембра, четкой дикции и художественной интерпретации.

Keywords: vocals, phonation breathing, vocal apparatus, breath support, resonance, articulation, diction, range, vocal pedagogy.

Summary. The article analyzes the theoretical and pedagogical foundations of breathing and sound production techniques in vocal performance. The singer's breathing apparatus, the characteristics of phonetic breathing, the harmonization of breath and sound, the use of resonators, and the safe development of articulation and range will be discussed. Also, a system of step-by-step exercises that can be used in vocal lessons, the main technical errors encountered by students, and ways to eliminate them are presented. The development of vocal technique is based not only on producing powerful sounds but also on forming a unity of free breath, natural timbre, precise diction, and artistic interpretation.

Кирисиу. Вокал өнери адамның физиологиялық мүмкиншиликлери менен көркем ойлауын бирлестиретуғын курамалы атқарыушылық тарау болып табылады. Қосық айтыу барысында дем алыу, дауыс қатламларының тербелиси, резонаторлардың хызмети, артикуляциялық ағзалардың хәреketи хәм еситиу аркалы өзін-өзи қадағалау бир путин системада әмелге асады. Усы системаның бир бууыны дурыс илемесе,

сестин сапасы төменлейди, интонация тураксызланады, сөз анықлығы жойтылады ямаса дауыс аппаратына артықша күш түседи. Сонлықтан вокал оқытууда дем алыу хәм дауыс техникасын бөлек көнликпелер жыйындысы сыпатында емес, өз ара байланысly психофизиологиялық хәм көркем процесс ретинде үйретиу зәрур.

Күнделикли дем алыу менен қосық айтыудағы демнің мақсети бирдей емес.

Тыныш жағдайда организм газ алмасыўын тәмийинлеў ушын дем автомат түрде алынады. Ал, вокалда дем алдын ала режелестириледі, музыкалық фразаның узынлығы, динамикасы, темпи хәм тексттиң мәніси менен басқарылады. Қосықшы демди тез хәм шаўқымсыз алып, оны фонация барысында үнемлі жумсаўы керек. Бул көнликпе тәбийғый түрде бирден пайда болмайды; ол системалы педагогикалық жумыс, дурыс сезиниў хәм қайта-қайта бақлаў арқалы қәлиплеседи.

Изертлеўдиң мақсети – вокал атқарыўшылығында дем алыў хәм даўыс техникасын раўажландырыўдың тийимли усулларын илимий-педагогикалық жақтан улыўмаластырыў, сабақта қолланыўға болатын басқышлы шынығыўларды көрсетип беріў хәм даўыс саўлығын сақлаўдың әхмийетин ашыў. Мақалада теориялық таллаў, салыстырыў, педагогикалық бақлаў хәм әмелий вокал шынығыўларын системаластырыў усулларынан пайдаланылды.

Вокал оқытыўшысы студентке анатомиялық түсиниклерди қорқынышлы ямаса курамалы терминлер менен емес, анық дене сезимлери арқалы түсиндириўи керек. Мысалы, «гүлди ийискегендей шаўқымсыз дем алыў», «сести демнің үстинде алып барыў» сыяқлы образлы көрсетпелер пайдалы.

Даўыс өкпеден шыққан хаўаның көмейдеги даўыс қатламларын тербелтиўи нәтийжесинде пайда болады. Бирақ бастапқы сес хәлсиз хәм тембрлик жақтан жарлы болады. Ол жутқыншақ, аўыз хәм мурын бослықларында резонанс арқалы байыйды. Жақтың еркин ашылыўы, тил түбиниң қысылмаўы, жумсақ таңлайдың белсендиліги хәм көмейдің тәбийғый халаты тембрдің толық шығыўына жәрдем береді.

Даўыс регистрлери менен жумыс ислегенде көкирек хәм бас резонансының карама-қарсылығы емес, олардың аралас координациясы баслы орын тутады. Төмен ноталарда сести шамадан тыс «аўырлатыў» жоқары диапазонға өтиўди қыйынластырады. Жоқары ноталарды күш пенен алыў болса көмейди қысады. Сонлықтан өтпели ноталарда динамиканы ўақытша жеңилестириў, даўыссыз сеслердің формасын майда өзгертиў хәм дем ағысын турақлы сақлаў пайдалы. Диапазонды раўажландырыў шетки ноталарды қайта-қайта күш пенен айтыў есабынан емес, орта регистрдеги еркин координацияны бирте-бирте кеңейтиў арқалы әмелге асырылады.

Сестинң жақсы қойылыўы оның бәлентлиги менен ғана өлшенбейди. Сапалы вокаллық сес тембрлик толықлық, интонациялық тазалық, регистрлердің тегислиги, сөздің түсиниклиги хәм динамикалық ийкемдилік пенен белгиленеди. Қосықшы пиано динамикасында да сестинң өзегін жоғалтпаўы, форте айтқанда болса бақырыўға өтпеўи керек. Бул ушын еситиў қадағалаўы дене сезими менен бирге раўажландырылыўы لازم. Сабақты аудиоға жазып, студент пенен бирге тыңлаў оның өз сесін сырттан бақалаўына хәм қәтелерди саналы аңлаўына мүмкиншилик береді.

Вокаллық шынығыўлар белгили бир избе-изликте алып барылса, олардың педагогикалық нәтийжеліліги артады. Биринши басқышта денени еркинлестириў хәм дурыс турыў халаты қәлиплестириледі. Аяқлар тәбийғый аралықта, дизелер қысылмаған, омыртқа созылған, ийинлер бос болыўы керек. Бас пенен мойынның артықша алға созылыўы ямаса артқа қайырылыўы көмей хызметине керіс тәсир етеді. Қысқа дене шынығыўлары, ийин хәм мойынды босатыў, жақты жумсақ қозғалттырыў сабақтың пайдалы басламасы болады.

Екинши басқышта сес қоспай дем алыў шынығыўлары орынланады. Төрт есапта шаўқымсыз дем алып, қысқа ўақыт тең салмақты сақлап, сегіз ямаса он еки есапта «с» сесине дем шығарыўға болады. Бунда мақсет рекорд орнатыў емес, хаўа ағысының тегислигин сезиў. Кейин «ф», «ш», «в», «з» сеслери арқалы демнің қарсылығы өзгертилип, дем шығарыў булшық етлеринин ийкемдиліги раўажландырылады. Бас айланыўы ямаса қолайсызлық сезилсе, шынығыў тоқтатылып, тәбийғый дем алыў қәлпине келтирилиўи керек.

Үшинши басқышта дем фонация менен бирлестириледі. Еркин орта тонда «м», «н», «ң» үнлес сеслеринен баслап, оларды даўыссыз сеслерге жалғаў қолайлы: «м–а», «м–о», «н–е». Жумылған ерин менен жеңил ыңылдаў резонанстық сезимди оятады, бирақ сести мурынға қысып жиберіўге болмайды. Бес басқышлы гамма, терция хәм қысқа арпеджиолар орта диапазонда, орташа динамикада орынланады. Хәр бир шынығыўда демнің теңлиги, сестинң еркинлиги хәм интонация бирдей қадағаланады.

Төртинши басқышта артикуляция хәм дикция қосылады. Даўыссыз сеслер тембрди алып жүрсе, даўыссызлар сөздің анықлығын тәмийинлейди. «Ма–ме–ми–мо–му», «бра–

бре–бри–бро–бру», «да–де–ди–до–ду» сыяқлы буўынларды ҳәр түрли темпте айтыў ерин, тил хәм жақтың координациясын күшейтеди. Дикция үстінде жұмыс ислегенде сөзди шайнап айтыўға да, даўыссызларды шамадан тыс қатты соғыўға да жол қойылмайды. Артикуляция музыкалық линияны үзбеўи, ал тексттиң мәніси тыңлаўшыға анық жетип барыўы керек.

Бесинши басқышта алынған көнликпелер көркем шығармаға көшириўледі. Шығарма текстиниң тыныс белгилери, мәнилик бөлимлери хәм музыкалық фразалары алдын ала талланады. Дем орынлары тек нота аралығындағы бослыққа емес, сөз мазмунына сай белгиленеді. Узын фраза қысқа бөлимлерге бөлинип шынығылады, соң олар бир демде пүтинленеді. Динамикалық өсиўде ҳаўаны бирден көп жумсамаў, фразаның шыңына қарай дем энергиясын сақлаў үйретиледі. Усылайша техникалық көнликпе көркем мақсетке бойсынады.

Жас қосықшыларда ең көп ушырасатуғын қәтелердиң бири – дем алғанда ийинлерди көтерип, көкиректің жоқарғы бөлимин ғана кеңейтиў. Бул жағдайда дем қоры аз болып, мойын булшық етлери қысылыўы мүмкин. Қәтени сапластырыў ушын студент арқасы менен жатып дем алыў сезимин бақлаўы, кейин сол төменги кеңейиўди турған халда сақлаўы мүмкин. Екинши қәте – фраза басында демди бирден шығарып жибериў. Буны «с» сесиндеги тегис дем, төмен динамикадағы легато хәм қысқа фразаларды бир демде айтыў аркалы дүзетиўге болады.

Үшинши қәте – жоқары нотаны аларда ийекти көтериў, аўызды шамадан тыс керип, сести күш пенен ийтериў. Төртинши қәте – көмейди жасалма түрде төмен услаў ямаса керисинше сести өте ашық айтыў.

Педагогикалық талап студенттиң жасы, даўыс түри, таярлық дәрежеси хәм денсаўлық жағдайына сай болыўы керек. Даўыстың тез шаршаўы, қарлығыў, аўырыў ямаса

диапазонның кескин қысқарыўы техникалық қәтениң белгиси болыўы мүмкин. Бундай жағдайда күшли шынығыўды даўам еттириўге болмайды. Дем алыў жолларының кеселликлери, узаққа созылған қарлығыў ямаса сес жоғалыўы байқалса, оториноларинголог ямаса фониатр кеңеси қажет. Вокал педагоги медициналық диагноз қоймайды, бирақ даўыс гигиенасын түсиндириўи хәм қәуипли белгилерге итибар беріўи тийис.

Даўыс техникасының турақлы раўажланыўы күнделикли режимге де байланысly. Жетерли уйқы, организмнің суў балансын сақлаў, бөлмениң ҳаўасын шамадан тыс курғатып жибермеў, суўықта даўысты зорықтырмаў хәм узақ ўақыт бақырып сөйлемеў әҳмийетли. Сапалы он бес-жигирма минутлық саналы шынығыў гейде қадағалаўсыз узақ айтыўдан пайдалырақ.

Жуўмақ. Вокал атқарыўшылығында дем алыў хәм даўыс техникасы бир-биринен ажыралмайтуғын бир пүтин процесс. Төменги қабырға-диафрагмалық дем, ҳаўа ағысын үнемли басқарыў, көмейдиң еркинлиги, резонаторлардың тең жұмыс ислеўи хәм анық артикуляция сапалы сестин тийкарын қурайды. Бул элементлер механикалық қайталаў менен емес, саналы сезиниў, еситиў қадағалаўы хәм көркем ўазыйпа менен байланыста раўажландырылады.

Тийимли вокал сабағы денени еркинлестириўден басланып, дем шынығыўлары, жеңил фонация, резонанс, артикуляция хәм шығарма үстінде жұмыс ислеў басқышларына өтеди. Педагог ҳәр бир студенттиң жеке даўыс өзгешелигин есапка алып, диапазонды асығыс кеңейтпеўи, техникалық қәтелерди ерте анықлаўы хәм даўыс гигиенасына турақлы итибар беріўи керек. Сонда вокал техникасы әншиниң даўысын ғана күшейтип қоймай, оның музыкалық ойлаўын, текстти сезиниўин хәм сахналық еркинлигин де раўажландырады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Appelman D. R. The Science of Vocal Pedagogy: Theory and Application. Bloomington: Indiana University Press, 1967.
2. McCoy S. Your Voice: An Inside View. 3rd ed. Delaware, Ohio: Inside View Press, 2019.
3. Miller R. The Structure of Singing: System and Art in Vocal Technique. New York: Schirmer Books, 1986.
4. Sundberg J. The Science of the Singing Voice. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1987.
5. Titze I. R. Principles of Voice Production. Iowa City: National Center for Voice and Speech, 2000.
6. Ware C. Basics of Vocal Pedagogy: The Foundations and Process of Singing. Boston: McGraw-Hill, 1998.

QARAQALPAQSTANDA XOR JANRÍNÍN RAWAJLANÍWÍ

Qalbaev Aleuatdin – oqıtıwshı

qalbaevalewatdin@gmail.com

ÓzMKÓMI Nókis filiali

РАЗВИТИЕ ХОРОВОГО ЖАНРА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Калбаев Алеватдин – преподаватель

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

DEVELOPMENT OF THE CHORAL GENRE IN KARAKALPAKSTAN

Kalbaev Aleuatdin – Lecturer

Nukus Branch of the UzSIAC

Tayanish sózler: xor janrı, kóp dawıslılıq (polifoniya), a cappella (jörlespegen xor), xor ansambli, aralas xor, xor partiyası, vokal-xor atqarıwshılıǵı.

Rezyume. Vokal-muzika kórkem óneriniń eń ǵalabalıq hám áyyemgi túrlerinen biri bolǵan xor janrınıń ózine tán kórkem-estetikalıq ózgeshelikleri, onıń quramlıq bólimleri hám qalıplesiw basqıshları ilimiy jaqtan analizlengen.

Ключевые слова: хоровой жанр, многоголосие (полифония), а cappella (несопровожаемый хор), хоровой ансамбль, смешанный хор, хоровая партия, вокально-хоровое исполнение

Резюме. Научно проанализированы специфические художественно-эстетические особенности хорового жанра, являющегося одним из самых популярных и древних видов вокально-музыкального искусства, его составные части и этапы становления.

Keywords: choral genre, polyphony, a cappella, choral ensemble, mixed choir, choral party, vocal-choral performance.

Summary. The distinctive artistic and aesthetic features of the choir genre, one of the most popular and ancient forms of vocal music art, its components, and stages of formation have been scientifically analyzed.

Qaraqalpaqstanda xor óneriniń rawajlanıw dáwiri birqansha qıynshılıqlardı basınan keshirdi. Ásirler dawamındaǵı unison atqarıwshılıǵı kóp dawıslı xor atqarıwshılıǵınıń rawajlanıwında tek ǵana tınlawshılardıń qabıllawına ǵana emes, bálkim usı xor óneriniń rawajlanıwı menen baylanıslı bolǵan joqarıdan sheshiletuǵın máseleler de kerı tásir jasap turǵanlıǵında. Xor atqarıwshılıǵı házirgi kúnde keń tarqalǵan xalıq kórkem-óner túrleriniń biri. Ol insannıń eń jaqsı tuyǵıların oyatıp, tolǵandırw, qızıqtırw qábiletine iye. Ullı rus úgi-násiyatshısı hám pedagog K.D.Ushinskiydiń aytqanıday: «Qosıqta, á sirese, xor atqarıwshılıǵındaǵı qosıqta ulıwma bir tárepinen insandı janlandırıwshı hám tez háreketke salıwshı sıpatları bolsa, ekinshi tárepinen miynetti shólkemlestiriwge, birgelikte belgilengen bir maqsetke erisiwge jetelewshi qásiyetleri bar».

Xor atqarıwshılıǵı muzıka óneri sıpatında eki: akademik hám xalıq atqarıwshılıǵı jónelisinde rawajlanıp kelmekte. Akademik xorlardıń tiykarǵı wazıypası rus, shet-el klassik hám de zamanagóy kompozitorlardıń shıǵarmalarınan eń jaqsı úlğilerin atqarıw hám úgit-násiyat etiwden ibarat. Al, xalıq xorlarınń tiykarǵı wazıypası erterekte dóretilgen xalıq qosıqların zamanagóy ruwxta

qayta islengen eń joqarı úlğilerin, sonday-aq, zamanagóy kompozitorlardıń xalıq xorı ushın dóretken original shıǵarmaların atqarıw hám úgit-násiyat etiwden ibarat.

Ózbekstanda xor óneriniń pátli rawajlanıwı 1950-1960 – jıllarǵa tuwra kelip, onda milliy professional xor óneriniń júzege keliwinde 1961-jılı respublikalıq televidenie hám radiosı qasman shólkemlestirilgen B.Umitjanov basshılıǵındaǵı xor jámaáti úlken úles qostı. Ózbekstanda eń belgili balalar xorı bul Ózbekstan xalıq artisti Sh.Ermatov basshılıq etken «Bulbulcha» milliy balalar xorı bolıp tabıladı. Ózbekstan mámleketlik konservatoriyasında 1985-1986-jıllardan baslap, hár jılı «Xor muzıkası hápteligi» ótkerilip turıladı. Rus xor atqarıwshılıǵı eki: xalıq atqarıwshılıǵı hám shirkew atqarıwshılıǵı baǵdarında rawajlanıp kelgen. Birinshi folklor ámeliy muzıka mádeniyatınıń rawajlanıwına sebep bolǵan, ekinshi rus professional xor atqarıwshılıq mektebiniń payda bolıwına sebepshi bolǵan. Qaraqalpaqstanda xor atqarıwshılıǵına 1950-jıllardıń aqırlarına kelip itibar qaratıla basladı. 1956-jılı Tashkent Konservatoriyasınıń pitkeren Saniya Yusupovna Davlet-Keldieva (sol,

Qaraqalpaqstan xalıq artisti) birinshi professional xormeysterlerden bolıp, ol jollama boyınsha Qaraqalpaqstanǵa kelip, mámleketlik filarmoniyada birinshi xor jámáátin dúzedi. Onıń dúzgen xor quramında barlıq solist qosıqshılar, yaǵnıy atap ótsek: B.Nadırov, A.Shamuratova, G.Shirazieva, G.Sırımбетova, B.Matchanov, U.Qurbanbaev h.t.b. qatnasadı. Bul xor jámááti barlıq bayram sánelerinde, kóplegen koncert hám yubileylerde turaqlı qatnasıp, qaraqalpaq kompozitorları Á.Xalimov, Á.Sultanov, X.Turdıqulov, J.Shamuratov, Ğ.Demesinov h.t.b. xor ushın jazǵan shıǵarmaların atqarıp keledi hám 1959-jılı Moskva qalasında ótkerilgen Mádeniyat hám ádebiyat kúnlerine qatnasadı. 1960-jılı Leningrad Konservatoriyasınıń pitkerip kelgen S.R.Palvanov óz dóretiwshiligi menen xor atqarıwshılıǵınıń ele de rawajlanıp, joqarı basqıshlarǵa kóteriliwine óziniń salmaqılı úlesin qostı. S.Palvanov kúndelikli turmısımızda unison aytıp júrgen qaraqalpaq xalıq qosıqların qulaqqa qonımlı etip, xorga 3 hám 4 dawıslı etip qayta islep, Nókis pedagogika institutınıń studentler xori, soń J.Shamuratov atındaǵı muzıka uchilishesiniń xorları menen birge islesip, xor ónerin xalıq arasında en jaydırıp kelgen. 1970-jılı Tashkent Konservatoriyasınıń pitkerip kelgen Ábdıjabbar Mambetov Saparbay Palvanov penen birgelikte qaraqalpaq kompozitorlarınıń xor shıǵarmaların studentler hám balalar xor jámáátlerinin atqarıwında xalıqqa tanıtıw menen bir qatarda olardıń atqarıw sheberlikleriniń joqarı

shıńlarǵa jetiwinde ayanbay miynet etedi. №1 B.M.M xori menen Nókis, Xojeli, Taqıyatas qalalarınıń mekteplerine barıp, kóplegen koncertler shólkemlestirgen. Bul koncertlerdegi xordıń repertuarında qaraqalpaq, ózbek, rus kompozitorlarınıń shıǵarmaları orın alǵan. Xor jámáátiniń atqarıwshılıq uqıbı hám qábiliyeti, sonday-aq shıǵarmanıń mazmunın sheberlik penen ashıp beriwleri atqarıw dawamında ayqın kórinip turar edi. Soń Turdıbay Eshbaev 1978-jılı 19-sanlı K.Marks atındaǵı mektep bazasında Qaraqalpaqstan teleradio kompaniyasınıń balalar xorın shólkemlestirip, xor ónerin úgit-násiyat etiwdi dawam etedi. Xordıń quramında 60 joqarı klass oqıwshıları bolıp, olar S.Palvanov, Ğ.Demesinov, Á.Xalimov, A.Paxmutova, E.Sharts, N.Muxammeddinov, Ğ.Amaniyazov h.t.b. kompozitorlar shıǵarmaların joqarı dárejede atqarıp kelgen. Respublikamızda hár jılı ótkeriletuǵın «Sanaat bayramı» kórik-tańlawlarında xor jámááti turaqlı qatnasıp, joqarı nátiyjeler menen sıylı orınlardı iyelep kelgen.

1987-jılı I.Yusupov librettosına N.Muxammeddinov avtorlıǵında dóretilgen birinshi qaraqalpaq operası «Ájiniyaz» saxnalastırıldı. Operadaǵı xorlardı Nókis muzıka uchilishesiniń xor jámááti (xormeyster Á.Mámbetov) menen Qaraqalpaqstan teleradiokomitetiniń balalar xori (xormeyster T.Eshbaev) atqarıp shıqtı. Operadaǵı xorlarda kompozitor qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan orınlı paydalana alǵan. Qońırat xanınıń saxnasındaǵı erler xorın aktyorlar sheber atqarıp shıqtı.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Ayımbetov K. Xalıq danalıǵı Nókis "Qaraqalpaqstan" 1988.
2. Nodirova A. Qaraqalpaq musiqası tariyxı. Tashkent -2018.
3. Alimov A., Adanbaeva T. Ataqlı muzikantlar Nókis "Qaraqalpaqstan" 2012.
4. Allanazarov D. Qaraqalpaq xalıq namaları Nókis "Qaraqalpaqstan" 2002.
5. N. Dawqaraev atındaǵı Ózbekstan SSR Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Til hám ádebiyat institutı. Nókis, "Qaraqalpaqstan," 1991.

DIRIJYORNING TALABALAR BILAN MUSIQIY PAUZALAR USTIDA ISHLASHI

Qudratov Orifjon Alimovich – o‘qituvchi

arif.alimovichbfc@gmail.com

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti, “Musiqali, teatr san’ati” kafedrası

РАБОТА ДИРИЖЁРА СО СТУДЕНТАМИ НАД МУЗЫКАЛЬНЫМИ ПАУЗАМИ

Кудратова Орифжона Алимовича – преподаватель

Государственный совет по делам культуры и искусства Узбекистана

"Музыкальное, театральное искусство" кафедры

THE CONDUCTOR’S WORK WITH STUDENTS ON MUSICAL PAUSES

Orifjon Alimovich Kudratov – lecturer

State Arts and Culture of Uzbekistan Institute of Musical and Theater Arts department

Tayanch so‘zlar: dirijyorlik, musiqiy pauza, musiqiy dramaturgiya, sahna ijrosi, vokal ijrochilik, ichki kechinma, psixologik ifoda, obraz talqini, sahna madaniyati, ritm va temp, ijro mahorati, teatr pedagogikasi, musiqiy tafakkur.

Rezyume. Ushbu maqolada dirijyorning talaba ijrochilar bilan musiqiy pauzalar ustida ishlash jarayoni va uning sahnaviy ijroga ta’siri tahlil qilinadi. Musiqiy pauzalarning dramatik va psixologik ahamiyati, obrazning ichki kechinmalarini ochib berishdagi o‘rni hamda dirijyorning pedagogik yondashuvi yoritiladi. Nurxon misolida pauzalarni to‘g‘ri talqin qilishning ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Ключевые слова: дирижирование, музыкальная пауза, музыкальная драматургия, сценическое исполнение, вокальное исполнительство, внутреннее переживание, психологическая выразительность, сценический образ, сценическая культура, ритм и темп, исполнительское мастерство, театральная педагогика, музыкальное мышление.

Резюме. В данной статье анализируется процесс работы дирижёра со студентами-исполнителями над музыкальными паузами и их влияние на сценическое исполнение. Раскрывается драматическое и психологическое значение музыкальных пауз, их роль в передаче внутренних переживаний образа, а также педагогический подход дирижёра. На примере Nurxon показана значимость правильной интерпретации пауз.

Keywords: conducting, musical pause, musical dramaturgy, stage performance, vocal performance, inner experience, psychological expression, stage image, stage culture, rhythm and tempo, performance mastery, theatre pedagogy, musical thinking.

Summary. This article analyzes the process of a conductor working with student performers on musical pauses and their impact on stage performance. It highlights the dramatic and psychological significance of musical pauses, their role in expressing a character’s inner emotions, and the pedagogical approach of the conductor. The importance of correct interpretation of pauses is demonstrated through the example of Nurxon.

Tarixdan ma’lumki, O‘zbekistonga musiqali drama janri 20-asrning birinchi yarmida Ozarbayjondan kirib kelgan. Bu davrda musiqali drama janriga yondoshuv turlicha bo‘lgan. Dastlab o‘zbek musiqali spektakllari o‘zbek xalq cholg‘u asboblari jo‘rligida ijro etilgan. 1939 yildan keyin kompozitor To‘xtasin Jalilov va bir qancha mutaxassislarning say-harakatlari bilan orkestrga yevropa orkestrlarida qo‘llanuvchi cholg‘u asboblari kiritilib, bugungi musiqali teatr orkestri shakliga olib kelingan. Bu yangi shakldagi orkestrda dirijyorga alohida mas’uliyat yuklatilib, musiqiy spektakllardagi dramatismni kuchaytirishda keng foydalanilgan. Dirijyor nafaqat partiturani o‘qish qoidalarini mukammal bilishi, balki turli xil musiqiy uslublarni ham yaxshi bilishi lozim. Bundan tashqari dirijyor

rejissyor bilan bab-barovar fikrlaydigan, spektaklning rivojini ko‘ra oladigan, kuchli rejissyorlik tasavvuriga ega ijodkor shaxs bo‘lishi lozim. Dirijyor spektaklning postanovkachi rejissyori bilan hamfikir bo‘lib spektaklning rivojiga, voqealarning dinamikasiga erishishga, ariya va duetlar oddiy qo‘shiq bo‘lib qolmasdan, aksincha, voqealar jarayonidagi musiqiy hatti-harakatga aylanishiga xizmat qila bilishi hamda musiqiy spektaklning musiqiy dramaturgiyasini ochishga xizmat qilgan. Aslida ham musiqiy teatr talablari bo‘yicha shunday bo‘lishi kerak edi. Biz buni tasdiqlash uchun birinchi o‘zbek musiqali dramalaridan biri bo‘lgan “Nurxon” musiqali asari misolida fikrimizni davom ettirishni lozim deb bildik. Ma’lumki, Muqimiy nomidagi musiqali drama teatrida “Nurxon” musiqali dramasi

Kimyo obrazini O'zbekiston xalq artisti Lutfixonim Sarimsoqova mahorat bilan ijro etgan. L. Sarimsoqova ayniqsa, Kimyoning "To'rt devor qo'ynida yo'qdur yuragi qon men kabi" monolog-ariyasini juda ham ta'sirli qilib ijro etgan. Mana shu ariya jarayonidagi musiqali psixologik pauzada tomoshabinlar churq etmay tinglar, beixtiyor ko'zlaridan yosh kalkib chiqar edi. Negaki, L. Sarimsoqovaning ko'zlarida yosh, hayajonining cheki yo'q, dam eri ketgan tarafga najot-iltijo bilan qarab, undan insofini so'rar, ayni damda, birdan ko'z oldiga qizi Nurxon kelib, u bilan hayolan suhbat qilar, dam uning baxti karoligidan qalbi ezilar, larzaga kelar edi. Tomoshabinlar uning ko'zlarida, imo-ishoralarida, yurish-turishlarida, ichki dunyosida kuchli qarama-qarshi fikrlar kurashi sodir bo'layotganini guvuxi bo'lalilar. Ich-ichidan ezilib oqayotgan ayolning dardu alamlari, xasratlari musikal sukut orqali ham ularning qalbiga yetib borar, ularda kuchli darajada ta'sirlanish hosil qilardi. Hojiga nisbatan qalblarida la'nat toshi otilar, onaga yurak-yuraklaridan achinar edilar. Ular xatto o'zlari zalda butun vujudi bilan Kimyoning ariyasidan qattiq ta'sirlangan edilar. Xattoki, "Nurxon" musiqali dramasida ishtirok etuvchi aktyorlar, xor va balet artistlari Xoji va Kimyo sahnasini, Xoji: "Qizimni Sarkorga beraman, indinga to'y, agar biron narsa payqab qolsam ertaga xotinim o'ldi, deb ovoza qilish ham ko'limdan keladi" — deb chiqib ketgandan keyingi Kimyoning "To'rt devor" ariyasini nixoyatda berilib, uning dardiga hamdard bo'lib eshitishar, qalblari kuchli darajada to'lg'onar, zarur bo'lgan xissiyot uyg'onar edi. Zaldagi tomoshabinlar L. Sarimsoqova ijro etgan Kimyoning ariyasidan ta'sirlanib, ko'zlari jiqqa yoshga to'lib, yig'lab o'tirar edilar.

Shuni ham aytish kerakki, kompozitor To'xtasin Jalilov Kimyoning ichki dunyosini, fe'l-atvorini, qalb kechinmasini ariyada maxorat bilan yaratgan. Asardagi xotin-qizlar ozodligi uchun olib borilgan kurash g'oyasini ilgari surishda T. Jalilov yaratgan musiqaning xissasi katta. Musiqali dramalardagi kuy, ariya, duetlar tinglovchi-tomoshabinga aloxida xuzur yoki iztirob bag'ishlab, qahramonning ichki dunyosiga yanada chuqurroq kirib borishga imkon yaratadi. Nurxonning otasi Xoji birinchi parda oxirida Haydar bilan to'qnashgandan so'ng, qizini tezda Sarkorga berishga ahd qiladi. Chunki Haydarning nashtardek so'zlari uni larzaga soladi. Shu sababli, u qizini Haydardek "diyonati yo'q yalang oyoqqa" berishga tish-tirnog'i bilan qarshi chiqadi, qizini Sarkorga berishga oshiqadi. Xojining mazkur qarori Kimyo qalbini o'rtantiradi. Kimyo o'zining

noroziligini zolim, joxil erga dangal aytadi. Axir uning o'zi ham Xojining uyida ro'shnolik ko'rmadi, inchunin, u yakka-yu yagona qizini o'zi kabi zindonda qiynalishini istamaydi. U o'z qizini sevganiga berish tarafdori. Ammo Kimyoning bu harakati Xoji tomonidan keskin to'siqqa uchraydi. Xojining qarori tufayli Kimyo og'ir, kuchli iztirobli vaziyatda qoladi. Kimyo sahnada o'zi yolg'iz. Ezilib kuylaydi. "SHo'rlik qizim.. "SHo'rlik qizim..." so'zidan keyin Kimyo o'pkasi to'lib gapirolmaydi, nafasi bo'g'iladi, u fikrlar daryosiga sho'ng'iydi, qalbi ezilib oqadi, yurak-bag'ri o'rtanadi, yolg'iz qizining tashvishi, Nurxonning ham o'zi singari azob-ukubat otashida lovullab yonishini chuqur xis qiladi. Kimyoning "SHo'rlik qizim" deyishi bilan orkestrda mungli kuy sadolari eshitiladi. Bu musiqa Kimyoning ichki dunyosini chuqurroq ochilishida aloxida ta'sirchanlik kasb etadi. Tinglovchi- tomoshabin musika orqali Kimyoning og'ir dardga muhtalo bo'lganligini yanada kuchliroq xis etadi.

Musikal psixologik monolog pauzasida Kimyo qizining takdirini o'ylab azob chekadi, qalbida zolim erga nisbatan g'azab avj oladi. Qahramonning ichki tug'yoni, his-xayajonini oddiy so'z bilan ifoda qilish qiyin bo'lgan taqdirda, unga musiqa bilan ariya ko'makka keladi, ta'sirchanlik yanada ortadi. Buning uchun ijrochi qahramonning holati bilan yashab ariya aytishi, ariyaning pauzalarida hayotiy xaqiqat, fikrlar kurashi o'z ifodasini topishi lozim. "To'rt devor qo'ynida yo'qdur yuragi qon men kabi", - so'zidan so'ng pauza qilinadi. Bu psixologik musiqali pauza jarayonida Kimyo eziladi, Xojining zulmi tufayli qalbi tiraladi, achchiq zahar-zaqqum turmushi birma-bir ko'z oldidan o'ta boshlaydi. Bu pauza jarayonida onaning ichki kechinmasidan qizining kayg'usi bilan tashvish chekayotganligini, eridan qattiq noroziligini anglaymiz, uning dardiga dard, alamiga alam ko'shilyotganligini chuqur idrok qilamiz. Musiqali psixologik pauza jarayonida ijrochidan musiqani chuqur his qilishi, Kimyoning tushib qolgan holati bilan yashashi, uning ayanchli kismatini tushunishi, ruhiy olamida sodir bo'layotgan kuchli fikrlar kurashini idrok qilishi, Nurxonning taqdiri bilan kechinishi, muomalamunosabatda bo'lishi, Kimyoning ariyasini mungli, dardli ovoz bilan aytishi, musiqali pauzada kuchli psixologik holatda qolishi taqozo etiladi. Garchi musiqali psixologik pazaga qiska vaqt berilsada, dirijyor ijrochiga butun vujudi bilan kahramonning fojiali hayotini ko'z oldiga keltirib, o'z munosabatini bildirishiga yordam berishi lozim. "Qilmishi faryodu o'z holiga

hayron men kabi”, - Darhaqiqat Kimyoning faryodini cheki yo‘q. U iztirobli, xayajonda, hayot unga kulib boqmadı. Erining adolatsız munosabatidan Kimyoning qalbi lag‘cha (cho‘g‘) bo‘lib yonadı. U Nurxonning baxtli bo‘lishini orzu qiladı, lekin bu orzu-umidlari eri tufayli puchga chiqadigan bo‘ldi. Bunga ich-ichidan norozi, qarshi, Xojining badfe‘lligini yomon ko‘radi, la‘natlaydi. qizini ham o‘zi kabi hayoti zulmat bilan o‘tishini istamaydi. Ijrochi mazkur musiqali psixologik pauzada qahramon ichki dunyosida sodir bo‘layotgan qarama-qarshi fikrlar kurashi bilan yashashi, Kimyo tomonidan keyingi aytiladigan so‘zlar ma‘nosini, Xojini ko‘z oldiga keltirishi va unga o‘z munosabatini bildirishi lozim. “Yor tutib bu dunyoda yorning vafosin ko‘rmagan”, - dan so‘ng musiqali pauza qilinadi. Kimyo vafodor yorni orzu qilgan edi, lekin uning eri Xoji yuzaki qaraganda yumshoq va muloyim gapirsada, xanda va kinoyali so‘zlari bilan kishining jonini sug‘urib oladigan shaxs. Kimyo Xoji bilan turmush qurib nima ko‘rdi, azoblandi, xo‘rlandi, ezildi, qiziga ham bunday hayotni ravo ko‘rmaydi. U yorug‘ dunyoga kelib ichi to‘la armon bilan o‘tmokda. Ijrochi musiqali psixologik pauza davomida yuqorida keltirilgan manzaralarni, fikrlarni ko‘z oldiga keltirib, onaning og‘ir ichki kechinmasini chuqur idrok qilib, tomoshabinning qalbiga yetkazib, unda zarur bo‘lgan xissiyot uyg‘otishi darkor. Kimyo yaratilganiga pushaymon yeydi. “Dunyoga kelganligiga ming pushaymon men kabi”, - deydi. Ana shundan so‘ng, musiqada bo‘lganidek uzunroq musiqali psixologik pauza qilinadi. Bu psixologik musiqali pauzada Kimyoning dardi-alami zo‘rayadi, musiqa ham uning ichki olamida kechayotgan iztirobini, qalb kechinmasini chuqur ifodalaydi. Qahramonni avj parda tomon yetaklay boshlaydi. Kimyoning nolasi, finish avj nuqtaga chiqadi, yuragi g‘am-g‘yccaga to‘lib toshadi, tug‘ilganiga pushaymon bo‘ladi. Zolim erning zulmidan dod deydi, qizining bebaxtligiga, taqdiriga kuyadi, qalbi o‘rtanadi. U kimdan najot so‘rashini bilmaydi. Psixologik musiqali pauza jarayonida onaning hayolida Haydar gavdalanadi, qani u tezroq kela qolsa-yu, dardini, Xojining niyatini aytsa, ona qiynoq o‘tida qoladi. Axir eri bilan Haydar qattiq urishganku. U Haydar kelarmikan degan fikr bilan hayolga cho‘madi. Ijrochi musiqali psixologik pauzada ona dilida ro‘y berayotgan o‘y fikrlar kurashini qalbi bilan xis qilishi, tinglovchi-tomoshabinning shuuriga yetkaza olishi kerak. Buning uchun u onaning o‘rniga o‘zini qo‘yishi, agarda men shu onaning o‘rnida bo‘lsam nimalar qilgan bo‘lardim, degan savolni o‘ziga berishi, uning iztirobini, ichki

dunyasini chuqur o‘rganishi va buning uchun o‘z ustida tinmay, uzluksiz mehnat qilishi, izlanishi taqozo etiladi. Bundan tashqari Kimyoning ariyasini, undagi musiqali psixologik pazani qalban his qilishi maqsadga muvofiqdir. Kimyo iztiroblarini ifodalovchi musiqani eshita olishi, shunga yarasha munosabatda bo‘lishi, shu topdagi holatini ko‘z oldiga keltirishi lozim. Qizining g‘am-tashvishi bilan yurak bag‘ri yanada o‘rtanadi. Xozircha Xojining niyatini qiziga aytgani yo‘q. Mabodo aytsa, u ham do‘zax o‘tida qovirilishi tabiiy. Ona battar eziladi. Qani endigi yuragidagi dard, alamini xaloyiqqa aytsa, ammo aytolmaydi, chunki Xoji xech kimga bu xaqda ovoza qilmaslikni aks xolda bo‘g‘ib o‘ldirajagi tayinlangan, shuning uchun u gapini ikki qilishga qo‘rqadi. Bu fikrlar psixologik musiqali pauza jarayonida onaning qalbida Xukm suradi. U tilida bu fikrni aytmaydi, ammo dilida sodir bo‘lib turadi. Bu fikrlar tomoshabinlar ongida ham ro‘y beradi, u onaning qalbida sir saqlanib yotgan ichki qalb so‘zlarini o‘z akli, idroki bilan topadi, onaning fojiali hayotiga achinadi, Xojiga nisbatan g‘azabi alangaoladi, Kimyoning, Nurxonning taqdirilariga hamdard bo‘ladi.

Ijrochi keltirilgan voqealarni qalbi bilan sezishi, musiqani chuqur his qilishi, ko‘z oldidan onaning ayanchli qismatini kinolentadek o‘tkazib, unga munosabat bildirishi lozim. Onaning faryodi yana avjiga chiqadi. “Yo‘q, jahon ahlida bir zoru parishon men kabi”, - so‘zidan keyin musiqali pauza qilinadi. Kimyo uz qismatidan, taqdiridan noliydi. Uning ko‘z oldida qizi gavdalanadi, u bilan hayolan so‘zlashadi, yuragidagi dardini aytishga botinolmaydi, qalbi tirnaladi. O‘zini ko‘yarga joy topolmaydi. Yana beixtiyor Haydarni eslaydi, qizi fakat u bilan baxtiyor bo‘lishi mumkin. Ammo endilikda nima bo‘ladi, ularning sevgisi Xoji tomonidan poymol qilinyaptiku. U eriga nisbatan g‘azabi avj nuqtaga chiqadi, uni la‘natlaydi. Xojidan chekkan azoblarini o‘ylab, kurashgaotlanadi. Ijrochi pauza mobaynida ona qalbida sodir bo‘layotgan ichki holatini, ona ariyasidagi keyingi aytiladigan so‘zlar ma‘nosini bir zum ko‘z oldiga keltirib, imo-ishorasi, ko‘z qarashlari, xatti-xarakati bilan psixologik musiqali pazani chuqur his qilib, shunga yarasha munosabat bildirishi maqsadga muvofiqdir.

“Zolim erning dastidan chekdim hamisha qayg‘ular”, - so‘zidan keyin musiqali pauza qilinadi. Kimyo bu psixologik pauza davomida umri zindonda o‘tayotganligini, erning zulmidan qattiq aziyat chekayotganligini, har bir qadamini o‘ylab, o‘lchab bosishga majbur ekanligini, uning tushib qolgan og‘ir ichki holatini, kayfiyatini,

onaning borgan sari toqati toq bo'layotganligini, bir kunmas bir kun uning ichidagi dard-alamlari yuzaga chiqishini chuqur idrok qilamiz. Zero, Kimyo Xojining har qanday zulmiga sabr-toqat bilan bardosh berdi, dardini, g'amini ichiga yutdi, sil kasaliga muhtalo bo'ldi. Erining qarori dard ustiga chipqon bo'ldi, u fikrlar qiynog'ida qoladi, ko'ngli nolon, bag'ri vayron bo'ladi. Ijrochi onaning ichki kechinmasida sodir bo'layotgan kuchli tug'yonlar kurashi bilan yashab, xuddi onaning kechinmasi o'zi bilan sodir bo'layotganday his qilishi lozim. Ona ariyasini aytib shunday jozibali bo'yoklarda ijro etishi joizki, tinglovchi-tomoshabinning qalbiga ta'sir etsin: "Kim bu g'am zindoni ichra bo'ldi vayron men kabi?", - Kimyo ariyasini ijro etuvchi oxirgi bandlarini o'pkasi to'lib, bag'ri xun bo'lib aytishi, uning umri Xojining uyida xazon bo'lib Ulgurganligini chuqur anglashi kerak. Kimyoning ichki psixologik monolog-ariyasi tugashi bilan orkestrda mungli kuy sadolari chalinib, psixologik musiqali pauza jarayoni to Nurxon sahnaga kirib kelguncha davom etadi. Mana shu psixologik musiqali pauzada Kimyo o'zini tutolmay xo'ngrab yig'lab yuboradi, u sarosimada dam Xoji ketgan tomonga, dam ichkariga — Nurxon tomonga karab bezovtalanadi. U o'zini igna uchida yurganday his qiladi. Ichidagi dardi uni qiynoq o'tiga soladi. Hozir to'satdan Nurxon chiqib qolsa, unga ichini tirnab yotgan alamni qanday aytadi. U qalbida sodir bo'layotgan savollar girdobida azob chekadi, qizining taqdiri tinchlik bermaydi. Hali-hamon Xoji kelib indinga bo'ladigan to'y taraddudini gapirsa, unda xoli nima kechadi? Shuni aytish kerakki, ijrochi Kimyoning ichki monolog ariyasi tamom bo'lgandan keyingi bastakor tomonidan berilgan psixologik musiqaning so'nggi taktigacha onaning xolati bilan yashab, musiqani eshitib, uni yuragi bilan xis qilib turishi kerak. Kimyoning ichki musiqali monolog-ariyasini va undagi psixologik musiqali pauzalarni tinglovchi-tomoshabin qalbiga yetkazish, undazarur bo'lgan ta'sirlanishni uyg'otish, hissiyotni ta'minlash lozim. Bu avvalo ijrochining maxoratiga bog'liq. Psixologik musiqali pauza davomida qahramonning ichki dunyosida sodir bo'layotgan kuchli qarama-qarshi fikrlar kurashini, xolatini, kayfiyatini, ichki tug'yoni ijrochi chuqur o'rganib, o'zlashtirib olishi muxim ahamiyat kasb etadi. Ijrochi avvalo "Nurxon" musiqali dramasi sinchiqlab o'qishi,

onaning ariyasini aytishdan oldin Kimyoning Xoji bilan bo'lgan sahnasini ko'z oldiga keltirib, unga munosabat bildirishi, ariya boshlanishidan ilgari chalingan kuyni eshitib, xis qilib, so'ngra mungli, ichki dard bilan obraz tushib qolgan holatida aytishi lozim. Solist-vokalist qanchalik yaxshi ovozga ega bo'lmasin, chiroyli ariya aytmasin, agar so'zlarning mazmunini chuqur ochib bermas ekan, u ariya ta'sirli bo'lmaydi. Keltirilgan Kimyoning ichki musiqali monolog-ariyasi kahramonning ichki dunyosini ta'sirli ochishga, o'sha voqelik va sharoit bilan yashashga, tinglovchi-tomoshabinni ham o'sha olamga olib kirishga undaydi. Kimyoning ariyasidagi so'zlar musiqa bilan, musiqa matn bilan chambarchas bog'lanib uyg'unlashib ketgan. Vokal san'atida faqat aniq va ravon gapirishning o'zi kifoya qilmaydi, chunki ariyaning imkoniyatlari keng bo'lib, bitta so'zni ming xil ohang va ma'no bilan aytish mumkin. Qolaversa, tembr, tovush buyoklari obrazning nozik tomonlarini ta'sirli ochishga, ijrochining fikr va tuyg'ularini tinglovchi-tomoshabin qalbiga tez singishida muxim ahamiyat kasb etadi. L.Sarimsoqova ijrosidagi Kimyoning "To'rt devor" ariya-monologi — 8 takt, kirish musiqasi bilan boshlanadi. 16 takt ichida ariya kuylanadi va "Soch yulib nola qilib, aylay yoqamni poralar" jumlasidan oldin 4 takt musiqali pauza ketadi. So'ngra, yana bir takt pauza, keyin "Yo'q jahon ahdida bir zoru parishon men kabi" jumlasini aytiladi va nixoyat 4 takt musiqa bilan tugallanadi. Shuni ham e'tirof etish kerakki, ariya musiqa misrasining oxirida 3 va 2 choraklik cho'ziq notaparda va har bir musiqa misrasining boshlanish oldidagi bir chorak pauza, har bir misradan so'ng yangi pauza bordek tuyuladi. Mana shu pauzaga o'xshash cho'ziq (nota) pardalar va bir choraklik pauzalar shu qadar Kimyoning ichki his-tuyg'u va tug'yonlarini chuqur va ta'sirli aks ettirishi tufayli, o'rtadagi 1 va 4 taktili pauzalardan ta'sir etish kuchi ulardan kam emas. Ariya pastki ovoz (metsso — soprano) uchun yozilgan, ariya diapozoni kichik oktava "lya" pardasidan 2 takt va "re" notasiga borib voqea rivojlanadi. Kimyo obrazi L.Sarimsoqovanning shoh obrazlaridan hisoblanadi. Ayniqsa Kimyoning "To'rt devor" ariyasi mahorat bilan jozibali, ta'sirli ijro etilgan bo'lib, musiqali drama teatridagi aktyorlar va san'at institutining musiqali drama bo'limidagi talabalar uchun ijodiy maktab vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Komiljonov. O. Aktyorning xormeyster bilan ishlashi. 2024.Toshkent.
2. Yarbekov E. (2024). Sahna nazariyasi. Oriental Art and Culture, 584–590-b.
3. Qobilov. N, Muhammadiyev. Sh. Aktyorning dirijyor bilan ishlashi (musiqali teatr aktyorligi) 2020.
4. Гротовский, Е. Встреча с самим собой / Театральная жизнь. -№ 16.-С. 24-26.

ESTRADADA PANTOMIMA JANRÍ: TEORIYA, SAXNA TEXNIKASÍ HÁM ATQARÍWSHÍ SHEBERLIGI

Qudaybergenov Alibek Amandıq ulı – *oqıtıwshı*
alibekqudaybergenov@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filiali

ЖАНР ПАНТОМИМЫ В ЭСТРАДЕ: ТЕОРИЯ, СЦЕНОВАЯ ТЕХНИКА И ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЕ МАСТЕРСТВО

Қудайбергенов Алибек Амандық улы – *преподаватель*
Нукусского филиала ГИИК Уз

PANTOMIME GENRE IN ESTRADA: THEORY, STAGE TECHNIQUES, AND PERFORMANCE

Qudaybergenov Alibek Amandıq ulı – *Lecturer*
Nukus branch of UzSIAC

Tayanch so‘zlar: pantomima, aktyor, rejissyor, estrada, ssenariy, harakat, maqsad.

Rezyume. Ushbu maqola estrada san’ati tizimida pantomima janrining tutgan o‘rni, uning tarixiy ildizlari va zamonaviy sahna talqinidagi tasviri vositalarni ilmiy-uslubiy jihatdan tahlil qiladi.

Ключевые слова: пантомима, актер, режиссёр, эстрада, сценарий, действие, цель.

Резюме. В данной статье с научно-методической точки зрения анализируется роль жанра пантомимы в системе эстрадного искусства, его исторические корни и средства представления в современной сценической интерпретации.

Keywords: pantomime, actor, director, variety show, screenplay, action, goal

Summary. This article provides a scientific and methodological analysis of the role of the pantomime genre in the system of pop art, its historical roots, and the visual aids used in contemporary stage interpretation.

KIRISIW

Pantomima adamzat mádeniyatınıń eń áyyemgi hám tásirsheń kórkem óner túrлерinen biri bolıp, ol sózdiń ázzi ornında im-ishar, dene háreketi hám júz mimikası arqalı keshirmelerdi bildiriw qúdiretine ie bolǵan “tınısh til” bolıp esaplanadı. Bul kórkem óner túri tek ǵana tamashagóy menen tikkeley sezimiy baylanis ornatiw emes, al insan ruwxıy dúnyasınıń eń tereń qatlamların sózsiz, taza plastikalıq formalar arqalı ashıp beriwdey quramalı wazıypanı óz moynına aladı. Estrada kórkem óneri konteksinde pantomima búgin óziniń haqıyqıy oyanıw dáwirin, yaǵnıy ekinshi jaslıǵın basınan ótkermekte, desek asıra aytqan bolmaymız. Zamanagóy estrada saxnasınıń kúshli ritmi, texnikalıq imkaniyatlardıń bayıwı hám tamashagóy talǵamınıń ózgeriwi pantomima janrın jańa, jáne de dinamikalıq hám filosofiyalıq mazmun menen bayıtıwdı talap etpekte. Estrada pantomiması óziniń jıyınalıqlıǵı, anıqlıǵı hám ayqın súwretlew quralları menen basqa janrlardan keskin ajralıp turadı. Ol artistke saxna dekoracijaları, quramalı bezew quralları yamasa kóp sanlı járdemshi úskenelersiz de óz repertuarın erkin hám erkin qalıplestiriw imkaniyatın beredi. Bul jerde aktyordıń denesi - birden-bir hám eń jetiliske qural; hár bir bulshıq et háreketi, názerdiń baǵıtı yamasa gewdeniń iyiliwi tamashagóy ushın pútkil bir gúrrındi aytıp

beriwi múmkin. Pantomima xudojnigi ushin saxna maydanı - bul sheksiz imkaniyatlar mákanı bolıp, ol jerde aktyor óz qıyal kúshi menen joq nárseni bar, abstrakt nárseni bolsa kózge kórinetuǵın haqıyqatlıqqa aylandıra aladı. Bul janrdıń estrada kórkem ónerindegi tabısı onıń universal tilinde jatadı. Til tosıqların jeńip óte otırıp, pantomima pútkil dúnya tamashagóyлерine birdey túsinikli bolǵan ideyalarđı jetkerip bere aladı. Ol úlken-kishi, hámme ushin insanıylıq, muhabbat, gúres hám gózzallıq sıyaqlı ázeliy temalardı zamanagóy estetikada talqılaydı. Estrada pantomiması ózinde dramalıq kórkem ónerdiń tereńligi hám estrada tartımlılıǵın jámlegen halda, tamashagóydi hám kúldiriw, hám tereń oylandırıw, hám estetikalıq zawıq baǵıshlaw kúshine iye.

Aktyordıń sheberligi bolsa bul jerde yeń áhmiyetli faktorǵa aylanadı: ol óziniń fizikalıq formasın jetik basqara alıwı, psixofizikalıq háreketlerdiń logikasın tereń seze alıwı hám eń áhmiyetlisi - hár bir háreket artında anıq ishki maqsetke iye bolıwı shárt.

METODOLOGIYA

Izertlew procesiniń ózegi K.S. Stanislavskiy, V.E. Meyrxold hám E.B. Vaxtangov sıyaqlı saxna kórkem óneri nazariyotshılarınıń bay ilimiy miyrası hám zamanagóy estrada kórkem óneriniń texnikalıq-texnologiyalıq rawajlanıw tendenciýalarınıń

analizine tiykarlanadı. Bul process tek teoriyalıq juwmaqlardı jıynaw emes, al saxna kórkem óneri elementlerin ámeliyatta sınap kóriw hám olardıń estrada pantomimasına qollanılıwın úyreniwdi maqset etken. Jumıstıń tiykarǵı itibarı hám metodologiyalıq bólimi etyudlar ústinde islewdiń kóp basqıshlı procesine qaratıldı, sebebi pantomima kórkem óneriniń “álipbesin” áyne etyudlar arqalı ózlestiriw múmkin. Birinshi basqısh - scenariy rejlestiriwde aktyor hám rejissyor aldına sózsiz dramaniń logikalıq sistemasın jaratıw wazıypası qoyıladı. Bul proceste original scenariy jazıw, ideyanı obrazlı sheshimler arqalı bildiriw hám tamashagóy ushın túsinikli bolǵan metaforalardı tabıw úlken áhmietke ie. Scenariyda háreketler izbe-izligi sonday qurılıwı kerek, ondaǵı hár bir saxna óz aldına bir túyin wazıypasın atqarıp, tamashagóydiń kóz-qarasın aktivlestiretuǵın bolsın. Ekinshi basqısh - rejissyorlıq sheshim bolıp, onda saxna maydanın durıs shólkemlestiriw hám tásirsheń mizansaxalardı jaratıw máselesi kórip shıǵıladı. Pantomimada saxna mákanı — bul aktyordıń háreketi menen janlanatuǵın tiri organizm. Rejissyorlıq qararı aktyordıń denesi, jaqtılıq hám saxna texnikalıq quralların sonday úylestiriwı kerek, nátiyjede saxna maydanındaǵı hár bir noqat belgili bir sezimiy júkti tasıwı kerek.

Úshinshi hám eń áhmietli basqısh atqarıw texnikası bolıp, ol fizikalıq háreketler hám oydaǵı predmet (bes predmetli háreketler) ústinde qurılǵan shinigiwlar kompleksin óz ishine aladı. Pantomima aktyorı óz denesin jetik basqara alıwı, hár bir bulshıq et háreketin qadaǵalawı hám eń tiykarǵısı - joq nárseni bar etip kórsetiw qábiletin rawajlandırıwı shárt. Bul texnika aktyordan joqarı dárejedegi koncentraciya, fizikalıq shıdamlılıq hám fantaziya baylıǵın talap etedi. Shinigiwlar procesinde aktyor tek mexanikalıq háreketlerdi gana emes, al hárbir háreketiń “sebebin” (ne ushın bul isti islep atırman?) hám “maqsetin” (ne ushın bul háreketke umtılıp atırman?) tereń túsinip, atqarıwdı ishki psixofizikalıq jaǵday menen tolıqtıradı.

NÁTIYJELER

Estrada pantomiması óziniń tákirarlanbas shártlilik dárejesi hám metaforalıq kórsetiw qábileti menen saxna kórkem ónerinde ayrıqsha orın tutadı. Bul janrdıń tiykarǵı kúshi sonda, ol tamashagóy qıyalın jedellestirip, ápiwayı insan kórinisi hám plastikalıq háreket járdeminde tek ǵana tiri janzatları emes, al tábiyat qubılısları, quramalı texnikalıq qurallar yamasa abstrakt túsiniklerdi de janlandıra aladı. Máselen, pantomima aktyorı óz denesinin iyiliwsheńligi arqalı samal esip turgan terekti yaki mashinanın

mexanikalıq háreketlerin kórsetiwı mumkin. Bunday shártlilik tamashagóydi saxna menen birge avtorǵa aylandıradı.

Pantomimada joqarı shıńlarga erisiw ushın atqarıwshılıq sheberligi tómendegi fundamental principlerge súyenedi: Sebep hám maqsettiń anıqlıǵı: Hár bir háreket anıq “super-wazıypa”ǵa baǵdarlanǵan bolıwı shárt.

Qarama-qarsılıq: Hár qanday etyud gúres, tosqınlıqlar hám kútilmegen burılıslar tiykarına qurılıwı kerek. Qarama-qarsılıqsız háreket tamashagóyde zerigiw payda etedi.

Saxna texnikası: Zamanagóy jaqtılandırıw, ses sistemaları hám mexanizaciyalasqan úskenerler (trumlar, planshetler) pantomimanıń vizual tásirsheńligin vizual kórkem óner dárejesine kóteredi.

TALQÍLAW

Pantomima óneri kóbinese júzeki kózqarasta tek fizikalıq shıńǵıwlar yamasa quramalı akrobatikalıq háreketler jıyındısı sıpatında kóz aldımızǵa keltiriliwı múmkin, biraq negizinde ol tereń dramaturgiyalıq pikirlewdi talap etetuǵın quramalı process bolıp tabıladı. Jas aktyorlar dóretiwshilik jolınıń basında kóbinese “sebep” hám “maqset”ti saxna artında qaldırıp, tek sırtqı háreket gózzallıǵına itibar beriwge umtıladı. Nátiyjede, atqarıw mazmun jaǵınan sayızlasadı.

Rejissyor hám atqarıwshı ushın tiykarǵı wazıypa - tamashagóy tikkeley seze alatuǵın, túsinetuǵın hám ózi ushın juwmaq shıǵara alatuǵın sebepler tiykarında háreketi jedel rawajlandırıw bolıp tabıladı. Massalıq hám úlken saxna tamashalarında pantomima elementlerin qollanıwda “komediya dell'arte” dástúrlerine tán bolǵan anıq tipologiyalıq nıqap usılınan paydalanıw atqarıwdı jáne de bórttirilgen, túsinikli hám tásirsheń etedi. Maska usılı aktyorǵa óziniń jeke individual ózgesheliklerin qaharmannıń ulıwmalasqan obrazına sindiriwge járdem beredi. Zamanagóy estrada talapları menen úylesken bul qatnas janr kólemine keńeytip, onı jeńil satirikten tereń tragediyalıq drama dárejesine shekem kóteriw imkaniyatın beredi.

JUWMAQ

Pantomima - estrada kórkem óneriniń ápiwayı bir bólegi emes, al onıń eń názik hám tásirsheń tiykarǵı elementlerinen biri bolıp, ol aktyorlıq sheberlikti qalıplestiriwde, dóretiwshilik kózqarastı bayıtıwda teńsiz qural esaplanadı. Janrdıń búgingi kúndegi rawajlanıwı onı zamanagóy texnologiyalardıń jańa imkaniyatlardı menen organikalıq tárizde úylestiriwdi, sonday-aq, onıń dramaturgiyalıq tiykarların bekkemlewdi talap etedi. Texnologiya qansha rawajlansa da,

pantomimaniń jan tamırı - onıń dramalıq mazmunı, yaǵnıy háreketiń ishki logikalıq tiykarlanǵanlıǵı hám ideyalıq tereńligi ózgermey qaladı. Solay etip, zamanagóy texnologiyalıq sheshimler hám klassikalıq dramaturgiyalıq

principlerdiń tabıslı sintezi estrada pantomimasın tek búgingi kúnniń emes, al keleshektiń eń talapshań hám tásirsheń kórkem óner túrлерinen birine aylandırıw ushın birden-bir hám eń durıs jol bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ahmedov F., Yusupova M. *Estrada aktyori mahorati*. Toshkent, 2007.
2. G'ofurov T. *Sahna texnikasi va texnologiyasi*. Toshkent: «Musıqa», 2010.
3. Qudaybergenov, Alibek, and Lizaxon Urazmbetova. "Pyesa matnini jonlantırishda aktyorning ichki kechinmalari va sahnada tashqi ko'rinishning ahamiyati." *Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi 2* (2025): 235-242.
4. Bakhieva, Biybinaz, and Ramuza Qazaqbaeva. "Pantomima kórkem-óneriniń payda bolıw tariyxı hám rawajlanıwı." *Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi 2* (2025): 584-590.
5. Slavskiy R. E. *Iskusstvo pantomimy*. Moskva, 1962.
6. *Iskusstvo pantomimy* (o'quv-uslubiy qo'llanma)

**ИВАН ПЕТРОВИЧ БРЫЗГАЛОВ:
БАРИТОН ҲАМ БАС УШЫН ҚОСЫҚ АЙТЫҰ МЕКТЕБИ**

Насыров Миратдин Баёнович – үлкен оқытыушы

miratdinnasyrov@gmail.com

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хám мәденият институты Нөкис филиалы

**ИВАН ПЕТРОВИЧ БРЫЗГАЛОВ:
ШКОЛА ПЕНИЯ ДЛЯ БАСА И БАРИТОНА**

Насыров Миратдин Баёнович – старший преподаватель

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**IVAN PETROVICH BRYZGALOV:
A SINGING METHOD FOR BARITONES AND BASSES**

Nasyrov Miratdin Bauenovich – Senior Lecturer

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: Иван Петрович Брызгалов, вокал педагогикасы, баритон, бас, дауысты қойыу, оқыту методикасы, қосық айту техникасы, қосық айту мектеби, вокал көркем өнери, музыкалық билим бериу. қосықшылық дем алыуы, дауыс регистрлери, вокал шынығыулары, И.П. Брызгалов, еркеклердин төменги регистр дауыслары, музыка билим журты.

Резюме. Мақала вокал педагогикасының рауажланыуына, әсиресе, ер адамлар дауасы - баритон хám басты үйретиу тарауына үлкен тәсир көрсеткен ири совет вокал педагогы Иван Петрович Брызгаловтың методикалық қолланбаларын изертлеуге бағышланған. Оның вокал бойынша баслы китаплары хәр тәреплеме талқыланып, дауысты орнату, вокал техникасын рауажландыру хám қосықшылық шеберлигин қәлиплестиру бағдарындағы өзине тәнлиги көрсетип берилген. Әмелий шынығыулар, теориялық тийкарлар хám педагогикалық принциплерге айрықша итибар қаратылмақта, олар И.П.Брызгалов методикасын бүгинги күнде де әхмийетли хám талап етилетуғын етип қоймақта. И.П.Брызгаловтың "Баритон хám бас ушын қосықшылық мектеби" (1987) атлы музыка оқыу орнының 1-2-курс студентлери ушын арналған өзине тән оқыу қолланбасы көрип шығылған. Автор қолланбаның дүзилиси, оның физиологиялық-акустикалық тийкарлары, қосықшылық дем алыуы, дауыс регистрлери, дикция, ер адамлардың төменги регистр дауыслары - баритон хám басқа арнаулы бейимлестирилген вокал шынығыулары менен ислеу методикасын анализлейди. Қолланбаның әмелий бағдарланыуы, педагоглар хám баслаушы қосықшылар ушын мәсләхәтлер, вокализлер қосымшасы хám мағлыұматнамалардан ибарат екенлиги атап өтилген. Брызгаловтың жумысы совет вокал мектебинин мазмұнына сәйкес келеди, ол көбинесе сес пайда етиу хám диапазонға айрықша қатнас жасауды талап ететуғын төменги регистр дауысларды арнаулы таярлау, методиканын заманағей педагогикалық әмелияттағы әхмийети хám оның академиялық вокал дәстүрлерин сақтап қалыуға қосып атырған үлеси ашып берилген.

Ключевые слова: Иван Петрович Брызгалов, вокальная педагогика, баритон, бас, постановка голоса, методика обучения, техника пения, школа пения, вокальное искусство, музыкальное образование, вокальный отдых, голосовые регистры, вокальные упражнения, И.П. Брызгалов, мужские голоса нижнего регистра, музыкальное училище.

Резюме. Статья посвящена исследованию методических пособий Ивана Петровича Брызгалова, крупного советского вокального педагога, оказавшего большое влияние на развитие вокальной педагогики, особенно в области обучения баритону и голове. Его/Её основные книги по вокалу были всесторонне проанализированы, демонстрируя его/её уникальность в области постановки голоса, развития вокальной техники и формирования вокального мастерства. Особое внимание уделяется практическим упражнениям, теоретическим основам и педагогическим принципам, которые делают методику И.П.Брызгалова актуальной и востребованной и по сей день. Было рассмотрено уникальное учебное пособие И.П.Брызгалова "Школа баритонов и бас-песен" (1987) для студентов 1-2 курсов музыкального учебного заведения. Автор анализирует структуру пособия, его физиологические и акустические основы, вокальное дыхание, голосовые регистры, дикцию, мужские голоса нижнего регистра - баритон и другие специально адаптированные вокальные упражнения. Отмечается, что практическая направленность пособия состоит из рекомендаций для педагогов и начинающих певцов, приложения для вокализации и справочных материалов. Работа Брызгалова соответствует содержанию советской вокальной школы, в ней раскрыты специальная подготовка голосов нижнего

регистра, часто требующая особого подхода к звукообразованию и диапазону, значение методики в современной педагогической практике и ее вклад в сохранение традиций академического вокала.

Keywords: Ivan Petrovich Bryzgalov, vocal pedagogy, baritone, bass, voice training, teaching methodology, singing technique, school of singing, vocal art, music education, breathing for singers, vocal registers, vocal exercises, I.P. Bryzgalov, low male voices, music school.

Summary. This article examines the teaching manuals of Ivan Petrovich Bryzgalov, a prominent Soviet vocal pedagogue who had a significant influence on the development of vocal pedagogy, particularly in the training of male voices—baritone and bass. His major works on vocal music are analyzed in depth, revealing the uniqueness of his approach to voice training, the development of vocal technique, and the cultivation of singing mastery. Particular attention is paid to practical exercises, theoretical foundations, and pedagogical principles that make I. P. Bryzgalov's methodology relevant and in demand to this day. The book examines his unique textbook, **Singing School for Baritone and Bass** (1987), intended for first- and second-year students at music schools. The author analyzes the structure of the manual, its physiological and acoustic foundations, singing breath, vocal registers, diction, as well as the methodology for working with male voices in the lower register—baritone and bass—through specially adapted vocal exercises. The guide is noted for its practical focus, which includes recommendations for teachers and beginning singers, an appendix with vocal exercises, and reference materials. Bryzgalov's work is consistent with the principles of the Soviet vocal school; it explores the specific aspects of training low-register voices—which often require a special approach to sound production and range—as well as the significance of this methodology in contemporary teaching practice and its contribution to the preservation of academic vocal traditions.

Ivan Petrovich Bryzgalov (1905–1980) was one of the greatest vocal pedagogues of the 20th century. It is difficult to overstate the contribution of male voices—particularly baritones and basses—to the development of vocal coaching theory and practice. Bryzgalov was not only a talented performer but also a profound thinker, capable of systematizing accumulated experience and creating a coherent, logical, and effective teaching methodology. His books, written in clear and simple language, have served as a guide for many generations of singers and teachers. The purpose of this article is to analyze the main aspects of I.P. Bryzgalov's works, to demonstrate their significance and practical value for contemporary vocal education, and to provide an overview of his major works. Vocal pedagogy has always paid special attention to the individual characteristics of voices. Men's low voices—baritone and bass—have a rich timbre but require careful training that takes into account anatomical and acoustic characteristics. Igor Petrovich Bryzgalov's textbook **School of Verse Composition for Baritone and Bass** (Tashkent: Gafur Guliam Publishing House of Literature and Art, 1987) is devoted precisely to this topic. The book, approximately 92 pages long, became an important methodological guide for secondary specialized music educational institutions in the USSR, particularly in the republics of Central Asia. Drawing on the classical traditions of the Russian and Soviet vocal schools, Bryzgalov created a systematic guide that describes technique and demonstrates practical methods for daily practice. The manual is intended for teachers

and first- and second-year students and is geared toward the initial stage of a singer's professional development. Unlike general "singing methods" (such as those by N.A. Garbuz or A. Menabe), Bryzgalov's work focuses exclusively on low voices, which demonstrates its uniqueness. The Physiological and Acoustic Foundations of Sound Production. One of the main sections of the guide is an analysis of the physiology and acoustics of the vocal apparatus as it relates to baritones and basses. The author explains in detail the mechanism of the vocal cords, resonators (chest, head, and mixed), and the respiratory system. Low voices are characterized by a predominance of the vocal cords and chest resonance, which requires special control to avoid a "choked" or "throaty" sound. Bryzgalov notes that proper sound production begins with

establishing “support” for the diaphragm and intercostal muscles. This is especially important for basses, whose range often extends to low notes (E-flat in the great octave and below), with acoustic energy accumulating in the chest cavity. This guide provides recommendations for developing the mixed register, which allows singers to transition from chest voice to head voice on transitional notes (for a baritone, this is approximately E–F in the first octave) without a noticeable break. In Bryzgalov’s method, singing breath takes center stage. Distinguishing between chest, abdominal, and mixed (diaphragmatic-rib) breathing, the author favors the latter, which is considered the most effective for classical singing. For baritones and sopranos, “inhalation-exhalation” exercises are recommended, with a focus on the lower ribs and the diaphragm—that is, the shoulders do not rise, and constant vocal support is maintained.

Practical recommendations include working on “breathing support” when performing long phrases in an aria (for example, from the repertoire of Mussorgsky or Verdi). Bryzgalov warns against typical mistakes made by leading tenors—accelerating the airflow due to excessive pressure—and suggests gradually increasing the dynamics from piano to forte. Vocal registers, pronunciation, and articulation. Special attention is given to vocal registers. Baritones and sopranos often encounter problems in the “chest” register at the upper end of their range and the “head” register at the lower end. The author suggests exercises to correct these registers using scales and arpeggios, gradually expanding the vocal range. The “Pronunciation” section emphasizes clear diction in the lower notes, where vowels tend to sound “muted.” Bryzgalov offers special exercises for working with texts in Russian and Italian, taking into account the articulation of consonants (especially the sonorous “m,” “n,” and “l”) and the phonetic characteristics of low sounds. This is particularly relevant for the repertoire of Russian composers, where the text carries significant meaning.

Vocal Exercises and Practical Recommendations. This guide is rich in vocal exercises adapted for first- and second-year students. The appendices include vocalizations, scales, arpeggios, and excerpts from the repertoire (folk songs, romances, and arias). The exercises are structured according to the principle of “from simple to complex”: first, individual sounds are presented, followed by melodic sequences and pieces with lyrics. The author offers practical advice to teachers: how to identify voice types,

how to prevent excessive fatigue, and how to work with individual characteristics (such as “heavy” voices). It was noted that daily vocal hygiene, posture, and mood are important for beginning singers. The Significance of the Manual in Contemporary Vocal Pedagogy. I.P. Bryzgalov’s School of Composition for Baritone and Bass remains relevant to this day. In an era of globalization in vocal education, when universal teaching methods prevail, specialized textbooks for low voices help preserve the rich timbre of baritones and basses, which form the foundation of the opera and chamber music repertoire. The book has been used in teaching practice at secondary specialized educational institutions in Uzbekistan and other republics, contributing to the development of national talent. Modern educators can supplement it with digital technologies (such as vocal spectrum analysis), but the fundamental principles—physiology, breathing, and registers—remain unchanged. Bryzgalov’s guide is a striking example of the Soviet methodological school, which focused on practical results. As we continue to explore the legacy of Ivan Petrovich Bryzgalov, it is worth noting that his methods encompass not only technical aspects but also delve into the deeper realms of a singer’s development. His works help us understand that the art of singing is not merely a set of sounds, but a complex phenomenon that encompasses physical, emotional, and intellectual elements. Bryzgalov urged teachers to broaden their knowledge—including in physiology and acoustics—in order to more effectively understand the mechanisms of voice production and the individual characteristics of each student. In Bryzgalov’s work, special attention was paid to the development of vocal breathing, viewing it as the foundation of all vocal technique. His/Her training is aimed at developing diaphragmatic-rib breathing, which provides constant support for the voice and ensures the independence of the vocal apparatus. This allows the singer, as the primary foundation, to control dynamics and note duration and to achieve the desired expressiveness in performance. In the context of the development of timbre studies and sound science, Bryzgalov demonstrates the importance of utilizing natural resonant cavities. He/She proposed methods aimed at revealing the voice’s natural timbre and prevented tension. His/Her technique contributes to the creation of a unique, recognizable sound characteristic of each baritone and head voice, as well as ensuring that his/her voice is full-bodied, airy, and noble. An important aspect of Bryzgalov’s method is his approach to register

transitions. He sought to achieve a smooth, natural connection between registers, avoiding abrupt shifts and distortions in the voice. His/Her exercises help singers master the “mixed voice,” which allows them to maintain the integrity of their sound throughout their entire range—something particularly important for low male voices. Bryzgalov’s musical and artistic contributions cannot be overlooked. He understood that technical progress alone is not the ultimate goal. A true singer must feel the music deeply, convey its emotional content—rather than merely distorting the voice—and be a true artist. His/her works inspire well-rounded development, fostering the formation of a holistic, cohesive personality, rather than simply a singer. In conclusion, Ivan Petrovich Bryzgalov left an invaluable legacy in the field of vocal pedagogy. His books on the baritone voice and head voice are not merely collections of exercises; they provide a deep exploration of the process of song formation

based on knowledge of physiology, acoustics, and psychology. Thanks to its systematic approach, practical focus, and attention to natural conditions, Bryzgalov’s method inspires and helps many generations of singers and teachers achieve a high level of performance mastery. Studying his works is essential for anyone seeking to grasp the secrets of the vocal art, especially when working with men with low voices. I.P. Bryzgalov’s textbook **School of Verse Composition for Baritone and Voice** presents a comprehensive system for training the male baritone voice, combining a scientific approach with practical recommendations. It not only teaches technique but also fosters a professional mindset in young singers. Amid a resurgence of interest in academic vocal music in the CIS countries, Bryzgalov’s work deserves to be republished and widely adopted. Its significance is evident at all times, not just in 1987—it lies in his contribution to the preservation and development of vocal culture.

References

1. Bryzgalov, I.P. *Singing School for Baritone and Bass: First and Second Years of Music College*. — Tashkent: Gafur Guliam Publishing House of Literature and Art, 1987. — 92 pp.
2. Srazheva, O.V. “On the Classification of Vocal Exercises” // *Bulletin of Music Science*. — 2009. (Cited from: cyberleninka.ru).
3. Menabeni, A. *Methods of Teaching Solo Singing*. — Moscow: Prosveshchenie, 1980.
4. Garbuz, N.A. *Vocal Technique and Its Development*. — Moscow: Muzyka, 1985.
5. Materials from online libraries: Rusneb.ru, Azbyka.ru (electronic version of Bryzgalov’s textbook).

**DAWÍS DIAPAZONÍ HÁM KÚSHIN ASÍRÍWDA REZONATORLARDAN TUWRÍ PAYDALANÍW
ÁMELİYATÍ (SAXNA SÓZI PÁNI MÍSALÍNDÁ)**

Otepbergenov Aydos Janabaevich – *docent*

aydosotepbergenov@gmail.com

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Jaslar máseleleri, ruwxıy-aǵartıwshılıq isleri boyınsha direktorınıń birinshi orınbasarı

**ПРАКТИКА ПРАВИЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕЗОНАТОРОВ ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ
ДИАПАЗОНА И СИЛЫ ЗВУКА**

Отепбергенов Айдоc Жанабаевич – *доцент*

Нукусский филиал ГТИИКУ

Первый заместитель директора по вопросам молодежи и духовно-просветительской работе

**PRACTICE OF USING RESONATORS TO INCREASE SOUND RANGE AND POWER
(STAGECRAFT)**

Otepbergenov Aydos Janabaevich – *Associate Professor*

Nukus Branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

First Deputy Director for Youth Affairs and Spiritual and Educational Work

Tayanch soʻzlar: sahna soʻzi, aktyorlik mahorati, ovoz diapazoni, rezonatorlar, koʻkrak rezonatori, bosh rezonatori, ovoz kuchi, yoshlar tarbiyasi, maʼnaviy-maʼrifiy, teatr pedagogikasi.

Rezyume. Ushbu maqolada aktyorlik sanʼatida, xususan, "Sahna nutqi" fani doirasida ovoz diapazoni va kuchini oshirishda rezonatorlardan (koʻkrak va bosh rezonatorlari) toʻgʻri foydalanish amaliyoti tahlil qilinadi. Tadqiqot Oʻzbekiston davlat sanʼat va madaniyat institutining Nukus filiali talabalari ishtirokidagi amaliy mashgʻulotlar va empirik kuzatuvlarga asoslangan. Maqolada ovoz paychalarini zoʻriqishdan saqlash, qoraqalpoq tilining fonetik xususiyatlarini (q, gʻ, nʻ, w) hisobga olgan holda rezonatorlarni uygʻunlashtirish usullari yoritilgan. Shuningdek, ovoz imkoniyatlarini kengaytirishning yoshlar maʼnaviy-maʼrifiy tarbiyasidagi oʻrni hamda aktyorning ichki kechinmalarini tomoshabinga yetkazishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Ключевые слова: сценическая речь, актерское мастерство, диапазон голоса, резонаторы, грудной резонатор, головной резонатор, сила голоса, воспитание молодежи, духовно-просветительская работа, театральная педагогика.

Резюме. В данной статье анализируется практика правильного использования резонаторов (грудного и головного) для расширения диапазона и силы голоса в актерском мастерстве, в частности, на примере дисциплины «Сценическая речь». Исследование основано на практических занятиях и эмпирических наблюдениях за студентами Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана. В статье рассматриваются методы защиты голосовых связок от перенапряжения и способы гармонизации работы резонаторов с учетом специфических фонетических особенностей каракалпакского языка (q, gʻ, nʻ, w). Также раскрывается роль расширения голосовых возможностей в духовно-просветительском воспитании молодежи и значимость голоса для достоверного выражения внутреннего состояния актера.

Keywords: stage speech, acting, voice range, resonators, chest resonator, head resonator, voice power, youth education, spiritual enlightenment, theater pedagogy.

Summary. This article analyzes the practice of correctly utilizing voice resonators (chest and head) to increase vocal range and power in acting, specifically within the discipline of "Stage Speech." The research is based on practical exercises and empirical observations of students at the Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan. The paper explores methods for protecting vocal cords from physical strain and techniques for harmonizing resonators, taking into account the unique phonetic characteristics of the Karakalpak language (q, gʻ, nʻ, w). Furthermore, the article reveals the role of expanding vocal capabilities in the spiritual and educational development of youth, highlighting the voice's profound significance in expressing an actor's inner emotional state to the audience.

KIRISIW

Teatr kórkem óneri tariyxında aktyordıń eń tiykarǵı, qudiretli hám sonday-aq eń tásirshen quralı bul – onıń dawısı hám saxnadaǵı sózi

esaplanadı. K.S. Stanislavskiy óziniń saxna sózi haqqındaǵı qarasarında aktyordıń dawısı tek ǵana informaciya jetkeriwshi mexanik qural emes, bálkim qaharmanınıń pútkil ishki dúnyasın,

ruwxıy keshinmelerin hám intellektual dárejesin tamashagóyge jetkeretuǵın kózge kórinbes tásir kúshi ekenligin atap ótken. Búgingi kúnde jas áwladtı ruwxıy-aǵartıwshılıq jaqtan tárbiyalawda, olardıń estetikalıq hám etikalıq kózqarasların qalıplestiriwde teatr kórkem óneriniń ornı júdá áhmiyetli. Teatr saxnasınan jańǵırap atırǵan hár bir sóz jas tamashagóydiń qálbine etip barıwı ushın aktyordıń nutqı anıq, tásirli hám professional dárejede qoyılǵan bolıwı shárt.

Saxna sózi pání aktyordıń usı tábiyiy quralın jetilistiriwge, oǵan qanday emociyalıq jaǵdayda da dawısın joǵaltıp, zaldaǵı eń aqırǵı qatarda otırǵan tamashagóyge de dawısın anıq hám jańǵırawıq etip jetkeriwge úyretedi. Usı orında dawıs diapazonı (dawıstıń joqarı hám tómengi notalar aralıǵı) hám dawıs kúshin asırıwda rezonatorlar sistemasiniń áhmiyeti júdá úlken. Kóp ǵana jas aktyorlar yamasa teatr institutlarına jańa qabıl etilgen 1-kurs studentleri dáslepki waqıtları dawısların tek ǵana tamaq (dawıs baylamları) arqalı shıǵarıwǵa hárezet qıladı. Olar dawıstı kúsheytiw degendi tek ǵana qattı baqırıw dep túsinedi. Bul qáte kózqaras dawıs baylamlarınıń tez sharshawına, dawıstıń qırıllawına, yaki jasıq bolıp qalıwına hám waqıt ótiwi menen túrli kásiplik keselliklerge (mısalı, dawıs baylamlarında túyinshiklerdiń payda bolıwına) alıp keledi. Dawıstı tábiyiy kúsheniwleresiz kúsheytiwdiń birden-bir jolı — bul adam anatomiyasındaǵı dawıs rezonatorların tuwrı iske túsiriw bolıp tabıladı. Rezonator (latinsha «resono» — jańlayman, ses qaytaraman) — bul dawıs tolqınların kúsheytiwshi hám oǵan qosımsha tembr (reń) beriwshi anatomiyalıq quwıshlar bolıp tabıladı. Saxna sózinde rezonatorlardan tuwrı paydalanıw dawıstıń ushıwshańlıǵın (poletnost), onıń akustikalıq keńislikte tosıqlıqsız taralıwın támiyinleydi. Usı ilimiy maqalada saxna sózi pání metodikası tiykarında aktyordıń dawıs diapazonı hám kúshin asırıwda kókirek hám bas rezonatorlarınan qalay tuwrı hám ónimli paydalanıw kerekligi moyınsha teoriyalıq hám ámeliy usıllar kórip shıǵıladı. Sonday-aq, dawıs arqalı jas aktyorlardıń ruwxıy-aǵartıwshılıq tárbiyasına qanday tásir kórsetiw múmkinligi, qaharman xarakterin ashıwda rezonatorlardıń ruwxıy jaǵday menen baylanısı keń taldanadı.

USÍLLAR

Bul ilimiy izertlewdiń tiykarǵı metodologiyasın teatr pedagogikasındaǵı empirik baqlaw, ámeliy mashıqlanıw (trening), akustikalıq tahlil hám psixofiziologiyalıq jandasıwlar quraydı. Izertlew barısında Ózbekstan Mámleketlik Kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis

filialınıń «Drama teatrı hám kino aktyorlıǵı» qánigeligı moyınsha 1-3 kurs studentleriniń saxna sózi sabaqlarındaǵı dawıs ózgerisleri kózden keshirildi. Tájiriye-sınaq sabaqlarında K.S. Stanislavskiy, A.N. Strelnikova hám I.P. Kozlyaninovalardıń metodları tiykarında quramalastırılǵan dawıs gimnastikası shınıǵıwları qollanıldı. Aktyordıń dawıs apparatı pútın bir akustikalıq asbap retinde úyrenilip, onıń dawıs baylamları, dem alıw (diafragma) hám rezonatorlar úshligi ortasındaǵı sáykeslik analiz qılındı. Sonday-aq, izertlewde Jaslar máseleleri hám ruwxıy-aǵartıwshılıq isleri moyınsha baǵdarlamalardı ámelge asırıw kózqarasınan, aktyordıń saxna sóziniń jas áwladtıń etikalıq hám estetikalıq tárbiyasına tásiiri soziologiyalıq hám pedagogikalıq usıllar járdeminde tallandı. Dawıs rezonatorlarınıń aktyor emociyası hám ruwxıy jaǵdayı menen bekkem baylanıshlıǵı (psixofiziologiyalıq metod) maqalanıń tiykarǵı ilimiy tayanışı sıpatında belgilendi.

NÁTIYJELER

Saxna sózi ámeliyatında aktyor dawısınıń sapası hám onıń zaldıń eń shetki qatarına shekem anıq jetip barıwı tek ǵana aktyordıń fiziologiyalıq den-sawlıǵına emes, bálkim onıń óz dawıs apparatın qanshelli dárejede basqara alıwına baylanıslı. Ilimiy izertlewlerimiz hám ámeliy baqlawlarımız sonday nátiyjeni kórsetedi: aktyor dawısınıń shınayı kúshi hám diapazonı onıń dawıs baylamlarında emes, bálkim rezonatorlar sistemasında jaylasqan. Dawıs baylamlarında payda bolǵan dáslepki ses – bul derlik hesh qanday tembrsiz, halsız, kishkene ǵana tolqın bolıp tabıladı. Bul tolqınlar adam denesindegi bos quwıshlarǵa (rezonatorlarǵa) urılıp, sonday-aq ol jerde aylanıp (rezonans berip) kúsheydi hám ózine tán qaytalanbas tembrge iye boladı. Adam anatomiyasında hám teatr pedagogikasında rezonatorlar tiykarınan eki úlken toparǵa bólinedi:

1. **Tómengi yamasa kókirek rezonatorları:** Bularǵa traxeya, bronxlar hám kókirek quwıshlıǵı kiredi. Olar dawısqa tómengi jiyiliktegi (low frequencies), salmaqlı hám barqıt sıyaqlı tonlardı beredi.

2. **Joqarı yamasa bas rezonatorları:** Bularǵa jutqınshaq, awız quwıshlıǵı, murın quwıshlıǵı hám bas súyegi quwıshlıqları kiredi. Olar dawısqa joqarı jiyiliktegi, ashıq, tınıq hám uzaqqa taralatuǵın (ushıwshańlıq) tonlardı qosıp beredi.

Tómengi (kókirek) rezonatorı hám onı rawajlandırıw texnikası

Kókirek rezonatorı aktyor dawısına ayrıqsha salmaqlılıq, avtoritet hám isenimlilik baǵıshlaydı. Saxnada qaharman tınısh oylanıw,

awır qayǵı, salmaqlı gúrriń yamasa isenimli buyırıq beriw jaǵdaylarında bolǵanda, aktyor kókirek rezonatorınan aktiv paydalanıwı kerek. Ásirese, jas aktyorlardıń ruwxıy-aǵartıwshılıq tárbiyasında salmaqlı hám tómengi tonlardaǵı dawıs olardıń ózlerine bolǵan isenimin asıradı. Pás hám salmaqlı dawıs tıńlawshı (tamashagóy) psixologiyasına da unamlı tásir kórsetip, olardıń diqqatın tartadı hám tınıshlandıradı. Biraq kókirek rezonatorın biyshara túrde iske túsirip bolmaydı. Bunıń ushın eń dáslep tuwrı diafragmalıq-qabırǵa dem alıw jolǵa qoyılıwı shárt. Sebebi diafragma arqalı tereń hám tolıq dem alǵanda, kókirek quwıslıǵında tolıq erkinlik payda boladı, dawıs tolqınları kókirek qápesine taralıp, ol jerde erkin aylanıw (rezonans) imkaniyatına iye boladı. Bizdiń tájiriyemizde ÓZMKSMI Nókis filialı studentleri menen ótkerilgen sabaqlarda tómendegi shınıǵıwlar eń joqarı nátiyje berdi:

-«Qońıraw» (Yamasa ulıwmalıq vibraciya) shınıǵıwı: Student ayaqların iyin keńliginde ashıp, tik turǵan halda eki qolın kókireğine qoyadı. Diafragma arqalı tereń dem alıp, demdi shıǵarıw processinde tómengi registrde (pás dawısta) «M-m-m», «N-n-n», «V-v-v» yamasa «Z-z-z» dawıssız seslerin uzaq waqıt dawamında sozıp aytadı. Eger dawıs tuwrı, kúsheniwlersiz baǵdarlangan bolsa, student óziniń kókireginde barmaqları arqalı sál ǵana dirildewdi (vibraciyanı) seziwi kerek. Bul dirildew kókirek rezonatorınıń oyanıp, islep atırǵanlıǵın bildiredi. Dawıs qatarında hesh qanday qırıllaw yamasa qısıq ses bolmawı tiyis.

-«Orman dawısı» shınıǵıwı: Student azǵana aldına iyilip, qolların tómenge túsiredi hám moyın-iyin múskillerin tolıq bosatadı. Dem alıp, pás dawısta «U-u-u» yamasa «O-o-o» dawıslı sesin kókirekten shıǵarıp aytadı. Aktyor tap qalıń ormanda oypatlıqtan dawıs shıǵarıp atırǵanday seziwi kerek. Bul usıl arqalı dawıstıń tómengi shegarası (diapazonı) ádewir keńeyedi.

Bas rezonatorları dawısqa joqarı jiyiliktegi tonlardı qosıp beredi. Eger kókirek rezonatorı dawısqa pütünlik hám salmaqlılıq berse, bas rezonatorı dawıstıń anıqlıǵın, tınıqlıǵın hám zalǵa jaqsı taralıwın (ushıwın - poletnost) támiyinleydi. Bas rezonatorı islemese, dawıs gewek, jarıqsız, gúńgirt hám adamdı uyqıǵa alıp keletuǵın jasıq esitiledi. Bas rezonatorın qollanıw saxnada komediyalıq jaǵdaylar, qaharmanınıń quwanışlı, jeńil, gáplette qalǵan yamasa qattı quwanǵan jaǵdayların sáwlelendiriwde áhmiyetli.

Bas rezonatorların oyanıwı ushın awız, murın, mańlay hám bet muskulleriniń barlıq psixologiyalıq hám fiziologiyalıq kúsheniwlerin (zajimlerin) joq qılıw kerek. Artikulyaciya

apparatı (erinler, til, tómengi jaq súyegi) erkin islemese, dawıs tolqını bas rezonatorlarǵa jetip barmay, tamaqta qatıp qaladı. K.S. Stanislavskiy atap ótkenindey, "Kúsheniw (zajim) - aktyor dawısımnıń eń ashıw dushpanı". Bas rezonatorın iske túsiriw ushın qollanılatuǵın arnawlı texnikalar:

- «Tıńlaw» (Yamasa maskaǵa jollaw) shınıǵıwı: Awızdı jabıq halda ıqsham ǵana «M-m-m» sesin (tap ashıwı kelgen adamday, yamasa gúńkillep) murınıń ústińgi bólegine, kózdıń ortasına (maskaǵa) baǵdarlap aytıw kerek. Bunda bettiń yamasa murınıń joqarı bóleginde jıńışke dirildew (rezonans) seziliwi kerek. Eger dirildew sezilmese, demek dawıs baǵdarı qátelik penen tamaqqa ketip qalıp atır.

- «Sıypalaw hám oyanıw» shınıǵıwı: Joqarı tonlarda «I-i-i», «E-e-e» yamasa «U-u-u» dawıslı seslerin aytıp atırıp, barmaqlar menen mańlay, kózdıń átirapı hám murın qaptalların áste ǵana uqalaw. Bul mexanik tásir dawıs tolqınlarınıń bas súyegi quwıslıqlarında jańǵırawın (rezonansın) kúsheytedi hám dawısqa jańǵırawıqlıq qosadı.

Aralas rezonatorlar (Mix) hám olardıń saxnadaǵı áhmiyeti

Professional hám jetik aktyor saxnada tek ǵana bir rezonatordan paydalanbaydı. Dawıstıń shın mánisinde sáykes, pütün hám bay bolıwı ushın kókirek hám bas rezonatorları bir waqıtta (aralas túrde) isley alıwı kerek. Bunı teatr pedagogikasında yamasa saxna sózinde «orta registr», «oraylıq dawıs» yamasa «mikst (mix)» dep ataydı. K. Linklaterdiń ataqlı dawıs metodikasına muwapıq, dawıs tolqınları vertikal tárizde adam denesi boylap tosqnıqsız, erkin júriwi kerek. Eger qaharman saxnada qattı ǵázeplense hám dawısın kóterse (qıshqırsa), kóp jas aktyorlar dawısın basqarıwın joǵaltıp, kúshlili óz-ózinen tek bas yamasa tamaq rezonatorına kóshirip jiberedi, nátiyjede dawıs shıńǵırlap, jasıq bolıp esitiledi hám aktyordıń tamaǵı bir neshe minuttan soń-aq awırıp (dawısı kishińlep) qaladı.

Al, uqıplı, shınıqqan aktyor bolsa, dawısı joqarı notaǵa kóterilgen waqıtta da tayanış retinde tómengi diafragma nápesin hám kókirek rezonatorın uslap turadı. Sonday-aq, dawıs joqarı hám kúshli shıqsada, onıń quramında barqıt, salmaqlı obertonlar saqlanıp qaladı hám tamashagóydiń qulaǵına unamsız shıńǵırlaw etip barmaydı. Aktyordıń aralas rezonatorlardan paydalana alıw uqıwı onıń kásiplik jaramlılıq kórsetkishi esaplanadı.

Qaraqalpaq tiliniń fonetik ózgeshelikleri hám rezonatorlar uyǵınlıǵı

Saxna sózi páni metodikasın jergilikli (milliy) teatr mekteplerinde qollanıwda til fonetikası júdá úlken rol oynaydı. Qaraqalpaq tili óziniń qaytalanbas fonetikalıq qásiyetine iye. Ásirese, Qaraqalpaq tilindegi qıńır, tómengi jutqınshaq sesleri (q, g, n, w) aktyordan rezonatorlardı taǵı da sheberlik penen basqarıwdı talap etedi. Mısalı, «n» yamasa «g» seslerin aytqanda dawıs tolqını qattı tańlay hám murın quwıslıǵına qaray qattı urıladı. Eger student bul seslerdi aytıw waqtında awız quwıslıǵın (tómengi jaqtı) jetkilikli dárejede ashpa, dawıs murınlangan (gnusavıy) bolıp shıǵadı, bul degeni bas rezonator artıqsha islep ketti degendi bildiredi. Qaraqalpaq teatr kórkem ónerinde J. Aymurzaev, N. Dawqaraevlar dramaların, yamasa I. Yusupov qosıqların oqıǵanda bul háripler kóp ushırasadı hám olardı tınıq, kókirek rezonatorı menen uýǵınlastırıp oqıw, milliy saxna sózi mektebiniń tiykarǵı shınıǵıwlarınan sanaladı.

Maqalada atap ótiwi kerek bolǵan hám házirgi kúnde jaslar siyasatında júdá áhmiyetli bolǵan bir aspekt – bul saxna sóziniń ruwxıy-aǵartıwshılıq tárbiyadaǵı ornı. Aktyordıń saxna sózinde dawıs diapazonı tek ǵana qosıqshılardıń sıyaqlı taza fizikalıq yamasa muzikalıq notalar aralıǵı menen ólshenbeydi. Saxna sózi diapazonı — bul aktyordıń emociyalıq, intellektual hám ruwxıy diapazonı menen teń. Qaharmanınıń ruwxıy jaǵdayı aktyordıń qaysı rezonatoran paydalanıwın (podsoznatelno) belgilep beredi. Eger aktyordıń ruwxıy dúnyası bay bolmasa, onıń dawısı da gewek hám birsáreń esitiledi.

Ruwxıy baylıq, isenim, hadallıq hám haqıyqatlıqtı sáwlelendiriw ushın jas aktyor ishki ruwxıy quwatın kókirek rezonatorı arqalı tomashagóyge baǵdarlaydı. Teatr pedagogikası arqalı biz jaslardı tek ǵana jaqsı rol oynawǵa emes, bálkim sózdi qadırlawge, onıń tásir kúshin jaqsılıq, ruwxıy kámillik, watansúyiwshilik ideyaların jetkeriw ushın jumsawǵa úyretemiz. Teatr saxnasınan shıǵıp atırǵan tolıq, jańǵırq hám rezonatorlarǵa bay dawıs – bul isenimli, joqarı mánáwiyatqa iye, erkin jaslardıń dawısı sıpatında xızmet qıladı. Pedagogikalıq ámeliyatta studentlerge tek quruq dawıs (texnikalıq) shınıǵıwların qıldıırıw jetkiliksiz. Olarǵa har bir rezonatordıń emociyalıq «reńin» hám etikalıq tásinin túsindiriw kerek. W. Shekspirdiń, N. Dawqaraevtıń tragediyalarındaǵı monologlar kóbinese tómengi hám aralas rezonatorlardı talap etip, jaslardan filosofiyalıq oylanıwdı (razmishlenie) talap qıladı. Bul process oqıw orınlarında jaslardıń mánáwiyatın kóteri, olardı oylawǵa úyretiw ushın eń ónimli pedagogikalıq qural bolıp tabıladı.

Nátiyjeler analizi

Bizdiń sońǵı jıllardaǵı baqlawlarımızǵa hám Ózbekstan Mámleketlik Kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialınıń «Aktyorlıq sheberligi» baǵdarı studentleri menen ótkerilgen saxna sózi sabaqlarına tayanıp sonday empirik juwmaqqa keliw múmkin: 1-kurs studentleriniń 80% nen aslamı dáslepki sabaqlar waqtında dawıstı tek tamaq (jutqınshaq) arqalı shıǵaradı. Olardıń dawıs diapazonı júdá tar, kóbinese bir yamasa eki nota átirapında (monoton) aylanadı, oqıw processinde tez sharshaw gúzetiledi. Bir oqıw jılı dawamında ónimli dawıs hám dem alıw shınıǵıwlarınan (rezonatorlardı oyanıwdan) soń, olardıń kókirek hám bas rezonatorları aktivlesedi. Nátiyjede olardıń dawıs diapazonı keminde 3-4 notaǵa (yarım oktavaǵa) shekem keńeyedi, dawısları salmaqlı, tembri hár qıylı emociyalarǵa bay bolıp qalıplese. Eń áhmiyetlisi, studentlerdiń saxnadaǵı ruwxıy holatında (iskerliginde) óz-ózine isenimi artıp, sóz arqalı tamashagóyge ruwxıy tásir kórsetiw qábileti rawajlanadı.

JUWMAQ

Juwmaq etip aytqanda, saxna sózi páni hám ulıwma teatr aktyorlıǵı sheberliginde dawıs diapazonın keńeytiw hám onıń kúshin asırıw — tek ǵana aktyordan baqırıwdı yamasa fizikalıq kúsheniwdi (kush isletiwdi) talap etpeydi. Kerisinshe, aqılǵa muwapıq dawıs kúshi — bul aktyordıń óz denesinde tábiyattan berilgen rezonatorlar (kókirek, bas hám murın-awız quwıslıqları) sistemasın tolıq hám ónimli iske túsiriw uqıpına tikkeley baylanıslı. Kókirek rezonatorı dawısqa tómengi, dramatik hám salmaqlı pát (obertonlar) qossa, bas rezonatorı dawısqa tınıqlıq, jańǵırawıqlıq hám saxnadaǵı ushıwshańlıqtı (poletnost) támiyinlep beredi.

Zamanagóy teatr pedagogikasında, sonday-aq jaslardıń ruwxıy-aǵartıwshılıq tárbiyasında studentlerdi sabaq processinde kóbirek rezonatorlardı oyanıwǵa qaratılǵan arnawlı (K.S. Stanislavskiy, A. Strelnikova hám b.) ámeliy shınıǵıwlar menen shınıqtırıw zárúr. Tuwrı iske túsken rezonatorlar tek ǵana kórkemlilik (tembr baylıǵı, estetika) wazıypasın atqarıp qoymay, eń tiykarǵısı – aktyordıń dawıs baylamların awır fizikalıq zórıǵıwlardan, qırılawlardan asırıp qalıwshı hám dawıs gigiyenasın támiyinlewshı birden-bir tábiyiy qorǵan esaplanadı. Sonday-aq, aktyordıń tınıq hám pátli dawısı onıń ishki mánáwiyatınıń aynası bolıp xızmet qıladı.

Qaraqalpaq milliy teatr mektebinde de usı ámeliy shınıǵıwlardı turaqlı, sistemalı túrde úyreniw, til fonetikasınıń quramalı sesleri (q, g, n) menen rezonatorlardı uýǵınlastırıw ámeliyatın

engiziw – bolajaq jas aktyorlardıń kásiplik dárejesin ele de joqarıǵa kóteriwge, olardıń ruwxıy-intellektual jáne kásiplik rawajlanıwına úlken xızmet qıladı. Joqarı oqıw orınlarında saxna

sózi pánin oqıtıwda dawıs apparatın psixologiya hám mánáviyat penen tıǵız baylanısta úyreniw keleshektegi dóretiwshiler ushın bekkem fundament jaratadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Stanislavskiy K.S. Aktyordıń óz ústinde islewi. (Awadarmashı: T. Xojaev h.b.) – Tashkent: Yangi asr avlodi, 2014. – 464 b.
2. Kozlyaninova I.P., Promptova I.Yu. Saxna sózi (Сценическая речь. Учебник). – Moskva: GITIS baspası, 2009. – 512 s.
3. Xo'jayeva L., Tursunov I. Sahna nutqi. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2007. – 280 b.
4. Umarov A. Aktyorlik mahorati va sahna nutqi. – Toshkent: San'at, 2015. – 210 b.
5. Maxmudov J. Teatr pedagogikasi tiykarları. – Tashkent: Ğafur Ğulom, 2012. – 190 b.
6. Linklater K. Freeing the Natural Voice: Imagery and Art in the Practice of Voice and Language. – Drama Publishers, 2006. – 380 p.
7. Strelnikova A.N. Dıxatelnaya gimnastika. – Moskva: Sovetskiy sport, 2010. – 120 s.
8. Vasiliev Yu.A. Golos i rech aktera (Aktyor dawısı hám sózi). – Sankt-Peterburg: SPbGATI, 2013. – 240 s.
9. Gippius S.V. Gimnastika chuvstv. Trening tvorcheskoy tekhniki. – Leningrad: Iskusstvo, 1967. – 295 s.
10. Aymurzaev J., Ayimbetov Q. Qaraqalpaq milliy teatri tariyxı (qollanba). – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990. – 150 b.

**ETYUDLAR USTIDA ISHLASH JARAYONI: AKTYORLIK MAHORATINI
SHAKLLANTIRISHNING AMALIY ASOSLARI**

Rasulov Umid O'rolboyevich – dotsent v.b
umidrasulov469@gmail.com

O'zDSMI, "Musiqali teatr san'ati" kafedrası

**ПРОЦЕСС РАБОТЫ НАД ЭТЮДАМИ: ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ
АКТЁРСКОГО МАСТЕРСТВА**

Расулов Умид Уролбоевич – и.о. доцента
кафедры "Искусство музыкального театра", ГИИКУз

**THE PROCESS OF WORKING ON ETUDES: PRACTICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING
ACTING SKILLS**

Rasulov Umid Urolboyevich – Acting Associate Professor
Department of "Musical Theater Arts", UzSIAC

Tayanch so'zlar: aktyorlik mahorati, etyud, sahnaviy haqiqat, psixofizik harakat, diqqat, faktni baholash, ichki jarayon, sahnaviy maqsad, partnyor, yakka etyud, juftlik etyudi, musiqiy etyud, sahnaviy fikrlash.

Rezyume. Maqolada musiqali teatr san'ati ta'limida aktyorlik mahoratini shakllantirishning amaliy asosi sifatida etyudlar ustida ishlash jarayoni tahlil qilinadi. Aktyorning tashqi xatti-harakatlari va ichki ruhiy-psixofizik jarayonlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etiladi. Tadqiqotda yakka, juftlik va musiqiy etyudlar ustida ishlash bosqichlari, faktni qabul qilish va baholash jarayoni, so'zning ichki ehtiyojdan tug'ilishi hamda talabalarda uchraydigan umumiy sahnaviy muammolarni bartaraf etish usullari yoritib berilgan.

Ключевые слова: актёрское мастерство, этюд, сценическая правда, психофизическое действие, внимание, оценка факта, внутренний процесс, сценическая задача, партнёр, одиночный этюд, парный этюд, музыкальный этюд, сценическое мышление.

Резюме. В статье анализируется процесс работы над этюдами как практическая основа формирования актёрского мастерства в обучении искусству музыкального театра. Рассматривается неразрывная связь между внешними действиями актёра и его внутренними психофизическими процессами. В исследовании раскрываются особенности этапов работы над одиночными, парными и музыкальными этюдами, процесса восприятия и оценки фактов, рождения слова из внутренней необходимости, а также методы устранения распространенных сценических проблем у студентов.

Keywords: acting skills, etude, stage truth, psychophysical action, attention, evaluation of the fact, internal process, stage objective, partner, solo etude, pair etude, musical etude, stage thinking.

Summary. The article analyzes the process of working on etudes as a practical foundation for developing acting skills in musical theater education. The intrinsic connection between an actor's external actions and internal psychophysical processes is examined from a pedagogical perspective. The study explores the specifics of stage-by-stage work on solo, pair, and musical etudes, the process of perceiving and evaluating facts, the emergence of speech from internal necessity, as well as pedagogical methods for overcoming common performance issues among students.

Aktyorlik san'ati insonning tashqi xatti-harakatlari bilan ichki ruhiy-psixofizik jarayonlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikka asoslanadi. Sahnada aktyor tomonidan bajarilayotgan har bir harakat, aytilgan har bir so'z, berilgan har bir reaksiya muayyan ichki ehtiyoj, maqsad va munosabat bilan bog'langandagina ishonarli va hayotiy ko'rinish kasb etadi. Shuning uchun aktyorlik mahoratini o'qitish jarayonida talabaga faqat nazariy bilim berishning o'zi yetarli emas. U nazariy tushunchalarni amaliyotda sinab ko'rishi, ularni o'z tanasi, diqqati, tasavvuri va hissiy tajribasi orqali anglashi kerak. Aktyorlik ta'limida

etyud ana shu nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmaga aylantiruvchi eng samarali vositalardan biri hisoblanadi. Etyud kichik sahnaviy vaziyat bo'lishiga qaramay, uning tarkibida aktyorlik san'atining deyarli barcha muhim elementlari mujassamlashadi. Talaba berilgan sharoitni qabul qiladi, unga munosabat bildiradi, maqsad belgilaydi, harakat qiladi, to'siqqa duch keladi, partnyor yoki muhit ta'sirida o'z holatini o'zgartiradi va natijada sahnaviy voqea yuzaga keladi. Etyudlar bilan ishlashning muhim jihati shundaki, talaba sahnaviy jarayonni tayyor natija sifatida emas, balki jarayon sifatida

o‘zlashtiradi. U sahnada nima bo‘lishini oldindan “ijro etish”ga emas, balki vaziyatni qabul qilish va shu vaziyatda yashashga o‘rganadi. Bu esa aktyorlik ta‘limidagi eng muhim vazifalardan biridir. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, talabani darhol murakkab dramatik vaziyatga olib kirish ba‘zan kutilgan natijani bermaydi. Chunki talaba sahnaviy tajribasi yetarli bo‘lmagani sababli tashqi ko‘rinish, ovoz, harakat va tayyor emotsiyalarga tayanib qolishi mumkin. Masalan, qo‘rquvli holat berilsa, u qo‘rqqan insonni tasvirlaydi; qayg‘uli vaziyatda esa qayg‘uni ko‘rsatishga harakat qiladi. Bunda voqeaning ichki sababi emas, uning tashqi belgisi birinchi o‘ringa chiqadi. Shu nuqtai nazardan etyudlar ustida ishlashda bosqichma-bosqichlik tamoyili muhim ahamiyatga ega. Dastlab oddiy faktni qabul qilish va baholash, keyin yakka harakat, undan so‘ng partnyor bilan munosabat va murakkabroq sahnaviy vazifalarga o‘tish talabani tabiiy ijodiy jarayonini shakllantirishga yordam beradi.

Etyud aktyorlik pedagogikasida nafaqat amaliy mashq, balki talabani ijodiy tabiatini o‘rganish va shakllantirish vositasi hamdir. Pedagog etyud jarayonida talabani sahnada o‘zini qanday tutishini, diqqatini qayerga qaratayotganini, vaziyatni qanday qabul qilayotganini va partnyor ta‘siriga qanday javob berayotganini kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Talaba esa o‘z navbatida sahnadagi xatti-harakatlarining ichki sabablarini anglay boshlaydi. Masalan, “men qo‘limni nima uchun bu tarzda harakatlantirdim?”, “nega men orqaga chekindim?”, “nima sababdan ovozim o‘zgardi?” kabi savollar uning sahnaviy fikrlashini chuqurlashtiradi. Aktyor uchun harakatning o‘zi emas, harakatning ichki sababi muhim ekani shu jarayonda asta-sekin anglanadi.

Etyudlar talabani diqqatini ham tarbiyalaydi. Sahnada diqqatni bir nuqtada ushlab turishdan ko‘ra, uni tirik jarayon ichida harakatlantirish muhim. Talaba predmetni ko‘radi, uning xususiyatini payqaydi, tovushni eshitadi, partnyorning reaksiyasini qabul qiladi va shu asosda o‘z harakatini o‘zgartiradi. Demak, sahnaviy diqqat faqat diqqatni jamlash emas, balki tashqi muhit bilan doimiy munosabatga kirishish qobiliyatidir. Bundan tashqari, etyud talabada sahnaviy erkinlikni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Talaba sahnada xatodan qo‘rqmasligi, kutilmagan vaziyatga javob bera olishi va oldindan tayyorlanmagan holatda ham o‘zini yo‘qotmasligi kerak. Bu qobiliyatni esa faqat nazariy tushuntirish orqali emas, muntazam

amaliy mashg‘ulotlar orqali shakllantirish mumkin.

Mashg‘ulotlar jarayonida etyudlar bilan ishlashni bir necha o‘zaro bog‘liq bosqichlarga ajratish maqsadga muvofiq. Birinchi bosqichda talabani faktni qabul qilishi va baholashi ustida ishlanadi. Keyin yakka etyudlar orqali uning ichki diqqati va muhit bilan munosabati rivojlaniriladi. Keyingi bosqichda so‘zning ichki ehtiyojdan tug‘ilishiga e‘tibor qaratiladi. Shundan so‘ng juftlik etyudlari orqali partnyor bilan munosabat, musiqiy etyudlar orqali esa ritm va ichki impuls ustida ish olib boriladi.

Bunday ketma-ketlik talabani tashqi harakatdan ichki jarayonga olib borish imkonini beradi. Har bir bosqich keyingi bosqich uchun asos vazifasini bajaradi.

Agar talaba faktni to‘g‘ri qabul qilishni o‘rganmagan bo‘lsa, uning partnyor bilan munosabati ham ko‘pincha tashqi ko‘rinishga aylanib qoladi. Agar u maqsadli harakat qilishni o‘zlashtirmagan bo‘lsa, juftlik etyudida harakatlar tasodifiy bo‘lib qolishi mumkin. Shuning uchun etyudlar ustida ishlashda tizimlilik va bosqichma-bosqichlik asosiy pedagogik tamoyillardan biri sifatida qaralishi lozim.

Aktyor sahnada haqiqiy yashashi uchun u tayyor emotsiyani namoyish qilmasligi kerak. Sahnaviy haqiqat tashqi ko‘rinishdan emas, insonning ichki psixofizik jarayonidan tug‘iladi. Shu sababli mashg‘ulotlarda faktni qabul qilish, uni anglash, baholash va shu baholashdan harakat tug‘dirish masalasiga alohida e‘tibor qaratildi.

Faktni baholash mashqlarining asosiy maqsadi talabani sun‘iy o‘yindan olib chiqib, tirik qabul qilish jarayoniga yaqinlashtirishdan iborat bo‘ldi. Talabalarda eng ko‘p uchraydigan muammolardan biri voqeani yashamasdan, uning natijasini o‘ynashga o‘tib ketish ekani kuzatildi. Masalan, gaz hidini sezishi bilan darhol vahimaga tushish, suv toshganini ko‘rishi bilan baqirish, kutilmagan inson kelganini bilishi bilan ortiqcha hayajon namoyish qilish kabi holatlar bunga misol bo‘la oladi. Shuning uchun mashg‘ulotlarda talabaga tayyor emotsiya berilmadi. Unga faqat fakt taklif qilindi. Qolgan jarayon — qabul qilish, anglash, baholash va harakatga kelish — talabani o‘zi tomonidan amalga oshirilishiga sharoit yaratildi. Bu jarayonni shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. Muhitga kirish.
2. Nimanidir payqash yoki sezish.
3. Faktni aniqlashga urinish.
4. Uni baholash.
5. Baholashdan harakat tug‘ilishi.

6. Harakat natijasini kuzatish va yangi sharoitga moslashish.

Oxirgi bosqich ham muhim. Chunki sahnada harakat bir marta paydo bo'lib, to'xtab qolmaydi. Har bir harakat yangi fakti keltirib chiqaradi va bu yangi fakt yana baholashni talab qiladi. Shu tariqa sahnaviy hayot uzluksiz jarayonga aylanadi.

Yakka etyudlar talabani mustaqil sahnaviy hayotini shakllantirishda muhim bosqichlardan biridir. Bunday etyudlarda talaba sahnada sheriksiz qoladi va shu sababli uning ichki diqqati, tasavvuri, muhit bilan munosabati, fikrlash jarayoni va psixofizik mantig'i yaqqol namoyon bo'ladi.

Juftlik etyudida partnyorning reaksiyasi aktyor uchun doimiy tashqi ta'sir vazifasini bajaradi. Yakka etyudda esa talaba o'z diqqatini mustaqil ravishda ushlab turishi kerak. Shuning uchun bu mashqlar uning sahnaviy barqarorligini shakllantiradi. Yakka etyudning asosiy muammolaridan biri — sahnani tashqi harakat bilan to'ldirishga bo'lgan moyillikdir. Talaba yolg'iz qolishi bilan qo'llarini ko'p harakatlantirishi, sahna bo'ylab yurishi yoki tayyor emotsiyani namoyish qilishi mumkin. Bunday vaziyatda harakatni ko'paytirish emas, uning ichki sababini topish muhim. Har bir harakat "Nima uchun?" degan savolga javob berishi kerak. Masalan, talaba xonada kimnidir kutaypti. Uning yurishi, soatga qarashi, eshik tomonga qarashi, o'tirishi va yana turishi faqat tashqi harakatlar bo'lib qolmasligi kerak. Bu harakatlarning har biri kutish maqsadi va vaqt o'tishi bilan o'zgarib borayotgan munosabatdan tug'ilishi lozim.

Yakka etyudlarda muhit bilan munosabat ham katta ahamiyatga ega. Sahnada inson yolg'iz bo'lsa-da, u muhitdan ajralgan holda mavjud bo'lolmaydi. Predmetlar, tovushlar, yorug'lik, masofa, harorat, sukut va tasavvur qilingan voqealar aktyorning sahnaviy hayotiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun talabaga "saxnada yolg'iz qoldim" degan hisni emas, "men muayyan sharoitda yashayapman" degan hisni shakllantirish muhim. Etyudlar bilan ishlashning keyingi muhim bosqichlaridan biri — so'zning paydo bo'lish jarayonidir. Sahnada aytilgan har bir so'z muayyan ichki zaruratdan tug'lsa, u tirik va ta'sirchan eshutiladi. Aks holda matn faqat yodlangan jumlar ketma-ketligiga aylanib qolishi mumkin. Shu sababli mashg'ulotlarda talabani avval voqeani yashashga, munosabatni his qilishga va maqsadni aniqlashga, shundan keyin so'zga o'tishga yo'naltirish muhim. Masalan, talaba partnyorga "Sen qayerda eding?"

degan savolni aytishi kerak bo'lsa, bu jumlaning shunchaki talaffuz qilish yetarli emas. Uning ortida kutish, xavotir, ishonchsizlik, g'azab yoki sog'inch bo'lishi mumkin. So'zning qanday aytilgani uning ichki sababiga bog'liq bo'ladi. Shu tariqa talabaga so'zning tashqi shaklini emas, uning ichki ehtiyojini izlash o'rgatiladi.

Juftlik etyudlarida asosiy e'tibor partnyorni haqiqatan ko'rish, eshitish va qabul qilishga qaratiladi. Aktyor sahnada faqat o'z vazifasini bajarib qolmasligi, balki partnyorning har bir reaksiyasiga javob bera olishi kerak. Talabalarda ba'zan partnyorning gapini eshitish o'rniga o'z navbatini kutish holati kuzatiladi. Bu holatda sahnada haqiqiy munosabat emas, oldindan tayyorlangan dialog yuzaga keladi. Shuning uchun juftlik etyudlarida "partnyorni kutish" emas, "partnyorni qabul qilish" tamoyili muhim. Agar partnyorning bir so'zi, qarashi yoki harakati aktyorning ichki holatiga ta'sir qilsa, aktyorning keyingi harakati ham o'zgarishi kerak. Haqiqiy sahnaviy dramatism ko'pincha aktyorning o'z ichki kechinmasini namoyish etishidan emas, balki uning ikkinchi inson bilan bo'lgan tirik munosabatidan tug'iladi.

Musiqiy etyudlar talabani harakat va ichki impuls o'rtasidagi munosabatini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Bunda musiqa oddiy tashqi fon sifatida emas, harakatning ichki manbalaridan biri sifatida qabul qilinadi. Musiqa ta'sirida talaba ritmni his qiladi, harakat tezligi va xarakterini o'zgartiradi, ichki holatni jismoniy harakat orqali ifodalashga o'rganadi. Biroq musiqiy etyudda ham tashqi harakatga berilib ketish xavfi mavjud. Talaba musiqaning ritmiga mexanik ravishda harakat qilishi mumkin. Shuning uchun unga musiqani "eshitish" bilan birga, uning o'z ichki holatida qanday o'zgarish hosil qilayotganini his qilish vazifasi qo'yiladi. Bunday mashqlar jismoniy erkinlik, impulsni qabul qilish, harakatda fikrlash va ichki holatni harakat bilan bog'lash qobiliyatini rivojlantiradi.

Amaliy mashg'ulotlar jarayonida talabalar bilan ishlashda bir qator umumiy muammolar kuzatiladi. Ulardan eng asosiysi — tayyor emotsiyani namoyish qilishga intilishdir. Talaba ko'pincha sahnada qanday ko'rinishi haqida o'ylaydi. Bu esa uning diqqatini vaziyatdan uzoqlashtiradi.

Ikkinchi muammo — harakatni ortiqcha ko'paytirish. Talaba sahnada "bo'sh qolib ketishdan" qo'rqib, keraksiz yurishlar, qo'l harakatlari va tashqi reaksiyalarni qo'shib yuboradi. Uchinchi muammo — partnyorni eshitmaslik. Bunda aktyor partnyorning gapini

qabul qilish o'rniga oldindan tayyorlangan reaksiyani amalga oshiradi.

To'rtinchi muammo — natijaga shoshilish. Talaba vaziyat hali rivojlanib ulgurmasdan, uning oxirgi natijasini ijro etishga harakat qiladi.

Bu muammolarning barchasi bir-biri bilan bog'liq. Ularning asosida sahnada "yashash" o'rniga "ko'rsatish"ga intilish yotadi. Pedagogik jarayonda ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun etyudni to'xtatib, uni mayda qismlarga ajratish, talabaga aniq savollar berish, faktni qayta qabul qildirish va harakatning ichki sababini topishga yo'naltirish samarali natija beradi.

Aktyor uchun sahnaviy erkinlik faqat jismoniy erkinlik emas. U fikr, diqqat, tasavvur va hissiyotning bir-biri bilan uyg'un harakat qila olish qobiliyatidir. Etyudlar jarayonida talaba xatodan qo'rqmaslikni, kutilmagan vaziyatda yo'qolib qolmaslikni va partnyorning ta'siriga javob berishni o'rganadi. Bu jarayonda pedagog talabaga tayyor yechim berishdan ko'ra, uni mustaqil izlanishga undashi muhim. Talaba har bir etyudda bir xil natijaga emas, yangi tajribaga erishishi kerak. Chunki aktyorlik san'atida mexanik takror emas, tirik jarayon muhim.

Etyudlar muntazam takrorlanib, har safar yangi sharoit va vazifalar bilan boyitilganida talabaning sahnaviy sezgirligi ham rivojlanadi. U

fakti tezroq qabul qiladi, vaziyatni aniqroq baholaydi, partnyorni yaxshiroq eshitadi va harakatini tabiiyroq tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda etyudlar ustida ishlash aktyorlik mahoratini o'qitish jarayonining eng muhim amaliy bosqichlaridan biri hisoblanadi. U talaba uchun sahnaviy haqiqat, diqqat, munosabat, maqsad, baholash, psixofizik harakat va ichki jarayon kabi muhim tushunchalarni amaliy ravishda o'zlashtirish imkonini beradi. Etyudlar bilan ishlashning eng muhim natijasi shundaki, talaba sahnada o'zini ko'rsatishga emas, berilgan sharoitda yashashga o'rganadi. Uning harakati tashqi shakl uchun emas, aniq maqsad va munosabat uchun xizmat qila boshlaydi. Bu esa aktyorlik mahoratining eng muhim belgilaridan biridir.

Shu ma'noda etyudni oddiy sahnaviy mashq sifatida emas, balki aktyorning ijodiy tabiati, sahnaviy fikrlashi va psixofizik erkinligini shakllantiruvchi o'ziga xos ijodiy laboratoriya sifatida baholash mumkin. To'g'ri tashkil etilgan etyud mashg'ulotlari talabani tayyor natijani namoyish etishdan voz kechib, sahnadagi har bir lahzani qabul qilish, baholash va unga jonli munosabat bildirishga olib keladi. Aynan shu jarayon aktyorlik mahoratining amaliy poydevorini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yarbekov, E. (2024). Sahna nazariyasi. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 584-590.
2. Usnatov, R. J. (2025). Musiqali dramaning ayrim muammolari. *Inter education & global study*, (1), 518-522.
3. Xushvaqto'v, E. (2023). To'ti Yusupova ijodida milliy qahramonlik timsoli. *Interpretation and researches*, 1(15).
4. Xusanov, B. (2023). Musiqali teatr aktyorlarini tarbiyalashda adabiy parchalarning ahamiyati. *Interpretation and researches*, 1(15).
5. Farmonov, F. (2021). Modern types of pedagogy. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 11(12), 33-34.
6. Qudratov, O. (2023). Ta'lim va teatr. *Interpretation and researches*, 1(15).
7. X.Yusupova. "Yo'llaringni hiloli bo'lay". "Sharq" nashriyot matbaa Aksiyadorlik kompaniyasi-2001. 3-bet.

ЦЕЛОСТНЫЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Ж. ЧАРШЕМОВА «ЁШЛАР БАХОРИ»

Н.Ф.Ражабова – и.о. доцента

Нукусского филиала Государственной консерватории Узбекистана

A HOLISTIC ANALYSIS OF J. CHARSEMOV'S "YOSHLAR BAHORI"

N.F.Rajabova – Acting Associate Professor

Nukus branch of the State Conservatory of Uzbekistan

J. CHARSEMOVNING «YOSHLAR BAHORI» ASARINING YAXLIT TAHLILI

N.F.Rajabova – dotsent v.b.

O'zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali

Ключевые слова: оркестр, характер, фактура, форма, гармонический язык, мажоро-минор, задача, зеркальность, варьирование, ритм дойры, коллектив.

Резюме. В статье представлен целостный анализ оркестрового произведения «Ёшлар бахори» композитора Ж. Чаршимова. Произведение было написано в январе 2026 года по заказу организаторов Республиканского фестиваля оркестров народных инструментов, который будет проводиться в городе Нукусе. В статье анализируются форма, жанровые особенности, фактура, мелодическое строение и гармонический язык произведения.

Keywords: orchestra, character, texture, form, harmonic language, major-minor, task, mirror symmetry, variation, doira rhythm, ensemble.

Summary. The article presents a holistic analysis of the orchestral work "Yoshlar Bahori" by the contemporary Uzbek composer J. Charshemov. The piece was commissioned by the organizers of the Republican Festival of Folk Instrument Orchestras held in Nukus and was written in January 2026. The article examines the work's form, genre features, texture, melodic structure and harmonic language.

Tayanch soʻzlar: orkestr, xarakter, faktura, shakl, garmonik til, major-minor, vazifa, koʻzgusimonlik, variatsiyalash, doira ritmi, jamoa.

Rezyume. Maqolada bastakor J. Charshamovning "Yoshlar bahori" orkestr asarining yaxlit tahlili keltirilgan. Asar 2026-yil yanvar oyida Nukus shahrida oʻtkaziladigan Xalq cholgʻulari orkestrlari respublika festivali tashkilotchilarining buyurtmasi asosida yozilgan. Maqolada asarning shakli, janr xususiyatlari, fakturasi, melodik tuzilishi va garmonik tili tahlil qilingan.

Введение. Творчество молодого современного композитора, члена Союза композиторов Узбекистана, лауреата многих международных и республиканских конкурсов, доцента Нукусского филиала Ташкентской государственной консерватории Узбекистана Ж.Чаршимова богато произведениями различных жанров и направлений. Среди них – произведения для фортепиано, вокальные сочинения, посвящённые Родине, любви, философским размышлениям, детской тематике; камерные произведения для виолончели, гобоя, флейты и струнных инструментов; сценические произведения, музыка к кинофильмам, обработки народных мелодий и многое другое.

Одним из ярких произведений композитора является оркестровое сочинение «Ёшлар бахори», написанное по заказу организатора Республиканского фестиваля оркестров народных инструментов, члена Союза композиторов Узбекистана, профессора Нукусского филиала Ташкентской государственной консерватории Узбекистана

Х.Ж.Раджабова. Перед молодым композитором стоял ряд требований, с которыми Ж.Чаршимов великолепно справился. Программное произведение «Ёшлар бахори» было написано в качестве обязательной программы для участников II Республиканского фестиваля оркестров народных инструментов, состоявшегося в мае 2026 года в городе Нукусе (I Республиканский фестиваль был проведён в городе Нукусе весной 2024 года). Само произведение было создано в январе 2026 года по заказу организаторов данного фестиваля, который проводится раз в два года. Цель настоящей статьи – целостный музыковедческий анализ произведения: его формы, жанровой природы, фактуры, строения мелодии и гармонического языка.

Методы. В работе использованы структурно-функциональный, гармонический и целостный (комплексный) методы музыковедческого анализа. Форма произведения рассматривается с точки зрения композиционной логики частей и разделов,

гармонический язык – с опорой на функциональную и линейную гармонию, фактура и тембровая драматургия – в контексте оркестрового письма для оркестра народных инструментов. Такой подход позволяет рассмотреть произведение как единую художественную систему, в которой форма, гармония и фактура находятся в тесной драматургической взаимосвязи.

Результаты и обсуждение. Оркестровое произведение «Ёшлар бахори» написано в сложной трёхчастной форме с развивающейся серединой и зеркальной репризой, в темпе Allegro. Общая композиционная схема

произведения может быть представлена следующим образом: I часть – А В В¹ В² В³ (8+16+16+16+16 тактов); II часть (середина) – В В (16+8 тактов); III часть (реприза) – А (9 тактов).

Часть I. Первая часть пьесы написана в простой двухчастной форме, где первая тема «А» представляет собой классический период в фа миноре, торжественного, праздничного характера, основанного на ритме дойры в размере 4/4 (внутритактовая синкопа). Резкая смена регистра происходит на триолях 4/4 – от «до» третьей октавы до «фа» малой октавы.

Allegro ♩=170

Гармонический пласт относительно насыщен септаккордами с секундовыми

наслоениями, характерными для современной гармонии (t – sII7 – t65 – dVII65 – t) на sf.

Вторая тема «В» первой части простой двухчастной формы имеет гомофонно-гармонический склад, где фактура делится на три пласта: 1) бас, изложенный целыми

длительностями; 2) развёрнутая гармония в среднем регистре; 3) высоко парящая мелодия, продолжающая праздничное настроение первой темы «А» и повторяющая ритм дойры

(b-moll, тт. 14–18). Любящая мелодическая тема первой части «В» близка по характеру теме «А», но обладает более прозрачной гармонией, основанной на диатонических трезвучиях VI и VII ступеней одноимённого мажоро-минора, а также на гармонической последовательности $t - d - s - t$, характерной для натурального минора.

Часть II (середина). Средняя часть сложной трёхчастной формы основана на развитии темы «В» из первой части, при этом гармонический пласт остаётся неизменным. Различные фактурные изменения, проведение темы в разных оркестровых инструментах (тембровые изменения) и резкие динамические контрасты приводят к завершению второй

части первоначальным проведением темы «В» в сокращённом варианте, на *mf*, в фа миноре, в форме квадратного периода.

Часть III (реприза). Третья часть пьесы «Ёшлар бахори» начинается с проведения темы «В» в соль миноре на *ff*, сопоставляемого с фа минором. Гомофонно-гармоническая фактура с широким диапазоном (от «соль» контроктавы до «ре» третьей октавы) возвращает слушателя в торжественную, прозрачную атмосферу начала пьесы, завершая её темой «А» в форме периода на крещендо *fff*. Это одна из разновидностей трёхчастной формы с зеркальным отражением тем в репризе.

Пьеса «Ёшлар бахори» Ж.Чаршимова является одним из ярких произведений современности. Её необыкновенно красивая, запоминающаяся мелодия с неизменным ритмом дойры и сохранением гармонии и формы мастерски варьируется фактурно, темброво, динамически, сохраняя при этом единое настроение праздника, торжества молодёжи.

Заключение. Оркестровая пьеса Ж.Чаршимова «Ёшлар бахори» занимает достойное место в репертуаре оркестров народных инструментов современности.

Целостный анализ произведения показывает, что композитор мастерски сочетает опору на национальный ритмический первоисточник (ритм дойры) с современным гармоническим языком и развитой оркестровой фактурой, создавая произведение, доступное широкой аудитории и одновременно художественно значимое. Дальнейшее изучение творчества Ж.Чаршимова, в частности его оркестровых сочинений, представляет интерес для исследования путей развития современной узбекской музыки для оркестра народных инструментов.

Литература

1. Камалова Г.М. Монография. – 2024.
2. Музыкальный энциклопедический словарь. – М., 1993.
3. Мухаммеддинов Н. Антология. – Нукус: Каракалпакстан, 2024.
4. Абдулаева Р. Фортепиано. – Нукус: Илимпаз, 2023.

**DÁSTÚRIY HÁM ZAMANAGÓY USÍLLARDÍN XALÍQ SAZLARÍ ORKESTRI
REPERTUARÍNDAGÍ SINTEZI**

Hikmat Rajabov – *professor*

*Ózbekstan mámleketlik konservatoriyasi Nókis filiali
Saz atqariwshılıǵı kafedrası*

**СИНТЕЗ ТРАДИЦИОННЫХ И СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ В РЕПЕРТУАРЕ ОРКЕСТРА
НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ**

Хикмат Раджабов – *профессор*

*кафедры инструментального исполнительства
Нукусского филиала Государственной консерватории Узбекистана*

**SYNTHESIS OF TRADITIONAL AND MODERN METHODS IN THE REPERTOIRE OF THE
FOLK INSTRUMENTS ORCHESTRA**

Hikmat Rajabov – *Professor*

*Department of Instrumental Performance,
Nukus branch of the State Conservatory of Uzbekistan*

Tayanish sózler: xalıq sazları orkestri, dástúriy usıl, zamanagóy usıl, sintez, orkestrlestiriw, repertuar, milliy lad, garmoniya, tembr, dóretiwshilik izleniw.

Rezyume. Maqalada xalıq sazları orkestri repertuarındaǵı dástúriy hám zamanagóy usıllardıń sintezi talqılanadı. Onda ózbek xalıq sazları orkestriniń tariyxıy qalıplesiw basqıshları, saz ásbapların temperirlengen garmoniyaga sáykeslep qayta quriw procesi, zamanagóy kompozitorlar dóretiwshiliginde milliy lad tiykarın zamanagóy garmoniya tili, orkestrlestiriw hám dirijyorlıq dástúr menen birlestiriw jolları úyrenilgen.

Ключевые слова: оркестр народных инструментов, традиционный метод, современный метод, синтез, оркестровка, репертуар, национальный лад, гармония, тембр, творческий поиск.

Резюме. В статье анализируется синтез традиционных и современных методов в репертуаре оркестра народных инструментов. Рассматриваются исторические этапы формирования узбекского оркестра народных инструментов, процесс реконструкции инструментов для соответствия темперированной гармонии, а также способы соединения национальной ладовой основы с современным гармоническим языком, оркестровкой и дирижёрской традицией в творчестве современных композиторов.

Keywords: folk instruments orchestra, traditional method, modern method, synthesis, orchestration, repertoire, national mode, harmony, timbre, creative search.

Summary. The article analyzes the synthesis of traditional and modern methods in the repertoire of the folk instruments orchestra. It examines the historical stages of the formation of the Uzbek folk instruments orchestra, the process of reconstructing instruments to match tempered harmony, and the ways of combining the national modal foundation with modern harmonic language, orchestration and conducting tradition in the work of contemporary composers.

Kirisiw. Xalıq sazları orkestri óneri XX ásirdeń birinshi yarımında qalıplesken bolıp, ol milliy sazlardı jámaátlik túrde birlestirip orınlawdıń jańa formasın dóretti. 1930-jıllardıń aqırı – 1940-jıllardıń baslarında Yunus Rajabıydıń baslaması menen shólkemlestirilgen birinshi rásmiy “Ózbek xalıq sazları orkestri” bul procestiń tiykarǵı baspaldaǵı boldı. Sonnan berli ótken ásirlik dawır dawamında xalıq sazları orkestri óz repertuarın hám atqariwshılıq ámeliyatın dáwir talaplarına sáykes rawajlandırıp keldi. Bunday rawajlanıwdıń eń áhmiyetli tárepi – dástúriy milliy tiykardı (maqom, xalıq nama-qosıqları, milliy lad sistemaları) saqlaw menen bir waqıtta zamanagóy kompozitorlıq texnikanı,

garmonıyanı hám orkestrlestiriw usıllarını qollaw processı boldı. Usı maqalada xalıq sazları orkestri repertuarında dástúriy hám zamanagóy usıllardıń sintezi qanday dárejede hám qanday formalarda ámelge asatuǵınlıǵı talqılanadı.

Metodlar. Izertlewde tariyxıy-salıstırmalı, strukturalıq-funkcional hám kompleks tallqılaw usılları qollanıldı. Xalıq sazları orkestriniń qalıplesiw tariyxına baylanıslı ilimiy-metodikalıq ádebiyatlar, orkestr repertuarınıń ğárezsizlik dáwirindegi hám aldınǵı dáwirlerdegi shıǵarmaları, sonıń menen birge zamanagóy kompozitorlardıń orkestr ushın jazılǵan shıǵarmaları salıstırmalı túrde talqılandı. Bul jantasıw dástúriy hám zamanagóy elementlerdiń

repertuardaǵı ózara qatnasın anıqlawǵa múmkinshilik berdi.

Nátiyjeler hám talqılaw. Xalıq sazları orkestriniń qalıplesiw tariyxı sonı kórsetedi, bul jamaat dáslep dástúriy sazlardı jámaátlik túrde birlestiriw maqsetinde dóregen. Biraq dástúriy sazlardıń kópshiligi (mısalı, surnay siyaqlı sazlar) orkestr fakturasına tolıq sıymaǵanlıqtan, XX ásirdeń dawamında bir qatar sazlar qayta islingen hám jańadan jaratılǵan: dutor-bas, rubob-prima, girjek-bas, girjek-kontrabas siyaqlı sazlar tap usı maqsette dóretilgen. Bul – dástúriy sazlardı zamanagóy orkestr talaplarına, atap aytqanda, garmoniyaǵa hám kóp dawıslı fakturaǵa saykeslestiriwdiń dáslepki hám eń áhmiyetli qádemi boldı. Dástúriy tiykar – maqom hám xalıq nama-qosıqlarınıń orkestr repertuarındaǵı ornı. Xalıq sazları orkestriniń repertuarında dástúriy tiykar – maqom jolları, xalıq nama hám qosıqlarınıń orkestrlestirilgen nusqaları arqalı saqlanadı. Bunday shıǵarmalarda kompozitor yamasa orkestrlestiriwshi dástúriy nama sızıǵın, ritmikalıq tiykardı (mısalı, doyra ritmin) hám milliy lad sistemasınıń ózgesheligin saqlawǵa itibar beredi. Bunday jantasıw arqalı orkestr xalıq dóretiwsheilig menen tikkeley baylanısta qaladı hám milliy identikalıqtı saqlaw wazıypasın orınlaydı. Zamanagóy garmoniya hám kóp dawıslı faktura - kompozitorlıq izleniwler. XX ásirdeń ekinshi yarımınan baslap zamanagóy bastakorlar xalıq sazları orkestri ushın shıǵarmalar jaratqanda Yevropa akademiyalıq muzıka dástúrine tán garmoniyalıq hám polifoniyalıq usıllardı qollana basladı. Funkcional garmoniya, sekundalik qatlamlar menen boyıtılǵan akkordlar, kóp dawıslı faktura siyaqlı zamanagóy quralları milliy nama materialı menen birlestirilip, orkestr shıǵarmalarınń tembrlik hám dinamikalıq múmkinshiliklerin bargan sayın keńeytip bardı. Sonıń menen birge kóplegen kompozitorlar milliy lad sistemasınıń óz qásiyetlerin saqlawǵa itibar berip, garmoniyanı milliy nama tábiyatına saykeslestiriw jolın izleydi. Orkestrlestiriw hám tembr dramaturgiyasındaǵı sintez. Zamanagóy orkestrlestiriw ámeliyatında dástúriy sazlardıń tembr múmkinshilikleri jańasha ashıladı: bir tema hár qıylı sazlar toparında qayta-qayta ótkerilip, tembr ózgerisleri arqalı dramaturgiyalıq rawajlanıw dóretiledi. Bul usıl – dástúriy

variaciya principiniń (bir namanıń hár qıylı túrde qaytalanıwı) zamanagóy orkestr fakturasında jańasha kórinisi delinedi. Sonıń menen birge dinamikalıq kontrastlar, registrlik ózgerisler hám ritmikalıq quramalasırıw siyaqlı zamanagóy kompozitorlıq quralları dástúriy nama materialına jańa kórkemlik keskinlik hám keńeygen ańlatıwshılıq beredi. Dirijyorlıq dástúri hám orkestr atqarıwshılıq mádeniyatınıń rawajlanıwı. N.Mironov, A.Petrosyants, D.Zokirov, F.Sodiqov siyaqlı dirijyorlar tárepinen tiykar salınǵan xalıq sazları orkestri dirijyorlıq mektebi házirgi kúnge shekem izbe-iz dawam etip kelmekte. Keyingi dáwirlerde bul iske úlken úles qosqan dirijyorlar qatarında M.Bafoyev hám basqa zamanagóy dirijyorlardıń atları atap ótilei. Olardıń iskerligi orkestr atqarıwshılıǵın jańa basqıshqa alıp shıǵıp, zamanagóy kompozitorlardıń shıǵarmaların keń úgit-nasiyat qılıw, atqarıwshılıq mádeniyatın joqarılatıw hám dástúriy hám zamanagóy repertuardı saykes túrde birlestiriw baǵdarında áhmiyetli xızmet atqardı.

Joqarıda keltirilgen talqılawlar sonı kórsetedi, xalıq sazları orkestri repertuarındaǵı dástúriy hám zamanagóy usıllardıń sintezi bir-birine qarama-qarsı emes, bálki ózara toltırıwshı eki tárep sıpatında ámelge asadı. Dástúriy tiykar (maqom, xalıq namai, ritmikalıq negiz) orkestr repertuarınıń milliy ózgesheligin támiyinlese, zamanagóy garmoniyalıq, polifonik hám orkestrlestiriw usılları bul tiykardı zamanagóy tıńlawshı qabıl etiwine say keńeytedi hám bayıtadı. Bunday sintez xalıq sazları orkestrin tek dástúriy jańalıq múzeyi emes, al dawamlı rawajlanıp baratırǵan kórkem óner sıpatında qalıplestiredi.

Juwmaq. Xalıq sazları orkestri repertuarında dástúriy hám zamanagóy usıllardıń sintezi – bul kórkem óner túrininń tábiyatına tán obyektiv rawajlanıwı esaplanadı. Sazlardı rekonstrukciyalaw, garmoniyalıq til, orkestrlestiriw usılları hám dirijyorlıq dástúrinin rawajlanıwı arqalı xalıq sazları orkestri óziniń milliy tiykarın saqlaǵan halda, zamanagóy kórkemlik-texnikalıq múmkinshiliklerdi de iyelep bardı. Keleshekte bul baǵdardaǵı izertlewlerdi zamanagóy bastakorlardıń orkestr ushın jazılǵan shıǵarmalarınń tereń talqılawı menen baylanıslı halda dawam ettiriw maqsetke muwapıq.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Karomatov F. O‘zbek xalq cholg‘u musiqasi. – T.: Fan, 1972.
2. Азимов К. Методика работы с самодеятельным оркестром узбекских народных инструментов. - Т., 1988.
3. Визго Т. Музыкальные инструменты Средней Азии. Москва: Музыка, 1980.
4. Абдуллаев Р. Инструментальная музыка Узбекистана. – Т.: Санъат, 2001.
5. Ibrohimov O. O‘zbek xalq cholg‘u ijrochiligi tarixidan. – T.: Fan, 1998.

ETYUDLAR VA MUSIQIY ETYUDLARGA MAVZU TANLASH: ICHKI HARAKAT VA SAHNAVIY RIVOJNI SHAKLLANTIRISH

Rasulov Umid O'rolboyevich – dotsent v.b
umidrasulov469@gmail.com

O'zDSMI, "Musiqali teatr san'ati" kafedrası

ВЫБОР ТЕМЫ ДЛЯ ЭТЮДОВ И МУЗЫКАЛЬНЫХ ЭТЮДОВ: ФОРМИРОВАНИЕ ВНУТРЕННЕГО ДЕЙСТВИЯ И СЦЕНИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Расулов Умид Уролбоевич – и.о. доцента
кафедры "Искусство музыкального театра", ГИИКУз

CHOOSING TOPICS FOR ETUDES AND MUSICAL ETUDES: FORMING INNER ACTION AND STAGE DEVELOPMENT

Rasulov Umid Urolboyevich – Acting Associate Professor
Department of "Musical Theater Arts", UzSIAC

Tayanch cўzlap: etyud, musiqiy etyud, mavzu, sahnaviy rivoj, ichki harakat, ichki ziddiyat, konflikt, aktyorlik mahorati, psixofizik holat, ritm, musiqa, sahnaviy fikrlash, hayotiy kuzatuv.

Rezyume. Maqolada etyud va musiqiy etyudlar uchun mavzu tanlash jarayoni aktyorlik ta'limida ichki harakat va sahnaviy rivoj shakllantirishning muhim omili sifatida tahlil qilinadi. Tashqi syujet hamda insonning ichki ehtiyoj va ziddiyatlariga asoslangan ichki mavzu o'rtasidagi farqlar ochib beriladi. Tadqiqotda hayotiy kuzatuvlarning amaliy ahamiyati, sahnaviy munosabatlarning o'zgarish dinamikasi hamda musiqiy etyudlarda musiqa, ritm va psixofizik impulsni uzviy bog'lash metodikasi yoritilgan.

Ключевые слова: этюд, музыкальный этюд, тема, сценическое развитие, внутреннее действие, внутренний конфликт, актёрское мастерство, психофизическое состояние, ритм, музыка, сценическое мышление, жизненное наблюдение.

Резюме. В статье анализируется процесс выбора темы для этюдов и музыкальных этюдов как ключевой этап формирования внутреннего действия и сценического развития в актёрском образовании. Раскрывается различие между внешним сюжетом и внутренней темой, основанной на психологическом конфликте и потребностях персонажа. Особое внимание уделяется практической значимости жизненных наблюдений, динамике изменения сценических отношений, а также специфике интеграции музыки, ритма и психофизических импульсов в музыкальных этюдах.

Keywords: etude, musical etude, topic, stage development, inner action, inner conflict, acting skills, psychophysical state, rhythm, music, stage thinking, life observation.

Summary. The article analyzes the process of selecting topics for etudes and musical etudes as a crucial stage in developing inner action and stage progression in acting education. It highlights the distinction between external plot events and internal themes rooted in psychological conflict and character needs. Special focus is given to the practical value of life observations, the dynamics of changing stage relationships, and the specific methodology of integrating music, rhythm, and psychophysical impulses within musical etudes.

Aktyorlik san'atida sahnaviy jarayonning ishonarli va ta'sirchan bo'lishi ko'p jihatdan tanlangan materialning sifatiga bog'liq. Aktyor qanchalik mahoratli bo'lmasin, agar u ishlayotgan sahnaviy material ichki harakat va rivoj imkoniyatiga ega bo'lmasa, ijro tashqi shakl doirasida qolib ketishi mumkin. Shuning uchun aktyorlik ta'limida etyudlar ustida ishlash jarayonini to'g'ri tashkil etish bilan bir qatorda, etyud uchun mavzuni to'g'ri tanlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Etyud bilan ishlashni boshlagan talaba ko'pincha "nimadir sodir bo'layotgan" vaziyatni topishga harakat qiladi. Uning fikricha, sahnada odamlar kirib-chiqsa, gaplashsa, harakat qilsa va

qandaydir hissiyot namoyon qilsa, etyud uchun material tayyor bo'ladi. Ammo tashqi harakatning mavjudligi har doim ham sahnaviy jarayon borligini anglatmaydi. Ba'zi hollarda sahnada voqea bordek ko'rinsa-da, ichki rivoj sezilmaydi. Bu esa, avvalo, mavzuning ichki harakat manbaiga ega emasligi bilan bog'liq.

Aslida etyud mavzusi oddiy voqea yoki qiziqarli syujet emas. U insonni ichki jihatdan harakatga majbur qiladigan ziddiyat, ehtiyoj yoki muammo manbaidir. Agar mavzu aktyorni qaror qabul qilishga, tanlashga, kurashishga, kutishga yoki o'zgarishga majbur qilmasa, sahnaviy jarayonning rivojlanishi qiyinlashadi. Shu nuqtai nazardan mavzu tanlashni etyud yaratishning

dastlabki va hal qiluvchi ijodiy bosqichlaridan biri sifatida baholash mumkin. Chunki keyingi harakat, munosabat, ritm, soʻz va musiqiy ifoda koʻp jihatdan aynan shu tanlovga bogʻliq.

Talabalar bilan ishlash jarayonida kuzatiladigan eng keng tarqalgan kamchiliklardan biri — mavzuni tashqi syujet bilan adashtirishdir. “Ikki inson uchrashdi”, “kimdir ketmoqda”, “xat topildi”, “telefon boʻldi”, “eshik taqilladi” kabi holatlar hali mavzu emas. Ular sahnaviy vaziyat yoki tashqi voqeadir. Syujet asosan “nima sodir boʻlyapti?” degan savolga javob beradi. Mavzu esa “inson bu voqea ichida nimani boshdan kechiryapti?” va “bu vaziyat uning ichki dunyosida qanday oʻzgarish tugʻdiryapti?” degan savollarga javob beradi. Masalan, ikki insonning uchrashishi tashqi voqea boʻlsa, ulardan birining ikkinchisiga ayta olmay turgan gapi mavzuga aylanishi mumkin. Kimdir ketmoqda — tashqi harakat, ammo uning ketish va qolish oʻrtasida ikkilanishi ichki ziddiyatdir. Xat topilishi — fakt, undagi haqiqatni bilishdan qoʻrqish esa ichki jarayondir. Demak, tashqi vaziyatning oʻzi sahnaviy materialning toʻliq mazmunini belgilamaydi. Uning ichida inson uchun muhim boʻlgan ichki ehtiyoj va qarama-qarshilik paydo boʻlsagina, mavzu sahnaviy harakat manbaiga aylanadi. Aktyorlik sanʼatida insonning harakati koʻpincha tashqi sababdan emas, ichki ehtiyojdan kelib chiqadi. Shuning uchun talaba mavzu tanlayotganda voqeaning qanchalik qiziqarli ekaniga emas, ushbu voqea insonni qanday harakatga keltirishiga eʼtibor qaratishi lozim.

Talabalar koʻpincha kuchli etyud yaratish uchun katta va dramatik voqea kerak, deb oʻylaydilar. Shu sababli janjal, xiyonat, ajralish, kasallik, oʻlim xabari, avariya kabi holatlarga murojaat qiladilar. Bunday mavzular, albatta, katta dramatik imkoniyatga ega boʻlishi mumkin. Ammo tashqi dramatismning oʻzi yaxshi etyud yaratish uchun yetarli emas.

Agar aktyor sahnaga tayyor xiyonat fakti bilan chiqsa va darhol baqirish, ayblash yoki yigʻlashga oʻtsa, tomoshabin voqeaning natijasini koʻradi, lekin uning ichki paydo boʻlish jarayonini his qilmasligi mumkin. Chunki aktyor uchun eng muhim bosqich — faktni qabul qilish, tushunish, baholash va unga munosabat shakllantirish jarayoni qisqarib ketadi. Aksincha, oddiy vaziyatdagi kuchli ichki ziddiyat katta sahnaviy imkoniyat berishi mumkin. Masalan, inson ketishga qaror qilgan, ammo ketolmayapti. Tashqi voqea juda sodda. Lekin uning ichida qolish va ketish oʻrtasida kuchli kurash mavjud. U narsalarini yigʻadi, toʻxtaydi, yana oʻylaydi, eshikka qaraydi, qaroridan qaytishga harakat

qiladi. Natijada eng oddiy harakat ham ichki mazmunga ega boʻladi. Shuning uchun sahnaviy taʼsir tashqi voqeaning kattaligiga emas, insonning shu voqea ichidagi ichki bosimi va munosabatiga bogʻliq. Kuchli etyud mavzusining asosida insonning ichki ziddiyati yotadi. Bu ziddiyat doimo ikki inson oʻrtasidagi ochiq toʻqnashuv shaklida boʻlishi shart emas. U insonning oʻzida ham kechishi mumkin. Inson kechirmoqchi, lekin kechira olmayapti; ketmoqchi, lekin qolishni xohlayapti; haqiqatni aytmqchi, lekin oqibatidan qoʻrqyapti; ishonmoqchi, ammo shubha uni ushlab turibdi; yaqinlashmoqchi, lekin rad etilishdan qoʻrqyapti. Ana shunday ichki qarama-qarshiliklar aktyorni harakatga keltiradi. Talaba mavzu tanlayotganda oʻzidan “Qahramon nimani xohlaydi?”, “Unga nima toʻsqinlik qilyapti?”, “U nimani yoʻqotishdan qoʻrqyapti?”, “U nimani ayta olmayapti?”, “U qanday qaror qabul qilishi kerak?” kabi savollarni soʻrashi muhim. Bu savollarga javob topilganda mavzuning ichki harakat manbai ham aniqlashadi. Natijada aktyor tayyor hissiyotni koʻrsatishga emas, vaziyat ichida qaror qabul qilishga va yashashga harakat qiladi.

Etyud uchun eng samarali materiallardan biri hayotning oʻzi hisoblanadi. Talaba baʼzan sahnada qiziq koʻrinadigan “teatrboʻp” voqea izlaydi. Bunday yondashuv esa sunʼiylikka olib kelishi mumkin. Aslida oddiy hayotiy vaziyatlar koʻpincha kuchli sahnaviy imkoniyatga ega.

Kimningdir uzoq sukut saqlashi, bir insonning boshqasiga qaray olmasligi, telefon qoʻngʻirogʻini kutish, kechikkan odamni kutish, muhim gapni ayta olmaslik, qaror qabul qilishda ikkilanish kabi holatlar etyud uchun qimmatli material boʻla oladi. Chunki hayotdagi haqiqiy dramatism koʻpincha tashqi harakatda emas, ichki bosimda namoyon boʻladi. Shu sababli aktyorlik taʼlimida talabaning kuzatuvchanligini rivojlantirish muhim. U insonlarning faqat tashqi harakatlarini emas, ichki holatning tana, nafas, qarash, pauza va harakat ritmi orqali qanday namoyon boʻlishini ham kuzatishi kerak. Masalan, yolgʻon gapirayotgan insonning nafasi oʻzgarishi, kutayotgan odamning harakat ritmi buzilishi, qaror qabul qila olmayotgan insonning pauzalari uzayishi yoki kimgadir qarashdan qochishi aktyor uchun muhim kuzatuv materialidir.

Shaxsiy hayotiy tajriba ham mavzu tanlashda katta ahamiyatga ega. Aktyor oʻzi ichki jihatdan tushungan holatni organikroq his qilishi mumkin. Biroq shaxsiy tajribani sahnada aynan takrorlash shart emas. Muhimi, shaxsiy tajriba orqali inson holatining ichki mohiyatini anglash va uni badiiy sahnaviy jarayonga aylantirishdir.

To'g'ri tanlangan mavzuning asosiy belgilaridan biri — unda rivoj imkoniyati mavjudligidir. Sahna bir xil emotsional holatni uzoq vaqt ushlab tura olmaydi. Agar etyud boshidan oxirigacha bir xil kayfiyatda qolsa, unda harakat va rivoj susayadi. Talaba ba'zan "qayg'u" mavzusida etyud yaratib, boshidan oxirigacha qayg'uli holatni ko'rsatadi. Yoki "qo'rquv" mavzusida doimiy ravishda qo'rqan insonni tasvirlaydi. Bunday yondashuvda tashqi holat bor, ammo ichki jarayon yetarli darajada rivojlanmaydi. Kuchli etyudda munosabat o'zgarib borishi kerak. Ishonch shubhaga, kutish umidsizlikka, yaqinlik uzoqlashishga, xotirjamlik xavotirga, ichki bosim esa qarorga aylanishi mumkin. Ana shu o'zgarishlar sahnaviy rivojni ta'minlaydi. Shuning uchun talaba mavzu tanlayotganda "Etyud oxirida qahramon boshidagi inson bo'lib qoladimi yoki uning munosabati o'zgaradimi?" degan savolni o'ziga berishi lozim. Agar mavzu hech qanday ichki o'zgarishni talab qilmasa, uni qayta ishlash maqsadga muvofiq.

"Xiyonat" tashqi jihatdan kuchli dramatik mavzu bo'lib ko'rinishi mumkin. Lekin uning sahnaviy yechimi ichki jarayonga bog'liq. Agar etyud xiyonat fakti allaqachon ma'lum bo'lgan holatdan boshlansa, aktyor darhol jahl, baqiriq va ayblovga o'tishi mumkin. Bunday holatda tashqi konflikt bor, ammo ichki rivoj qisqaradi. Aksincha, etyudni shubhaning paydo bo'lishidan boshlash mumkin. Qahramon avval kichik bir o'zgarishni sezadi. Oddiy gap, kutilmagan javob yoki partnyorning odatiy bo'lmagan harakati unda shubha uyg'otadi. U darhol xulosa qilmaydi, o'zini ishontirishga harakat qiladi. Keyin yana bir belgi paydo bo'ladi va shubha kuchayadi. Shu jarayonda qahramonning ichki munosabati o'zgarib boradi: inkor ishonchsizlikka, ishonchsizlik esa haqiqatni qabul qilishga yaqinlashadi. Aktyorning nafasi, qarashi, harakati va pauzalari ham ana shu ichki o'zgarish bilan birga shakllanadi. Bunday yondashuvda tomoshabin tayyor xiyonat faktini emas, balki shubhaning qanday qilib ichki haqiqatga aylanayotganini kuzatadi. Bu esa sahnaviy jarayonni ta'sirchan qiladi.

"Ketish yoki qolish" mavzusi ham tashqi jihatdan juda sodda, ammo ichki rivoj uchun qulay materialdir. Agar qahramon sahnaga tayyor qaror bilan kirsas, sahnaviy jarayon qisqaradi. Agar qaror hali qabul qilinmagan bo'lsa, ichki kurash uchun imkoniyat paydo bo'ladi. Qahramon narsalarini yig'adi, keyin to'xtaydi. Atrofga qaraydi, nimanidir eslaydi, eshik tomon yuradi, yana qaytib keladi. Uning har bir harakati qaror qabul qilish jarayoni bilan bog'lanadi.

Bu yerda katta tashqi voqea talab qilinmaydi. Insonning ichki kurashi harakat uchun yetarli material beradi. Shu sababli mavzu tanlashda tashqi voqeadan ko'ra, qahramonning ikki qarama-qarshi ehtiyoj o'rtasida qolishi ko'proq sahnaviy imkoniyat berishi mumkin.

Musiqiy etyudlarga mavzu tanlash oddiy etyudga nisbatan yanada nozik yondashuvni talab qiladi. Chunki bu yerda aktyorlik harakati bilan bir qatorda musiqa, ritm, temp, nafas va jismoniy impuls ham ishtirok etadi. Musiqa musiqiy etyudda tashqi bezak yoki oddiy fon vazifasini bajarmasligi kerak. U aktyorning ichki jarayoni bilan uzviy bog'langandagina sahnaviy vazifasini to'liq bajaradi. Shuning uchun musiqiy etyud yaratishda avval musiqani tanlab, keyin unga mavzu qidirishdan ko'ra, dastlab mavzu va ichki jarayonni belgilash, keyin shu jarayonga mos musiqiy materialni tanlash maqsadga muvofiq. Masalan, "kutish" mavzusida musiqa dastlab erkin va keng ritmda boshlanishi, vaqt o'tishi bilan ichki taranglikni kuchaytirishi mumkin. Aktyorning nafasi o'zgaradi, harakatlari qisqaradi, pauzalari uzayadi, diqqati eshik yoki tashqi tovushlarga ko'proq bog'lanadi. Musiqa esa shu ichki bosimning davomiga aylanadi. Demak, musiqiy etyudda mavzu va musiqa bir-biridan alohida emas, yagona sahnaviy organizm sifatida rivojlanishi lozim.

Talabaga tayyor mavzu berishdan ko'ra, uni mustaqil izlanishga yo'naltirish maqsadga muvofiq. Buning uchun pedagog mavzuning tashqi tomonidan ko'ra, uning ichki harakat manbaini aniqlashga yordam beruvchi savollardan foydalanishi mumkin. Talaba avvalo ushbu vaziyatda inson nimani xohlayotganini, unga nima to'sqinlik qilayotganini va nimani yo'qotishdan qo'rqayotganini aniqlashi lozim. Shuningdek, qahramonning ayta olmayotgan gapi, ichki qarama-qarshiligi, qabul qilishi kerak bo'lgan qarori va etyud davomida uning munosabati qanday o'zgarishi haqida o'ylashi kerak. Mavzuning harakat va rivoj tug'dirishi, aktyorni tayyor emotsional holatni ko'rsatishga emas, jarayonni boshdan kechirishga olib kelishi muhim. Musiqiy etyudda esa mavzu musiqa, ritm, nafas va psixofizik harakat bilan organik birlasha olishi kerak. Pedagog uchun mavzu tanlash jarayoni talabaning ijodiy fikrlashini shakllantirishning muhim vositalaridan biridir. Talaba tayyor syujetlarni ko'chirib olishga emas, hayotdagi holatlarni kuzatish, ularning ichki mazmunini anglash va shu asosda sahnaviy material yaratishga o'rganishi kerak.

Bunda pedagog talabaning mavzusini darhol rad etishdan ko'ra, uni savollar orqali

chuqurlashtirishi samarali natija beradi. Masalan, talaba “ajralish” mavzusini tanlasa, pedagog undan ajralishning o‘zida nimasi qiziq ekanini, qahramon nimani yo‘qotishdan qo‘rqayotganini, qolishni xohlayaptimi yoki ketishni istayaptimi, ayta olmagan gapi bor-yo‘qligini so‘rashi mumkin. Shu savollar natijasida umumiy “ajralish” mavzusi aniq ichki mavzuga aylanadi. Masalan, inson ketishni xohlab turib, sevgan kishisini tashlab keta olmasligi yoki munosabat tugaganini qabul qila olmasligi kabi aniq ichki konflikt paydo bo‘ladi. Bunday yondashuv talabaning sahnaviy fikrlashini chuqurlashtiradi va uni tashqi syujetdan ichki jarayonga olib o‘tadi.

Etyud va musiqiy etyudlarga mavzu tanlash aktyorlik mahoratini o‘qitish jarayonidagi muhim ijodiy bosqichlardan biri hisoblanadi. Chunki keyingi sahnaviy jarayon — harakat, munosabat, ritm, so‘z, musiqa va ichki rivoj — ko‘p jihatdan tanlangan mavzuning tabiatiga bog‘liq. To‘g‘ri tanlangan mavzu shunchaki qiziqarli voqeani emas, insonni ichki jihatdan harakatga majbur qiladigan ziddiyatni o‘z ichiga oladi. U aktyorni qaror qabul qilishga, tanlashga, kurashishga, kutishga, shubhalanishga va o‘zgarishga olib keladi. Mavzu va syujetni bir-biridan farqlash bu jarayonda alohida ahamiyatga ega. “Ikki inson uchrashdi”, “kimdir ketmoqda”, “xat topildi” kabi holatlar tashqi vaziyatdir. Mavzu esa shu vaziyat ichidagi insonning ichki kurashi — ayta olmaslik, kechira olmaslik, yo‘qotishdan qo‘rqish, shubha, tanlov yoki qarorsizlikdir.

Mavzuning tashqi dramtizmga emas, ichki harakatga asoslanishi ham muhim. Katta janjal, xiyonat, avariya yoki og‘ir xabar avtomatik ravishda kuchli etyud yaratmaydi. Aksincha, oddiy kutish, sukut, ikkilanish yoki bir insonning boshqasiga qaray olmasligi katta sahnaviy ta’sirga ega bo‘lishi mumkin. Chunki sahnaviy kuch tashqi voqeaning kattaligida emas, insonning ichki bosimida namoyon bo‘ladi.

Etyud mavzusining yana bir muhim xususiyati — rivoj imkoniyati. Agar qahramon boshidan oxirigacha bir xil holatda qolsa, sahnaviy jarayon bir nuqtada to‘xtaydi. Shuning uchun mavzu ishonchning shubhaga, kutishning umidsizlikka, yaqinlikning uzoqlashishga yoki ichki bosimning qarorga aylanishi kabi o‘zgarishlarni keltirib chiqarishi lozim.

Musiqiy etyudlarda bu talab yanada murakkablashadi. Musiqa tashqi bezak emas, balki ichki harakatning davomi bo‘lishi kerak. Tanlangan mavzu aktyorning ichki ritmi, nafasi, harakat tempi va psixofizik holatining o‘zgarishiga imkoniyat bersa, musiqa ham shu jarayon bilan birga rivojlanadi. Aks holda musiqa sahnada alohida qatlam bo‘lib qolib, aktyorlik harakati bilan organik birlasha olmaydi.

Shu ma’noda etyud uchun mavzu tanlashni “nima haqida sahna qilamiz?” degan savol bilan cheklab bo‘lmaydi. Asosiy savol “bu mavzu insonning ichida nimani o‘zgartiradi?” degan savol bo‘lishi kerak. Talaba ana shu savolga javob topa olsa, oddiy hayotiy vaziyat ham mazmunli sahnaviy jarayonga aylanishi mumkin. Uning vazifasi tayyor dramatik holatni topish emas, balki hayotdagi holatlar ortida yashiringan insonning ichki harakatini ko‘ra bilishdir.

Demak, kuchli etyudning asosi tashqi voqeaning kattaligida emas, uning inson qalbida qanday jarayon tug‘dirishidadir. Mavzu aktyorni harakatga keltirsa, harakat rivojni tug‘diradi; rivoj esa sahnaviy hayotni paydo qiladi. Musiqiy etyudda esa shu jarayonga ritm, nafas va musiqa qo‘shilib, ichki harakatning yanada ta’sirchan sahnaviy ifodasiga aylanadi. Shu sababli aktyorlik ta’limida talabaga mavzu tanlashni o‘rgatish — unga shunchaki syujet topishni emas, insonni kuzatish, ichki ziddiyatni anglash va uni sahnaviy harakatga aylantirishni o‘rgatish demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. E.Yorbekov Aktyorlik mahorati. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2019-y.
2. N.Qobilov, Sh.Muhammadiyev. Aktyorning dirijyor bilan ishlashi – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2020-y.
3. Qudratov, O. (2024). MUSIQALI TEATR GUL TOJI, ARSHINMOLCHI. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 274-278.
4. Muhammadiyev, S. (2024). YAXLIT SAHNAVIY ASAR SAHNALASHTIRISH ISHLARI. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 264-267.
5. Turg‘unboyev, F. (2024). AKTYORLIK MAHORATIDA XATTI-HARAKAT SHAKLLARI. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 420-425.
6. Xushvaqtoy, E. (2024). ZAMONAVIY SSENOGRAFIYA MAISHIY JANR IFODASI. *Interpretation and researches*, 2(21), 93-97.
7. oglu Khusanov, B. N. MUSIQALI DRAMALARDA VOKAL TEXNIKASINING O‘RNI.

**СТЕПНОЙ ТИП ХОРЕОГРАФИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
КАРАКАЛПАКСКОЙ И КАШКАДАРЬИНСКОЙ ТАНЦЕВАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ**

Таирова Юлия Рафаэльевна – докторант

julie3395sa@gmail.com

Сапарбаева Севара Абатбаевна – докторант

sevarass987@gmail.com

Государственная академия хореографии Узбекистана

**XOREOGRAFIK TAFAKKURNING DASHT TIPI: QORAQALPOQ VA QASHQADARYO
RAQS AN'ANALARINING QIYOSIY TAHLILI**

Tairova Yuliya Rafaelovna – *tayanch doktorant*

Saparbayeva Sevara Abatbayevna – *tayanch doktorant*

O'zbekiston Davlat Xoreografiya akademiyasi

**THE STEPPE TYPE OF CHOREOGRAPHIC THINKING: COMPARATIVE ANALYSIS OF
THE KARAKALPAK AND KASHKADARYA DANCE TRADITIONS**

Yuliya Rafaelovna Tairova – *PhD Student*

Sevara Abatbayevna Saparbayeva – *PhD Student*

Uzbekistan State Academy of Choreography

Ключевые слова: хореографическое мышление, степная пластика, народная хореография, танцевальный фольклор, сценическая интерпретация, этнохореография, традиционная культура, пластический язык, региональные танцевальные традиции.

Резюме. В статье представлен сравнительный анализ каракалпакской и кашкадарьинской танцевальных традиций в контексте формирования степного типа хореографического мышления. Рассматриваются особенности пластического языка, ритмической структуры, пространственной организации и сценической интерпретации народной хореографии. Особое внимание уделяется влиянию природной среды, традиционного уклада жизни, трудового фольклора и обрядовой культуры на формирование региональных танцевальных систем.

Tayanch so'zlar: xoreografik tafakkur, cho'l plastikasi, xalq xoreografiyasi, raqs folklori, sahna talqini, etnoxoreografiya, an'anaviy madaniyat, plastik til, mintaqaviy raqs an'analari.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq va Qashqadaryo raqs an'alarining dasht tipidagi xoreografik tafakkur shakllanishi nuqtayi nazaridan qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Unda xalq xoreografiyasining plastik tili, ritmik tuzilishi, harakatlarning makoniy tashkil etilishi hamda sahnaviy talqini kabi jihatlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, tabiiy muhit, an'anaviy turmush tarzi, mehnat folklori va marosim madaniyatining hududiy raqs tizimlari shakllanishiga ta'siri tahlil etiladi.

Keywords: choreographic thinking, steppe movement vocabulary, folk choreography, dance folklore, stage interpretation, ethnochoreography, traditional culture, movement language, regional dance traditions.

Summary. The article presents a comparative analysis of Karakalpak and Kashkadarya dance traditions in the context of the formation of the steppe type of choreographic thinking. It examines the specific features of movement vocabulary, rhythmic structure, spatial organization, and stage interpretation of folk choreography. Particular attention is paid to the influence of the natural environment, traditional way of life, labor folklore, and ritual culture on the formation of regional dance systems.

В условиях современных культурных процессов возрастает потребность в научном осмыслении региональных танцевальных традиций не просто как элементов фольклорного наследия, но и как самостоятельных систем хореографического мышления. Каракалпакская и кашкадарьинская танцевальные школы развивались в условиях тесной связи человека с природным пространством степи, что определило специфический пластический язык, основанный на свободе движений,

широких амплитудах, устойчивости корпуса, выразительности рук и особом ритмическом строе. При этом каждая традиция сохранила собственную художественную модель, отражающую локальные особенности этнической культуры. Ключевым фактором в деле сохранения и популяризации каракалпакского танцевального наследия выступает Государственный фольклорный ансамбль «Айкулаш». Этот коллектив, созданный в 1956 году при базе Государственной филармонии, активно

представляет национальную культуру на мировых площадках, включая Всемирную Фольклориаду CIOFF®. Ансамбль сыграл определяющую роль в профессионализации сценической хореографии региона, обеспечив бережное сохранение уникальной пластики степного танца. Параллельные процессы трансформации народной хореографии происходили и в Кашкадарье, где сценические версии танцев формировались на основе местных исполнительских традиций, уходящих корнями в обрядовую культуру, трудовой фольклор и специфику южных областей Узбекистана. Эволюция профессионального танцевального искусства Каракалпакстана неразрывно связана с именами выдающихся хореографов, среди которых выделяются Елизавета Артемовна Петросова (Лизаханум), Али Ардобус Ибрагимов и Полат Мадреймов. Их творческий путь ознаменовал переход от бытового фольклорного танца к искусству сценической интерпретации национальной пластики. Систематизация каракалпакского танцевального материала началась в первой половине XX века, когда предпринимались первые шаги по фиксации народных движений и их адаптации к стандартам профессиональной сцены. Значительный вклад в этот процесс внес Али Ардобус Ибрагимов, который в 1944–1945 годах осуществил постановочные эксперименты, опираясь на аутентичный каракалпакский танцевальный репертуар. Фундаментальным шагом в процессе институционализации каракалпакской хореографии стало открытие в 1956 году Каракалпакской государственной филармонии имени Бердаха. Вклад в развитие этого учреждения внес Народный артист Узбекистана и Каракалпакстана Юлдаш Шарипов. Важнейшую роль в становлении сценического танца каракалпаков сыграла Елизавета Артемовна Петросова (Лизаханум), которая на базе обширного профессионального опыта и глубокого понимания национального фольклора заложила основы профессиональной хореографической школы. Ее постановки помогли сохранить пластическую специфику степного танца, отличавшегося плавностью движений, выразительностью работы плечевого пояса, широкими жестами и внутренней эмоциональной сдержанностью. В каракалпакском хореографическом стиле доминируют широта движений, тогда как кашкадарьинская пластика характеризуется

большей динамикой, выраженными подпрыгиваниями, пружинящими движениями корпуса и высокой эмоциональной экспрессией. Сценические работы каракалпакской хореографии середины XX века демонстрируют постепенное развитие художественного языка. В ранних постановках, таких как «Рыбаки» и «Кошма», движения артистов напрямую воспроизводят трудовые процессы, что роднит их с архаичными формами степного пластического мышления, отражающего повседневный уклад жизни. Позднее, в работах типа «Илме-султан» и особенно в хороводной композиции «Айкулаш», усиливается образно-поэтическое начало, вытесняя бытовую иллюстративность художественным обобщением.

Особого внимания заслуживает развитие так называемого «чистого» танца, свободного от прямой сюжетной иллюстративности. В каракалпакской традиции примером подобной пластики является композиция «Назлы», где на первый план выходит эмоциональное состояние исполнителя, передаваемое через вращательные элементы, амплитудные движения рук и внутреннюю выразительность жеста. В кашкадарьинской традиции аналогичная тенденция проявляется в мужских и женских сольных танцах, построенных на импровизационности и индивидуальной манере исполнения. Схожие действия можно наблюдать и в танцевальной культуре Кашкадарьи, где сценическая интерпретация народного танца постепенно трансформируется от этнографической записи в художественное переосмысление. В то же время кашкадарьинский танец сохраняет связь с мужской исполнительской традицией, элементами соревнования и активной ритмической структурой движений. Для него типичны широкие шаги, вращения, акцентированные движения плеч и корпуса, что также иллюстрирует специфику степного восприятия мира, основанного на ощущении свободы и силы. В кашкадарьинской танцевальной традиции, где сценическая интерпретация народного танца постепенно переходит от этнографической фиксации к художественному переосмыслению, танец сохраняет связь с мужской исполнительской культурой, элементами состязательности и активной ритмической структурой движений. Для него характерны широкие шаги, вращения, акцентированные движения плеч и корпуса, что также отражает специфику степного мировосприятия, основанного на

ощущении свободы и силы. Ключевое значение в танцевальном искусстве имеет динамическая модуляция: от медленного, созерцательного начала к нарастающему темпу, переходящему в мощный, экспрессивный ритм. Подобное изменение скорости не только создает внутреннюю драматургию, но и помогает артисту глубоко погрузиться в ритуал движения, синхронизировавшись с залом и музыкальным сопровождением. Не меньшую роль играет сценический образ, формирующий визуальный код номера. Национальные элементы костюма — украшения, пояса, шали, головные уборы — влияют не только на внешний вид, но и на моторику, задавая конкретную пластику и амплитуду жестов. Красота исполнения здесь определяется выразительностью работы кистей, запястий и плечевого пояса при четкой координации головы. Эти детали воплощают эстетический идеал, где женственность и грация стоят на первом месте, сохраняя при этом уникальные локальные черты: стиль одежды, осанку и ритмику. Особое внимание уделяется работе рук, наполненной символическими образами, такими как поток воды, рост растения или покачивание ветвей. Важную функцию выполняет длина рукавов, определяющая динамику жестов: резкие движения кистей, создают игру ткани, усиливая эмоциональность. В традиционном стиле, когда из-под длинного рукава появляется кисть, а противоположная рука совершает мягкое встряхивание, подобно ветру, этот прием в Кашкадарье известен как «Yengning tebranishi» («колыхание рукава»).

Это не просто декоративный элемент, а глубокий символ, выражающий дыхание природы и связь человека со стихией воздуха и света. В таком жесте ткань словно оживает, становясь продолжением тела и проводником энергии движения. Несмотря на культурную близость и общие исторические условия формирования, каракалпакская и кашкадарьинская танцевальные традиции сохраняют независимость и обладают собственными пластическими системами. Каракалпакский танец выделяется большей плавностью, созерцательностью и мягкостью движений, тогда как кашкадарьинская хореография характеризуется энергией, ритмической активностью и ярко выраженной динамикой. Однако обе традиции объединяет степной тип хореографического мышления, проявляющийся в пространственной свободе движения, тесной связи пластики с природной средой и уникальном способе художественного восприятия мира через танец. Сравнительное исследование каракалпакских и кашкадарьинских танцевальных традиций выявляет наличие общих черт степного хореографического мышления. В обеих культурах танцевальное искусство неразрывно связано с природной средой, коллективными формами быта и трудовыми процессами. Им свойственны устойчивость поз, преобладание горизонтальных движений, свободная координация корпуса и рук, а также специфическая ритмическая пластика, передающая ощущение бескрайности степного пространства.

Список литературы

1. Петросова Е. А. Каракалпакский танец. — Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1976.
2. Авдеева Л. А. Узбекские народные танцы. — Ташкент: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1960.
3. Кароматов Ф. М. Музыкальное наследие народов Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1972.
4. Сапарбаева С. «Формирование национального фольклорного ансамбля “Айкулаш”». Центральноеазиатский журнал междисциплинарных исследований, 2024.
5. Мирзаев Т. Узбекский фольклор. — Ташкент: Фан, 1980.
6. Жаббаров И. Этнография народов Узбекистана. — Ташкент: Ўқитувчи, 1994.
7. Кадыров М. Х. Труды по истории зрелищных искусств Узбекистана: в 3 т. Т. 3: Игры, представления, праздники Шахрисабза и Карши – городов Кашкадарьи. Ташкент : Ishonch Markaz Servis, 2010.
8. Таирова Ю.Р. Хореографическое наследие Кашкадарьинского региона Узбекистана. Актуальные вопросы культуры, искусства, образования научный журнал, № 4 (46) – 2025. DOI: 10.32340/2949-2912-2025-4-27-35
9. Ли В. Развитие каракалпакского танца и творчество Петросовой Елизаветы Артемовны. — Ташкент: Ташкентская государственная высшая школа национального танца и хореографии, 2015.
10. Қдырбаев Б. Развитие народных танцев в Каракалпакстане // Science and Education. №8. 2023.

**MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAĞI BALALARDIŇ MUZİKALIQ-PSIXOLOGIYALIQ
RAWAJLANIW ÓZGESHELIKLERI**

Ulkpanova Aynur Kadirjaqsievna – *assistent oqıtwshı*

aynurulikpanova@gmail.com

Omarova Anar – *oqıtwshı*

anaromarova@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

**ОСОБЕННОСТИ МУЗЫКАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ
ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

Улыкпанова Айну́р Кадиржа́ксыевна – *ассистент-преподаватель*

Омарова Ана́р – *преподаватель*

Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияз

**FEATURES OF THE MUSICAL AND PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF
PRESCHOOL CHILDREN**

Ulkpanova Aynur Kadirzhaksievna – *Assistant Lecturer*

Omarova Anar – *Lecturer*

Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute

Tayanış sózler: mektepke shekemgi bilimlendiriw, psixologiyalıq ózgeshelikler, muzıka rawajlanıwı, fonematikalıq esitiw, muzıkalıq-ritmik háreketler, vokal kónlikpeleri, muzıka tınlaw, improvizatsiya, muzıka sabaqlarınıń dawamlılıǵı, estetikalıq tárbiya.

Rezyume. Bul maqalada balalardıń jas ózgesheliklerine baylanışlı psixofiziologiyalıq rawajlanıw basqışları, balalar baqshasında muzıka sabaqların durıs shólkemlestiriw, sonday-aq mektepke shekemgi jastaǵı balalargá (3–7 jas) olardıń jas ózgesheliklerin esapqa alǵan halda muzıkalıq tárbiya beriw máseleleri ilimiy hám sistemalı túrde úyrenilgen.

Ключевые слова: дошкольное образование, психологические особенности, музыкальное развитие, фонематический слух, музыкально-ритмические движения, вокальные навыки, прослушивание музыки, импровизация, продолжительность уроков музыки, эстетическое воспитание.

Резюме. В данной статье научно и систематически рассмотрены этапы психофизиологического развития, связанные с возрастными особенностями детей и правильной организацией уроков музыки в детском саду, а также музыкальное воспитание дошкольников (3-7 лет) в зависимости от их возрастных особенностей.

Keywords: preschool education, psychological characteristics, musical development, phonemic hearing, musical-rhythmic movements, vocal skills, listening to music, improvisation, duration of music lessons, aesthetic education.

Summary. This article scientifically and systematically examines the stages of psycho-physiological development related to children's age characteristics and the correct organization of music lessons in kindergarten, as well as the musical education of preschoolers (3-7 years old) depending on their age characteristics.

KIRISIW. Muzıka tárbiyası-mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde balanıń kámil insan bolıp qalıplesiwi, balanıń dúnayqarası hám dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıwdaǵı tiykarǵı pedagogikalıq processlerdiń biri esaplanadı. Bala muzıkanı dıqqat penen tınlaganda, namanıń qayǵılı, muńlı yamasa kewilli, quwanışlı ekenligin ishki sezimi, kewli menen sezedi. Bul balalarda emocional empatıyanı (sezimtallıqtı) rawajlandıradı. Dáslepki jas dáwirinen (3 jas) baslap mektepke tayarlıq basqışına (7 jas) deyingi aralıqta balanıń psixo-fiziologiyalıq, kognitiv hám sensor-

motorikalıq rawajlanıw ózgesheliklerin inabatqa alıw, muzıkalıq tálim dástúrin durıs jolǵa qoyıwdı talap etedi. Usı maqalada 3-7 jas aralıǵındaǵı balalardıń muzıkalıq-psixologiyalıq rawajlanıw basqışları, hár bir jas toparına tán bolǵan wazıypalar, dástúrler, muzıkalıq repertuarlar, muzıka sabaqlarınıń reje tiykarındaǵı dúzilisi hám waqt shegaraları (15 minuttan 35 minutqa shekem) ilimiy-metodikalıq jaqtan izbe-iz berilgen. Maqalanıń tiykarǵı maqseti-balalardıń muzıkalıq qábileti, sezimtallıǵı, esitiwi, vokal-atqarıwshılıq, saz ásbaplarda shertiw kónlikpeleri hám ritmik-háreketleriniń izbe-iz úyretip barıwdıń

pedagogikalıq mexanizmlerin ashıp beriw bolıp tabıladı.

USÍLLAR. Bul ilimiy maqala temasına tereń maǵlıwmat beriwshi, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń muzikalıq, psixologiyalıq hám fiziologiyalıq rawajlanıwı boyınsha ilimiy-pedagogikalıq ádebiyatlar, konseptual túsiniqler talıqlanǵan, muzika tárbiyası tek arnawlı iskerlikler (qosıq aytıw, balalar saz ásbabında shertiw) sıpatında emes, al balanıń mental, emocional, kommunikativ hám fizikalıq (mayda motorika) rawajlanıwı menen baylanısı, sonıń menen birge hár bir topar ushın muzıkanı emocional qabıllaw, sensor-motorika, diktsiya hám dıqqat ózgerisleri izbe-iz ashıp berilgen. Hár bir jas toparı ushın muzıka sabaǵınıń dawamlılıǵı hám sabaq strukturası (muzıka tıńlaw, vokal, ritmika, balalar muzıka saz ásbapları, muzikalı-didaktik oynlar) minutlar kesiminde belgilenip, ámelde misallar menen berilgen.

NÁTIYJELER HÁM TALQILAW

Muzika tárbiyası bala tárbiyasında tiykarǵı orın iyeleydi, sonıń ushında, mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemeleri hám ulıwma bilim beriw mekteplerinde ámelge asırıladı. Bul balalarda dóretiwshilik qábiletin qalıplestiriw, rawajlandırıw maqsetinde, olardı muzıka mádeniyatı boyınsha túsiniqke iye bolıw hám muzıka tájiriybelerin, kónlikpelerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan arnawlı shólkemlestirilgen pedagogikalıq process bolıp tabıladı. Sonıń ushında muzıka tárbiyasınıń tiykarǵı wazıypalarına iye: balaǵa muzıkanı tıńlaw, súyiw hám túsiniwdi úyretiw, balada muzıkanı esitiw, yaǵnıy esitiw arqalı muzıkanıń tempin, xarakterin ajrata alıw, janrın túsiniwge hám muzıkaǵa háwesin rawajlandırıw, oǵan eń ápiwayı atqarıw sheberliklerin, balalar saz ásbaplarında sherte alıw, qosıq aytıw, muzikalı ritmik háreketlerdi úyretiw arqalı ámelge asırıladı.

Baqsha hasındaǵı balalardıń dóretiwshilik qábiliyetlerin rawajlandırıw, balanıń barlıq individual ózgesheliklerin, jas ózgesheliklerin esapqa alǵan halda shólkemlestirilgen process bolıp, onıń maqseti balanı óz betinshe seslerdi ayırıw, tıńlaw, muzikalıq saz ásbapları tıńlaw arqalı ajrata biliw, siyaqlı baǵdarlawdan ibarat. Muzikalıq tárbiya hám dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandırıwdıń ilimiy tiykarları balanıń dáslepki jas dáwirinen, yaǵnıy baqsha jasınan baslanadı.

2-3 jash balalardıń muzikalıq rawajlanıwı

Bala ómiriniń 2-3 jas dáwirinde, ádewir jeke tárizde is-háreketlerdi úyrenedi. Jası úlkenlerden, muzıka basshısı hám tárbiyashıdan kórgen hár túrli is-háreketlerdi islewge tırsadı, ózliginshe háreketler islep baslaydı, úlkenler menen balanıń qarım-qatnası soraw-juwap

tárizinde alıp barılıp, sorawlardıń artıp barıwı baqlanadı, iqtıyarlı háreketiń baslanǵısh forması, oın, kórgizbeli háreketleri hám oylawı ayqın seziledi. Ush jasta balalarǵa esitiw hám kóriw arqalı mólsherlew, shamalaw, bir qatar wazıypalardı orınlawı háreketlerinen belgili, bir neshe buyımlardıń ishinen forması, reńi hám úlkenligine qarap tańlay aladı, ózgesheligin sezedi, biledi; namalardı parıqlay aladı, yaǵnıy tez, jay templerdi, kewilli nama menen muńlı namanı hám qosıq ayta aladı. Esitiw qábiliyeti, eń dáslep fonematikalıq esitiwi rawajlanadı. Bul jasta balalar óz ana tilindegi barlıq seslerdi qabıl etedi, ayta aladı, biraq naduris aytadı, háriplerdi naduris aytadı. 2-3 jastaǵı balalarda muzıkanı emocional qabıl etiw qábiletin rawajlandırıwda tómende berilgen, kórsetilgen wazıypalar arqalı ámelge asırılıwı múmkin:

- Balada muzıkaǵa degen qızıǵıwshılıqtı rawajlandırıw, milliy hám klassikalıq muzıkanı tıńlaw, birgelikte qosıq aytıw (xor bolıp), ápiwayı ritmik hám háreketlerdi orınlawǵa baǵdarlaw;

- Shox, kewilli hám muńlı, tınısh namalardı, hár qıylı keypiyattaǵı muzıka shıǵarmaların dıqqat penen tıńlaw, qosıq yamasa nama ne yamasa kim haqqında atqarılıp atırǵanın túsiniw, háreketlerde kórsete alıw hám mazmunına óz sezimlerin bildiriw kónlikpesin qalıplestiriw;

- Muzikalıq hám muzikalıq bolmaǵan seslerdiń bálentligine qarap parıqlay alıw kónlikpesin rawajlandırıw (qońıraw, fortepiano, metallofonniń bálent hám pás dawısı, shawqımlı samal, shappat, gúldirmama, quslar sesleri, poezd taqırısı h.t.b);

- Balada muzikalıq kórkem dóretiwshiligin rawajlandırıw;

- nama hám qosıqqa qosılıp atqarıwda balalardıń birgelikte aytıp, bir-birin tıńlawın, namaǵa degen sezimin oyatıw.

- úyretilip atırǵan qosıqtaǵı sózlerdi birgelikte (tárbiyashı menen) aytıw kónlikpesin qalıplestiriw.

- balanı jeke qosıq aytıwǵa úyretiw.

- háreketler, ritmik-háreketler arqalı muzıkanıń emocionallıǵın hám obrazlardı ritmdi, seze biliwin rawajlandırıw. Balaǵa úlkenler, yaǵnıy tárbiyashı hám muzıka basshısı tárepinen kórsetilgen háreketlerdi este saqlap qalıw hám tákirarlaw qábiletin qalıplestiriwdi dawam ettiriw (shappatlaw, ayaq penen topıldatıw, aylanıw, ritm qaǵıw, balalar muzıka ásbaplarında shertiw hám t.b.);

- Balada muzikalıq háreketlerdi muzıka menen baslaw hám juwmaqlaw kónlikpesin qalıplestiriw; obrazlardı súwretlew (quslar ushıp atır, qoyan sekirip atır, ulken ayıw kiyatır, quslar sayrap atır).

- Balalar menen aylanı boylap aylanıw, tarqalıp oyın háreketlerin islew hám muzıka yamasa qosıqtıń mazmunı ózgeriwine qarap ritmik háreketlerdi almasıra alıw kónlikpesin jetilistiriw, úlken áhmiyetke iye.

3-4 jash balalardıń muzikalıq rawajlanıwı

Bala 3-4 jasta muzıka tájiriyesin iyelew ushın, sesler menen aktiv tájiriye etip kóriwi lazım, sınap kóriwi ushın sháráyat jaratılıwı kerek. Muzıka seslerin seziw hám muzıkanı yamasa qosıqtı esitkende háreketler islew, yaǵnıy muzıkanı tıńlaǵanda, ápiwayı muzıka shertilip atırǵanda, qosıq ayılǵanda, ápiwayı oyın hám ritmik háreketlerdi orınlaǵanda, balaǵa muzıka janında, onıń xarakterin sezip, ajrata alıwǵa imkaniyat beredi. Bul jastaǵı balalardıń muzikalıq tárbıyasınıń mazmunı, olardı hár túrli muzikalıq iskerliklerge tartıw, muzıkaǵa degen qızıǵıwshılıǵın oyatıw, ápiwayı muzikalıq qábilet hám ayırım atqarıwshılıq kónlikpelerin, yaǵnıy qosıq aytıw, ritmik-háreketler islew, balalar muzikalıq saz ásbaplarında sherte alıw kónlikpelerin rawajlandırıw esaplanadı. Bul dáwirde muzıkanı seziw, muzıka shıǵarmasına óz emociyasın, qızıǵıwshılıǵın bildiriw qalıplese. Áste-aqırın bala muzıka shıǵarmasın tıńlap túsip baslaydı, onıń tásirli bólimlerin, tonlıǵın ajrata baslaydı hám sońınan shıǵarma bólimlerin talıqlap baslaydı.

Bala 3-4 jasqa shekemgi dáwirde, atqarıwshılıq sheberligi tek ǵana endi qalıplese baslaydı. Bul dáwirde balanıń dawıs apparatı hám bulshıq etleri jeterlishe qalıplespen, dawıs shıǵarıw organları tolıq jetilispen boladı. Balanıń dawısı kúshsiz, dem alıw apparatı ázzi boladı. Sonıń ushın repertuar tańlaǵanda balanıń jas ózgesheligine itibar bergen halda shıǵarma tańlaw lazım, qosıq teksti hám muzıkanıń jeńilligi, kewilliligi menen ajralıp turıwı kerek. Balalardıń dıqqatı eriksizligin esapqa alǵan halda bilimlendiriw procesi, muzıka sabaqları, balalardıń qızıǵıwshılıǵı hám sezimlerine tásir etiwı kerek. Muzikalıq proceslerde oyın usıllarınan paydalanılǵanda hám oqıw materiallar mazmunı túsiniwli bolǵanda balalar óz sezimlerin, qızıǵıwshılıǵın kórsetedi. Olardı muzıka álemine tartıwda qızıqlı shınıǵıwlar, muzikalıq didaktik oyınlar, qısqa ayaq oyınlardan paydalanıw usınıs etiledi. Bul dáwirde muzıka shınıǵıwlarında balalar muzıka ásbaplarında shertiwge ayrıqsha áhmiyet berip qalmadan, dóretiwshilik qábiletine qaray balalar ózleri ushın jańa muzıka seslerin jaratadı, túrli muzıka ásbaplarınıń seslerin parıqlay aladı. 3-4 jastaǵı balalarǵa muzıkanı

emocional qabıl etiw qábiletin rawajlandırıwda tómende berilgen wazıypalar hám shınıǵıwdıń izbe-izligi arqalı ámelge asırıladı:

-balalarda dıqqat penen tıńlaw hám óz emociyasın bildiriw tárbıyalaw;

-balalardıń muzikalı hám muzikalı emes sesler menen, muzıka sesi sıpatların: bálentligi, dawamlılıǵı, temp, tembrin úyreniw ushın tájiriyeler ótkere alıwı ushın sháráyat jaratıp beriw;

-balalarda esitiw qábiletin aktivlestiriw;

-muzikalıq aktiv háreket iskerlik túrlerin muzikalıq ritmikalıq háreketler hám shawqımlı sesli muzıka ásbaplarında shertiw arqalı rawajlandırıw;

-muzıka ásbaplarında shertiwdi úyretiw usıllarında háreketler koordinaciyası hám mayda motorıkanı rawajlandırıw.

- úlkenlerge qosılıp aylanı boylap júriw procesinde balalarda vokal hám qosıq aytıw kónlikpelerin qalıplestiriw;

- balalardıń ápiwayı muzikalıq kórkem, muzikalıq obrazları hám ayaq oyınları, háreketlerdi hám improvizatsiyalaw kónlikpesin rawajlandırıw, qollap quwatlaw;

- muzikalıq shınıǵıwlarında jámaátlik hám jeke tártiptegi bilimlendiriw metodlarınan, muzikalı didaktik oyınlardan paydalanılardı, hár bir balanıń imkaniyatı hám qábiletlerin, ózgesheliklerin esapqa alǵan halda jeke hám jámaátlik kózqarastan ámelge asırılardı.

Kishi topar ushın hárbir muzıka sabaǵınıń dawamlılıǵı 15-20 minuttan ibarat yaǵnıy:

- Muzıka tıńlaw 2 minut;
- Qosıq aytıw. Dawıs ushın shınıǵıwlar 4 minut;
- Muzikalı-ritmik háreketler – 5 minut
- Balalar muzıka ásbapları menen tanıstırıw hám olarǵa qosılıp birge shertiw, ritm qaǵıw, 5 minuttı quraydı;
- Muzikalı didaktik oyınlar 4 minut;

4-5 jash balalardıń muzikalıq rawajlanıwı.

Orta toparda bala iyelegen muzıka tájiriyesi hám jeke atqarıw sheberligi sebepli ayaq oyın, qosıq aytıw, balalar muzıka ásbaplarında shertiw barısında aktiv qatnasıwshıǵa aylanadı. Muzıka sesiniń ózgesheliklerin seziw arqalı ańlaw hám muzıka shıǵarmalarınń ritmikalıq tiykarın túsiniw, balaǵa muzıka obrazlarınıń, muzıka xarakterin seziw, onı atqarıwshı qurallardan durıs paydalanıw imkaniyatın beredi. Balada muzıka xakteri hám keypiyatın túsiniw onı óz betinshe, jeke aytıwǵa

háreket etiwge baǵdarlaydı. Muzikalıq shıǵarmalardı tıńlaǵanda obrazlıq pikirlew rawajlana baslaydı. Bala jeke berilgen tema boyınsha qısqa ertek hám gúrrińler oylap taba aladı. Dıqqat-itibar keńeyip, dóretiwshilik qábileti rawajlanıp baradı. Bala bolıp atırǵan processte 20 minut dawamında shuǵıllanıwı múmkin. Ol yadında bir neshe quramalı bolmaǵan proceslerdi saqlap qalıw qábiletine iye.

Bul dáwirdegi balalar jeterli dárejede muzikalıq tájiriybege iye bolǵanlıǵı sebepli hár qıylı muzikalıq xızmetler: muzika tıńlaw, qosıq aytıw, muzikalıq-ritmik háreketler, muzikalıq didaktik oyun hám balalar muzikalıq ásbaplarda shertiw, kónlikpeleri arqalı, dóretiwshilikke tez kirisip ketedi, háreket etedi. Muzikalıq shınıǵıwlar tiykarǵı bilim beriw forması esaplanadı. Bul dawırde balalarǵa beriletuǵın tapsırmalar biraz quramalasadı. Olar endi dıqqatlı qaratıwdı hám sanalı túrde háreketlerdi orınlawdı talap etse de, qızıqlı hám oyun xarakteri saqlanıp qaladı. Muzika sabaǵındaǵı shınıǵıwlar háptesine 2 márte 20 minuttan dawam etedi. Olar baǵdarlamada kórsetilgen dástúr boyınsha alıp barıladı. Bul jasta balada birinshi estetikalıq sezimler júzege keledi, yaǵnıy muzikanı tıńlaydı, sezedi, túsinedi, xarakterine qarap ajrata aladı, qosıqtı atqarǵanda, aytqanda, ayaq oyında balanıń atqarıp atırǵan háreketlerinde óz kórinisin tabadı. Sonıń ushın balalardı dıqqat penen muzikanı tıńlaw, onı eslep qalıw hám oǵan óz sezimlerin, emociyasın bildiriw, háreketlerdi muzika hám muzikalıq ritmikalıq háreketler menen baylanıstırıw kónlikpelerin rawajlandırıw áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp tabıladı. Balalardıń muzikalıq tárbiyası tikkeley bilim beriw barısında hám kúndelikli turmısta ámelge asırıladı.

4-5 jastaǵı balalarǵa muzikanı qabıllaw qábiletin rawajlandırıw tómende berilgen wazıypalar hám shınıǵıwlardıń izbe-izligi arqalı ámelge asırıladı:

- balalarda tıńlaw mádeniyatın tárbiyalaw, muzikalıq teoriyalıq qaǵıydalardı ápiwayı usılda túsindiriw hám interpretaciyalaw [1] kónlikpesin qalıplestiriw;

- muzikalıq shıǵarmalar járdeminde kewilli hám muńlı xarakterdegi shıǵarmalar haqqında maǵlıwmat beriw hám sóylesiw kónlikpesin rawajlandırıw.

- balada muzikalıq (tıńlaw) qábiletin, ırqaqtı, garmoniyanı rawajlandırıw; balalardıń elementar muzikalıq sawatlılıǵın asırıwǵa járdem beriw;

- balada esitiw hám dawıs koordinaciyasın [2] rawajlandırıw, qosıq aytıw kónlikpesin qalıplestiriwdi dawam ettiriw;

- Balalardı balalar muzika ásbaplarında shertiw usılların úyreniwine járdem beriw (ritm qaǵıw);

- balalarǵa oyun hám saxnalıq kórinislerdi úyretiwde, muzikalıq háreket obrazların jaratıw ushın ayaq oyun hám ritmoplastika [3] elementlerin úyreniwge baǵdarlaw;

- balada óz betinshe, jeke, muzika menen shuǵıllanıwına imkaniyat jaratıp beriw, qollap quwatlaw. Orta topar ushın muzika sabaǵınıń dawamlıǵı 20-25 minut bolıp esaplanadı. Yaǵnıy:

- Muzika tıńlaw -3 minut.

- Qosıq aytıw. Dawıs ushın shınıǵıwlar -8 minut

- Muzikalıq-ritmik háreketler. Ayaq oyun - 6 minut,

- Balalardı muzika ásbapları menen tanıstırıw hám olarǵa qosılıp birge shertiw (ritm qaǵıw) 5 minut

- Muzikalı-didaktik oyunlar. Muzika dóretiwshiligi — 4 minut.

5-6 jash balalardıń muzikalıq rawajlanıwı

5-6 jashlı bala jeke háreketshenligi, hár-túrlı kórkem dóretiwshilik iskerligine bay ekenligi menen ajralıp turadı, onda teńlesleri, qatarı menen qarım-qatnas qılıw zárúrligi ayqın kórsetilgen bolıp tabıladı. Bul jasqa kelip balalarda shaqqanlıq, háreketlerinde anıqlıq kórinedi, háreketler koordinaciyası rawajlangan boladı, bul belgili dárejede ritmikada, ritmik háreketlerdi orınlaw imkaniyatların keńeytedi. Balalardıń aktivligi artadı, olar háreketshen hám emocional boladı. Altı jashlı balalardıń sóylewi, hárıp hám sózlerdi anıq aytıwı, yaǵnıy dikciyası [4] rawajlanadı:

- aktiv [5] hám passiv [6] sóz baylıǵı artadı. Sesti durıs hám anıq aytıwı, sóylewdiń grammatikalıq dúzilisi jaqsılanadı, dawıs janlı hám kúshli boladı. Bul ózgeshelikler jáne de ápiwayı hám quramalı muzika shıǵarmalarınan paydalanıw, qosıqshılıq iskerliginiń jáne de rawajlandırıw imkaniyatın beredi. Biraq, joqarıda kórsetip ótilgen ózgeshelikler individual kóriniste bolıp, altı jastaǵı balalardı qadaǵalaw, qosıq aytqanda dawıs apparatların abaylap-asraw hám olarǵa itibarlı bolıw talap etiledi. Balalar tez sharshaydı, bunı muzika tálimi sabaq procesin rejelestiriwde hám shólkemlestiriwde inabatqa alıw kerek, yaǵnıw sabaqta jas ózgesheligine qarap rejelestiriw lazım.

5-6 jastaǵı balalarda muzikanı emocional qabıl etiw qábiletin rawajlandırıwı tómende berilgen wazıypalar hám muzikalıq shınıǵıwlardıń dawamlılıǵı arqalı ámelge asırıladı:

- balalardıń tiykarǵı muzika túrleri menen tanıstırıw arqalı tıńlaw kónlikpesin bayıtıw;

- Muzikalıq shıǵarmaların avtorları, jazıwshı hám kompozitor ómiri hám dóretiwshiligi haqqındaǵı maǵlıwmatlarǵa iye bolıw;

- balalardı muzikanıń teoriyalıq bilimlerin, túsiniǵın, shıǵarmaların quwanışlı, muńlı ladın, tempin, dinamikasın, xarakterin h.t.b. talqılawǵa úyretiw;

- hár-túrli muzikalıq kórkem súwretlew quralları, kórgizbe qurallar, video jazbalar járdeminde dóretiwshilik, muzikanı interpretaciyalaw qábiletin bayıtıw;

- balalardıń qosıq aytıw kónlikpelerin rawajlandırıw;

- balalardıń ayaq oyın, ritmik hárketler, balalar muzıka saz ásbaplarında shertiw kónlikpesin bayıtıw, quramalı shıǵarmalar, 2 bólimli shıǵarmalar shertiwge, ólestiriwge kómeklesiw;

- balalardıń jeke ayaq-oyınlar, oyınlar, ansambl hám saz-ásbaplar orkestrlerinde improvizaciya [7]ǵa úyretiw;

- muzıka jámaátlik iskerliginde birge islesiw kónlikpesin rawajlandırıw.

Úlken topar ushın muzıka sabaǵının dawamlıǵı 25-30 minuttan ibarat:

- Muzıka tınlaw -4 minut.

- Qosıq aytıw. Dawıs ushın shınıǵıwlar -8 minut

- Muzikalıq-ritmik hárketler. Ayaq oyın - 10 minut,

- Balalar muzıka ásbapları menen tanıstırıw hám olardı shertiwge úyretiw-5 minut,

- Muzikalıq-didaktik oyınlar [8]. Muzıka dóretiwshiligi-8 minut.

6-7 jash balalardıń muzikalıq rawajlanıwı.

6-7 jashlı balalar muzikanıń barlıq túrlerinde aktiv boladı. Bul dáwirde fiziologik imkaniyatlar ózgeredi: dawısları jańlaydı, hárketler jáne de koordinacıyalanǵan, itibar hám diqqat kólemi keńeygen, dikciya rawajlanadı. Balalarda iqtıyarlı minez-qulqı ósedi, muzıkaǵa sanalı túrde múnásibeti qalıplese, muzıkaǵa degen kóz-qarası, qızıǵıwshılıǵı sezilerli dárejede keńeyedi.

Mektepke tayarlıq dáwirinde balanı hár tárepleme rawajlandırıwda muzikanıń ornı úlken áhmiyetke iye boladı. Bul jasta balanıń tiykarǵı kórsetkishleri qorshaǵan ortalıqqa múnásibetiniń qalıplesiwi, sóylesiwge, sawbetlesiwge bolǵan hárketleri seziledi; óziniń rawajlanıw ózgesheliklerin ańlawı hám qızıǵıwshılıǵının artıwı menen basqa dáwirlerden ajralıp turadı.

Mektepke shekemgi tálim jasınıń sońǵı dáwirine kelip bala joqarı dárejede biliwi, jeke rawajlanıwǵa iye bolıwı, oǵan keyin ala mektepte tabıslı bilim alıw imkaniyatın jaratadı.

Mektepke tayarlaw toparında beriletuǵın tapsırmalar, diqqattı jámlewdi hám juwapkershilik penen hárket etiwdi talap etedi, oqıw iskerligi oyın hám kewil ashar qásiyetke iye ekenligi menen ajralıp turadı.

6-7 jastaǵı balalarda muzikanı emocional qabıl etiw qábiletin rawajlandırıw tómende berilgen wazıypalar hám sabaqtıń dawamlılıǵı arqalı ámelge asırıladı:

- balanı muzikanıń tiykarǵı baǵdarları, túrleri hám kórinisleri menen tanıstırıw menen balalardıń muzıka tınlaw qábiletin bayıtıw;

- balalarǵa milliy muzıka (ózbek, qaraqalpaq, rus, evropa) haqqında, kompozitorlar dóretiwshiligi hám ómiri haqqında maǵlıwmatlardı ápiwayı usılda túsiniw berip barıw;

- balaǵa muzikanıń xarakterin, dinamikasın, tempin, ladın h.t.b. analizlewge, salıstırıwǵa hám ajrata alıwǵa úyretiw;

- qosıq aytqanda qosıq aytıw qaǵıydalarına itibar mene aytıw, jámaát bolıp aytqanda (xor) bir-birin tınlap aytıw, ırǵaqtı taza aytıw kónlikpesin rawajlandırıw;

- muzikanı balalar saz ásbaplarında shertiw barısında ritmikalıq kóp dawıslılıq kónlikpesin ólestiriwge járdemlesiw;

- jeke oyın, massalıq ayaq oyın, ansambl hám orkestrde dóretiwshilik qábiliyetin bayıtıw, balalardı qollap quwatlaw, xoshametlew;

- toparda birge islesiw kónlikpesin rawajlandırıwdan ibarat.

Mektepke tayarlaw toparı ushın muzıka sabaǵının dawamlıǵı 30-35 minuttı quraydı:

- Muzıka tınlaw - 4 minut.

- Qosıq aytıw. Dawıs ushın shınıǵıwlar 8 minut

- Muzikalıq-ritmik hárketler. Ayaq oyın - 10 minut,

- Balalar muzıka ásbapları menen tanıstırıw hám olarǵa qosılıp shertiw, aytıw 5 minut.

Berilgen maǵlıwmatlarda, mektepke shekemgi jasǵa deyingi balalardıń (2-7 jas) muzikalıq-psixologiyalıq rawajlanıw basqıshların ilimiy, sistemalı hám metodikalıq jaqtan tereń ashıp beriwge hárket etildi. Usı maǵlıwmatlar tiykarında Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde balalardıń muzikalıq rawajlanıw procesi olardıń jas ózgesheliklerine baylanıslı psixo-fiziologiyalıq, sezimtal hám kognitiv [9] imkaniyatlarına tiykarlanǵan basqıshlı ulguge iye. Balalardıń muzikalıq qabiliyetlerin qalıplestiriw ápiwayı emociyalıq sezimlerdi reaksiyalawdan sanalı dóretiwshilik haqqındaǵı konseptual ańlawǵa qaray basqıshpa-basqısh quramalasıp baradı:

-3-4 jas (Kishi topar): Dáslepki sensor perceptsıya hám fonematikalıq esitiw rawajlanadı.

Muzıkağa bolğan háreketler emociyalıq-eriksiz reaksiyalar hám ápiwayı imitatsiyalar [10] (tákirarlawlar) arqalı ámelge asadı. Balada muzıkalıq seslerdi bálentlik, xarakter, tembr, templerin pariqlaw hám dáslepki ritmikalıq koordinatsiya qalıplesedi. Vizual [11] hám esitiw (sluxovoy) analizatorlardın qosılıwı arqalı qabıl etedi.

-4-5 jas (Orta topar): Obrazlı pikirlew hám birinshi estetikalıq sezimler júzege keledi. Balalar muzıka shıǵarmasınıń ritmikalıq tiykarın ańlap biledi, óz betinshe improvizatsiya hám vokal atqarıwshılıq jolında dáslepki adımların taslaydı.

-5-6 jas (Úlken topar): Dikciyanıń hám háreket koordinatsiyasınıń jetilisiwi nátiyesinde muzıkalıq-dóretiwshilik belsendiligi artadı. Temp hám dinamikanı túsinedi, ansambllık hám orkestrlik jámáátlik birge islesiw kónlikpeleri bayıyadı.

-6-7 jas (Mektepke tayarlıq toparı): Muzıkağa sanalı múnásibeti rawajlanadı, logikalıq-analitik qabıl etiw hám ıqtıyarlı minez-qulıq tolıq rawajlanadı. Balalarda milliy hám

dúnyağa kóz qaras, muzıka mádeniyatına degen keń kólemdegi kózqarasları, saxnalıq kórinisler, atqarıwlar hám garmoniyalıq esitiw qabiliyeti joqarı basqıshqa koteriledi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń nevrologiyalıq hám mental [12] turaqlılıq imkaniyatların (dıqqat turaqlılıǵı, sharshaw dárejesi) inabatqa alǵan halda, muzıka sabaqlarınıń dawamlılıǵı jas ósken sayın 15 minuttan 35 minutqa deyin izbe-iz sozıladı. Sabaq strukturasındaǵı tiykarǵı modullar-muzıka tıńlaw, vokal-xor shınıǵıwları, muzıkalı-ritmik háreketler, instrumentallıq atqarıwshılıq (ásbaplar) hám didaktik-dóretiwshilik oynılar-balalıń garmoniyalıq hám intellektual rawajlanıwın táminleytuǵın integratsiyalanǵan pedagogikalıq mexanizm bolıp tabıladı. Mektepke shekemgi jas dáwirinde durıs shólkemlestirilgen muzıkalıq tálim-balalıń tek ǵana esitiw yamasa aytıw kónlikpelerin emes, al onıń emotsional-psixologiyalıq apparatın, intellektual motorikasın, kommunikativlik hám estetikalıq dúnyaqarasın rawajlandırıwshı tiykarǵı pedagogikalıq dástúr bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ветлугина.Н.А. Методика музыкального воспитание детском саду. Москва. Просвещение. 1989.
2. О.В.Гончарова, Ю.С.Богачинская. Теория и методика музыкального воспитания. Москва. Академия 2013.
3. Sharipova.G. Maktabgacha ta'lim muassasalarida musiqa o'qitish metodikasi. «Cho'lon» nomidagi nashriyoti– T., 2007.
4. Зацепина.М.Б. Музыкальное воспитание в детском саду–Москва: «Мозайка – Синтез», 2008.
5. Зимина.А.Н. Основы музыкального воспитания и развития–Москва: «Владос», 2000.
6. Rejametova.N.I. Maktabgacha ta'limda musiqa o'qitish metodikasi. “Bookmaniy nashriyoti. Toshkent 2020.
7. A.Omarova., F.Bekbaulieva. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde muzıkalıq tálim. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı. №1.2026 <https://doi.org/10.66900/29k4f729/>
8. Ulıqpanova A., Omarova A. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı muzıkalıq tálim arqalı ádep-ıkramlılıqqa tárbiyalaw. Modern Science and Research. 2024-jıl, Vol. 3 / Issue 2. <https://modernscience.uz>

O'SMIR YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA MUSIQIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Uzakov Satbay Erejebbaevich – o'qituvchi

uzakovsatbay8489@gmail.com

O'zDSMI Nukus filiali

ОСОБЕННОСТИ МУЗЫКАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Узакова Сатбая Ережепбаевича – преподаватель

Мукусского филиала УзГИМО

FEATURES OF MUSICAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENT STUDENTS

Satbay Erejebbaevich Uzakov – Lecturer

Nukus branch of UzSMI

Tayanch so'zlar: o'smirlik davri, musiqiy rivojlanish, esteti tarbiya, musiqiy idrok.

Rezyume. O'smir yoshidagi o'quvchilarning musiqiy rivojlanish jarayoni, uning psixo-fiziologik va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. O'smirlik davriga xos bo'lgan shaxsiy inqirozlar, emotsional beqarorlik va biologik o'zgarishlar (xususan, ovoz mutatsiyasi jarayoni) sharoitida o'quvchilarning musiqiy idroki hamda estetik didining shakllanish qonuniyatlari o'rganilgan.

Ключевые слова: подростковый период, музыкальное развитие, эстетическое воспитание, музыкальное восприятие.

Резюме. Процесс музыкального развития учащихся подросткового возраста, а также его психофизиологические и социально-педагогические особенности подвергнуты научному анализу. Закономерности формирования музыкального восприятия и эстетического вкуса учащихся изучены в условиях личностных кризисов, эмоциональной нестабильности и биологических изменений, характерных для подросткового возраста, в частности процесса мутации голоса.

Keywords: adolescence, musical development, aesthetic upbringing, musical perception.

Summary. The process of musical development in adolescent students and its psycho-physiological and socio-pedagogical characteristics have been scientifically analyzed. The patterns of the formation of students' musical perception and aesthetic taste were studied under conditions of personal crises, emotional instability, and biological changes characteristic of adolescence (specifically, the process of voice mutation).

O'smirlik davri — musiqiy idrok, kognitiv va emotsional salohiyatning sinergik rivojlanish bosqichi. Bu davrda auditorik sezgirlik, working memory, fonologik xotira, emotsiyaviy aniqlik va madaniy kodlash birgalikda shakllanadi. Maktabdagi yoki ixtisoslashgan musiqiy mashg'ulotlar esa bu jarayonni sezilarli darajada mustahkamlaydi va neyro-funksional darajada yangi imkoniyatlarni ochadi. O'smirlik yoshi (adolesan davr) inson psixik va jismoniy rivojlanishining o'ta dinamik bosqichidir. Bu davrda shaxsning kognitiv, emotsional va idrok jarayonlarida sezilarli o'zgarishlar ro'y beradi. Musiqa esa o'smir shaxsining hissiy olami va dunyoqarashini shakllantirishda bevosita ta'sir ko'rsatadigan muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun ham o'smirlar musiqiy-idrokiy rivojlanishini tadqiq etish zamonaviy psixologiya va pedagogika fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [1].

Adolesan davri — taxminan 12–18 yosh oralig'iga to'g'ri keladigan bosqich bo'lib, bu davr musiqiy idrok, kognitiv resurslar va shaxsiy

identifikatsiya jarayonlarining sezilarli o'zgarishlari bilan tavsiflanadi. Ushbu bosqichda musiqiy sezgi va idrok o'sish sur'atlari nafaqat biologik o'sish, balki tashqi ta'lim va trening omillari orqali ham shakllanadi. Tadqiqotlarga ko'ra, bolalarda avval asosiy zarbgacha bo'lgan ritm tizimi idrok etiladi, ammo hierarxik metr tuzilishini anglash faqat o'smirlikda rivojlanadi. O'smirlar musiqaning beat (zarb) va measure (chor) darajalarini bir vaqtda sezish qobiliyatiga ega bo'lishni davom ettiradi, lekin bu holat kattalardagidek barqaror bo'lmaydi.

Adolesanlikda working memory va umumiy intellektual salohiyat sezilarli darajada o'sadi. Ayniqsa, agar o'smirlar muntazam musiqiy mashg'ulotlar bilan shug'ullansa, musiqiy qobiliyatlar (masalan, melodiyaning ajratish, mistuningni aniqlash) va kognitiv ko'rsatkichlar o'zaro bog'lanuvchan tarzda rivojlanadi. Musiqa bo'yicha o'quv mashg'ulotlari o'tkazilgan o'smirlar subkortikal tovush qaydnomasining barqarorligini saqlab qolishadi va kortikal javoblar (N1/P1 amplitudasi) rivojlanish

jarayonini tezlashtiradi. Bu o'smirlikda ham neyropastiklikni avj oldirish mumkinligini ko'rsatadi [2].

Adolesanlar musiqa orqali tuyg'ularni yuqori aniqlikda anglay oladi: baxtliklik (98 %), huzun (72 %), qo'rqish (73 %), achilik/tenderlik (77 %) darajasida to'g'ri aniqlanadi. Ammo g'azab va qo'rqish o'rtasidagi farqlar ayrim hollarda chalkash bo'ladi.

Emotsional ifodani to'g'ri aniqlash (masalan, tenderlik va g'azab musiqa parametrlari bilan bog'liq) adolescentsning empatik salohiyatini aniqlovchi prediktor sifatida ham namoyon bo'ladi. Musiqa idroki adabiyotiga ko'ra, enkulturatsiya, ya'ni madaniy muhit bolalarning musiqiy xotirasi va tanlash uslublarini shakllantiradi. Mahalliy madaniy musiqani tanib olish va xotirada saqlash qobiliyati boshqa madaniyat musiqasiga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Bu jarayon 1 yoshdan boshlab yuzaga keladi va o'smirlikda yanada mustahkamlanadi.

- O'smir yoshidagi shaxslar (12–18 yosh) musiqiy idrok nuqtai nazaridan sezilarli rivojlanish bosqichlaridan o'tadi. Bu bosqichda:

- Ritm va metrik tuzilmani anglash imkoniyati o'sadi: yosh bola faqat zarbni anglab olayotganda, o'smirlar chordan boshlab murakkab metr tizimini tushuna boshlaydi.

- Working memory va umumiy intellekt sezilarli darajada o'zgaradi, ayniqsa musiqiy faoliyatlar bilan ko'proq shug'ullanish natijasida

- Sensory-neuropastiklik, uyg'un tovush qaydnomasini barqaror saqlash va kortikal signalning maturatsiyasi musiqa mashg'ulotlari tufayli tezlashadi

- Emotsiyani anglash va ifodalash qobiliyati — ayniqsa baribir ham empatiyaga bog'liq rivojlanishga olib keladi, bu ko'proq hissiy-musiqiy o'zaro ta'sir natijasidir

Madaniy omillar (enkulturatsiya) musiqiy idrokni shakllantiradi: adolesanlar o'z madaniyatining musiqasini yaxshi tanib olish, taniqli bo'lmagan musiqaga nisbatan e'tibor differensiyalash mumkinligini ko'rsatadi [3].

Musiqiy idrok – bu inson tomonidan tovush tizimlarini (ritm, melodiya, harmoniya) ongli qabul qilish, ularni emotsional baholash va mantiqiy tushunish jarayonidir. O'smirlar bu borada intensiv rivojlanish bosqichida bo'lib, ularning idrokiy imkoniyatlari kengayadi, tinglangan musiqaga chuqurroq e'tibor berish, tuyg'ularni sezish va tushunish darajasi ortadi.

Rivojlanayotgan kognitiv faoliyat, ayniqsa ishchi xotira (working memory) va diqqatni

markazlashtirish qobiliyati musiqani mukammalroq idrok etishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, 12–16 yoshdagi o'smirlarning musiqiy ritmni farqlash, intonatsiyani ajratish va musiqa orqali emotsiyani aniqlash darajasi sezilarli darajada oshadi [4].

Musiqiy mashg'ulotlar o'smirning nevrologik rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, uzoq muddatli musiqa bilan shug'ullangan o'smirlarning miya sohalaridagi neyropastiklik yuqoriligi aniqlangan. Tovush signallarini tez va aniqlik bilan qayta ishlovchi subkortikal strukturalarning kuchayishi, shuningdek, auditor korteksdagi N1 va P2 amplitudalarining oshishi kuzatiladi.

Bu esa musiqani idrok qilish, uni ongli ravishda talqin etish va emotsional reaksiyalarni shakllantirish imkoniyatlarini kuchaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, musiqa bilan band bo'lgan o'smirlarning fonologik va vizual xotirasi, shuningdek, ijtimoiy-psixologik moslashuvi yuqori bo'ladi [5].

O'smirlar musiqani nafaqat tovushlar yig'indisi sifatida, balki emotsional va shaxsiy tajriba sifatida idrok etadilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar baxt, g'am, qo'rquv va g'azab kabi asosiy emotsional holatlarni musiqadan aniqlay olish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Ayniqsa, 14–17 yosh oralig'idagi o'smirlar musiqadagi "hissiy noziklikni" chuqurroq sezishadi [6].

Emotsional empatiya darajasining musiqiy idrok bilan o'zaro bog'liqligi aniqlangan: musiqa orqali emotsiyani anglay olish qobiliyati o'smir shaxsida empatik sezgirlikni oshiradi va bu ijtimoiy rivojlanish jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [7].

O'smirlikda musiqa idroki madaniy kodlash orqali shakllanadi. Bu jarayon "enkulturatsiya" deb yuritiladi va u orqali o'smirlar o'z milliy musiqa tizimiga ko'nikadi, musiqiy xotira esa aynan shu asosda mustahkamlanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar o'z madaniyatidagi musiqani boshqa madaniyat musiqasiga nisbatan tezroq va aniqroq eslab qoladi va emotsional baholaydi [8]. Shuningdek, bu davrda o'smirlar o'z musiqiy didi va musiqiy identifikatsiyasini shakllantiradi. Bu esa ularning ijtimoiy guruhga tegishlilik hissini mustahkamlashda muhim vosita bo'ladi [9].

O'smir yoshida musiqiy-idrokiy rivojlanish – bu murakkab va ko'p qirrali psixologik jarayon bo'lib, u shaxsning kognitiv, emotsional va madaniy rivoji bilan chambarchas bog'liqdir. Musiqa bilan faol shug'ullanish o'smirlarning

nafaqat auditor sezuvchanligini, balki xotira, tafakkur, empatiya va shaxsiy o'zini anglash salohiyatini ham oshiradi. Musiqa shuningdek,

ularning ijtimoiy va madaniy ijtimoiylashuvini tezlashtiradi, shaxs sifatida o'z yo'lini topishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ismoilova M. Psixologiyada musiqiy idrok tushunchasi. 2022.
2. Tkach M.V. Psikhologicheskiye osobennosti muzykalnogo vospriyatiya v podrostkovom vozraste. 2020.
3. Suga, T. "Developmental changes in musical rhythm perception in adolescence". 2019.
4. Tierney, A., Kraus, N. "Music training alters the course of adolescent auditory development". 2013.
5. Hille, K., Schupp, J. "How learning a musical instrument affects the development of skills in adolescence". 2015.
6. Coutinho, E., Dibben, N. "Emotional responses to music: The influence of musical structure and listener characteristics". 2014.
7. Greenberg, D.M. et al. "The social neuroscience of music and empathy". 2016.
8. Hannon, E.E., Trainor, L.J. "Music acquisition: effects of enculturation and formal training on development", Trends in Cognitive Sciences, 2007.
9. North, A.C. Hargreaves, D.J. "Musical taste and identity in adolescence". 1999.

ЗИДДИЯТ ВА САҲНАВИЙ ТЎҚНАШУВ
Ярбеков Эрназар Холмирзаевич – профессор
ЎзДСМИ “Муסיқали театр санъати” кафедраси

КОНФЛИКТ И СЦЕНИЧЕСКОЕ СТОЛКНОВЕНИЕ
Э.Х.Ярбеков – профессор
*кафедры «Искусства музыкального театра»
Государственного института искусств и культуры Узбекистана*

CONFLICT AND STAGE COLLISION
E.Kh.Yarbekov – professor
*Department of "Musical Theatre Arts"
State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan*

Таянч сўзлар: актёрлик санъати, зиддият, тўқнашув, яширин зиддият, ошкора зиддият, ҳатти-ҳаракат, режиссёр, кечинма санъат, таклид, роль, ижро, томошабин, пластика.

Резюме. Бугунги кунда театр санъатининг барча турлари катори, муסיқали театр санъати олдида ҳам бўлажак актёрларни ўқитишни янги босқичга олиб чиқиш масаласи кўндаланг турибди. Бу масалада фикр алмашиш, ўтмиш қадриятларини унутмаган ҳолда, мутахассис тайёрлашга илмий- амалий ёндашувларни излаш муҳим аҳамиятга эга. Мақолада шу ҳақда фикр юритилади.

Ключевые слова: актёрское искусство, конфликт, столкновение, открытый и скрытый конфликт, действие, режиссёр, переживание, подражание, роль, исполнение, зритель, пластика.

Резюме. В настоящее время, наряду со всеми видами театрального искусства, вопрос о том, как вывести обучение будущих актеров в области музыкального театра на новый уровень, стоит на повестке дня. В этом вопросе важно обмениваться мнениями, не забывая о ценностях прошлого, искать научно-практические подходы к подготовке специалистов и использовать зарубежный опыт. В статье рассматриваются эти аспекты.

Keywords: acting, conflict, clash, conflict of revelations and concealments, action, director, experience, imitation, role, performance, audience, movement.

Summary. Currently, along with all forms of theatrical art, the question of how to take the training of future actors in musical theater to a new level is high on the agenda. In this regard, it is important to exchange opinions, not forgetting the values of the past, to seek scientific and practical approaches to training specialists, and to utilize international experience. This article examines these aspects.

Одатда икки инсон ўзаро суҳбатлашиб ўтириб, бир - бирини тушуниши ва бу жараён узок давом этиши мумкин. Баъзан эса икки инсон ўртасидаги мулоқот жараёнида қандайдир кутилмаган воқеа содир бўлади ва бу воқеа ҳар икки инсон учун бутунлай янги шароитларни туғилишига сабаб бўлади. Бунга улардан бирининг фикрига, ҳатти - ҳаракатига нисбатан иккинчи кишининг норозилиги, қўшилмаслиги туфайли унда туғиладиган қарши ҳаракат туртки беради. Яъни, биринчи кишининг ҳатти - ҳаракатлари қарама - қарши ҳатти - ҳаракатга дуч келади. Ҳар қандай саҳнавий асардаги зиддият (конфликт) шунга асосланиб қурилади. Зиддият туфайли тўқнашув содир бўлади. Зиддиятсиз саҳнавий асар яшай олмайди. Саҳнада кечаётган ҳар бир лаҳза узлуксиз курашлардан иборат эканлигини

актёр ҳар доим билиши ва ҳис қилиб туриши лозим. Саҳнавий асардаги зиддиятлар очиқ - ошкора ифодаланган ҳолатлар кўп учраб туради. Ва эндигина саҳнавий ижод сирларини эгаллаб келаётган талабалар кўп ҳолларда ана шу жиҳатларга эътибор қилишади. Бироқ ҳаётда ҳам, саҳнада ҳам ашаддий душманлар камдан - кам ҳолатларда очикдан - очик баҳсга киришади. Ҳар қандай саҳнавий асардаги ҳатти - ҳаракатни келтириб чиқарувчи ва ҳаракатлантирувчи куч жуда кам ҳолатлардагина юзага қалқиб чикувчи яширин зиддият ҳисобланади. Аслида, ана шу зиддиятнинг туғилиши учун бир иштирокчининг истаклари иккинчи иштирокчи томонидан қаршиликка учрашининг ўзи кифоя. Бир қараганда зиддиятни аниқлаш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайдигандек туюлади.

Чунки кўп ҳолларда бу нарса муаллиф ремаркаси ёки персонажнинг матнида ифодаланган бўлади. Аслида эса ҳақиқий зиддият анча чуқурроқда жойлашган бўлади. “Биз буни назарий томондан жуда яхши биламиз. Лекин амалиётда кўп ҳолларда икки одамнинг “ҳақиқатга яқинроқ” бўлиб кўринган ўзаро суҳбати кечаётган сахна билан чегараланиб қоламиз. Гўё ҳаётдагига ўхшаш. Гўё ҳаммаси рост. Ҳар қандай диалог - албатта жанжал, баҳс эмас - ку, дегандек. Аслида бундай эмас. Ва биз ҳаётдагига ўхшашликдан қониқиш ҳосил қилиб, системанинг бош талабига, уларсиз энг оддий сахна ҳам яшай олмайдиган *зиддиятлар*ни топиш талабига зид иш қиламиз. Зиддиятларни фақат бир - бирига қарама - қарши бўлган фикрлар тўқнашуви, дея юзаки тушунишга ҳаққимиз йўқ. Зиддият анча мураккаброқ тушунча. Баҳс жараёнидаги иштирокчилар позицияларнинг турли - туманлиги, берилган шарт - шароитларнинг хилма - хиллиги уларни очик - ошкора баҳс олиб боришларига имкон бермайди. Агар ана шу яширин зиддият топилмаса, у сахнавий кўринишнинг ўзагида ётмаса, тўғри ҳатти - ҳаракатга эришиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас”. [1.183]

Бутун бошли асарда зиддиятнинг шаклланиши учун ана шу зиддиятнинг ўзаги жойлаган воқеада бир неча киши иштирок этиши лозим. Ҳатто бир нафар актёр иштирок этувчи пьесада ҳам зиддият мавжуд. У асосий персонаж - ҳикоя қилиб берувчи билан у ҳикоя қилиб бераётган шахслар ўртасида туғилади. Зиддият ҳамиша факт ва воқеалар орқали ҳаракатга келади. Айнан воқеа зиддиятни ҳаракатга келтирувчи калит ҳисобланади. Пьесанинг зиддиятлари бошланадиган воқеа барча иштирокчиларнинг ҳатти - ҳаракатига туртки берувчи факт деб аталади. Шундай қилиб, зиддиятга ҳатти - ҳаракатлар ва қарши ҳатти - ҳаракатлар орқали эришилади. Тўқнашувларга ҳамиша зиддият сабаб бўлади. Зиддиятга эса маълум бир факт, воқеага бўлган турлича қарашлар, турлича муносабатлар. Масалан, У. Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” пьесасидаги Тибальтнинг ўлими сахнасида содир бўлувчи тўқнашувларни келтириб чиқарган

зиддиятни аниқлашга ҳаракат қилиб кўрайлик: Ромео ўз дўстлари билан Капулетти хонадонидаги базмга яширинча кириб кириб келади. Бу уларнинг беғараз ўйинқароклиги туфайли содир этилади. Ромео ва унинг дўстлари, ҳатто Капулетти ҳам бу фактга оддий ва самимий қарашади. Фақат Тибальт буни хонадонга нисбатан ҳақорат деб баҳолайди. Мана шу кутилмаган ташрифга турлича муносабат туфайли Тибальт ва Ромео ўртасида зиддият пайдо бўлади. Бу зиддият икки хонадон ўртасида азалдан мавжуд бўлган ўзаро адоватни баттар авж олдиради ва улар ўртасида ўлимга олиб келувчи тўқнашув содир бўлади. Демак, сахнавий тўқнашувга Тибальтнинг Ромео ҳам базмга келганини сезиб қолиш факти ва буни, юқорида айтганимиздек, Тибальт ўзига нисбатан ҳақорат деб қабул қилиши туфайли туғилган ички зиддият сабаб бўлди. Сахнавий асарлардан парча устида ишлаш жараёнида ҳам худди шу тарзда ролнинг ички зиддиятлари занжирини тузиб чиқиш йўли билан унинг ҳаёт партитурасини яратиб олиш керак. Бу гуруҳлар ўртасидаги тўқнашувларни, ҳатти - ҳаракат ва қарши ҳатти - ҳаракатларни очиб беради.

“Ҳамма драматург ҳам зиддиятни ёрқин, кўзга яққол ташланиб турувчи воқеа ва ҳодисалар қобиғига ўраб қўймайди. Кўпчилик муаллифлар зиддиятни омадли, ҳатто бахтли бўлиб кўринган ҳаёт қобиғига ўраб қўйишади. Бундай асарларда олий мақсад (*асарнинг асосий гоёси тушунчаси*)ни англаб олиш, жанрни тўғри белгилаш анчайин қийин вазифа. Георгий Александрович Товстоногов бундай вазиятларда “воқеа” атамасини “етакчи шарт - шароит” атамаси билан алмаштиришни таклиф этарди. Худди А. М. Поламишев “ҳатти - ҳаракатли фактнинг моҳияти” биз баъзан четга суриб қўядиган “берилган шарт - шароитга” яқин, дея таъкидлаганидек”. [2.186] Демак, зиддиятларни аниқлаб олишда биз албатта “етакчи шарт - шароит”ни назардан қочирмаслигимиз лозим экан. Ш. Бошбековнинг “Темир хотин” асаридаги зиддиятни аниқлашда биз юқоридаги вазиятга дуч келамиз: Яъни, муаллиф зиддиятни очик, ёрқин, кўзга яққол ташланиб турувчи воқеа ва ҳодисалар қобиғига ўраб қўймайди.

“Асарда асосий конфликт – инсонларнинг ўзаро кураши эмас, балки инсон руҳиятидаги мураккабликларга қурилган. Асарда Қўчқор ўзи яшаб турган турмуш, аччиқ ҳаёт билан, иложсизлиги, бахтсизлиги, умуман, ўзи билан ўзи кураши асосий конфликтдир. Аввал бошда Қўчқор бунга англамайди, турмушидан нолимайди, кўникиб

яшайверади”. [3.139] Аммо унинг ичида зиддият бор. Фақат ошқора айтишга қўрқади холос. Шунинг учун ҳам атрофдан қараганда Қўчқорнинг ҳеч бир нолийдиган жойи йўқдек. Муаллиф томонидан зиддият ана шу “ҳаммаси жойида” деган қобикқа ўраб берилган. Уни кашф этиш - актёрнинг ижросига боғлиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сарабьян Эльвира. Актёрский тренинг по системе Георгия Товстоногова. Россия. ООО «Издательство АСТ».2010.
2. Нурматова, Б. А. (2022). ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ ОБРАЗА В ДРАМАТИЧЕСКИХ ТЕАТРАХ. Проблемы современной науки и образования, (2 (171)), 100-103.
3. Абдуллаева М. Драматик театр ва кинода актёрлик маҳорати. – Т.:”Тафаккур қаноти”,2014й.
4. Махмудов Ж, Махмудова Ҳ. - “Актёрлик маҳорати” - Олий ўқув юртлари учун дарслик. Тошкент - 2010.
5. Ярбеков Э. “Актёрлик маҳорати”-дарслик. - Т.: “Voriz-nashriyot”, 2025.

**XX ÁSIR DUWTARSHÍLÍQ KÓRKEM ÓNERINIŇ ATAQLÍ WÁKILLERI
DÓRETIWSHILIGINDE DÁSTÚR HÁM JAŇA TENDENCIYALAR**

Gulyash Zarimova – *oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali

Saz atqarıwshılıǵı kafedrası

**ТРАДИЦИИ И НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ИЗВЕСТНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ
ИСКУССТВА ДУТАРА XX ВЕКА**

Гуляш Заримова – *преподаватель*

Государственная консерватория Узбекистана кафедры музыкального

исполнительства Нукусского филиала

**TRADITIONS AND NEW TRENDS IN THE WORK OF RENOWNED REPRESENTATIVES OF
THE ART OF DUTAR PERFORMANCE OF THE 20TH CENTURY**

Gulash Zarimova – *Lecturer*

Uzbekistan State Conservatory Department of Musical

Performance of the Nukus branch

Tayanış sózler: dutor, duwtarshılıq óneri, atqarıwshılıq mektebi, dástúr, jana tendenciya, sazendelik sheberligi, milliy saz óneri, usıl, repertuar, dóretiwsilik miyras.

Rezyume. Maqalada XX ásir ózbek duwtar kórkem óneriniń belgili wákilleriniń dóretiwsiligindegi dástúrlar hám jańa tendenciyalar talqılانған. Tashkent, Andijan, Samarqand hám Xorezm atqarıw mektepleri misalında klassikalıq repertuardı saqlaw ózgeshelikleri, sonday-aq, dástúriy tiykardı jańa kórkem-texnikalıq bayanlaw quralları menen sintezlestirgen ayırım atqarıwsılıardıń, atap aytqanda, Turğun Alimatovtıń jeke-dóretiwsilik izlenisleri kórip shıǵıladı.

Ключевые слова: дутар, искусство исполнения дутара, школа исполнительства, традиция, новая тенденция, музыкальное мастерство, национальное музыкальное искусство, стиль, репертуар, творческое наследие.

Резюме. В данной статье рассматриваются традиции и новые тенденции в творчестве выдающихся представителей узбекского исполнительского искусства дутара XX века. На примере Ташкентской, Андижанской, Самаркандской и Хорезмской исполнительских школ рассматриваются особенности сохранения классического репертуара, а также индивидуальные творческие поиски некоторых исполнителей, синтезировавших традиционную основу с новыми художественно-техническими средствами выражения, в частности Тургуна Алиматова.

Keywords: dutar, dutar art, performing school, tradition, new tendency, instrumentalist's mastery, national instrumental art, style, repertoire, creative heritage.

Summary. This article discusses the traditions and new trends in the creative work of prominent representatives of the 20th-century Uzbek dutar performing arts. Using the examples of the Tashkent, Andijan, Samarkand, and Khorezm performance schools, it examines the particularities of preserving the classical repertoire, as well as the individual creative pursuits of certain performers who synthesized the traditional foundation with new artistic and technical means of expression, notably Turgun Alimatov.

Kirisiw. Ózbek milliy saz ónerinde duwtar ayırıqsha orın tutadı. Eki tarlı, jumsaq hám tınısh tembrge iye bolgan bul saz ásbabı tek sazendelik emes, bálkim kóbinese qosıqshılıq penen únleslikte atqarılwı menen xarakterlenedi. XX ásir dawamında duwtarshılıq kórkem óneri óziniń tórt iri atqarıwshılıq mektebi – Tashkent, Andijan (Fergana), Samarqand hám Xorezm mektepleri sheńberinde izbe-iz rawajlanıp, hárbir mektep ózine tán usıl, repertuar hám atqarıw texnikasını qalıplestirdi. Bul dáwir sazendeleriniń dóretiwsiliginde dástúriy ustaz-shákirt sisteması arqalı áwladtan-áwladqa ótip kiyatırған klassikalıq atqarıw usılları menen bir qatarda,

zaman talaplarına say jańa kórkem-texnikalıq izleniwler de júzege keldi. Usı maqalada XX ásir duwtarshılıq kórkem óneriniń ataqlı wákilleri dóretiwsiliginde dástúriylik hám jańa tendenciyalardıń óz ara qatnası, olardıń orınlaw usılındaǵı kórinisi analiz etiledi.

Usıllar. Izertlewde táriyiplewshı, tariyxıy-salıstırmalı, sistemalıq-analitikalıq hám kompleksli qatnas usıllarınan paydalanıldı. Duwtarshılıq kórkem ónerine baylanıslı muzıkatanıwshılıq ádebiyatlar, atqarıwshılıq mekteplerine baylanıslı arxiv hám metodikalıq dárekerler, sonday-aq, belgili sazendelerdiń dóretiwsilik jumısına baǵıshlangan izertlewler

salıstırmalı tallandı. Talqılav procesinde hár bir aymaqlıq mektep wákılleriniń atqarıwshılıq usılı óz aldına kórip shıǵılıp, olar arasındaǵı dástúriylik hám innovaciyalıq elementlerdiń qatnası anıqlandı.

Nátiyjeler hám talqılav. Ózbek duwtarshılıq kórkem óneri óziniń kóp ásirlik tariyxıy tiykarına iye bolıp, XX ásirge kelip bul kórkem óner túri aymaqlıq atqarıwshılıq mektepleri tiykarında jáne de sistemalastırıldı. Muzikalıq ádebiyatlarda atap ótiliwinşe, házirgi kúnde milliy duwtarshılıq atqarıwshılıǵınıń ózine tán usılları tórt tiykarǵı – Andijan, Tashkent, Samarqand hám Xorezm – mektepleri arqalı kórinedi. Hár bir mektep ózine tán nama–repertuar hám atqarıw texnikası menen ajralıp turadı, biraq olardıń barlıǵında ustaz–shákirt dástúri arqalı bilim hám sheberliktiń áwladtan–áwladqa ótiwi ulıwma tiykar bolıp xızmet etedi.

Andijan (Fergana) mektebi wákılleriniń dóretiwsılıǵında dástúr. Andijan duwtarshılıq mektebi wákıllerinen Dárib duwtarshi, M.Najmiddinov, O.Rustamov, K.Jabborov sıyaqlı sazendeler óz atqarıwında "Nolish", "Shopan", "Andijan Sayqali", "Túye bozlaq" sıyaqlı klassikalıq namalardı joqarı sheberlik penen atqarıp, usı mekteptiń ózine tán jańlawlı, keń nápes talap etiwshi usılın saqlap qaldı. Bul mektep wákılleriniń dóretiwsılıǵında dástúriylik ústinlik etedi: namalardıń original nama sızıǵı, ritmikalıq dúzilisi hám atqarıw tártibi derlik ózgerissiz áwladtan–áwladqa jetkerilip barıladı. Sonıń menen birge, XX ásirdeń ekinshi yarımında bul mektep wákılleri arasında namalardı koncert saxnası ushın beyimlestiriw, olardı ansambl quramında atqarıw sıyaqlı jańa ámeliyatlar da baqlana basladı.

Tashkent mektebi hám Turǵun Alimatov dóretiwsılıǵındaǵı dástúr hám jańalanıw sintezi. Tashkent duwtarshılıq mektebiniń iri wákıllerinen Salıxan Haji, A.Vahobov, Faxrıddin Sodiqov, M.Yunusov, Turǵun Alimatov, Z.Obidov sıyaqlı sazendeler "Sharob", "Shafoat", "Toshkent Sayqali", "Dutor Bayoti," "Dutor Navosi" sıyaqlı klassikalıq namalardı atqarıw arqalı usı mekteptiń názik, lirikalıq oy–pikirge bay usılın qalıplestirdi. Ásirese, Turǵun Alimatov dóretiwsılıǵı dástúr hám jańalanıwdıń ózine tán sintezi sıpatında ayrıqsha áhmiyetke ie: ol tanbur hám duwtarda klassikalıq maqam jolların joqarı texnikalıq sheberlik penen atqarıw menen bir qatarda, saz ásbabınıń hawazınıń jańa ráń–bárenligin, atqarıw procesine individual improvizaciyalıq elementlerdi alıp kirdi. Onıń dóretiwsılıǵında dástúriy maqam tiykarı buzılmaǵan halda, zamanagóy tıńlawshı talǵamına sáykes jańa tásir

quralları – dinamikalıq náziklikler, tembr oyunları, individual frazirovka usılı – úylestirildi. Bul jaǵday Tashkent mektebin basqa regionallıq mekteplerden parıqlı túrde, jáne de "ashıq" hám jańalanıwǵa beyim mektep sıpatında belgileydi.

Samarqand mektebi: dástúriyliktiń turaqlı saqlanıwı. Samarqand duwtarshılıq mektebi ustazlarınan Haji Abdulaziz, Qari Siroj Yusupov sıyaqlı sazendeler dóretiwsılıǵında "Guluzorim," "Bebokcha," "Bozurgoniy," "Gullar vodiysi" sıyaqlı namalar arqalı regionǵa tán jumsaq, lirikalıq ırǵaq ústin bolgan. Bul mektep wákılleriniń dóretiwsılıǵında jańalanıw tendenciyları basqa mekteplerge salıstırǵanda azıraq kózge taslanıp, olar tiykarınan klassikalıq repertuardı tıp–tiykarınan saqlaw hám onı keyingi áwladlarǵa áyne sol kóriniste jetkeriwge ayrıqsha itibar qaratqan. Bul jaǵday Samarqand mektebin ózbek duwtarshılıǵınıń dástúрге eń jaqın mektebi sıpatında táriyiplewge tiykar beredi.

Xorezm mektebi: duwtardıń qosıqshılıq penen úylesiwi. Xorezm aymaǵında duwtarshılıq kórkem óneri ózine tán baǵdarda – tiykarınan qosıqshılıq kórkem óneri menen tıǵız baylanıslı halda rawajlangan. Qurji ata Avazmatov, Kamiljan Otaniyazov, Madrahim YOqubov (Sheroziy) sıyaqlı ustaz qosıqshi–sazendeler óz qosıqların duwtar júrgiziwinde atqarıp, saz ásbabın tek ǵárezsiz atqarıw quralı emes, al vokal atqarıwdıń ajıralmas quramıq bólegi sıpatında kórsetti. Bul baǵdarda dástúr qosıq hám ásbaptıń ajıralmas birliǵi túrinde saqlanıp qalǵan bolıp, duwtardıń bunday funkcionál wazıypası Xorezm mektebin basqa aymaqlıq mekteplerden ajratıp turatıǵın eń áhmiyetli ózgesheligi esaplanadı. XX ásirdeń ekinshi yarımında bul dástúr estrada hám professional koncert saxnası sharayatında da dawam ettirilip, ásbap quramına qosımsha atqarıwshılıq quralları (mikrofonlıq kúsheytıw, ansambllık júrgiziw) kirgizildi, bunı dástúrlilik usıldıń zamanagóy texnikalıq–atqarıwshılıq sharayatlarına beyimlesiwi dep esaplaw múmkin. Joqarıdaǵı tallawdan kórinip turǵanıday, XX ásir duwtarshılıq kórkem óneriniń ataqlı wákılleriniń dóretiwsılıǵında dástúr hám jańa tendenciylar bir–birine qarama–qarsı emes, al bir–birin tolıqtıratıǵın eki process sıpatında kórinedi. Andijan hám Samarqand mektepleri kóbirek klassikalıq repertuar hám atqarıw usılın óz halında saqlawǵa umılǵan bolsa, Tashkent mektebi, atap aytqanda, Turǵun Alimatov sıyaqlı dóretiwsılıqlardıń jumısında dástúriy tiykarǵa súengen halda individual–improvizatsion hám texnikalıq jańalıqlar kirgiziw tendenciyası kúshlierek kóringen. Xorezm mektebinde bolsa dástúr qosıq–saz birliǵi sıpatında saqlanıp,

zamanagóy saxna hám texnikalıq qurallar menen bayıtılğan. Bunday hár túrlilik ózbek duwtarshılıq óneriniń bir pútın sistema sıpatında, biraq regionallıq ózgesheliklerdi saqlağan halda rawajlanıǵınan derek beredi.

Sonday-aq, XX ásir dawamında duwtarshılıq kórkem óneriniń oqıw–pedagogikalıq sistemaǵa kirgiziliwi, arnawlı oqıw qollanbalarınıń jaratılıwı (sonıń ishinde, Sh.Rahimovtıń "Duwtar" oqıw qollanbası) da dásturiy ustaz–shákirt bilimlendiriwi menen bir qatarda institucionallıq bilimlendiriw formasınıń rawajlanıwın kórsetedi. Bul process duwtarshılıq kórkem óneriniń tek xalıq ámeliyatı emes, al professional akademiyalıq bilimlendiriw baǵdarı sıpatında da bekkemleniwine xızmet etti, bul bolsa óz gezeginde jańa áwlad sazandeleriniń dóretiwshiliginde dástúr hám zamanagóylik sintezin jáne de tereńlestiriwge tiykar jarattı.

Juwmaq. XX ásir duwtarshılıq kórkem óneriniń ataqlı wákilleriniń dóretiwshiligin tallaw sonı kórsetedi, bul kórkem óner túriniń rawajlanıwında dástúr hám jańa tendenciya arası baylanısta kóringen. Aymaqlıq atqarıwshılıq mektepleriniń hár biri ózine tán dásturiy tiykardı saqlağan halda, dáwir talaplarına saykes túrde dóretiwshilik izleniwler alıp barǵan. Túrǵın Alimatov sıyaqlı dóretiwshilerdin xızmeti bul baǵdardagı eń ayqın úlgielerden biri sıpatında, dásturiy maqam tiykarın buzbastan saz atqarıwshılıǵın jańa kórkem–texnikalıq imkaniyatlar menen bayıtıw múmkinligin kórsetedi. Kelesi izertlewlerdi duwtarshılıq óneriniń zamanagóy atqarıw ámeliyatındaǵı ornı hám onı jas áwladqa úyretiw metodikası menen baylanıslı halda dawam ettiriw maqsetke muwapıq.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Rahimov Sh. Dutor: Musıqa va san'at maktablari uchun o'quv qo'llanma. T., 2005.
2. Olimboyeva K., Ahmedova M. O'zbek xalq sozandalari. – T.: Fan, 1974.
3. Karomatov F. O'zbek xalq cholg'u musiqasi. – T.: Fan, 1972.
4. Абдуллаев Р. Инструментальная музыка Узбекистана. – Т.: Санъат, 2001.
5. Ibrohimov O. O'zbek xalq cholg'u ijrochiligi tarixidan. – T.: Fan, 1998.

**KO'RINMAS QAHRAMON: KINODA OVOZ INTEGRATSIYASINING AHAMIYATI VA
TEKNOLOGIYALARI**

Abdreymov Manas Bekpolatovich – *“Texnogen san’ati” kafedrası mudiri, dotsent*

manasabdreymov@gmail.com

O‘zDSMI Nukus filiali

**НЕВИДИМЫЙ ГЕРОЙ: ЗНАЧЕНИЕ И ТЕХНОЛОГИИ ИНТЕГРАЦИИ ЗВУКА В
КИНЕМАТОГРАФЕ**

Абдреймов Манас Бекполатович – *Заведующий кафедрой «Техногенное искусство», доцент*

Нукусский филиал ГГИИКУ

**THE INVISIBLE HERO: THE SIGNIFICANCE AND TECHNOLOGIES OF SOUND
INTEGRATION IN CINEMA**

Abdreymov Manas Bekpolatovich – *Associate Professor (Dotsent)*

Nukus Branch of the UzSIAC

Tayanch so‘zlar: ovoz integratsiyasi, Diegetik va nodiegetik ovoz, Foley san’ati, Dolby Atmos, Akustik manipulyatsiya, Proksimik effekt, Raqamli ovoz stansiyasi (DAW), Spektral balans.

Rezyume. Ushbu maqola zamonaviy kinematografiyada ovoz integratsiyasining nazariy va amaliy asoslarini mukammal va keng ko‘lamda tahlil qiladi. Ovoz – bu shunchaki vizual tasvirga ilova yoki uning kinematografik matnini to‘ldiruvchi element emas, balki filmning emotsional, dramaturgik va struktural ustunidir. Maqolada jahon ovoz rejissurasi tajribalari, Foley (shovqinlar yaratish) san’ati, akustik dizayn prinsiplari, psixologik manipulyatsiya vositalari hamda Dolby Atmos va VR Audio kabi zamonaviy ob’ektga yo‘naltirilgan texnologiyalarning kino tiliga ta’siri chuqur ilmiy-texnik nuqtai nazardan yoritiladi. Shuningdek, ovoz texnologiyalarining 1927-yildan hozirgi kungacha bo‘lgan tarixiy evolyutsiyasi, chastotaviy spektrlar tahlili va amaliy misollar (case studies) asosida kinodagi akustik muhitning tomoshabin psixofizikasiga ta’siri ochib beriladi.

Ключевые слова: Интеграция звука, Диегетический и недиегетический звук, Искусство Фоли (шумовое оформление), Dolby Atmos, Акустическая манипуляция, Эффект близости (проксимити-эффект), Цифровая звуковая рабочая станция (DAW), Спектральный баланс.

Резюме. В данной статье представлен комплексный и масштабный анализ теоретических и практических основ интеграции звука в современном кинематографе. Звук рассматривается не просто как дополнение к визуальному ряду или элемент, заполняющий кинематографический текст, а как эмоциональная, драматургическая и структурная опора фильма. С глубокой научно-технической точки зрения освещаются мировой опыт звукорежиссуры, искусство Foley (создание шумовых эффектов), принципы акустического дизайна, инструменты психологического манипулирования, а также влияние современных объектно-ориентированных технологий, таких как Dolby Atmos и VR Audio, на язык кино. Кроме того, на основе анализа частотных спектров, исторической эволюции звуковых технологий с 1927 года по настоящее время и практических примеров (case studies) раскрывается влияние акустической среды кинематографа на психофизику зрителя.

Keywords: Sound integration, Diegetic and non-diegetic sound, Foley art, Dolby Atmos, Acoustic manipulation, Proximity effect, Digital Audio Workstation (DAW), Spectral balance.

Summary. This article provides a comprehensive and large-scale analysis of the theoretical and practical foundations of sound integration in modern cinematography. Sound is viewed not merely as an accompaniment to the visual image or an element supplementing the cinematographic text, but as an emotional, dramaturgical, and structural pillar of a film. From a profound scientific and technical perspective, the paper highlights global sound engineering practices, the art of Foley (sound effects creation), acoustic design principles, tools of psychological manipulation, and the impact of modern object-oriented technologies such as Dolby Atmos and VR Audio on cinematic language. Furthermore, based on frequency spectrum analysis, the historical evolution of audio technologies from 1927 to the present day, and specific case studies, the study reveals the profound impact of the cinematic acoustic environment on the psychophysics of the audience.

Kirish: Kinematografik reallik va akustik muhitni tushinish uchun eng avvalo biz kinodagi ovoz rejissyorlik haqida umumiy tushinchahga ega bolishimiz kerak. Kino – bu o‘zining tabiatiga ko‘ra sintez san‘at bo‘lib, unda vizual tasvir va akustik oqim dialektik birlikni hamda uzviy yaxlitlikni tashkil etadi. Tomoshabin ekran qarshisiga o‘tirganda, uning diqqati ko‘pincha yorqin kadrlar, aktyorlarning plastik harakatlari va vizual effektlar (VFX) tomonidan band qilinadi. Biroq, kino asarining tomoshabin ongostiga va emotsional holatiga eng kuchli ta‘sir ko‘rsatadigan elementi vizual kadr ortida berkingan bo‘ladi. Bu – ovozdir. Ovoz rejissyori va ovoz dizayneri (sound designer) kinematografiya olamida "ko‘rinmas me‘mor" vazifasini bajaradi. Aynan u tomoshabin uchun ekrandagi ikki o‘lchamli tekislikni uch o‘lchamli tirik makon (space) va uzluksiz vaqt (time) idrokiga aylantirib beradi.

Usullar. Mazkur ilmiy maqola mavzusini yoritishda tavsifiy, tasnifiy, tarixiy-qiyosiy, kontekstual va kompleks yondashuv tahlil usullari qo‘llanildi. Tadqiqot kino kadrida ovoz muhitini yaritilishi uning husuiyati, yo‘llari va muammolarini nazariy va tarixiy-badiiy tushunishga qaratilgan zamonaviy san‘atshunoslik usullari asosida ko‘rib chiqilgan.

Natijalar va munozara

Ovoz integratsiyasi deganda, kinofilmni yaratish jarayonida dialoglar (inkorporatsiya qilingan nutq), sinxron effektlar (SFX), fon shovqinlari (ambient backgrounds), studiyada qayta tiklangan sun‘iy tovushlar (Foley) va musiqiy kompozitsiyalarning yagona muhandislik-badiiy tizimga keltirilishi tushuniladi. Agar ushbu tizimning birgina elementi o‘z vaqtida yoki to‘g‘ri chastotada uzatilmasa, kinematografik illyuziya parchalanadi va tomoshabin asarning estetik dunyosidan uzilib qoladi [3, 42-b.]. Shuning uchun zamonaviy kinoishlab chiqarishda ovoz integratsiyasi nafaqat texnik montaj bosqichi, balki film dramaturgiyasini belgilovchi asosiy fundamental jarayon hisoblanadi.

Inson hayotida eshitish sezgisi vizual sezgiga qaraganda tezroq reaksiyaga kirishadi. Neyrobiologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tovush to‘lqinlari miyaning emotsiyalarni boshqaruvchi qismi – limbik tizimga vizual signallardan bir necha millisekund tezroq yetib boradi. Kinoda aynan shu xususiyatdan unumli foydalaniladi. Tasvir ekranda paydo bo‘lishidan oldin eshtilgan dahshatli shovqin yoki mayin pichirlash tomoshabinda ma‘lum bir psixologik tayyorgarlik yoki emotsional fon yaratadi. Demak, ovoz integratsiyasi vizual tasvirning oddiy

illustatsiyasi emas, balki mustaqil semantik (ma‘noviy) yukka ega bo‘lgan kino tili elementidir [1, 15-b.].

Ovozli kinoning paydo bo‘lishi va texnologik evolyutsiyasi

Kinematografiya tarixini ovoz evolyutsiyasiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. 1895-yilda aka-uka Lyumyerlar kinoni ixtiro qilganlaridan boshlab, 1920-yillarning oxirigacha bo‘lgan davr shartli ravishda "badiiy simvolizm va ovozsiz kino davri" deb ataladi. Biroq, o‘sha davrda ham kino mutlaqo jimjit bo‘lmagan: kinozallarda tayerchilar (pianinotchilar) yoki butun boshli orkestrlar ekrandagi voqealarga jonli tarzda hamrohlik qilishgan. Bu kino san‘atining tabiatan akustik qo‘llab-quvvatlashga bo‘lgan ehtiyojini ko‘rsatardi. Haqiqiy inqilob 1927-yil 6-oktabrda, Warner Bros. studiyasi tomonidan ishlab chiqarilgan "Jazz xonandasi" (The Jazz Singer) filmi katta ekranlarga chiqqanida yuz berdi. Ushbu filmda Western Electric kompaniyasining "Vitaphone" texnologiyasi qo‘llanilgan edi. Bu texnologiya ovozni gramfonon plastinkasiga yozib, uni proyektor bilan mexanik sinxronlashtirishga asoslangan edi. Al Jolson ijrosidagi "Siz hali hech narsa eshitganingiz yo‘q!" degan tarixiy jumla kinoda yangi davr – ovozli kino erasini boshlab berdi. Ammo, gramfonon disklarining sinxronizatsiyadan chiqib ketish xavfi juda yuqori bo‘lgani sababli, bu texnologiya uzoq yashamadi. Ko‘p o‘tmay, muhandislar ovozni to‘g‘ridan-to‘g‘ri kinolentaning chetiga optik yo‘l bilan yozish texnologiyasini (Movietone / Photophone) ishlab chiqdilar. Ovoz tasvir bilan yagona jismoniy tashuvchida birlashdi va bu sinxronizatsiya muammosini batamom hal qildi. 1930-1940 yillarda ovoz va dialoglar sifati mono format bilan cheklangan edi. Bu davrda dynamic range (dinamik diapazon) nihoyatda tor bo‘lib, yuqori va past chastotalar kesilib ketardi, shovqinlar esa dialoglarni tushunishga xalaqit berardi.

1950-yillarda magnitli ovoz yozish texnologiyasining kirib kelishi kinoga ko‘p kanalli (stereofonik) tizimlarni taqdim etdi. Epik janrdagi filmlar (masalan, "Ben-Gur", 1959) tomoshabinni chap va o‘ng tomondan o‘rab oluvchi kengaytirilgan akustik panorama yordamida hayratga soldi. 1970-yillarda Ray Dolby tomonidan yaratilgan Dolby Stereo tizimi kinozallardagi analog ovoz yozishdagi shovqinlarni filtrlash va to‘rtta kanalni (Chap, Markaz, O‘ng va Orqa - Surround) ikkita optik yo‘lakka kodlash imkonini berdi. Bu tizim ilk bor 1977-yilda George Lucas'ning "Yulduzlar jangi" (Star Wars) filmida sinovdan o‘tkazildi va ovoz rejissurasini mustaqil san‘at darajasiga ko‘tardi [4,

18-b.]. 1990-yillarga kelib raqamli inqilob boshlandi. Dolby Digital 5.1, DTS va SDDS kabi formatlar paydo bo'ldi, ular oltita to'liq mustaqil raqamli kanallarni ta'minladi.

Ovoz integratsiyasining nazariy asoslari

Kino nazariyasida, xususan mashhur fransuz tadqiqotchisi Mishel Shon (Michel Chion) asarlarida, filmdagi akustik hodisalar vizual kadr bilan munosabatiga ko'ra ikki asosiy ontologik toifaga ajratiladi: Diegetik va Nodiegetik ovozlari [1, 23-b.].

- Diegetik ovoz (Diegetic sound): film olami (diegezis) ichida mavjud bo'lgan, undagi qahramonlar va ob'ektlar tomonidan eshitilishi, yaratilishi mumkin bo'lgan barcha tovushlardir. Bunga qahramonlarning o'zaro muloqoti, ekrandagi mashina motorining ovozi, shamol shivirlashi, xonadagi magnitofondan taralayotgan musiqa kiradi. Diegetik ovoz o'z navbatida kadr ichidagi (on-screen) va kadr ortidagi (off-screen) turlariga bo'linadi.

- Nodiegetik ovoz (Non-diegetic sound): film ichidagi reallikka tegishli bo'lmagan, faqatgina tomoshabinning his-tuyg'ularini boshqarish, dramaturgik keskinlikni oshirish yoki ramziy ma'no ifodalash uchun tashqaridan qo'shilgan ovozlardir. Bunga simfonik fon musiqasi (score), film syujetida qatnashmaydigan kadr ortidagi diktör yoki muallif sharhi (voice-over) hamda ba'zi konseptual maxsus effektlar misol bo'ladi [1, 38-b.].

Ovoz rejissurasidagi eng oliy mahorat – ushbu ikki toifaning o'zaro integratsiyasini shunday mikslash va manipulyatsiya qilishdan iboratki, tomoshabin ularning chegarasini umuman sezmasligi, aksincha ularni yagona emotsional oqim sifatida qabul qilishi lozim. Zamonaviy kinoda ko'pincha ushbu ikki tushuncha o'rtasidagi chegaralarni buzish (trans-diegetik o'tishlar) orqali ajoyib badiiy effektlar yaratiladi.

Xususiyati	Diegetik Ovoz (Diegetic Sound)	Nodiegetik Ovoz (Non-diegetic Sound)
Manbasi	Film dunyosining ichida (kadr ichi yoki tashqarisida)	Film dunyosidan tashqarida (studiya, muallif)
Qahramon idroki	Qahramonlar uni eshitadi va unga reaksiya bildiradi	Qahramonlar uni eshitmaydi, faqat tomoshabinga eshitiladi
Asosiy funksiyasi	Realistik muhit yaratish, makon va vaqtni belgilash	Emotsional manipulyatsiya, ritm, ramziy ma'no
Misollar	Dialoglar, qadam tovushlari, yomg'ir shovqini, radio musiqasi	Orkestr musiqasi, kadr orti sharhi, dramatik effektlar

1-tablitsa

Dunyo ovoz rejissurasi tajribasi: Case Studies

Ben Burt va "To'plamli qatlamlash" (Layering) metodi

Ben Burt "Yulduzlar jangi" (Star Wars, 1977) epopeyasi ustida ishlayotganda, koinot kemalari, lazer qurollari va begona sayyoralik qahramonlar uchun mutlaqo yangi akustik lug'at yaratishga majbur edi. O'sha davrda elektron sintezatorlar urfda bo'lishiga qaramay, Burt ulardan voz kechdi. Uning fikricha, sun'iy elektron tovushlar tomoshabinda ishonch hissini uyg'otmaydi. U "Akustik organik reallik" prinsipini ilgari surdi [4, 55-b.].

Masalan, filmdagi mashhur "Lazer qilichi" (Lightsaber) ovozi yaratish uchun u eski 35 mm li proyektor motorining guvullash ovozi bilan eski televizor kineskopidan chiqadigan induksion shovqinni aralashtirib, mikser pult orqali harakatlantirdi. Mashhur qahramon Dart Veydning nafas olish tovushi esa suv osti sho'ng'ish apparati (akvalang) regulyatori orqali yozib olindi [4, 72-b.]. Burt qo'llagan "qatlamlash" (layering) metodi miksajda turli xil kelib chiqishga ega bo'lgan bir nechta organik tovushlarni chastotaviy va dinamik jihatdan

ustma-ust qo'yib, mutlaqo yangi va ishonchli akustik ob'ekt yaratishni ko'zda tutadi.

Uolter Merch falsafasi: "Yetti qatlamli tort" va Konseptual muvozanat

Frensis Ford Koppolaning "Apokalipsis bugun" (Apocalypse Now, 1979) filmida ovoz rejissyori bo'lgan Uolter Merch kino tarixida birinchi marta "Ovoz dizayneri" (Sound Designer) unvoniga sazovor bo'lgan shaxsdir. Merch ovozni mikslashda psixologik va gestalt-psixologiya qonuniyatlariga tayanadi. U inson ongi bir vaqtning o'zida faqat ma'lum miqdordagi akustik elementlarni sifatli idrok eta olishini isbotladi va buni "Yetti qatlamli tort" falsafasi deb atadi [2, 84-b.].

"If you put thirty different noises inside a scene all at once, the audience won't hear any of them... Mukammal miks – bu har bir qatlam (dialog, fon, maxsus effekt, musiqa) o'zining individual chastotaviy spektriga va vaqtinchalik koordinatasiga ega bo'lgan, bir-biriga xalaqit bermaydigan tizimdir." — Walter Murch [2, 89-b.]

Zamonaviy keyslar: "Dune" va "Interstellar"

Yaqin yillar kinematografiyasida Deni Vilnevning "Dune" (Ovoz dizaynerlari: Mark Mangini va Theo Green) va Kristofer Nolaning "Interstellar" (Ovoz dizayneri: Richard King) filmlari ovoz integratsiyasining cho'qqisi hisoblanadi. "Dune" filmidagi ulkan qum qurtlarining (Sandworm) harakati va ovozi yaratish uchun yuzlab mikrofondan foydalanilgan bo'lib, bunda sahro qumlarining ostidagi seysmik tebranishlar va gidrofonlar yordamida suv ostidagi tovushlar yozib olingan va past chastotali (20-60 Hz) sub-bass qatlamlari sifatida miks qilingan [3, 115-b.]. "Interstellar"da esa Nolan ataylab dialoglarni musiqiy organ (organ music) sadosi ostiga ko'mib yuborgan, bu ko'plab tanqidlarga sabab bo'lsa-da, rejissyor koinotning cheksizligi va insonning uning oldidagi ojizligini ko'rsatish uchun dialog ustuvorligidan voz kechib, akustik massani birinchi planga chiqargan [3, 120-b.].

Foley san'ati: Haqiqatni sun'iy yaratish va uning ilmiy asoslari

Kinoda eng qiziqarli va paradoksal jarayonlardan biri – bu Foley san'atidir. Ushbu soha o'z asoschisi Jek Foli (Jack Foley) nomi bilan atalgan bo'lib, film suratga olish maydonchasida mikrofonlar tomonidan sifatli yozib olinmagan yoki umuman yozib olish imkoni bo'lmagan kundalik insoniy harakatlar shovqinlarini (qadamlar, kiyim shivirlashi, idish-tovoq taqillashi, eshik g'irillashi) maxsus studiyada, ekrandagi tasvir bilan sinxron ravishda qayta yaratish san'atidir [3, 198-b.].

Foley yozish jarayonida ovoz rejissori va rassomi mikrofon turlari va ularning masofasini to'g'ri hisoblashi shart. Bu yerda Proksimik effekt (Proximity Effect) qonuni amal qiladi. Proksimik effekt – bu yo'naltirilgan (kardiod yoki giperkardiod) mikrofonga tovush manbai yaqinlashganda, past chastotalarning (bass) haddan tarko'p kuchayib ketishi hodisasidir. Fizik nuqtai nazardan, yaqin masofada tovush to'liqlinining bosim gradienti ortadi, bu esa mikrofon membranasining past chastotali tebranishlarini kuchaytiradi. Agar ekrandagi kadrda yaqin planda (close-up) qahramonning qo'rquvdan og'ir nafas olishi tasvirlangan bo'lsa, Foley rassomi yuqori sezuvchanlikka ega bo'lgan katta membranali kondensator mikrofonga juda yaqin kelib nafas oladi.

Texnik integratsiya bosqichlari va zamonaviy raqamli vositalar

Ovoz integratsiyasining texnologik sikli murakkab muhandislik zanjiridan iborat bo'lib, u to'rtta asosiy tizimli bosqichga bo'linadi:

1. Recording (Yozib olish bosqichi): Ushbu bosqich maydonchada boshlanadi. Dialoglarni toza yozish uchun ikki xil mikrofon tizimi qo'llaniladi: Boom mikrofonlar (Sennheiser MKH416 kabi) va aktyorlarning kiyimlariga yashiriladigan Lavalier mikrofonlar. Signal 24-bit yoki 32-bit Float formatida va 48 kHz yoki 96 kHz diskretizatsiya chastotasida yozib olinadi.

2. Editing (Montaj va Tahrir bosqichi): Balla yozilgan materiallar Raqamli Ovoz Stansiyalariga (DAW) import qilinadi. Kinostudiyalar standarti bo'yicha bu asosan Avid Pro Tools yoki Nuendo dasturlaridir. Bu yerda montajchi ovoz yo'lakchalarini kadrlar almashinuviga moslab tahrir qiladi.

3. Mixing (Mikslash va Aralashtirish bosqichi): Bu bosqichda yuzlab ovoz yo'lakchalari yagona umumiy oqimga keltiriladi. Ovoz rejissyori uchta asosiy parametr (Balans, Panoramalash va Reverberatsiya) ustida ishlaydi. Masalan, qahramon g'orda gapirayotgan bo'lsa, uning ovozigga impulsli reverberatorlar (Convolution Reverb) yordamida real g'orning akustik aksi yuklanadi.

4. Mastering (Yakuniy shakllantirish): Mikslangan tayyor ko'p kanalli audio oqim xalqaro kinozallar va translyatsiya standartlariga keltiriladi. Tayyor material Dolby Digital, DTS yoki teatrlar uchun DCP (Digital Cinema Package) formatlarida kodlanadi.

Ovoz orqali psixologik manipulyatsiya va akustik psixoanaliz

Ovoz to'g'ridan-to'g'ri insonning vegetativ nerv tizimiga ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega.

Vizual tasvirni tahlil qilish uchun ong ma'lum bir intellektual filtrni ishga soladi, ammo tovush signallari himoya to'siqlarini chetlab o'tib, instinktlar darajasida reaksiyalar uyg'otadi [1, 73-b.]. Kino rejissyorlari va ovoz dizaynerlari tomoshabin psixofizikasini boshqarish uchun bir qancha yashirin akustik usullardan foydalanidilar.

Infratovushlar va "Xavotir chastotasi"

Inson qulog'i fizik qonuniyatlarga ko'ra 20 Hz dan 20 000 Hz gacha bo'lgan chastotadagi tovush tebranishlarini eshitadi. 20 Hz dan past bo'lgan tebranishlar infratovushlar deb ataladi. Biz ularni qulog'imiz bilan eshitmasak-da, tanamiz, ichki organlarimiz va vestibulyar apparatimiz orqali mexanik tebranish sifatida his qilamiz. Kinoda, ayniqsa triller va dahshatli (horror) filmlarda, sahnalarga ataylab 19 Hz yoki 18 Hz chastotali past tonlar joylashtiriladi. Bu tomoshabinda tushunarsiz qo'rquv va daxshat hissini uyg'otadi [3, 212-b.].

"Abadiy yuksalish" illyuziyasi: Shepard toni

Psixoaustikada mashhur bo'lgan fenomenlardan biri – Shepard tonidir (Shepard Tone). Bu bir-biridan aniq bir oktava masofada joylangan va bir vaqtning o'zida chalinadigan bir nechta sinusodal to'lqinlarning yig'indisidir. Rejissyor Kristofer Nolan va kompozitor Gans Simmer ushbu usuldan "Dunkirk" (Dunkirk, 2017) va "Qora ritsar" (The Dark Knight) filmlarida yetakchi dramaturgik vosita sifatida foydalanishgan. Shepard toni filmning boshidan oxirigacha tomoshabinni doimiy, tinimsiz o'sib boruvchi stress va taranglik holatida ushlab turadi.

Kontrapunkt va Jimlikning dramaturgik kuchi

Ba'zan eng baland ovoz – bu mutlaqo jimlikdir [1, 91-b.]. Ovoz integratsiyasida "absolyut jimlik" (digital silence) effekti portlash yoki dahshatli dramatik voqea sodir bo'lgan soniyalarda qo'llaniladi. Bu tomoshabinning eshitish tizimini qisqa muddatli shokka tushiradi va ekrandagi vizual fojiani ko'lamini o'n baravar oshiradi.

Kelajak texnologiyalari: Dolby Atmos va Immersiv Audio dunyosi

Bugungi kunda kinematografiya an'anaviy kanalli tizimlardan (Channel-based audio) mutlaqo yangi bosqich – Obektga yo'naltirilgan

audio (Object-based audio) texnologiyasiga o'tdi. Bu inqilobning yetakchisi Dolby Atmos tizimidir [5, 4-b.]. Klassik 5.1 yoki 7.1 tizimlarida ovoz muhandisi muayyan tovushni aniq bir kanalga bog'lab qo'yishga majbur edi. Dolby Atmos tizimida esa "kanal" tushunchasi o'rnini Akustik ob'ekt (Audio Object) tushunchasi egalladi. Har bir tovush (pashshaning uchishi, yomg'ir tomchisi, o'q ovozi) uch o'lchamli fazoviy koordinatalar matrisasi (X, Y, Z) va vaqt (t) meta-malumotlariga ega bo'lgan mustaqil obektidir [5, 12-b.]. Dolby Atmos texnologiyasi bir vaqtning o'zida 128 tagacha mustaqil audio ob'ektlarni qayta ishlash imkonini beradi. Kinozalning shift qismiga o'rnatilgan dinamiklar tizimi tufayli tovush ilk bor vertikal o'q (Z koordinatasi) bo'yicha harakatlanish imkoniyatiga ega bo'ldi [5, 18-b.]. Ushbu texnologiyaning mantiqiy davomi sifatida virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) kinematografiyasi uchun mo'ljallangan VR Audio (Binaural va Ambisonic audio) tizimlari rivojlanmoqda. Ambisonika sferik audio yozib olish texnologiyasi bo'lib, u tomoshabin boshini qaysi tomonga burishiga qarab real vaqt rejimida ovoz panoramasini dinamik ravishda 360 darajaga o'zgartiradi.

Xulosa

Ovoz integratsiyasi – kinematografiyaning shunchaki texnik tarkibiy qismi yoki vizual montajning yakunlovchi bezagi emas. Bu asarning falsafiy, estetik va psixologik mohiyatini aniqlovchi eng asosiy badiiy vositadir. Maqolada ko'rib chiqilganidek, tarixiy evolyutsiyadan boshlab zamonaviy Dolby Atmos va VR tizimlarigacha bo'lgan texnologik taraqqiyot yo'li faqat bitta maqsadga – ekrandagi illyuziyani inson ongi va tanasi uchun mutlaqo real haqiqatga aylantirishga xizmat qiladi.

Foley san'atidagi ilmiy yondashuvlar, proksimik effekt qonuniyatlari, Shepard toni kabi psixoaustik manipulyatsiyalar shuni ko'rsatadiki, professional ovoz rejissyori ham muhandis-fizik, ham chuqur psixolog bo'lishi talab etiladi. Ovoz – bu kinoning ko'rinmas qahramonidir. Ovoz integratsiyasi to'g'ri amalga oshirilgan kino asari har doim yashashga va tomoshabin qalbidan joy olishga qodir bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chion, M. (1994). *Audio-Vision: Sound on Screen*. New York: Columbia University Press.
2. Murch, W. (2001). *In the Blink of an Eye: A Perspective on Film Editing*. Los Angeles: Silman-James Press.
3. Sonnenschein, D. (2001). *Sound Design: The Expressive Power of Music, Voice, and Sound Effects in Cinema*. Michael Wiese Productions.
4. Burt, B. (2007). *The Star Wars Sounds: Galactic Acoustic Integration and Practical Sound Effects*. San Francisco: Chronicle Books.

5. Dolby Laboratories. (2022). *Object-Based Audio Technology and Dolby Atmos Mastering Specifications for Cinema*. Technical White Paper.
6. Abdreymov, Manas. "OVOZ DIZAYNINING ESTETIK ASOSLARI VA PSIXOLOGIK TA'SIRI." *ART AND CULTURE BULLETIN* 4 (2025): 97-100.
7. Абдреймов, Манас Бекполатович. "Қорақалпоқ кинематографиясида овоз режиссёрлиги муаммолари." *Oriental Art and Culture* 8 (2021): 22-25.
8. Bekpolatovich, Abdreymov Manas. "Specific Features of Sound Directing in Karakalpak National Cinema." *International Journal on Integrated Education* 4.9 (2021): 103-108.
9. BEKPOLATOVICH, MANAS ABDREYMOV. "Ways of Formation of Karakalpakfilm in the Pre-independence Years." *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology* 7.4: 1-3.
10. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "QORAQALPOQ ZAMONAVIY MILLIY KINODAGI IZLANISHLAR XARAКTERI." *Oriental Art and Culture* 2.4 (2021): 44-49.
11. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "QORAQOLPOQ KINEMATOGRAFIYASIGA NAZAR: "TANKA" FILMI MISOLIDA." *Интернаука* 16-4 (2020): 49-50.
12. Embergenovich, Khojanov Jabbarbergen. "The Representative of The Karakalpak Theater." *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)* 12.11 (2021): 7207-7213.
13. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "FILMLARDA OVOZ YOZISH JARAYONIDA MIKSHER PULTLARDAN FOYDALANISH." *Oriental Art and Culture* 4.5 (2023): 95-99.
14. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "AKTYOR YOKI SUXONDON OVOZINI YOZIB OLIШ VA NUTQ FONOGRAMMALARINING MONTAJ JARAYONI." *Oriental Art and Culture* 5.2 (2024): 126-134.
15. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "AKTYOR YOKI SUXONDON OVOZINI YOZIB OLIШ VA NUTQ FONOGRAMMALARINING MONTAJ JARAYONI." *Oriental Art and Culture* 5.2 (2024): 126-134.
16. Bekpolatovich, Abdreymov Manas. "OVOZNI TOZALASH VA TIKLASHNING ZAMONAVIY USULLARI (ILMIY-AMALIY TAHLIL)." *SHOKH INDEXING* 1.1 (2026). 126-134.

AUDIO-POSTPRODAKSHN: KINO VA MULTIMEDIYADAGI OVOZ MONTAJI VA YAKUNIY ISHLOV BERISH

Amanmuradov Shoxrat Charievich – dotsent

shokhrat26@yandex.ru

O‘zDSMI, “Ovoz rejissyorligi va operatorlik mahorati” kafedrası

АУДИОПОСТПРОДАКШН: ЗВУКОВОЙ МОНТАЖ И ФИНАЛЬНАЯ ОБРАБОТКА В КИНО И МУЛЬТИМЕДИА

Аманмурадov Шохрат Чариевич – доцент

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана, кафедра «Звукорежиссура и операторское мастерство»

AUDIO POST-PRODUCTION: SOUND EDITING AND FINAL PROCESSING IN FILM AND MULTIMEDIA

Shokhrat Charievich Amanmuradov – Associate Professor

Uzbekistan State Institute of Arts and Culture, Department of Sound Directing and Cinematography

Tayanch so‘zlar: postprodakshn, audio-postprodakshn, montaj, ovoz dizayni, sinxron shovqinlar, qayta ovozashtirish, musiqiy bezak, yakuniy mikshirlash, premiks, tovush balansi, qayta yozish.

Rezyume. Ushbu maqola audio-postprodakshn jarayoni va kino hamda multimediyadagi ovozlar montaji, tahriri va yakuniy ishlov berish xususiyatlariga bag‘ishlangan. Maqolada ovoz dizayni, sinxron shovqinlar (Foley), musiqiy bezak va partitura yozish, premiks va yakuniy mikshirlash jarayonlari, shuningdek, masteringning ahamiyati batafsil tahlil qilinadi. Maqola so‘ngida audio-postprodakshnning kino va multimediyadagi ijodiy va texnik roli, shuningdek, filmning badiiy ifodaviyligini ta‘minlashdagi ahamiyati ta‘kidlanadi.

Ключевые слова: постпродакшн, аудиопостпродакшн, монтаж, звуковой дизайн, синхронные шумы, переозвучивание, музыкальное оформление, финальное микширование, премикс, звуковой баланс, перезапись.

Резюме. Данная статья посвящена процессу аудио-постпродакшна и особенностям монтажа, редактирования и окончательной обработки звука в кино и мультимедиа. В статье подробно анализируются звуковой дизайн, синхронные шумы (Foley), музыкальное оформление и написание партитуры, процессы премиксинга и окончательного микширования, а также значение мастеринга.

Keywords: post-production, audio post-production, editing, sound design, synchronous sound effects, re-recording, musical arrangement, final mixing, premix, sound balance, re-recording.

Summary. This article is dedicated to the audio post-production process and the specifics of editing and final sound processing in cinema and multimedia. The article provides a detailed analysis of sound design, Foley (synchronized sound effects), musical arrangement and scoring, premixing and final mixing processes, as well as the importance of mastering. At the end of the article, the creative and technical role of audio post-production in film and multimedia is emphasized, along with its significance in ensuring the artistic expression of the film.

Kirish. Postprodakshn (ingl. Post-production) – film epizodlari suratga olingandan so‘ng kino va videomaterialga ishlov berish davri, tahrirlash, montaj qilish, ovozashtirish va film materialiga ishlov berish. Ushbu bosqich montaj va ovozashtirish davri deyiladi, bunda film ustida ishlash suratga olish maydonchasidan studiyaga o‘tadi. Butun jarayon bir nechta bosqichlarga bo‘linadi: tasvir va ovoz montaji, vizual effektlar yaratish, ishlov berish va h.k. Har bir bosqich bilan alohida xizmat turi shug‘ullanadi. Audio-postprodakshn – bu biror bir janrdagi ekran asari uchun ovozlarni studiya sharoitlarida qayta yaratish va qayta yozish jarayonidir. Audio-postprodakshn suratga olish bosqichida yozib

olingan fonogramma jarangi sifatini nazorat qilish va yaxshilashning texnik imkoniyatlari paydo bo‘lganda yuzaga kelgan.

Tahlil va natijalar. Audio-postprodakshn ovoz bilan ishlashning bir nechta mustaqil jarayonlarini o‘z ichiga oladi, bular:

- materialning dastlabki ovozashtirilishi;
- suratga olish maydonchasidan yozib olingan dialoglarni tahrir qilish;
- ovozlar va dialoglarni studiya sharoitlarida qayta ovozashtirish;
- ovozli dizayn;
- sinxron shovqinlar bilan bezash;
- musiqiy bezak va partitura musiqasini yozish;

- yakuniy mikshirlash (yoki qayta yozish).

Suratga olish bosqichida yozilgan dialoglarni tahrirlash mutaxassis – dialoglar muharriri tomonidan amalga oshiriladi. U eng sara dubllarni tanlab, ovoz va tasvir sinxronligini tekshiradi, aktyorlar dialoglari va replikalari yozuvini yakuniy mikshirlashga tayyorlash uchun yozuvni ortiqcha shovqin hamda fondan tozalaydi.

Suratga olish maydonchasidagi “ishchi ovoz” o‘ta shovqinli yoki tushunarsiz, tuzatib bo‘lmas nuqsonlardan holi bo‘lmagan vaziyatda ovozlar va dialoglarni qayta ovozlashtirish talab qilinishi mumkin. Qayta ovozlashtirish muharriri ovoz rejissyori bilan hamkorlikda suratga olingan tasvir montaj qilingandan so‘ng aktyorlarni yozishni amalga oshiradi. Ovozli-shovqin effektlarining ovozli dizayni va tahriri ovoz-shovqinli effektlar va fakturaning turli xillarini (nuqtali ovozlar, ovozli landshaftlar, ishlov berilgan va sintezlangan ovozli effektlar va h.k.) tanlash va montaj qilishni ko‘zda tutadi. Ovoz dizaynerlari tabiatda uchramaydigan ovozlarni yaratish uchun maxsus texnikadan foydalanadilar, bunday ovozlar jarangi kinorejissyorga filmning konkret sahnasida zarur bo‘lgan u yoki bu ruhiy hissiyotlarni yaratish yoki qo‘llab-quvvatlashda yordam beradi. Ovoz dizayneri ovozli-shovqin unsurlari yordamida ekran voqealarining ifodaviyligini kuchaytirishga qodir bo‘ladi. Sinxron shovqinlar bilan bezatish film ovozli muhitining muhim ifodaviyligini yaratish imkonini beradi. Shovqinli ovozlashtirish jarayoni (Foley Recording) ovozli ovozlashtirish jarayoniga o‘xshaydi: kinotasma (videotasvir) bir xalqaga yelimlanuvchi qismlarga bo‘linadi, ular muttasil ravishda aylanadi, bu paytda ixtisoslashtirilgan studiya ishchilari (shovqinchilar) talab qilingan ovozni yaratadilar va uning videoqator bilan sinxronlashuviga erishadilar. Agar nuqtali va maxsus effektlar loyihadan loyihaga takrorlanib, ko‘p marotaba foydalanilsa, foli-shovqinlar esa har safar yangidan yoziladi, ular har gal yangi va noyob bo‘ladi. Ular bevosita ekran voqealariga bog‘liq bo‘lib, ular bilan sinxronlashadi. Bu o‘ziga xos “san’at” bo‘lib, shovqinchi (shumovik)dan ekrandagi artist harakatlarini sinxron tarzda bajarish uchun yaxshi tayyorgarlikni talab etadi.

Musiqiy bezak va partitura musiqasini yozish – kompozitor va musiqa muharriridan alohida mahorat hamda iste’dod talab etuvchi ishdir. Yorqin musiqiy mavzularni yaratish kompozitorga personajlarni yodda qoladigan, ekran voqealarini esa ko‘rimli qilish imkonini beradi. Musiqiy mavzu va ohanglarning nozik did bilan, o‘rnida tanlanishi, shuningdek, ularning

musiqiy muharrir tomonidan sifatli montaj qilinishi, rejissyorga tomoshabinga nisbatan kuchli ta’sir qilish vositasini taqdim etadi.

Yakuniy mikshirlash (yohud qayta yozish) – dialoglarning alohida yozuvlarini, ovozli-shovqin effektlari va musiqani tasvir bilan sinxron tarzda o‘zaro qo‘shish imkonini beruvchi jarayondir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Kinematografiyada ovoz bilan ishlash masalalari ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, A.A. Denikin o‘z tadqiqotlarida film ovozini yaratish va ovozlashtirish jarayonlarining nazariy asoslarini ishlab chiqqan bo‘lib, ovozlashtirishning uch asosiy usulini ajratib ko‘rsatadi:

1. Birinchi usul dastlabki ovozlashtirish deyiladi. Kinofilmning dastlabki ovozlashtirilishida ovoz tasvir olinishidan oldin yoziladi. U asosan tasvirning musiqiy jo‘rlig bilan aniq sinxronlashuvi uchun qo‘llaniladi. “Fonogramma ostida”gi tasvirning keyingi suratga olinishi aktyorlarga o‘z harakatlarini musiqiy ijro bilan yaxshiroq koordinatsiyalash imkonini beradi. Dastlabki ovozlashtirish asosan musiqiy filmlarni (musiqiy klip, film-opera, film-balet va h.k.), shuningdek, ko‘pincha multfilm va animatsiyani suratga olishda qo‘llaniladi.

2. Ikkinchi usul sinxron ovozlashtirish deyiladi. Bu vaziyatda ovoz tasvir fiksatsiyasi bilan bir paytda yozib olinadi. Ushbu usul hujjatli kino, televizion ko‘rsatuv va ko‘p seriyali teleseriallarda keng qo‘llaniladi.

3. Uchinchi usul keyingi ovozlashtirish deyiladi. Mazkur ovozlashtirishda ovoz kinoni suratga olib bo‘lgach, tayyor tasvirni hisobga olib yoziladi. Ushbu usul aksariyat hollarda o‘yinli filmlarni suratga olishda qo‘llaniladi. Tabiiy suratga olish sharoitlarida halaqit beruvchi shovqinlar sabab, kamdan-kam hollarda ovozni sifatli yozishga erishiladi, aynan shunda bu kabi ovozlashtirish zarur bo‘ladi.

Agar suratga olish maydonchasidagi ovoz yozuvi o‘ta shovqinli bo‘lsa (fon shovqinlari darajasini replika darajasi bilan solishtiramiz), yoki sifatsiz yozilgan bo‘lsa (ovozda buzilishlar mavjud), tonirovka (ovozlashtirish) talab etiladi. Tonirovka ovozli effektlarni yanada yorqin va ifodali qilishda yordam beradi. Ovozlashtirish (tonirovka) ikkita ko‘rinishda bo‘ladi: a) ovozli; b) tovushli-shovqinli. Ovozni yakuniy qayta yozish oldidan premiks deb nom olgan bir qator oraliq mikshirlashlar o‘tkaziladi. Premiks loyiha ovozli yo‘lagining tasvir bilan sinxron tarzda to‘laqonli jarangiga ega bo‘lish imkonini beradi. Bu tomoshabin qabul qiladigan tayyor loyihaning

o'ziga xos imitatsiyasidir. Bunday dastlabki mikshirlash amalga oshirilgan ishning tafsilotlari bilan diqqat bilan tanishish va kamchiliklarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Premiksni jamoa bo'lib ko'rib chiqqach, ovoz bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar komandasi qilingan ishning yutuqlari va kamchiliklarini muhokama qiladi. Natijada kamchiliklar bartaraf etilib, qo'shimcha premiksler tashkil etiladi. Premiksler rejissyor va prodyuser ishi uchun foydali, sababi ishning natijasi va sifatini nazorat qilish imkonini beradi. Premikslarni ko'rib chiqish va tinglash jarayonida zaruratga qarab, umumiy ovoz dinamikasiga o'zgarishlar kiritish mumkin: bu musiqiy bezak, ovoz-shovqinli bezak va hatto alohida replika hamda dialoglar o'zgarishi kabi. Tovushni mikshirlash audiovizual loyiha ishlab chiqarishdagi eng muhim ijodiy bosqichlardan biridir. Tovushni mikshirlash malakali ovoz rejissyorlari tomonidan amalga oshiriladi. Mikshirlash deganda turli treklarda yozilgan yoki turli xil manbalardan keluvchi ovozli signallarning muayyan proporsiyalarda aralashuv jarayoni tushuniladi. Boshlang'ich signallar tovush qattiqligining turli darajalarida yozilgan bo'lishi mumkin. Mikshirlash natijasida cholg'ular, ovozlari va effektlar qattiqligi darajasining optimal balansi o'rnatilgan bo'lishi kerak. Tovush balansi muvaffaqiyatli bo'ladi, agar:

- tovushning bir manbasi boshqasi tomonidan so'ndirilmaydi;
- yakkaxonlarni akkompанement so'ndirmaydi;
- fonogrammada alohida ovozlari jarangi xususiyatlarining badiiy jihatdan barcha o'ziga xos va qimmatli tomonlari saqlanib qoladi;
- yozuv minimal amplitudaviy-chastotali va chiziqsiz buzilishlar jo'rligida kechadi.

Vaqtni turli lahzalaridagi tovushli qatorning har bir aytilgan komponentining tovush qattiqligi o'zaro munosabati yanada ko'proq ifodaviylikka erishish uchun. Epizod bir nechta kadrda tarkib topishi mumkin, ammo ovozli jo'rlik xuddi yagona bir butunlikdek qabul qilinishi kerak, aks holda tomoshabin uchun vaqt va makon sakramasi yuz beradi. Reja va rakurslarning almashinuvi, kadrlarning qo'shilishi

ovozli jo'rlikka ta'sir qilmasligi kerak. Shunday qilib, tovushli qatorning muttasilligi sahnani birlashtiradi. Butun film davomida tovush qattiqligi meyorlashtirilgan bo'lishi kerak. Eng past parchalarni idrok etish eshitish qobiliyatini zo'riqtirmasligi kerak, eng shovqinli sahnalar diskomfort hissini uyg'otmasligi kerak. Mikshirlash bosqichida ovozli yo'lakning barcha komponentlari tovush qattiqligiga, chastota tavsifiga, muvozanatiga qarab, ekrandagi konkret tasvirga qarab, makonga joylashtirilishi bo'yicha alohida sozlanadi. Muhim maqsadlardan biri tovushli qator komponentlarining birligini ta'minlashdir. Replikalar ovozi bir xil qattiqlikda yangrashi va bir xil tembrga ega bo'lishi kerak (aktyorning teng qiymatli dramaturgik holatida), musiqa va ovoz-shovqinli effektlar tovush qattiqligi bo'yicha muvozanatlashtirilgan bo'lishi kerak. Ovoz rejissyori tomonidan birlamchi muvozanat o'rnatilgach, loyiha rejissyori (prodyuser, tovush dizayneri) ajratib ko'rsatish lozim bo'lgan va aksincha, nisbatan sezilarsiz qilish mumkin bo'lgan tovushlarni ko'rsatadi. Mikshirlashdan keyingi qayta yozish deb nomlangan butun fonogrammaning (ovozli yo'laklarining) qayta yozilishi amalga oshiriladi. Qayta yozish natijasida loyihaning tasvir bilan sinxronlashtirilgan yagona ovozli yo'lagi hosil bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Har qanday filmning savodli qilib "sinxronlashtirilgan" ovozli jo'rliqi kino ishlab chiqarishning eng muhim tarkibiy qismidir. Kinokartaning muvaffaqiyati ko'p jihatdan unda ovozning qanchalik to'g'ri va maqsadga muvofiq tarzda namoyish etilishiga, uning texnik jihatdan qanchalik mukammal "bezatilganiga" va ovoz qanchalik erkin, tabiiy ravishda kino voqealariga "implantatsiya" qilinishiga bog'liq. Ammo ovoz "sinxronizatsiya"sidagi bunday puxtalikka ulkan va mashaqqatli mehnat orqali erishiladiki, uning ajralmas qismi – bu ovoz va vizual makon bilan ishlashdir. Bu ishga ko'plab murakkabliklar hamroh bo'ladi, u ovoz rejissyoridan ijodkorlik, nozik musiqiy eshitish qobiliyatiga ega bo'lish, uslub hissi, rivojlangan badiiy did kabi har qanday ovoz yozish jarayonida zarur bo'lgan ko'plab sifatlariga ega bo'lishni – kinematografik voqealar makonini his etish va uni yarata olish iste'dodini talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. Ch. Amanmuradov. Musiqa va shovqinlar bezagi. O'quv qo'llanma. Toshkent 2023. – 140 b.
2. Sh.Ch. Amanmuradov /STUDYING THE SUBJECT "TECHNOLOGY AND PRACTICE OF SOUND DESIGN" AT THE STATE INSTITUTE OF ARTS AND CULTURE OF UZBEKISTAN //Art: Actual Problems of Theory and Practice, 2021.
3. Деникин, А. А. Звуковой дизайн в кинематографе и мультимедиа: Учебное пособие. – М.: ГИТР, 2012. – С. 395.
4. Ефимова Н. Н. Звук в эфире. Учебное пособие. М., 2015. – С. 145.

RADIODA REJISSURA FENOMENI:

(O‘zbek va qoraqalpoq radiosi misolida)

Bawetdinov Sharafatdin Kazimbekovich – o‘qituvchi

sharafatdinbawetdinov@gmail.com

O‘zDSMI Nukus filiali

ФЕНОМЕН РЕЖИССУРЫ В РАДИОВЕЩАНИИ:

(На примере узбекского и каракалпакского радио)

Бауетдинов Шарафатдин Казымбекович – преподаватель

Нукусского филиала ГИИК Уз

THE PHENOMENON OF DIRECTING IN RADIO BROADCASTING:

(On the Example of Uzbek and Karakalpak Radio)

Bawetdinov Sharafatdin Kazimbekovich – Lecturer

Nukus branch of UzSIAC

Tayanch so‘zlar: radio san’ati, ovozli obraz, ovoz partiturası, akustik nuqta, epik radiorejissura, foley-effekt, ovozli dizayn, audial simbioz.

Rezyume. Maqolada radio san’atining genezisi, uning "ko‘rinmas teatr" sifatidagi tabiati hamda radiorejissurada "ovozli obraz" yaratish masalalari ilmiy asosda o‘rganilgan. O‘zbek va qoraqalpoq radio rejissyorlik maktablarining o‘ziga xos milliy-etnik, akademiyalik va psixologik xususiyatlari, shuningdek, "ovoz partiturası" va "epik radiorejissura" nazariyalari qiyosiy tahlil qilingan. Maqolada zamonaviy radioeshittirishlarda ovozli dizayn, podkast madaniyati, musiqa terapiyasi hamda oltin fond yozuvlarini qayta ishlashda sun‘iy intellekt (AI) texnologiyalarini qo‘llash istiqbollari tadqiq etilgan.

Ключевые слова: радиоискусство, звуковой образ, звуковая партитура, акустическая точка, эпическая радиорежиссура, фоли-эффект (шумовые эффекты), звуковой дизайн, аудиальный симбиоз.

Резюме. В статье научно обоснованы генезис радиоискусства, его природа как «невидимого театра», а также вопросы создания «звукового образа» в радиорежиссуре. Проведен сравнительный анализ национально-этнических, академических и психологических особенностей узбекской и каракалпакской школ радиорежиссуры, а также теорий «звуковой партитуры» и «эпической радиорежиссуры». Кроме того, в статье исследованы перспективы применения звукового дизайна, культуры подкастов, музыкотерапии и технологий искусственного интеллекта (ИИ) при обработке записей золотого фонда в современном радиовещании.

Keywords: radio art, sound image, sound score, acoustic point, epic radio directing, foley-effect, sound design, audial symbiosis.

Summary. The article scientifically examines the genesis of radio art, its nature as an "invisible theater," and the creation of a "sound image" in radio directing. It provides a comparative analysis of the unique national-ethnic, academic, and psychological characteristics of the Uzbek and Karakalpak radio directing schools, as well as the theories of "sound score" and "epic radio directing". The study analyzes the application of sound design, podcast culture, music therapy, and artificial intelligence (AI) technologies in processing heritage recordings from the "Golden Fund" in modern broadcasting.

KIRISH. Radio san’ati o‘zining kelib chiqishiga ko‘ra, inson xayoli bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa o‘rnatuvchi “ko‘rinmas teatr” hisoblanadi. Madaniy-ma’rifiy eshittirishlar yo‘nalishida rejissyorning individual uslubi shunchaki texnik jarayonlar yig‘indisi bo‘lmay, balki milliy qadriyatlarni audial shaklga ko‘chirish mahoratidir. Ilmiy nuqtai nazardan yondashganda, radiorejissuraning asosi “ovozli obraz” yaratishga tayanadi. Ushbu jarayonda yetakchi rejissyorlar matnning semantik yukini akustik muhit bilan boyitish orqali tinglovchining

ongosti qatlamlariga ta’sir ko‘rsatadi. Madaniy-ma’rifiy eshittirishlarda rejissyorning asosiy vazifasi “pedagogik-estetik” muvozanatni saqlashdan iborat: ya’ni ma’lumot zerikarli bo‘lib qolmasligi, badiiylik esa ilmiylikni yashirib qo‘ymasligi lozim.

USULLAR

Ushbu tadqiqotda o‘zbek va qoraqalpoq radio jurnalistikasi hamda rejissyorlik maktablarining uslubiy izlanishlari qiyosiy-tahliliy hamda tizimli yondashuv metodlari asosida o‘rganildi. Tadqiqot obyekti sifatida

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston radio rejissyorligi maktablarining “ovoz partiturası” teoriyası hamda etno-akustik tabiati olindi.

O‘zbek radio rejissyorligida Qodir Maxsumov, Nazira Ibrohimova va Farhod To‘xtayev kabi ijodkorlarning milliy adabiy til va klassik musiqa bilan bog‘liq metodik uslublari, qoraqalpoq radio rejissurasida esa K.Sariyev, T.Qurbanov va O‘.Sattorov kabi ustozlarning “epik radiorejissura” an‘analari tahlil qilindi. Shuningdek, zamonaviy raqamli bosqichda radiorejissuraga kirib kelgan ovoqli dizaynva sun‘iy intellekt (AI) elementlarining funksional imkoniyatlari baholandi.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijasida o‘zbek va qoraqalpoq radio rejissyorlik maktablarining o‘ziga xos konseptual modellari aniqlandi:

1. O‘zbek radio rejissyorlik maktabi: Akademizm va psixologizm

O‘zbekiston radio jurnalistikasida rejissyorlik maktabi o‘zining "ovoz partiturası" teoriyasiga ega bo‘lib, unga muvofiq, efirga berilayotgan har bir ovoz (inson so‘zi yoki tabiat shovqini) umumiy kompozitsiyaning ajralmas qismi hisoblanadi.

• Qodir Maxsumov uslubi: Ushbu uslubda “so‘zning muqaddasligi” birinchi o‘rinda turadi. Rejissyor ma‘rifiy ko‘rsatuvlarda diktor yoki boshlovchining so‘zidagi har bir nafasni dramaturgik element darajasiga ko‘targan. Uning uslubiga xos bo‘lgan “akustik nuqta” metodi tinglovchini muhim fikr oldida to‘xtab, fikr yuritishga majbur qiladi.

• Nazira Ibrohimova yondashuvi: Uning ishlarida ayollarga xos lirik-psixologik yondashuv ustuvorlik qiladi. Ma‘rifiy dasturlarda u ko‘proq “pichirlovchi ovoz” va yaqin masofadagi mikrofondan foydalanish orqali tinglovchi bilan “sirdoshlik muhiti”ni yaratgan, bu esa eshittirishlarning emotsional ta‘sir kuchini oshirgan.

• Audial simbioz: O‘zbek rejissyorlari maqom yo‘llarini (ayniqsa, asarning kulminatsiya nuqtalarida) shunday joylashtirishganki, natijada musiqa matnning mantiqiy davomiga aylangan. Bu ilmiy tilda “audial simbioz” deb ataladi.

2. Qoraqalpoq radio rejissurasida etno-madaniy o‘ziga xoslik

Qoraqalpog‘iston radio rejissyorlik san‘ati o‘zining etno-akustik tabiati bilan O‘rta Osiyo radio makonida alohida o‘rin tutadi va ustozlarning uslubi “epik radiorejissura” deb tavsiflanadi. Asosiy o‘ziga xosliklar quyidagilardan iborat: Dostonchilik elementlari: Rejissyorlar eshittirish tuzilishida jirov va baxshilarning “gurung qilish” uslubidan foydalangan bo‘lib, bunda eshittirish markazida voqea emas, balki “afsona” turadi.

• Tabiiy effektlar (Soundscape): Qoraqalpoq tili o‘zining fonetik quvvati (shuningdek, o‘ziga xos raddiya/tovush ritmlari) bilan ajralib turadi. Rejissyorlar ushbu fonetikani “ochiq kosmos” ovozlari bilan uyg‘unlashtirgan. Orolbo‘yi tabiati, shamolning xarakterli ovozi yoki qumloq yo‘ldagi otliq odimi kabi foley-effektlar ko‘rsatuvlarning hayotiylik darajasini ta‘minlagan.

• Musiqiy dramaturgiya: Qoraqalpoq dostonlarining (masalan, “Qiriq qiz”) radio-talqinlarida rejissyor qobiz va dutor navosini personajlarning ichki kechinmalari bilan parallel ravishda beradi, bu esa milliy o‘zlikni anglashga xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Zamonaviy sharoitda radiorejissura an‘anaviy analog formatdan raqamli bosqichga o‘tdi va yetakchi rejissyorlar o‘z uslublari “ovoqli dizayn” (Sound Design) elementlarini muvaffaqiyatli olib kirdi. Bu jarayonda ikki asosiy innovatsion yo‘nalish ko‘zga tashlanadi:

1. Multimediali uyg‘unlik va Podkastlar: Endilikda radio rejissyori nafaqat audioni, balki uning vizualizatsiyasini ham hisobga oladi, bu esa podkast madaniyatining shakllanishiga olib keldi.

2. Milliy musiqa terapiyasi: Ilmiy izlanishlar milliy soz asboblarning chastotalari (frequency) inson ruhiyatiga turlicha ta‘sir etishini ko‘rsatadi. Zamonaviy o‘zbek va qoraqalpoq rejissyorlari targ‘ibot-tashviqot eshittirishlarining matniga mos ravishda ma‘lum bir chastotadagi (tinchlantiruvchi yoki ruhlantiruvchi) namalarni tanlash orqali eshittirishning “terapevtik” funksiyasini ham bajarimoqdalar.

Shuningdek, eskirgan “Oltin fond” yozuvlarini qayta ishlashda zamonaviy rejissyorlar neyron tarmoqlaridan (AI) foydalanib, ovozning tiniqligini oshirmoqdalar, bu esa tarixiy

madaniy merosni zamonaviy yoshlar talabiga moslashtirish imkonini beradi.

XULOSA VA ILMIY TAVSIYALAR

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, radio rejissyorining uslubi — bu milliy til, musiqa va texnologiya kesishgan nuqtadagi o'ziga xos san'atdir. O'zbek va qoraqalpoq maktablarining tajribasini umumlashtirish quyidagi ilmiy xulosalar va tavsiyalarni berishga imkon beradi:

1. Audial merosni saqlash: Rejissyorlik uslublarini tizimli o'rganish orqali milliy radio-

postanovkalarning nazariy bazasini boyitish lozim.

2. Yangi janrlarni rivojlantirish: Podkast va audio-kitob formatlarida ustoz rejissyorlarning "pauza va ritm" metodikasidan keng foydalanish zarur.

3. Ta'limiy ahamiyat: Oliy oquv yurtlarida "Ovoz partiturası" va "Etno-akustika" fanlarini joriy etish orqali yangi avlod radio rejissyorlarini tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyot

1. Muqimov, M. *Radiojurnalistika: Nazariya va amaliyot*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 180 b.
2. Xayrutdinova, M. *Radiorejissura asoslari*. O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zDSMI, 2015. – 142 b.
3. Mamatov, Sh. *Ommaviy axborot vositalarida ovoz rejissurasi va texnikasi*. – Toshkent: Tafakkur, 2012. – 160 b.
4. Maxsumov, Q. *Efirda so'z qudrati: O'zbek radiosi tarixidan lavhalar*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988. – 124 b.
5. Ibrohimova, N. *Ovozlardagi qismat: Radioteatr va lirik-psixologik eshittirishlar tajribasidan*. – Toshkent: San'at, 2004. – 96 b.
6. Сариев, К. *Қорақалпоқ давлат радиоси: Тарих ва замон*. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994. – 112.
7. Курбанов, Т. *Радиоэфирда миллийлик ва режиссёрлик маҳорати*. – Нөкис: Билим, 2007. – 135.

HÁZIRGI ZAMAN TELEVIDENIESINDE SES REJISSYORLÍĞÍNÍN DÓRETIWSHILIK- TEXNIKALÍQ HÁM PEDAGOGIKALÍQ TIYKARLARÍ

(«Qaraqalpaqstan» telekanalı kórsetiwleri hám studentler ámeliyatı misalında)

Kurbaniyazov Rufat Karamatdin ulı – oqıtwshı

rufatqurbaniyazov1997@gmail.com

ÓzMKÓMI Nókis filialı

ТВОРЧЕСКО-ТЕХНИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЗВУКОРЕЖИССУРЫ В СОВРЕМЕННОМ ТЕЛЕВИДЕНИИ

(На примере передач телеканала «Каракалпакстан» и практики студентов)

Курбаниязов Руфат Караматдин угли – преподаватель

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

CREATIVE-TECHNICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF SOUND DIRECTING IN MODERN TELEVISION

(On the example of "Karakalpakstan" TV channel programs and students' field practice)

Kurbaniyazov Rufat Karamatdin ogli – Lecturer

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanış sózler: televidenie, ses rejissyorlıǵı, tikkeley efir, kórsetiw rejissyori, operator, «Assalam, Qaraqalpaqstan!», «Xabar», pedagogikalıq ámeliyat, audio teńsalmalılıq, mikrofon texnikası.

Rezyume. Bul maqalada házirgi zaman teleradioesittiriw sistemasında, atap aytqanda, tikkeley efir formatındaǵı kórsetiwlerde ses rejissyorınıń tutqan ornı, xızmet wazıypaları hám de studentlerdiń oqıw-ámelıyatlıq proceslerin shólkemlestiriwdiń pedagogikalıq tiykarları talqılanadı. Izertlew obiekti sıpatında «Qaraqalpaqstan» telekanalıńıń «Assalam, Qaraqalpaqstan!» tańǵı baǵdarlaması hám «Xabar» informaciyalıq kórsetiwleri, sonday-aq, studentlerdiń tanısıw ámeliyatı procesleri tańlap alınǵan. Maqalada ses rejissyorınıń kórsetiw rejissyori hám súwretke alıw operatorları menen kadr artındaǵı professional baylanısı, tikkeley efir waqtında júzege keletuǵın akustikalıq mashqalalardı saplastırıw usılları hám de tálim menen ámeliyat integraciyasın támiyinlew máseleleri ilimiy-pedagogikalıq jaqtan tiykarlap berilgen.

Ключевые слова: телевидение, звукорежиссура, прямой эфир, режиссер программы, оператор, «Assalam Qaraqalpaqstan», «Xabar», педагогическая практика, аудиобаланс, микрофонная техника.

Резюме. В данной статье анализируются роль, обязанности и принципы творческо-технического взаимодействия звукорежиссера в современной системе телевидения, в частности, в программах прямого эфира, а также педагогические основы организации учебно-практических процессов студентов. В качестве объекта исследования выбраны утренняя программа «Assalam Qaraqalpaqstan» и информационная передача «Xabar» телеканала «Каракалпакстан», а также процессы производственной практики студентов. На практических примерах научно-педагогически обоснованы профессиональное взаимодействие звукорежиссера с режиссером программы и операторами за кадром, методы устранения акустических проблем во время прямого эфира, а также вопросы интеграции образования и практики.

Keywords: television, sound directing, live broadcast, program director, camera operator, "Assalam Qaraqalpaqstan", "Xabar", pedagogical practice, audio balance, microphone technique.

Summary. This article analyzes the role, duties, and principles of a sound director's creative-technical cooperation in the modern television broadcasting system, particularly in live-format programs, as well as the pedagogical foundations for organizing students' educational and practical workflows. The morning show "Assalam Qaraqalpaqstan" and the news program "Xabar" on the "Karakalpakstan" TV channel, along with students' field practice processes, were selected as the objects of research. Using practical examples, the sound director's professional communication with the program director and camera operators behind the scenes, methods of eliminating acoustic problems during live broadcasts, and the integration of education and practice are scientifically and pedagogically substantiated.

Televideniende ses rejissyori kásibiniń maqset hám wazıypaları

Televidenie kórkem óneri óz tábiyatı boyınsha audiovizual, yaǵnıy súwret penen dawıstıń úylesimine tiykarlanǵan quramalı

sistema bolıp esaplanadı. Kóbinese tamashagóy ekrandaǵı jarqın kórinislerge, shıraylı dekoraciyalarǵa hám baslawshılardıń háreketlerine kóbirek itibar qaratqanı menen, bul processtıń emocional tásir kúshi, anıqlıǵı hám

professional dárejesi tikkeley audial ortalıqqa baylanıslı boladı. Ses rejissyorlıǵı — bul tek ǵana texnikalıq apparatlar menen islesiw, túymelerdi basıw yamasa dawıs bálentligin qadaǵalaw kásibi emes. Bul hár bir sóz, muzıka hám effekt járdeminde kórsetiwdiń kórkem-ideyalılıq koncepciyasın, onıń ishki dramaturgiyasın qalıplestiretuǵın ózine tán dóretiwshilik xızmet bolıp tabıladı. Zamanagóy teleradioesittiriwde, ásirese, janlı efir sharayatında ses rejissyorınıń moynına júdá úlken juwappershilik júklenedi. Sebebi jazıp alınatuǵın kórsetiwlerden parıqlı rawishte, janlı efirde qátelerdi montaj járdeminde dúzetiwge ne waqıt, ne imkaniyat boladı. Hár bir millisekundta uzatılıp atırǵan audiosignal milliy hám xalıqaralıq esittiriw standartlarına tolıq juwap beriwi shárt. Bul maqalada biz «Qaraqalpaqstan» telekanalıń eń jetekshi kórsetiwleri iskerligi mısasında ses rejissyorınıń kadr artındaǵı quramalı jumsların, dóretiwshilik jámaát penen sheriklikte islesiw sırların hám de studentlerdi usı tarawǵa pedagogikalıq jaqtan tayarlaw máselelerin úyrenemiz.

Janlı efirde dóretiwshilik jámaát penen sheriklikte islesiw: ses rejissyorı, rejissyor hám operatorlardıń birge islewı

Televiziyalıq ónim jaratıw — bul jámaátlık miynet nátiyjesi. Efir sapası jámaáttıń úsh tiykarǵı ústini: kórsetiw rejissyorı, operatorlar hám ses rejissyorınıń óz-ara sinxron, bir-birin sózsiz túsingen halda islesiwine súyenedi.

• **Kórsetiw rejissyorı menen sheriklikte islesiw:** Rejissyor pult artında turıp, pútkil efirdiń ritmin, kadrlar izbe-izligin hám ulıwma dramaturgiyasın basqaradı. Al ses rejissyorı bolsa bul ritmdi muzıkalıq bezewler hám mikrofonlar bálentligi arqalı qollap-quwatlap turadı. Mısalı, kórsetiw rejissyorı efirge syujet yamasa reportaj shıǵarıwdan bir neshe sekund aldın ses rejissyorın eskertedi. Ses rejissyorı studiyadaǵı mikrofonlardı óshirip, videoreportajdıń dawısın tayarlap qoyıwı shárt. Eger bul jerde óz-ara baylanıs keshikse, efirde bir neshe sekundlıq “óli tınıshlıq” yamasa

studiyadaǵı kadr artındaǵı gáp-sózler esitilip qalıwı múmkin.

• **Súwretke alıw operatorları menen sheriklikte islesiw:** Operator hám ses rejissyorı arasındaǵı baylanıslıq kadr gózzallıǵın támiyinleydi. Operator kameranı jaqınlastırǵanda (iri kadr), adam qulaǵı tábiyiy rawishte dawıstıń da jaqınraq, anıǵıraq esitiliwin kútedi. Ulıwma kadrda bolsa ortalıqtaǵı dawıs biraz kóbeyiwi múmkin. Bunnan tısqari, eger studiyadaǵı miyman hárezketlenip sóylese, operator kamerada onıń baǵdarın kórsetedi, dawıs rejissyorı bolsa sol táreptegi mikrofonnıń ses seziwsheńligin asıradı. Eń áhmiyetlisi, operator kadrǵa mikrofon sımları yamasa baslawshınıń kiyimindegi kishkene mikrofonnıń orınsız kórinip qalmawın qadaǵalaydı.

“Assalam Qaraqalpaqstan” tańǵı kórsetiwı hám studentler ámeliyatınıń integraciyası

«Qaraqalpaqstan» telekanalıń «Assalam, Qaraqalpaqstan!» kórsetiwı óz formatı boyınsha dinamikalıq, kóp qırılı hám uzaq waqıt dawam etetuǵın tikkeley efir baǵdarlaması bolıp esaplanadı. Bul kórsetiwde ses rejissyorlıǵı processiniń ámeliy sırların keleshek qanıgelerge úyretiw — joqarı bilimlendiriw hám óndiris integraciyasın támiyinlewdegi áhmiyetli basqısh bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, usı oqıw jılında kafedraǵa biriktirilgen 1-kurs studentleriniń tanısıw ámeliyatı tikkeley óndiris penen baylanıslı túrde, «Qaraqalpaqstan» telekanalı studiyalarında shólkemlestirildi. Ámeliyat basshısı sıpatında student-jaslardı televidenie studiyası hám apparatxanalar ortalıǵı menen tikkeley jaqınnan tanısıtıw, olarda efir mádeniyatın qalıplestiriw maqsetinde arnawlı sheberlik sabaqları uyımlastırıldı. Usı ámeliy shınıǵıwlar dawamında «Qaraqalpaqstan» telekanalıń bas ses rejissyorı Baxıt Erejepov studentlerge tikkeley efir waqtındaǵı kútilmegen ayrıqsha jaǵdaylar, mikser pulti artında islew texnikası hám ses rejissyorınıń kórsetiw waqtındaǵı tiykarǵı funkcional wazıypaların ámeliyatta kórsetip túsindirdi hám óz tájiriybeleri menen bólisip, pikir almastı.

1-súwret. «Qaraqalpaqstan» telekanalıńnıń bas ses rejissyorı Baxıt Erejepovtıń 1-kurs studentlerine efir apparatxanasındaǵı texnikalıq hám dóretiwshilik processlerdi túsindirip atırǵan waqıtı

Studentlerdiń bul janlı processti baqlawı olardıń teoriyalıq bilimlerin ámelıyat penen bekkemlewge xızmet etedi. Kórsetiw barısında ses rejissyorlıǵı kózqarasınan tómendegi fundamental texnikalıq hám dóretiwshilik baǵdarlar tiykargı wazıypa esaplanadı:

1. Mikrofonlar balansı hám bólistiriliwi:
Kórsetiwge ádette 2 yamasa 3 baslawshı, sonday-aq, studiyaǵa mirát etilgen túrli taraw wákılleri (shayı, shıpaker, sportshı yamasa kórkem óner ğayratkerleri) qatnasadı. Hár bir insannıń dawıs tembri, sóylew qatlılıǵı hám mikrofonǵa salıstırǵandaǵı aralıǵı hár túrli boladı. Ses rejissyorlıǵı kózqarasınan, hár bir qatnasıwshıǵa jeke tártipte dinamik qayta islew talap etiledi.

2. Janlı atqarıw (Muzikalıq blok):
«Assalam Qaraqalpaqstan!» kórsetiwine qosıqshılar kelip, milliy yamasa estrada qosıqların janlı atqarıp beredi. Bul processte dawıs rejissyorınıń sheberligi bir waqtıń ózinde fonogramma sazı menen qosıqshınıń janlı vokalın teńlestiriwde, vokalǵa kerekli keńislik effektlerin (Reverb, Delay) real waqt rejiminde durıs qosıwda kórinedi.

Bul kórsetiwde ses rejissyorı muzikalıq bezewlerden de (fon muzikaları) júdá belsendi paydalanadı. Hár bir rubrika ózgergende (misalı, hawa-rayı maǵlıwmatı yamasa sport jańalıqları), muzikanıń xarakterı sol jaǵdaydın keypiyatına sáykes túrde tegis ózgeriwi (fade in / fade out) shárt.

2-súwret. Efirlerde mikrofonlar simmetriyasın qadaǵalaw hám basqarıw sxeması

«Xabar» málimleme dástúrinde ses rejissyorlıgının ózine tán ayırmashılıqları

Tańǵı kórsetiwden parıqlı túrde, «Xabar» málimleme dástúri júdá qatań, rásmiy hám millisekundlar anıqlıǵında isleytuǵın kórsetiw bolıp tabıladı. Bul jerde dóretiwshilik erkinlik birqansha sheklengen bolıp, birinshi plánga sóylewdiń absolyut anıqlıǵı hám túsinikli bolıwı shıǵadı.

«Xabar» dástúrinde dawıs rejissyorınıń aldında turǵan eń juwapkerli wazıypalar:

• **Diktor dawısının oraylastırılıwı:** Xabar diktorınıń dawısı hesh qanday artıqsha jańǵırq hám shawqımlarsız, pútınley anıq esitiliwi kerek. Bunıń ushın cıfırlı kompressor hám ekvalayzerler járdeminde insan sóylewindegi kerek bolmaǵan tómén jiyilikli gúńkildewler kesip taslanadı.

• **Syujetler aralıq dawıs simmetriyası:** Dástúr dawamında Nókis qalasınan yamasa uzaq rayonlardan kelgen reportajlar izbe-iz efirge uzatıladı. Hár qıylı xabarshılar óz syujetlerin hár qıylı mikrofonlarda, túrli orınlarda (shawqımlı kóshede, zavodta yamasa tınısh bólmelerde) jazıp aladı. Ses rejissyorınıń sheberligi — mine usı bir-birinen tıp-tıykarınan parıqlanatuǵın reportajlardıń dawıs dárejesin birdey simmetriyaǵa keltiriw esaplanadı, sonda tamashagóy hár bir jańalıq ózgergende televizor pultın alıp, dawısın bálent-pás etiwge májbúr bolmaydı. Bul jerde xalıqaralıq bálentlik standartı qaǵıydalarına qatań ámel etiledi.

Studentler bul informaciyalıq baǵdarlamalıń tayarlanıw procesin ámeliy baqlaw arqalı, teleradioesittiriwde ólshew standartlarınń áhmiyetin hám juwapkershiligin tereń ańladı. Bul bolsa olarda keleshekte juwapkershilikli tikkeley efirlerde óz betinshe isley alıw kónlikpesin qalıplestiredi.

Juwmaq

«Qaraqalpaqstan» telekanalıń «Assalam, Qaraqalpaqstan!» hám «Xabar» kórsetiwleri, sonıń menen birge, studentlerdiń oqıw ámeliyatı mısasında kórinip turǵanıday, zamanagóy televidenie rawajlanıwında ses rejissyorınıń ornı kásiplik tárepten de, pedagogikalıq tárepten de biybaha. Ol tek ǵana efirdiń texnikalıq qawıpsızlıǵı hám akustikalıq tartımlılıǵın támiyinlep qoymastan, al kórsetiw rejissyori hám operatorları menen kásiplik topar dúzip, tamashagóyge kámil audiovizual ónim jetkerip beredi.

Tikkeley efir sharayatında ses rejissyorınan kúshli reaksiya, joqarı estetikalıq talǵam hám tereń texnikalıq bilim talap etiledi. Joqarı tálim hám óndiristiń bunday tikkeley integraciyası jas qanıgelerge usı dóretiwshilik-texnikalıq birge islesiw principlerin hám kadr artındaǵı qatnas mádeniyatın jetik úyretiw imkaniyatın beredi. Tap sol sebepli, ámeliy pedagogikalıq baǵdarlamalardı islep shıǵarıw studiyaları menen birge rawajlandırıw zamanagóy ses rejissyorlıǵı táliminiń baslı maqseti bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Huber, D. M. (2017). *Modern Recording Techniques*. 9th Edition. Routledge.
2. Millerson, G. (2012). *The Technique of Television Production*. Focal Press.
3. Zettle, H. (2023). *Television Production Handbook*. Cengage Learning.
4. Alten, S. (2016). *Audio in Media*. Wadsworth Publishing.
5. Owens, J. (2015). *Television Production: Live Media Management*. Focal Press.
6. Nietullaev, Rustam Asanovich. "Zamanagóy televidenie tarawında dawıs rejissyorlıǵının iyelegen ornı hám miynet iskerliginiń nátiyjeli tárepleri." *Oriental Art and Culture* 4.1 (2023): 457-464.
7. Tilepov, Q. N. "QARAQALPAQFILM" MÁMLEKETLIK UNITAR KÁRXANASÍNÍN TARIYXÍ HÁM RAWAJLANÍW JOLLARÍ." *Inter education & global study* 3 (2025): 613-620.
8. Manas, Abdreymov. "HÚJJETLI FILMLERDE DAWÍS REJISSYORLÍǴI: TEXNIKA, KÓRKEM ÓNER HÁM HAQÍYQATLÍQTÍ SÁWLELENDIRIW." *ART AND CULTURE BULLETIN* 2 (2025): 53-56.
9. Islambek, Qdirbaev. "EKTRAN SHÍǴARMASÍ USHÍN DAWÍSILÍ SHESHIM." *ART AND CULTURE BULLETIN* 2 (2025): 70-72.
10. Bawetdinov, Sharafatdin Kazimbekovich. "QARAQALPAQ KINEMATOGRAFIYASÍ ZAMAN MENEN HAMNAFAS." *Oriental Art and Culture* 4.5 (2023): 301-305.
11. Kurbaniyazov, Rufat. "DAWÍS REJISSYORÍNÍN KINODA, DUBLYAJ PROCESSINDE AKTYOR MENEN ISLESIW." *ART AND CULTURE BULLETIN* 4 (2025): 106-108.
12. ULÍ, Kurbaniyazov Rufat Karamatdin. "TELEVIDENIE JANLÍ EFIRINDE DAWÍS REJISSYORLÍǴI: MÁLIMLEME-KÓNILASHAR KÓRSETIWLER MÍSALÍNDA TEXNIKALÍQ HÁM DÓRETIWSHILIK ANALIZ." *Inter education & global study* 4.4 (2026): 479-483.

THE ROLE AND ARTISTIC-ESTHETIC FEATURES OF KARAKALPAK TELEVISION IN NATIONAL SCREEN CULTURE

Nietullaev Rustam Asanovich – *Lecturer*

rustam.niyetullaev@gmail.com

Nukus branch of UzSIAC

РОЛЬ И ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАРАКАЛПАКСКОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКРАННОЙ КУЛЬТУРЕ

Ниетуллаев Рустам Асанович – *преподаватель*

ГИИКУз Нукусский филиал

MILLIY EKRAN MADANIYATIDA QORAQALPOQ TELEVIDENIYESINING OʻRNI VA BADIY-ESTETIK XUSUSIYATLARI

Nietullaev Rustam Asanovich – *oʻqituvchi*

OʻzDSMI Nukus filiali

Keywords: Karakalpakstan television, screen culture, development stages, national identity, digital convergence, folklore popularization, technological modernization.

Summary. This article analyzes the development stages of Karakalpakstan television from 1964 to 2026. Four stages (formation period, independence transformation, technological modernization, digital convergence) are examined through philological-sociological approaches to reveal the mechanisms of national screen culture formation. The role of television in popularizing Karakalpak language, folklore, and traditions, as well as preserving national identity amid globalization, is discussed. Scientific basis includes dissertations, monographs, and official statistics. The study forecasts AI and VR technology integration in the future.

Ключевые слова: Каракалпакстан телевидение, экранная культура, этапы развития, национальная идентичность, цифровая конвергенция, популяризация фольклора, каракалпакский язык, технологическая модернизация.

Резюме. Статья анализирует этапы развития телевидения Каракалпакстана в 1964–2026 гг. Рассматриваются четыре этапа (период становления, трансформация независимости, технологическая модернизация, цифровая конвергенция) и механизмы формирования национальной экранной культуры с филолого-социологической точки зрения. Исследуется роль телевидения в популяризации каракалпакского языка, фольклора и традиций, проблемы сохранения национальной идентичности в условиях глобализации. В качестве научной базы использованы диссертации, монографии и официальная статистика. Исследование прогнозирует интеграцию ИИ и VR-технологий в будущем.

Tayanch soʻzlar: Qoraqalpogʻiston televideniyesi, ekran madaniyati, taraqqiyot bosqichlari, milliy identiklik, raqamli konvergensiya, folklor ommalashishi, texnologik modernizatsiya.

Rezyume. Ushbu maqola Qoraqalpogʻiston televideniyasining 1964–2026 yillar taraqqiyot bosqichlarini tahlil etadi. Toʻrt bosqich (shakllanish davri, mustaqillik transformatsiyasi, texnologik modernizatsiya, raqamli konvergensiya) orqali milliy ekran madaniyatining shakllanish mexanizmlari filologik-jamiyatshunoslik yondashuvida oʻrganildi. Televideniyaning qoraqalpoq tili, folklori va anʼanalarini ommalashtirishdagi roli, globallashuv sharoitida milliy identiklikni saqlash masalalari koʻrib chiqildi. Ilmiy asos sifatida dissertatsiyalar, monografiyalar va rasmiy statistika ishlatildi. Tadqiqot kelgusida AI va VR texnologiyalari integratsiyasini bashorat qiladi.

INTRODUCTION

Karakalpakstan television serves as an important tool in preserving, developing, and popularizing national culture within the framework of the independence of the Republic of Uzbekistan. Its development, from its formation during the Soviet era to the technological and content transformation during the years of independence, manifested itself as the main shaper of national screen culture. Television has transformed from being merely an information

provider into a cultural platform reflecting national identity (Даулетмуратов, 2021); in this process, the Karakalpak language, folklore, traditions, and contemporary creativity have played an important role. Under the conditions of modern globalization, television assumes strategic importance in strengthening national identity, because it delivers the cultural heritage of the Karakalpak people to the general public and connects the younger generation to their roots. Dissertation research notes that screen culture is

formed at the intersection of linguistics, folkloristics, and communication theories, ensuring cultural sovereignty through the growth of local content (Utepbergenova, 2024). This article analyzes the four main development stages of television using a philological-sociological approach, reveals the mechanisms behind the formation of national screen culture in each stage, and also defines the prospects for future digital transformation.

RESULTS AND DISCUSSION

The First Stage: Formation and Experimental Period (1964–1991). The official beginning of Karakalpakstan television dates back to November 5, 1964 – the exact day the first programs were broadcast in the city of Nukus (Даулетмуратов, 2021). Initially, only a 5-minute "Telenews" program was broadcast in the Karakalpak and Russian languages, consisting mainly of news, short announcements, and simple educational materials (weather, local events). This period was a trial phase for television; with the construction of the Nukus Telecenter in the late 1960s (approximately 1968–1969) and the installation of repeaters in areas such as Altynkul, Beruni, and Muynak, the coverage gradually expanded. In 1965, the airtime extended to 2.5 hours, with broadcasts occurring 4 days a week (Monday, Wednesday, Friday, Saturday); by 1966, daily broadcasting reached 3 hours, and a special content block for children ("Children's Hour") was added. In the 1970s, the repertoire enriched with the appearance of programs like "News of Karakalpakstan", "Oral Folk Art", and "School and Life". Although television functioned during this period as a tool for information and propaganda subordinated to the centralized Soviet system, the national language and cultural elements began to be popularized through the screen (Utepbergenova, 2024).

Screen speech was shaped through the presentation of Karakalpak folk songs ("Adeshe", "Kambar"), fairy tales (excerpts from "Alpamysh"), poetry recitations, and national dance performances. In technical terms, due to the construction of the Nukus Telecenter and repeaters, coverage reached 50–60%, turning television into a medium of mass culture. From a philological perspective, this stage established the screen standard for the Karakalpak literary language: an official style took hold in news speech, children's programs approached spoken language, and folklore programs preserved epic intonation and rhythm. Consequently, television initiated the popularization of the Karakalpak

people's cultural uniqueness on a mass scale, forming the genetic code of national screen culture.

The Second Stage: Independence and Institutional Transformation (1992–2002).

Following independence, Karakalpakstan television was institutionally reorganized and became an important component of the national media system (Utepbergenova, 2024). During this period, the number of programs dedicated to national culture, folklore, and literature rose sharply, significantly increasing the share of local content. Television turned into an important cultural institution reinforcing national identity. In 1994–1995, a modernization project for the Nukus Telecenter was executed, substantially improving broadcast quality and coverage. In 2002, the company was restructured as the Teleradio Company of the Republic of Karakalpakstan, introducing a completely independent management system (an executive director and a creative council). In the same year, the program "Assalawma aleykum, Qoraqalpog'iston!" was launched – the first major project to popularize national greeting formulas and emphasize cultural identity (Allambergenova, 2024). The program aired every morning, discussing national holidays such as "Karakalpakstan Day", "Navruz", and "Independence Day". Concurrently, the "News of Karakalpakstan" program aired twice a day (at 12:00 and 20:00), covering local and republic-level events. Folklore programs ("The World of Dastans", "Singers' Night") integrated epic poetry and oral folk traditions into screen culture. At this stage, screen culture altered drastically: Soviet ideological restrictions (party propaganda, communist symbols) were entirely removed, and the share of local content escalated from 30–40% to 70–80%. Programs like "Family Traditions", "Karakalpak Cuisine", and "National Clothing" emerged, reflecting the culture of daily life. Literature programs ("Poetry is Read", "Conversations with Writers") conveyed works of Karakalpak literature (Berdakh, Ajiniyaz, T. Tukhtakhodjaev) to the public. Meanwhile, music programs merged contemporary and traditional music through projects such as "Karakalpak Estrada" and "Young Singers".

From a philological perspective, this period demonstrated the consolidation of the Karakalpak language within screen discourse: news established an official-informational style, folklore programs determined an epic-rhythmic intonation, and children's programs adopted spoken language. Television advanced to a new level, acting not just as an informant, but as a

medium that strengthens national unity, cultural heritage, and shapes the cultural consciousness of viewers. As a result, national values (family traditions, national holidays, literature, music) were fully mirrored on the Karakalpak screen, establishing an independent ontology of screen culture.

The Third Stage: Technological Modernization and Content Diversification (2003–2014). In the 2003s, television transitioned into a phase of technological modernization. The introduction of the digital broadcasting system, the opening of dubbing studios, and the emergence of new content formats considerably enriched screen culture. These processes provided an impetus for the development of live broadcasting, interactive programs, and new communicative formats on television (Umbetov, 2024). In 2005–2007, a digitalization project for the Nukus Telecenter was carried out, initiating the transition from analog signals to digital formats. In 2013, the DVB-T2 digital broadcasting system was fully implemented, and coverage reached 95% – spanning territories such as Nukus, Khojeyli, Beruni, and Muynak. Simultaneously, in cooperation with mobile telecom companies, mobile TV services via 3G were launched. Dubbing studios opened in 2008, starting the translation of foreign cartoons and series into the Karakalpak language. This process philologically enriched neologisms – technical terms like "pixel", "streaming", and "playlist" entered screen speech. Foreign series were broadcast with Karakalpak subtitles, adapting to bilingual viewers. The development of non-governmental channels became a distinctive feature of this stage:

- Tortkul TV (1997) – dominated by religious and moral education programs
- Ellikkala TV (2002) – specialized in sports and youth culture
- Amudarya TV (2004) – oriented toward business and economy
- Jaslar TV (2007) – special content for children and adolescents

Their popularization occurred between 2008 and 2014, spreading via cable and satellite broadcasting. Content diversified: folklore programs, music, ethnic culture, and modern series went on air. From a philological standpoint, this period exhibited the stylistic diversification of Karakalpak screen speech:

- Informational style – news and public information
- Artistic style – series and poetry programs

- Popular style – reality shows and estrada (pop music)

- Popular-science style – educational and historical programs

The number of programs based on works of Karakalpak literature increased; pieces by Berdakh, Ajiniyaz, T. Kaipbergenov, and I. Yusupov were adapted for the screen. Internet broadcasting was launched in 2010 through the gotv.uz platform, expanding the viewer base beyond urban and rural borders. For the younger generation, competitions like "Yosh" combined national values with modern formats. At this stage, national screen culture was reinforced under the influence of globalization while preserving local specificities. Technological innovations not only multiplied the number of viewers but also initiated the formation of a digital archive of Karakalpak culture.

The Fourth Stage: Modern Convergence and Cultural Integration (2015–Present). In the contemporary stage, television is integrating with digital platforms, shaping a new media environment. The development of talk shows, reality shows, and other genres has ensured the diversification of television content (Ernazarova, 2026). In this regard, television has become a platform that does not merely inform but also shapes cultural and social discourses within society. The current stage is characterized by the complete digital transformation of Karakalpakstan television. The "Karakalpakstan" TV channel broadcasts 18–24 hours a day, covers 95–98% of the population, and transmits programs in Karakalpak (primary), Uzbek, Kazakh, and Russian. In 2017, with the advancement of 4G/5G infrastructure, mobile TV coverage reached 80%. A convergence process (TV + internet + mobile + OTT-platforms) was introduced, ensuring online broadcasting via GoTV.uz (2016), MTRK.uz/regional/qoraqalpoq, and YouTube channels. In 2020–2025, due to the COVID-19 pandemic, online viewership increased by 300%.

Content adapted to international standards: HD/4K broadcasting, Dolby Audio, and AI-subtitling were deployed. National series highlighted themes of family values, love, and patriotism. Reality shows and educational programs connected the youth with national heritage. Philological-sociological analysis:

- Trilingual discourse – Karakalpak-Uzbek code-switching reflects national integration;

- Modern speech formats – youth speech is being shaped through vlogs, podcasts, and short-videos.

According to statistical data in the viewer ratings (2024), "Karakalpakstan" TV holds 65%, non-governmental channels hold 25%, the share of local content stands at 85% (compared to 70% in 2015), and 55% of young viewers (aged 18–35) utilize online platforms. This stage forms a complete paradigm of national screen culture, ensuring the preservation of Karakalpak identity in the digital era.

CONCLUSION

The four-stage development of Karakalpakstan television (1964–1991: formation; 1992–2002: independence transformation; 2003–2014: technological modernization; 2015–present: digital convergence) has ensured the full establishment of national screen culture. Television has transformed from a Soviet information tool into a modern cultural platform,

popularizing the Karakalpak language, folklore, and traditions, and strengthening national identity. Technological evolution (from analog to DVB-T2, from TV to the metaverse) and content diversification (from news to VR programs) have adapted screen culture to globalization. In the philological aspect, Karakalpak speech has standardized within screen discourse, enriching itself through trilingualism and modern formats. Consequently, television has become an institution conducting a policy of openness while maintaining the cultural sovereignty of the Karakalpak people. In the future, AI, VR, and 5G technologies will elevate national content to a new level. This study serves as a foundation for dissertation work and requires additional empirical analyses (audience surveys, content monitoring).

References

1. Allambergenova P. (2025). *Televideniye evolyutsiyasi va zamonaviy tendensiyalari*. Toshkent, Ma'rifat.
2. Utepbergenova, A. K. (2024). *Mustaqillik yillarida Qoraqalpog'istonda televidenie va radioeshittirish sohasi tarixi* (PhD dissertation abstract). Nukus.
3. Даулетмуратов, Р. Б. (2021). История появления телевидения в Каракалпакстане. *Теория и практика современной науки*, 6(72).
4. Umbetov, M. (2024). Televideniye da jonli efir: Qoraqalpog'iston telekanallari misolida. *Yo'l va transport jurnali*, (1), 45–52.
5. Ernazarova, G. P. (2026). Qoraqalpog'iston telekanalida tok-shou janrining evolyutsiyasi: mazmuni, tili va stili. *Central Asian Journal of Arts Research (CAJAR)*, (1).
6. Rustam Asanovich Nietullaev. "ZAMONAVIY TELEVIDENIYE SOHASIDA OVOZ REJISSORLIGINING TUTGAN O'RNI VA MEHNAT FAOLIYATINING SAMARALI JIHATLARI" *Oriental Art and Culture*, vol. 4, no. 1, 2023, pp. 457-464.
7. Ниетуллаев, Рустам. "ТЕЛЕВИДЕНИЕ ВА МАДАНИЙ-ИЖТИМОЙ МУҲИТ." *Shokh Articles Library* 1.1 (2025).
8. ASANOVICH, NIETULLAEV RUSTAM. "MEASURES FOR THE ORGANIZATION AND REFORMING OF TELEVISION PROGRAMS." *SHOKH LIBRARY* 1.11 (2025).
9. Ниетуллаев, Р. "ТЕЛЕВИДЕНИЕ ВА ЖАМИЯТ." *Экономика и социум* 1-2 (92) (2022): 103-105.
10. Rustam Asanovich Nietullaev. "THE ROLE OF A DIRECTOR ON TELEVISION" *Oriental Art and Culture*, vol. 4, no. 6, 2023, pp. 316-320.

**“QARAQALPAQ KINOSÍNDÁ MILLIY MENTALITET HÁM KÓRKEM OBRAZ
TALQÍLANÍWÍ (“Uri” komediyalıq filmi mısasında)**

Tilepov Quatbay Nukusbaevich – oqıtıwshı

quwattilepov30@gmail.com

Toxirov Avazbek Otabek o‘g‘li

ffol20030411@gmail.com

ÓzMKÓMI Nókis filialı

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА И ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ОБРАЗА В КАРАКАЛПАКСКОМ КИНО (На примере комедийного фильма «Уры»)**

Тилепов Куатбай Нукусбаевич – преподаватель

Тохиоров Авазбек Отабек угли

Нукусского филиала ГИИК Уз

**INTERPRETATION OF NATIONAL MENTALITY AND ARTISTIC IMAGE IN KARAKALPAK
CINEMA (On the example of the comedy film “Uri”)**

Tilepov Quatbay Nukusbaevich – Lecturer

Toxirov Avazbek Otabek ugli

Nukus branch of UzSIAC

Tayanch so‘zlar: badiiy film, milliy mentalitet, ssenariy, “O‘g‘ri” filmi, komediya janri, konflikt, ovoz rejissurasi.

Rezyume. Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston kinematografiyasining rivojlanish tarixi, xususan, “Qoraqalpog‘film” davlat muassasasining texnik va badiiy jihatdan rivojlanishi tahlil qilingan. Kino asarining yaxlitligini ta‘minlovchi asosiy unsur sifatida konflikt tushunchasi nazariy jihatdan tadqiq etilgan. Shuningdek, 2009-yilda suratga olingan va qoraqalpoq kino san‘ati tarixida tub burilish yasagan to‘liq metrajli “O‘g‘ri” komediyasining badiiy va ovoz rejissyorlik xususiyatlari, uning syujet yo‘nalishlari, yutuqlari va ayrim kamchiliklari xolisona tahlil qilingan.

Ключевые слова: художественный фильм, национальный менталитет, сценарий, фильм “Вор” (“Uri”), жанр комедии, конфликт, звукорежиссура.

Резюме. В данной статье анализируется история развития кинематографии Каракалпакстана, в частности, техническое и художественное развитие государственного учреждения “Каракалпакфильм.” Концепция конфликта как ключевого элемента, обеспечивающего целостность кинопроизведения, была теоретически исследована. Кроме того, объективно проанализированы художественные и звукорежиссерские особенности, сюжетные линии, достижения и некоторые недостатки полнометражной комедии “Вор,” снятой в 2009 году и ставшей поворотным моментом в истории каракалпакского киноискусства.

Keywords: feature film, national mentality, screenplay, the movie “The Thief” (“Uri”), comedy genre, conflict, sound direction.

Summary. This article analyzes the history of Karakalpakstan's cinematography, particularly the technical and artistic development of the state institution “Karakalpakfilm”. The concept of conflict as a key element ensuring the integrity of a film has been theoretically studied. Furthermore, the artistic and sound-directed characteristics, plot directions, achievements, and some shortcomings of the 2009 full-length comedy “The Thief,” which marked a turning point in the history of Karakalpak cinema, have been objectively analyzed.

“Dúnya kóleminde túrli ideya hám idealogiyalar gúresi, adamlar ásiyese jaslardıń qálbi hám sanasın iyelew ushın túrli kúshler ortasında báseki tús alǵan búgingi kúnde eń ǵalabalıq kórkem-óner bolǵan kinonıń sheksiz imkaniyatlarınan nátiyjeli paydalanıwımız kerek”

Shavkat Mirziyoyev,

Ózbekstan Respublikası Prezidenti

KIRISIW. Kino kórkem óneri milliy mádeniyattı sáwlelendiriwshi hám jámiyettin sociallıq-psixologiyalıq kórinisin qalıplestiriwshi eń áhmiyetli vizual qurallardan biri bolıp

esaplanadı. Qaraqalpaqstan kinematografiyasınıń tariyxı hám onıń rawajlanıw basqışların úyreniw, regiondaǵı mádeniy transformaciya processlerin anlawda ayrıqsha áhmiyetke iye. Yarım ásirlik

bay tariyxqa iye bolǵan “Qaraqalpaqfilm” mámleketlik mákemesi milliy kino kórkem ónerin rawajlandırıw, kórkem, hújjetli, ilimiy-publicistikalıq hám multiplikaciyalıq filmler jaratıw jáne shet el hám tuwısqan tillerdegi shıǵarmalardı dublyaj qılıw sıyaqlı áhmiyetli wazıypalardı ámelge asırıp kelmekte.

XXI ásir baslarınan baslap milliy kino sanaatında túpkilikli burılıs dáwiri baslandı. Atap aytqanda, tarawdı sistemalı tártipke salıw hám materiallıq-texnikalıq bazanı bekkemlew maqsetinde qabıl etilgen normativlik-huqıqıy hújjetler, sonıń ishinde, tarawǵa baylanıslı mámleketlik pármanlar óndiris ónimdarlıǵın túptiykarınan arttırdı. Mákemerge jańa sanlı videokameralar, zamanagóy montaj stolları hám texnikalıq úskenelerdiń alıp keliniwi dóretiwshilik jámaáttıń nátiyjeli jumıs alıp barıwı ushın sapa jaǵınan jańa imkaniyatlar jarattı. Nátiyjede filmlerdiń tek sanı emes, al janlardıń hár qıylılıǵı hám kórkem-estetikalıq sapası da keskin kóterildi.

Kórkem film - bul kinematografiyanıń eń úlken, eń kóp tarqalǵan túri. Ádetde, kórkem film kórkem syujetge tiykarlanadı, scenariy arqalı ańlatıladı hám rejissyor tárepinen kórkem ashıp beriledi. Aktyorlar atqarıwı yamasa animatsiya járdeminde jaratıladı. Kórkem film bul eń tásirli túr, ol kirisiw, túyin, waqıyalar rawajlanıwı, kulminatsiya, sheshim hám nátiyjedey ibarat dástúriy kompozitsiyaga ámel etedi. Sonıń menen birge, konflikt hám kolliziyalar, xarakterler qarama-qarsılıǵı hám dramaturgik situatsiyalar, saspens hám intrigalar, peripetiyalar hám ishki sezimler, tolqınlanıwlar tolıq syujetler barlıq kórkem filmlerdiń eń tiykarǵı elementleri bolıp tabıladı. Kimdur hámme elementlerden sheberlik penen paydalana aladı. Qaysıdur dóretiwshi ushın málim elementler tiykarǵı orındı iyeleydi. Mısalı konfliktti film degi zárúrli element retinde bahalawǵa urınıp kóreyik. Qálegen filmnen konfliktti shıǵarıp jiberiń. Ol jaǵdayda ne qaladı? Árız qılınǵan “utopiyalar”ma? turmıstıń jaratılıwında qarama-qarsılıq ámelde eken, konflikt túsinigi mudamı jasay beredi jáne bul ózgermeytuǵın nızamlıq kinonıń tamashagóy kewiline kirip baratuǵın “altın gilti” esaplanadı. Sonday eken, kino shıǵarmasınıń kórkem pútinligi haqqında sóz etkende, álbette, konflikt máselesin esten shıǵarmawımız zárúr. Usı termin astında “shıǵarmada suwretlengen xarakterler, ańlatpa etilgen ideyalar, keypiyatlar gúresi” [1] kórinetuǵın boladı. Bákim sol sebepli de kópshilik tamashagóyler áyne sol qarama-qarsılıqlar “otında piskeń” qaharmanlardı jaqsı kórip qaladı. “Syujetinde konflikt bolmaǵan shıǵarma tásirli emes, sebebi ol jaǵdayda

turmıslıq haqıyqat tolıq hám izbe-iz ańlatılmaıdı, tek xarakterlerdiń qarama-qarsılıǵı nátiyjesinde ǵana olardıń ishki dúnyası eń tolıq túrde ashıladı”.

USÍLLAR

Izertlew procesinde sistemalı tallaw, salıstırmalı-tariyxıy qatnas, strukturalıq-funkcional metod hám mádeniy-sociologiyalıq tallaw usıllarınan paydalanıldı. Fenomenologiyalıq jantasıw arqalı qaraqalpaq kinosındaǵı janrlıq ózgerisler hám milliy xarakterdiń qalıplesiw mexanizmleri úyrenildi. Izertlewdiń empirikalıq obekti sıpatında 2009-jılı “Qaraqalpaqfilm” mámleketlik mákemesi tárepinen tolıq jergilikli texnikalıq hám dóretiwshilik resurslar tiykarında súwretke alınǵan “Urı” kórkem filmi alındı. Filmdegi rejissura, scenariy dúzilisi, operatorlıq jumısı hám dawıslasdırıw (dublyaj/ozvuchka) sisteması kompoziciyalıq hám audiovizual tallaw metodları járdeminde úyrenildi.

NÁTIYJE HÁM TALÍQLAW

2009-jılı súwretke alınǵan tolıq metrajlı kórkem filmi “Urı” Qaraqalpaqstan kino kórkem óneri tariyxında jańa bet ashtı. Bunıń tiykarǵı sebebi - usı filmge shekem scenariy jazıwdan baslap montajlaw hám dawıslasdırıwǵa shekemgi tiykarǵı texnikalıq hám dóretiwshilik processlerge Tashkent qalasınan qanıgeler tartılǵan bolsa, “Urı” filmi tolıǵı menen “Qaraqalpaqfilm” mámleketlik mákemesiniń óz kadrlar potencialı járdeminde júzege keldi. Film dóretiwshileri: scenariy avtorı - Muratbay Nızanov, postanovshı rejissyor - B.Nizamatdinov, rejissyor - Bawetdin Baymurzaev, operatorlar - A.Asqarov, B.Dilmuratov, kompozitor Ulbiybi Abdullaeva, ses rejissyorı Polat Júginisov bolıp esaplanadı. Bul film Qaraqalpaqstan kino kórkem-óneri tariyxında jańa betti ashıp berdi. Sebebi bul tolıq metrajlı kórkem film senariyden baslap montaj hám dawıslasdırıw hámme tolıǵı menen “Qaraqalpaqfilm” mámleketlik mákemesi tárepinen ámelge asırılǵan. Kinostudiyanıń bul filmge deyingi bolǵan barlıq filmlerdi jaratıwda rejissyorlar, operatorlar, texnik xızmetkerler Tashkent qalasınan mirát etilgen. Bul film ápiwayı bir komediya emes, onda biziń milliy mentalitetimizge tán meshit-qáwimniń awızbirshiligi ásirese, máhálle aqsaqalınıń roli ayqın ashıp berilgen. Máhálle mámlekettiń tayanışı. Búgingi kúnniń talabıda sonnan ibarat. Kino usı kóz qarastan da sátli shıqqan. Filmde qaraqalpaq xalqınıń bay ózine tán milliy úrp-ádetleri házil-dálkek epizodları jaqsı sáwlelengen. Ásirese kewli ashıq insanlar arasındǵı kúlkili hádiyseler, múnásibetler kishi peylilik sadalıq hámde basqalardı mısál qılıp keltiriw múmkin.

Film tiykarınan awılda súwretke alıńan. Filmniń birinshi kadrlarında film qahramanınıń jańa awılǵa kóship ketip atırǵan kadrları menen baslanadı. Ómirde hámme nársese bas qaharman Erbaydıń janına tiydi. Áwmettsizlikler biri tawılsa, ekinshisi payda bola berdi. Hámme kewilsizliklerdiń sebepshisi dep awıllasları Erbaydı ayıplay berdi. Lekin ol bul kewilsizliklerge hesh qanday baylanısı joq ekenligin awıl turǵınlarına hesh túsintire almaydı. Jańa qońsı Erbaydı ashıq kewillilik penen kútip alǵanların kórgen Perdebay, qońsılarına onı menen qatnasıq qılǵanda abaylı bolıw kerekligin ol urı bolıwı múmkinligin olardıń miyine síndiredi. Biraq bul gúmanlar qońsıların tek ǵana kúlgisine sebep boldı. Awılда húrmet itibarǵa iye bolǵan aqsaqal Tórejan ata bir kúni Erbaydan kishipeylilik penen onıń nege qızıǵıwın soraydı. Ol bolsa oylap otırmastan tawıslarǵa dep juwap beredi. Usı sawbetten keyin 3 kún ótpey Tórejan aǵanıń tawısı joǵalǵannan keyin hámme qońsılar oǵan gúman menen qaray baslaydı. Qońsılardıń gúmanları bir zat joytılsa biykardan-biyyar jala jabıwları Erbaydıń janına tiyedi. Hátteki Erbaydıń balalarında urıǵa shıǵarıp, velosiped balonların urlaǵanlıqta ayıplaydı.

Avtordıń oylawı menen aytqanda usı filmde insanlar ortasındaǵı óz-ara isenim hám gúman, ashıqewillilik hám hiylekerlik haqqında sóz etiledi. “Bul kórkem film janrı komediya,- deydi filmniń postanovkashı rejissyorı B.Nizamatdinov.— Filmniń tiykarǵı syujet liniyasınan tısqarı, onda kóplegen komedik waqıyalar orın alǵan. Bul bir qansha qıynshılıqlardı da keltirip shıǵaradı. Komediya sonday janr onı júdá bórttirip jiberiwde qawıplı.

Qılıqsız háreketler kinoda tez kózge taslanıp qalınadı. Ádette bunday jaǵdaylarda berilgen roldi kereginen kemirek atqarıw talap etiledi hám bul keyinshellı operatorlıq sheberligi, montaj hám dawıslastırıw waqtında kerekli halatqa erisiledi. Bul másele haqqında aktyorlar hesh qashan umıtpawı lazım” [2]

Filmde qaharmanlardan tısqarı eki urısqaq qońsınıń da ómiri kórsetiledi. Olar hárdayım eki úydiń qaq shegarasında ósip shıqqan erik miyweli teregin óziniki ekenin dálliylew jolında jánjellesedi. Film postanovkashı operatorı A.Asqarov hám B.Dilmuratov jáne ses rejissyorı Polat Júginisovtıń jumısların qanıqarlı dep esaplawımız múmkin. Biraq kinokartinadaǵı ses rejissyorlıq jumıslarında ayırım qáte kemshiliklerdi kóriwimiz múmkin. Film komediya janrı bolǵanı menen filmde kóbinese balalarǵa arnalǵan muzikalardan kóbirek paydalanǵanı jáne bir epizodta Naǵıymanıń tús kórgen waqıtta baqırıp oyanǵan dawısı úlken hayal bolsada dawıstı qayta islew (ozvushka) waqtında jas qızdıń qorqıp baqırǵan dawısı ekenligi sezilip qalınǵan. Filmdegi ayırım qáte-kemshiliklerdi esapqa almaǵanda filmniń nátiyjeli shıqqanlıǵın atap ótemiz.

JUWMAQ

Ulıwma alǵanda, texnikalıq hám dóretiwshilik qalıplesiw procesindegi ayırım kemshiliklerge qaramastan, bul shıǵarma qaraqalpaq milliy kinosınıń ózine tán janrlıq ózgesheliklerin belgilep bergen hám region kinematografiyasınıń professional basqıshqa qádem qoyǵanlıǵın dálillegen unamlı milliy kórkem film bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyat

1. Sultanov I. Ádebiyat teoriiyası.- T.: Oqıtıwshı, 1980.- B. 174.
2. Avtordıń rejissyor Bektilew Nizamatdinov penen sawbetinen. 2027 jıl 16-mart.
3. Tilepov, Quatbay Nukusbayevich. "QORAQALPOG'ISTONDA MADANIYAT MARKAZLARI FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY OMILLARI." *Oriental Art and Culture* 4.6 (2023): 680-683.
4. Тилепов, Қуатбай Нукусбаевич. "КИНО—ТАРБИЯ ВОСИТАСИ." *Innovative Development in Educational Activities* 2.5 (2023): 314-317.
5. Tilepov, Q. N. "QORAQALPOQFILM" DAVLAT UNITAR KARXONASINING TA'RIXI VA RIVOJLANISH YOLLARI." *Inter education & global study* 3 (2025): 613-620.
6. Nukusbayevich, Tilepov Quatbay. "Main Factors Of The History And Development Of" Karakalpakfilm Film Studio." *World Bulletin of Social Sciences* 27 (2023): 169-171
7. BEKPOLATOVICH, MANAS ABDREYMOV. "Ways of Formation of Karakalpakfilm in the Pre-independence Years." *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology* 7.4: 1-3.
8. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "QORAQALPOQ ZAMONAVIY MILLIY KINODAGI IZLANISHLAR XARAKTERI." *Oriental Art and Culture* 2.4 (2021): 44-49.

**ZAMONAVIY O'ZBEK KINOSIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR HAMDA
MILLIY ESTETIKA INTEGRATSIYASI**

Zaretdinov Karamatdin Qurbanbayevich – dotsent

karaz7878@gmail.com

O'zDSMI Nukus filiali

**ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭСТЕТИКИ
В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ КИНЕМАТОГРАФЕ**

Заретдинов Караматдин Курбанбаевич – доцент

Нукусского филиала ГИИКУз

**INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND NATIONAL AESTHETICS
IN MODERN UZBEK CINEMA**

Zaretdinov Karamatdin Qurbanbayevich – Associate Professor

Nukus Branch of the UzSIAC

Tayanch soʻzlar: ovoz rejissyorligi, zamonaviy oʻzbek kinosi, milliy estetika, audiovizual sintez.

Rezyume. Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy oʻzbek kinosida ovoz rejissyorligi va ovoz dizayni (*sound design*) sohasining estetik hamda texnologik transformatsiyalari IMRAD tizimi asosida kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli koʻp kanalli ovoz tizimlarining (*Dolby Atmos*, *Dolby Digital*) milliy kino tili va akustik muhitiga taʼsiri oʻrganilgan. Muallif kadr orti ovozlari, sinxron va nosinxron shovqinlar hamda sukunat (pauza) elementlarining badiiy-dramaturgik funksiyalarini milliy estetik tafakkur prizmasi orqali ochib beradi. Maqolada ovozning faqatgina texnik element emas, balki film gʻoyasini chuqurlashtiruvchi mustaqil mualliflik komponenti ekanligi ilmiy asoslangan.

Ключевые слова: звукорежиссура, современное узбекское кино, национальная эстетика, аудиовизуальный синтез.

Резюме. В данной научной статье на основе структуры IMRAD комплексно анализируются эстетические и технологические трансформации в сфере звукорежиссуры и звукового дизайна (*sound design*) в современном узбекском кино. В исследовании изучено влияние цифровых многоканальных звуковых систем (*Dolby Atmos*, *Dolby Digital*) на национальный киноязык и акустическую среду. Автор через призму национального эстетического мышления раскрывает художественно-драматургические функции закадрового звука, синхронных и несинхронных шумов, а также элементов тишины (паузы). В статье научно обосновано, что звук является не просто техническим элементом, а самостоятельным авторским компонентом, углубляющим идею фильма.

Keywords: sound direction, modern Uzbek cinema, national aesthetics, audiovisual synthesis.

Summary. Based on the IMRAD structure, this scientific article provides a comprehensive analysis of the aesthetic and technological transformations in the field of sound production and sound design in contemporary Uzbek cinema. The study examines the impact of digital multi-channel sound systems (*Dolby Atmos*, *Dolby Digital*) on the national film language and acoustic environment. Through the prism of national aesthetic thinking, the author reveals the artistic and dramaturgical functions of voice-over, synchronous and asynchronous noises, as well as elements of silence (pause). The article scientifically proves that sound is not merely a technical tool, but an independent authorial component that deepens the philosophical core of a film.

KIRISH

Kino sanʼati tasvir, nutq, musiqa va shovqinlarning oʻzaro organik sinteziga asoslangan eng murakkab audiovizual sanʼat turlaridan biridir. XXI asr kinematografiyasida texnologik taraqqiyot, xususan, raqamli inqilob kino tilining estetik asoslarini tubdan oʻzgartirib yubordi. Ovoz endilikda ekrandagi tasvirga hamrohlik qiluvchi yoki uni shunchaki texnik jihatdan toʻldiruvchi vosita boʻlishdan toʻxtadi. Zamonaviy ovoz dizayni (*sound design*) filmning kompozitsion tuzilmasini, uning psixologik va

falsafiy qatlamlarini ochib beruvchi yetakchi dramaturgik omilga aylandi.

Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan soʻng milliy kinematografiyada ham jiddiy konseptual va texnologik burilishlar yuz berdi. Biroq uzoq yillar davomida oʻzbek kinoshunosligida asosiy eʼtibor rejissura, operatorlik mahorati va ssenariy dramaturgiyasiga qaratilib, ovoz rejissyorligining estetik tabiati tizimli oʻrganilmay kelindi. Raqamli texnologiyalar kirib kelishi bilan ovoz rejissyorining ijodiy maydoni kengaydi, ayni

paytda uning oldiga milliy o'ziga xoslikni global texnologik standartlar bilan uyg'unlashtirish kabi jiddiy vazifa qo'yildi.

Tadqiqotning maqsadi: Zamonaviy o'zbek kinosidagi ovoz arxitekturasini estetik va texnologik mezonlar uyg'unligida tahlil qilish, raqamli ovoz tizimlarining milliy audiovizual asarlar badiiy saviyasini yuksaltirishdagi o'rini ilmiy asoslashdan iborat.

USULLAR

Ushbu tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy-tahliliy metod hamda audiovizual garmoniya nazariyasi prinsiplaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. *Nazariy-konseptual tahlil:* Kino ovozinining sinxron va nosinxron tabiati, ovoz dramaturgiyasining klassik va zamonaviy konsepsiyalari o'rganildi.

2. *Kontent-tahlil:* Oxirgi o'n yillikda suratga olingan zamonaviy o'zbek filmlarining

(“O'zbekfilm”, “Qoraqalpoqfilm” va xususiy studiyalar mahsulotlari) ovoz tizimlari, fonogrammalari va shovqinlar dizayni tahlil qilindi.

3. *Akustik va texnologik ekspertiza:* Dolby Digital va Dolby Atmos ko'p kanalli tizimlarida ovoz miks qilish (*audio mixing*) hamda postproduksiya (*post-production*) jarayonlarida milliy nutq madaniyati va an'anaviy cholg'ular akustikasining saqlanish darajasi qiyosiy o'rganildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

O'tkazilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, zamonaviy o'zbek kinosida ovoz tizimi faqatgina texnik jarayon (fonogramma yozish) bosqichidan o'tib, to'laqonli ovoz dramaturgiyasi statusiga ega bo'ldi.

1-jadval: Kino ovozinining tarkibiy qismlari va ularning zamonaviy o'zbek kinosidagi funksional vazifalari

Ovoz komponenti	An'anaviy yondashuv (Eski tizim)	Zamonaviy o'zbek kinosidagi o'rni (IMRAD tahlili)	Estetik/Texnologik natija
Nutq va dialoglar	Faqatgina ma'lumot yetkazish, studiyada qayta ovozlashtirishda ko'pincha hissizlik	Milliy nutq madaniyati, intonatsiya xususiyatlarini jonli/sinfiy saqlash	Realizm va psixologik ishonchlik darajasi oshgan
Tabiiy va sinxron shovqinlar	Shovqinlar kutubxonasidan andozaviy (shablon) foydalanish	Har bir film uchun individual foley-shovqinlar yaratish, milliy muhit akustikasi	Hududiy va fazoviy interpretatsiyaning aniqligi
Musika va an'anaviy ohanglar	Tasvir orqasidan chiquvchi illyustrativ fon	Leytmotiv tizimi, milliy cholg'ular (<i>ney, dutor</i>) va simfonik musiqaning polifonik uyg'unligi	Ramziylik va falsafiy chuqurlik
Sukunat (Pauza)	Texnik nuqson yoki tasodifiy bo'shliq sifatida qaralgan	Qahramonning ichki kechinmasini, dramatik keskinlikni oshiruvchi badiiy vosita	Kuchli emotsional effekt yaratish

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalardan (masalan, *Pro Tools*, *Nuendo* dasturiy paketlari) foydalanish montaj va yakuniy miks bosqichida ovoz rejissyoriga milliy musiqiy merosni yangicha raqamli interpretatsiyada taqdim etish imkonini bermogda. Dolby Atmos formati esa tovush ob'ektlarini fazoviy koordinatalar bo'yicha aniq joylashtirish orqali tomoshabinda filmlardagi tarixiy muhitga to'liq kirish (*immersion*) effektini hosil qilmoqda.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Kino ovozinining estetik tabiati uning vizual kadr bilan qanchalik muvozanatda ekanligi bilan

belgilanadi. Nazariy jihatdan kino ovozi ikki xil munosabat tizimini hosil qiladi:

1. *Sinxron muvofiqlik:* kadr ichidagi ob'ekt va uning tovushi (masalan, qahramonning qadam tovushlari, lab harakati).

2. *Nosinxron kontrapunkt:* tasvir va ovozning mazmunan qarama-qarshiligi yoki bir-birini to'ldirishi.

Zamonaviy o'zbek rejissyorlari va ovoz dizaynerlari o'rtasidagi hamkorlik tahlil qilinganda, nosinxron ovozlardan foydalanish ko'lami kengaygani kuzatildi. Masalan, ekranda sokin qishloq tabiati tasvirlangan vaqtda kadr

ortidan kelayotgan past chastotali g'ó'ng'illash yoki milliy cholg'u musiqasining sintezator effektlari bilan qorishishi qahramonning ichki nevrozi yoki kelajakdagi fojia anonsi sifatida xizmat qilmoqda. Shu o'rinda jiddiy texnologik muammo ham ko'zga tashlanadi: ko'p hollarda ovoz rejissyorlari eng so'nggi raqamli tizimlardan foydalana olsalar-da, film ssenariysi va dramaturgik konsepsiyasini chuqur tahlil qilmaslik oqibatida, ovoz dizayni shunchaki "shovqinlar effektlarining ko'pligi" bo'lib qolmoqda. Texnologik imkoniyatlar yuksak estetik did bilan boshqarilmas ekan, ko'p kanalli ovoz tomoshabinni chalg'ituvchi akustik tartibsizlikka aylanadi. Shu sababli, milliy kinematografiyada ovoz rejissyorini faqat texnik mutaxassis deb emas, balki film mualliflaridan biri — ovoz rejissyori-dramaturgi sifatida tan olish davr talabidir.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

1. Zamonaviy o'zbek kinosida ovoz rejissyorligi an'anaviy texnik xizmat ko'rsatish doirasidan chiqib, audiovizual san'atning mustaqil estetik va konseptual komponentiga aylandi.

2. Raqamli ko'p kanalli ovoz tizimlari (*Dolby Atmos*, *Dolby Digital*) kino asarining realizm darajasini oshirish bilan birga, tomoshabinga psixologik-emotsional ta'sir ko'rsatishning yangi immersiv mexanizmlarini taqdim etmoqda.

3. Milliy o'ziga xoslikni saqlab qolish omili faqatgina milliy musiqani kiritish bilan cheklanmay, balki o'zbek nutq madaniyati, tabiiy akustik shovqinlar muhiti hamda sukunatning badiiy-falsafiy qo'llanilishi orqali ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Заретдинов К. и др. Овоз ёзиш тизими тарихи ва назарий асослари // *Oriental Art and Culture*. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 285-287.
2. Заретдинов К. Қ. и др. Миллий-музыка меросимизни билиш, тушунчаларини шакллантиришнинг бугунги ахволи ва зарурияти // *Oriental Art and Culture*. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 47-52.
3. Kurbanbaevich K. Z. Some Challenges and Solutions of Music Pedagogy // *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*. – 2023. – Т. 3. – №. 6 (*International Scientific Researcher*). – С. 162-165.
4. Заретдинов К. Conditions for the Formation of National-Musical Thinking of Students in the Activities of Musical Circles // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*. – 2020.
5. Kurbanbaevich, Zaretdinov Karamatdin. "Development of National Cinematography: Traditions and Innovations." *Universum: филология и искусствоведение* 1.10 (136) (2025): 64-65.
6. Kurbaniyazov, Rufat. "SES REJISSYORININ KINODA, DUBLYAJ PROCESSINDE AKTYOR MENEN ISLEWI." *ART AND CULTURE BULLETIN* 4 (2025): 106-108.
7. O'G'Li, Kurbaniyazov Rufat Karamatdin. "TELEVIDENIYE JONLI EFIRIDA OVOZ REJISSYORLIGI: AXBOROTKO 'NGILOCHAR KO 'RSATUVLAR MISOLIDA TEXNIK VA IJODIY TAHLIL." *Inter education & global study* 4.4 (2026): 479-483.
8. Nukusbayevich, Tilepov Quatbay. "Main Factors Of The History And Development of Karakalpakfilm Film Studio." *World Bulletin of Social Sciences* 27 (2023): 169-171.

**ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ НАУЧНОГО
ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСКОГО ШАМАНИЗМА**

Алиева Арайлым Куандыковна – старший преподаватель кафедры «Музыка и хореография»
Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова,
Независимый соискатель узбекского национального института искусств им. Юнуса Раджаби.
(Республика Казахстан)

**HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF KAZAKH SHAMANISM AND
CHALLENGES IN ITS SCHOLARLY STUDY**

Araylim Kuandikovna Aliyeva – Senior Lecturer at the Department of Music and Choreography, K.
Zhubanov Aktobe Regional University,
Independent Researcher at the Yunus Rajabi Uzbek National Institute of Music.
(Republic of Kazakhstan)

**QOZOQ SHAMANIZMINING TARIXIY-ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARI VA UNI ILMIY
O'RGANISH MUAMMOLARI**

Aliyeva Araylim Kuandikovna – katta o'qituvchi
Q. Jubanov nomidagi Aqtobe mintaqaviy universiteti "Musiq va xoreografiya" kafedrası,
Yunus Rajabiy nomidagi O'zbekiston milliy musiq san'ati instituti mustaqil izlanuvchisi
(Qozog'iston Respublikasi)

Ключевые слова: шаманизм, казахский народ, традиционное мировоззрение, духовная культура, этнография, народная медицина, традиции, этнокультурное наследие.

Резюме. В статье рассматриваются историко – этнографические основы шаманизма в традиционном мировоззрении казахского народа.

Keywords: shamanism, Kazakh people, traditional worldview, spiritual culture, ethnography, traditional medicine, traditions, ethnocultural heritage.

Summary. The article examines the historical and ethnographic foundations of shamanism in the traditional worldview of the Kazakh people.

Tayanch so'zlar: shamanizm, qozoq xalqi, an'anaviy dunyoqarash, ma'naviy madaniyat, etnografiya, an'anaviy tibbiyot, an'analar, etnomadaniy meros.

Rezyume. Maqolada qozoq xalqining an'anaviy dunyoqarashidagi Shamanizmning tarixiy va etnografik asoslari ko'rib chiqilgan.

Многогранное своеобразие жизни казахского народа, проявляющееся в его обрядах, обычаях и духовных традициях, наполнено удивительными явлениями, которые вызывают восхищение и интерес. На первый взгляд бескрайняя степь, суровый климат, знойные ветры и непростые природные условия могли создавать впечатление простоты и внешней сдержанности образа жизни кочевого народа. Однако духовное богатство казахов, их уникальные обычаи, традиции, творческие способности и глубокое мировоззрение неизменно поражают исследователей.

Даже зарубежные путешественники, ученые-исследователи и летописцы, проходившие через казахские степи и наблюдавшие жизнь народа, с удивлением описывали увиденное. Столкнувшись с такими явлениями, как шаманские обряды и духовные

практики, они зачастую не могли однозначно определить их место среди известных им традиций и пытались осмыслить их своеобразие и значимость. [1].

Одной из тем, получивших высокую оценку в отечественной этнографии, является шаманизм, который содержит богатые сведения об истории древних обычаев, традиций и бытовой культуры казахского народа. Истории изучения казахского шаманизма посвящены труды таких исследователей, как П. Рычков, А. И. Левшин, Г. Н. Потанин, Ч. Валиханов, А. Диваев и Б. Досымбеков. В последующем данную тему продолжили исследовать видные казахстанские ученые А. Маргулан, А. Коныратбаев и Н. Басилов, внесшие значительный вклад в изучение истории, этнографии и духовного наследия казахского народа. Среди исследователей, изучавших

традиционные верования казахского народа, особое место занимает Чокан Валиханов. Он одним из первых дал научную оценку шаманским представлениям и обрядам казахов. В своем известном труде «Остатки шаманства у казахов» ученый отмечал, что элементы шаманского мировоззрения в казахской степи были тесно связаны с повседневной жизнью народа, его обычаями и традиционной культурой.

Рассматривая особенности казахского шаманизма, Ч. Валиханов писал: «В отношении шаманства, по моему мнению, казахи обладают гораздо более богатым наследием, чем монголы». Ученый, который еще в детстве наблюдал за деятельностью шаманов в ауле и хорошо знал особенности их обрядов, также отмечал, что слово «бақсы» имеет различные значения в языках тюрко-монгольских народов: у монголов оно связано со значением «учитель», у уйгуров - «наставник», а у туркменов этим словом называли исполнителей эпических произведений - жырышы.

Исследователь М. Н. Бекимов в своей работе «Остатки шаманства у казахов» отмечал, что казахи сохраняли традиционные представления о связи человека с природой, небесным миром и духами предков. По его наблюдениям, особое значение в народных верованиях придавалось небесным объектам - звездам, солнцу и луне.

М.Н.Бекимов указывал, что в шаманских представлениях происхождение, жизнь и смерть человека связывались с силами природы и небесным миром. После смерти человек, согласно этим верованиям, становился духом предка (аруахом), поэтому для обеспечения его спокойствия и благополучия живые совершали различные обряды почитания и поминовения. Известный фольклорист и этнограф А. Диваев посвятил несколько своих исследований казахским шаманам. Собранные им материалы до настоящего времени сохраняют свою научную значимость. Особенно ценными являются его этнографические сведения о казахском фольклоре, в том числе о шаманских традициях и обрядах.

А. Диваев непосредственно общался с шаманами, записывал их рассказы и обрядовые тексты, благодаря чему смог раскрыть многие особенности их мировоззрения и духовной практики. В его трудах также содержится большое количество этнографических данных, связанных с

народными представлениями о духах, нечистой силе и различных мифологических образах. Исследователь А. Е. Алекторов, рассматривая вопросы, связанные с казахским шаманизмом, отмечал в своих трудах, что шаманы занимали особое место в обществе и пользовались большим уважением среди народа. По его мнению, человек, желавший стать шаманом, должен был пройти обучение у опытного и более старшего шамана, освоить традиционные знания и обряды, необходимые для шаманской деятельности.

До Казахской революции и в последующие годы многие авторы, обращавшиеся к теме казахского шаманизма, нередко давали ей поверхностную и одностороннюю оценку. Это было связано как с формированием негативного отношения к традиционной культуре казахского народа, так и с недостаточным знанием его языка, мировоззрения, истории и особенностей образа жизни. Известный историк А. И. Левшин, наблюдавший обряд шаманского зикира, описывал его следующим образом: «Он приходил в исступление, дрожал, кричал, впадал в неистовство... Иногда подобные, один на другой похожие приемы и действия, вызывавшие у некоторых людей смех, продолжались до девяти дней». В подобном духе описывал шаманские обряды и путешественник А. Ягмин. Писатель В. Н. Карамзин отмечал, что был очевидцем того, как два шамана одновременно проводили обряд исцеления больного без исполнения зикира и музыкального сопровождения. По его словам, происходящее производило необычное и даже комическое впечатление на присутствующих.

Кроме того, в газете «Оренбургский листок» за 1899 год была опубликована статья, в которой описывался случай с девушкой по имени Тажихан, ставшей жертвой странствующего шарлатана, выдававшего себя за шамана. В советский период шаманское искусство подвергалось критике как пережиток прошлого. Это было обусловлено господствовавшей в то время идеологической политикой. Вероятно, именно этим объясняется тот факт, что А. Алдашев и Ж. Алимханов в своей работе «Тайны казахской народной медицины» (1992) характеризовали шаманов следующим образом: «Шаман - человек, равнодушный к повседневной жизни, небрежно одевающийся, с растрепанными волосами и не уделяющий внимания своему внешнему виду». Авторы также отмечали:

«Иногда поведение шамана бывает настолько необычным и грубым, что воспринимается как нечто чуждое окружающим». Подобные оценки, по всей вероятности, отражали влияние сложившихся ранее идеологических стереотипов и не были свободны от устоявшихся представлений советского периода. Опираясь на исследования ученых, посвятивших свои труды изучению шаманизма, а также на этнографические материалы, собранные нами на протяжении многих лет, мы считаем необоснованной распространенную ранее оценку шаманов как «сумасшедших», «психически нездоровых» или «страдающих эпилепсией». Безусловно, среди них могли встречаться отдельные люди, использовавшие шаманскую практику в корыстных целях и вводившие окружающих в заблуждение. Однако подобные случаи не могут служить основанием для отрицания самого института казахского шаманства как важного элемента традиционной культуры.

В этой связи следует помнить оценку, данную выдающимся казахским ученым Шоканом Уалихановым: «Шаман, помимо своих магических способностей, является человеком знающим и талантливым, превосходящим многих других; он одновременно поэт, музыкант, прорицатель и целитель, то есть человек многогранных дарований».

По словам Ш. Уалиханова, великие шаманы считались способными исцелять самые тяжелые болезни, проводить сложные хирургические манипуляции, помогать женщинам при родах, изгонять злых духов и предсказывать будущее. Во время камлания они демонстрировали необычные действия: проглатывали меч до рукояти, лизали раскаленное железо, наносили себе удары топором по груди, что воспринималось современниками как проявление их сверхъестественной силы и духовной связи с миром духов. Академик А. Х. Маргулан в книге «Древние сказания и легенды» (1985) писал о казахских шаманах следующее: «Согласно народным преданиям, в жизни древних казахских шаманов наиболее ярко сохранились традиции Коркыта. Подобно Коркыту, казахские шаманы считались народными мудрецами, наставниками, поэтами, музыкантами, провидцами и святыми». В связи с этим каждый шаман почитал Коркыта своим духовным покровителем и во время камлания обращался к нему с молитвами и призывал его имя.

По свидетельству некоторых исторических источников, перед военным походом рядом с полководцем обязательно находились шаман и жырау. Жырау исполнял кюи и произносил сакральные песнопения (сарыны), после чего войско отправлялось в поход. Считалось, что духи предков покровительствуют воинам, придают им силу и способствуют победе. Интересное свидетельство приводит Н. Я. Бичурин. Согласно его данным, у сына Жужаньского хана Дулуна (умер в 517 году) по имени Чеуну была женщина-шаман по имени Даухан Диван. Она почитала духов предков и занималась исцелением больных. По словам Бичурина, Чеуну полностью доверял ей. Также сообщается, что эта женщина поставила жилище посреди воды, в течение семи дней совершала шаманские обряды, после чего, как гласит предание, вернула с небес пропавшего ребенка.

То, что шаманство, некогда являвшееся неотъемлемой частью казахской жизни, впоследствии стало изображаться как нечто чуждое и пугающее, является несправедливым. Как отмечал академик Алькей Маргулан: «С тех пор шаманы постепенно утратили свое прежнее величие, изменили свой первоначальный образ и превратились лишь в целителей, которые с помощью кобыза и исполнения сарынов лечили людей. Однако в этом деле казахские шаманы всей душой отдавались борьбе с болезнью, словно вступая в противостояние со смертью. Перед больным они исполняли кюи Коркыта и искали средство против недуга и самой смерти».

Согласно преданиям, сохранившимся в народной памяти, учеником Коркыта был шаман Койлыбай. В трудах Чокана Валиханова и Алькея Маргулана содержится немало интересных сведений о нем. В частности, Ч. Валиханов высоко оценивал Койлыбая, называя его «шаманом среди шаманов». В труде Ш. Валиханова имеются следующие строки: «Шаман, поражаясь солнцу, воздавал ему почтение и поклонялся ему; увидев луну, также обращался к ней с почтением. Он почитал все явления природы, все то, где ощущалась непостижимая сила, и поклонялся вечному небу - Көк Тәңірі. Происхождение шаманства заключается в почитании и уважении природы как в целом, так и в отдельных ее проявлениях».

Действительно, в представлениях шаманов существовало поклонение живым духам и онгонам - духам умерших предков [3].

Кроме того, среди казахского народа было немало шаманов, которые благодаря своему искусству пользовались большим уважением и о которых до сих пор слагают легенды. В народной памяти они сохранились как люди, способные совершать необыкновенные деяния; о некоторых из них говорили, что они могли «повернуть вспять черную воду».

Например, в Жетысу известен шаман-целитель Жетекбай, в Караганде - Есжанов, а в Арке - шаман Тиней. Об этих людях в народе до сих пор рассказывают предания и воспевают их мастерство.

В современном селе Жасөркен Жамбылской области до революции жил шаман Корганбай, который поражал людей своим искусством. По народным рассказам, он обладал необыкновенным даром и мог исцелять различные болезни, с которыми к нему обращались. Участники его зикра утверждали, что он также помогал многим людям, страдавшим тяжелыми душевными расстройствами.

Особенно известна легенда о необычном случае, связанном с Корганбаем: во время одного конного состязания его черный кобыз привязали к большому дереву, и, как рассказывают в народе, кобыз вырвал дерево с корнем и оказался на финише на несколько часов раньше участников скачки.

Даже в древние времена люди, занимавшиеся шаманской практикой, подвергались преследованиям и различным формам давления. Если обратиться к историческим источникам, то можно отметить, что правители Золотой Орды - хан Узбек (1312–1343) и Амир Темир - запрещали шаманам проводить камлания среди народа и подвергали их наказанию.

Распространители ислама также по возможности стремились ограничить влияние шаманских верований и обрядов. В период советской власти даже объективные материалы, посвященные исламу, шаманству и народным целительским практикам, находились под строгим идеологическим контролем. Идеологизация общественной жизни порой приводила к чрезмерным ограничениям и необоснованным решениям.

Так, например, в 1982 году редактор журнала «Білім және еңбек» Б. Койшыбаев

был подвергнут наказанию за публикацию материалов в №10 журнала под названием «Есть ли тайна в шаманстве?», хотя эти публикации носили исследовательский характер. В обычаях, традициях и образе жизни нашего народа, имеющего богатую историю и населявшего столь обширную территорию, можно проследить следы различных религиозных представлений. Это подтверждается археологическими данными.

Например, археологические материалы, обнаруженные при раскопках курганов эпохи бронзы в Центральном Казахстане, свидетельствуют о том, что племена, населявшие этот регион в древности, почитали огонь. Согласно их погребальным традициям, для защиты умерших от различных злых духов и вредоносных сил тело либо подвергали огненному обряду, либо посыпали останки порошком красного цвета, который имел символическое значение. Люди того времени поклонялись огню и солнцу. Подобный обряд погребения с элементами огненного культа был обнаружен при раскопках могильника «Кожа-бала», расположенного в горах Хантау Мойынкумского района. На костных останках отчетливо сохранились следы воздействия огня (материалы экспедиции Жамбылского областного музея).

В фондах этого музея хранится множество археологических находок. Среди них особый интерес представляет бронзовый котел. На изображении, нанесенном на его поверхности, голова и туловище мифического существа обращены внутрь котла, а две задние ноги свисают наружу. Рядом с котлом, возможно, изображен повар или шаман, наблюдающий за мясом, находящимся внутри этого сосуда. Исследуя данный древний рисунок, ученый Л.Р.Кызласов пришел к выводу, что изображение на каменной плите отражает обряд жертвоприношения древних тюркских народов, живших до нашей эры, и подтверждает существование у них шаманских религиозных представлений. Судя по этим данным, бронзовые котлы, найденные в Жетысу и других регионах, вероятно, являлись сосудами, использовавшимися в обрядах шаманской традиции для совершения жертвоприношений Көк Тәңірі (Небесному Божеству). Эти обряды были связаны с религиозными представлениями народов, живших в эпоху гуннов, саков и усуней.

Если обратиться к сведениям древних летописей, становится очевидным, что гунны

приглашали шаманов для лечения больных людей, а древние усуни придерживались шаманских религиозных верований [1].

Крупный ученый и археолог А.П.Окладников, многие годы исследовавший наскальные изображения, относил возникновение шаманских представлений к глубокой древности. Он отмечал, что «изображения шаманов, нанесенные на камнях в среднем течении Лены, вероятно, относятся к концу неолита и эпохе бронзы», тем самым связывая историю шаманизма с ранними этапами развития человеческой культуры. Развивая эту мысль, исследователь Е. Д. Турсунов, обобщая период формирования образа шамана, пришел к выводу, что возникновение эпохи шаманизма и появление ее представителей – шаманов – в Центральной Азии, Сибири и Казахстане в основном относятся к начальному периоду бронзового века. По его мнению, первые признаки этого длительного исторического процесса начали проявляться уже в конце эпохи неолита. В последние годы ученые начали уделять особое внимание исследованию наскальных изображений. Одним из них является молодой исследователь Зейнолла Самашев. Он является одним из ученых, активно занимающихся изучением богатого историко – культурного наследия на территории Казахстана, сохранившего свидетельства древних эпох. Именно поэтому автор исследовал древние изображения на скальных поверхностях в

горных районах Восточно – Казахстанской области, которые ранее не получили достаточного научного внимания. В результате проведенных исследований он пришел к выводу, что эти изображения имеют свою историю возникновения и этапы развития. Автор обнаружил среди многочисленных наскальных изображений в урочище Мойнак Куршимского района фигуры людей, напоминающих участников древних обрядов, один из которых изображен в своеобразной «маске». Исследователь предполагает, что данные изображения в основном относятся к раннесакскому периоду.

Если в целом проанализировать различные аспекты мировоззрения, духовных представлений и размышлений наших предков, которые на протяжении многих лет были преданы забвению, то, безусловно, именно в истории шаманства можно найти ответы на многие вопросы, оставшиеся до настоящего времени нерешенными.

Таким образом, казахское шаманство до сих пор остается недостаточно изученной областью, требующей дальнейшего глубокого исследования. Для понимания важно осознавать, что это является неотъемлемой частью нашей истории и духовного наследия. Поэтому своей целью мы ставим представить широкому кругу читателей этнографические материалы, которые собирались нами на протяжении многих лет, и побудить к дальнейшему осмыслению данной темы.

Использованной литературы

1. Дәуренбеков Ж., Е.Тұрсынов. Қазақ бақсы – балгерлері. Алматы «Ана тілі», 1993.
2. Байбосынов Қ, Исақов Ә. Бақсылар. Тарихи – этнографиялық очерктер. Алматы «Мерей», 1995.
3. Уалиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. IV – том. Алматы. 2010.
4. Қирабаев С.С. Қасқабасов С.А. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1 том. Фольклорлық кезеңі. Алматы – 1948.
5. Қоңыратбаев Т. Қазақ музыка тарихы. Алматы, 2011.
6. Момынұлы П. Қазақ музыкасының қысқаша тарихы. Алматы, 2002

МӘДЕНИЯТ ҮЙИНДЕ КРУЖОК ЖУМЫСЛАРЫН ШӨЛКЕМЛЕСТИРІҮ

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович – профессор

j.baltaniyazov@mail.ru

Ўзбекстан мамлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

ОРГАНИЗАЦИЯ КРУЖКА В ДОМЕ КУЛЬТУРЫ

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович – профессор

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана Нукусского филиала

ORGANIZATION OF A CLUB IN THE CULTURE HOUSE

Baltaniyazov Sarsenbay Aitmuratovich – Professor

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таянч сўзлар: маданият уйи, тўгарак фаолияти, бадий хаваскорлик, ижодий қобилият, ёшлар, маданий ҳордик, кўрик-танлов, ҳисобот концерти, маънавий тарбия, санъат.

Резюме. Мақолада маданият уйлари ва клуб муассасаларида бадий хаваскорлик тўгараклари фаолиятини ташкил этишнинг методик ва амалий жиҳатлари ёритилган. Ёшларнинг ижодий қобилияти ва талантини ривожлантириш, уларни тўгаракларга тизимли жалб қилиш, йиллик иш режаларини тузиш ҳамда турли танлов ва концерт дастурларидаги иштирокини таъминлаш масалалари таҳлил қилинган. Шунингдек, санъат ва маданиятнинг инсон маънавий дунёсини бойитишдаги ҳамда баркамол авлодни тарбиялашдаги роли алоҳида кўрсатиб ўтилган.

Ключевые слова: дом культуры, деятельность кружков, художественная самодеятельность, творческие способности, молодежь, культурный досуг, смотр-конкурс, отчетный концерт, духовное воспитание, искусство.

Резюме. В статье рассматриваются методические и практические аспекты организации деятельности кружков художественной самодеятельности в домах культуры и клубных учреждениях. Анализируются вопросы привлечения молодежи, развития их творческих способностей и талантов, составления годовых планов работы, а также обеспечения их активного участия в различных смотрах-конкурсах и концертных программах. Подчеркивается важная роль искусства и культуры в обогащении духовного мира человека и воспитании гармонично развитой личности.

Keywords: culture house, club activities, amateur art, creative abilities, youth, cultural leisure, competition, reporting concert, spiritual education, art.

Summary. The article examines the methodical and practical aspects of organizing amateur art club activities in culture houses and club institutions. It analyzes the processes of attracting youth, developing their creative abilities and talents, drawing up annual work plans, and ensuring their active participation in various competitions and concert programs. The significant role of art and culture in enriching the spiritual world of individuals and raising a well-rounded generation is emphasized.

Көркем өнер адамлардың ишки дүньясына жол таба билиўи, оларды идеялық жақтан байытыўы лазым. Көркем өнер хәўескерлер жәмәәтлери қатнасыўшыларының ўазыйпасы тек көпшилик алдында тамашалар көрсетиў, оларды ҳақықат көркем өнерге араластырыў жолы менен халықты тәрбиялаўдан ғана ибарат емес. Көркем өнер хәўескерлериниң ағзалары, сондай-ақ күнделikli жумыста да өзиниң жоқары эстетикалық мәдениятлары менен өрнек көрсетиўлери, дөгерегиндеги адамларды гөззал, мазмунлы турмыс кешириўге ўиретиўлери, дәслепки жумыста, дем алыс ўақтында хэм турмыста жеке өрнек болыў жолы менен ўиретиўлери керек. Инсанда бир пайыз талант болса ол тоқсан тоғыз пайыз мийнет яғный таярлық жумысларын ислеў

керек деген ибиратлы сөз бар. Мәденият ўилери хэм клублары адамлардың өз-ара байланысып, пикир алысатуғын дийдарласатуғын халық ўии деген статуска ийе мәдений дем алатуғын орай. Хәр бир мәденият ўилериндеги, клубларда көркем хәўескерлик дөгереклери талантлы уқыплы жасларды тартып олардың жүрегине жол таба билиўи олардың көркем өнерге болған мухаббатын талантын оятып, шыңландырып әпиўайы хәўескерликтен үлкен сахналарға алып шығыў дәрежесине шекем жумыс ислеп оның тек көркем өнерди сүйиўши улығлаўшы емес ҳақықат тәлим-тәрбия көрген пазыйлетли инсан етип жетилистириў керек. Мәденият ўилери, клуб мекемелери тийкарынан алғанда өзиниң барлық тәбияты хэм негизи бойынша күнделikli турмыстың

жаналықларынан хабардар қылып, хәр қыйлы қызығыўшылықтағы адамларды бирлестириўши курал. Бул бағдарда мәдениет үйлериндеги, клублардағы көркем хәўескерлик дөгереклери айрықша хызмет қылады. Қай жерде де өз жумысына итибар берген жумысларын жақсы бағдарға қаратқан жәмәтте унамлы нәтийжелер болады. Турмыс соны көрсетеди таланты бар дәслепки берилген бағдар менен барып ертеңги күни белгили көркем өнер ғайраткерлери, халық артистлери мәдениет хызметкерлери болып жәмийетимиздиң халқымыздың руўхый дүнясын байытыўда үлкен хызметлер қылып атыр. Мәдениет үйлери клуб хызметкерлери өзиниң қанигелиги уқыбына қарай өзине бекитилген дөгерек жумысларын басқарады. Қанигели дөгерек басшылары хәптесине тек еки дөгерек жумысларын алып барыў мүмкин. Хәр бир дөгерекке мектеп оқыўшылары арасындағы уқыбы таланты бар оқыўшылар дөгерекке тартылады. мәдениет үйлеринде, клубларда қанигели хызметкерлердиң санына қарай көркем хәўескерликти раўажландырыў ушын төмендеги дөгерек жумысларын шөлкемлестириў мүмкин. Хор, эстрада ансамбль, халық сазлары ансамбли, дуўтаршылар, қосықшылар, вокал ансамбли, хореография-ойын, драма, куўыршақ театры, аския, қызықшылар, домбырашылар, т.б. Хәр бир дөгерекке сол дөгерекке уқыбы бар ертеңги күни нәтийже беретугын балалар қабыл етиледі. Хәр дөгерек басшысы бир жыллық ис жоба дүзип сол ис жобасы тийкарында хәптесине еки мәрте дөгерек қатнасыўшылары менен турақлы түрде жумыс алып барады. Хәр дөгерек қатнасыўшысын өткерилетуғын көрик таңлаўлар менен бирге өткерилетуғын концерт бағдарламаларына турақлы түрде қатнасытырып барыў керек.

Жаслар арасында көркем хәўескерликти раўажландырыўда район, республика көлеминде өткерилип атырған көрик таңлаўлар жақсы нәтийжелерин берип атыр. Олардан «Зулфия» атындағы мәмлекетлик сыйлық, «Нихол» сыйлығы «Янги авлод», «Келажак авози», «Үмит жулдызлары» эстрада аткарыўшыларының хәмде хәр жылы өткерилетуғын «Жалғызсаң сен муқаддес

Үатан» хореография, аския-қызықшылар, театр, драма куўыршақ театрларының, фолкльор жәмәтлериниң өткерилип атырған көрик таңлаўлары жаңа талантлардың жәмәтлердиң жетисип шығыўына жақсы тәсир етип атыр. Театр кийим илдиргиштен басланады- дегендей хәр бир талантлы көркем-өнер хызметкерлери дөгерекке қатнасыўшылардан келип шығады. Халқымызда «Талант илаҳийда қубылыс, оны қәстерлеў»керек деген гәп бар хәр бир талант ийеси өзиниң билимин талантын раўажландырыў ушын, билим алыўы ушын елимизде кең үлкен мүмкиншиликлер жаратылған. Хәр дөгерек қатнасыўшыларының ислеген үйренген жумыс нәтийжелерин көриў ушын кварталына, жылына есап беріў концертин өткерип турыў керек. Концертлерге қатнасыўшы хәр дөгерек ағзалары ушын атқарылған жанрлар, қосық, ойын, саз т.б. сахнаға жарасымлы либаслары болыўы тийис. Дөгерекке қатнасыўшы балалар, үлкен жастағылар ушын өз алдына ис илажлары қосық, ойын фолкльор, драма т.б. темалар болыўы керек.. Балалар ушын дөгерек жумыслары сабақтан тыс ўақытлары,ал басқалар ушын өзлерине қолай бос ўақытлары өткерилиў керек. Дөгерекке қатнасыўшы мектеп оқыўшылары менен биргеликте мектеплерде өткерилетуғын тил байрамлары, устазлар хәм муғаллимлер күни Өзбекстан, Қарақалпақстан Республикасы конституциясы кунлери, 8-март хаял-қызлар байрамы, Наўрыз байрамы, жаңа жыл байрамы, соңғы қоңыраў, байрам кешелери концертлери менен «Сиз тарыйхты билесизбе», «Үмит жулдызлары» т.б. атамалардағы көрик таңлаўларды өткеріў керек.. Дөгерек қатнасыўшылары менен бирликте белгили көркем өнер ғайраткерлери, жазыўшы шайырлар менен ушырасыў кешелерин шөлкемлестириў кеўилге муўапық болады. «Көркем өнерди, музыканы сүйиңиз, үйрениңиз, себеби ол сизге ақыл-ойдың бийик сезимниң пүткил бир дүнясын ашып береді» деген соның ушында хәр бир дөгерек қатнасыўшысына көркем өнердиң сырлы әлемин оның инсанның руўхый дүнясын байытыўдағы хызметлерин түсиндирип барыў лазым.

Пайдаланған әдебиетлар

1. И.А. Каримов. “Тарийхий хотирасиз келажак йўқ” Тошкент “Шарқ” 1998
2. А.Жүзимбетов. А.Абдикамалов «Клуб хызмети хәм дәстүрлер»
3. А.Абдикамалов «Мәдениет үйлери хәм клубларда жаслар менен ислесиў методикасы» қолланба.

**YANGI O‘ZBEKISTONNING MA’NAVİY RIVOJLANISHIDA KITOBXONLIK MADANIYATI
TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK-FALSAFIY MOHIYATI**

Bektursinova Gu‘lmira Joldasbaevna – *falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

gulmira.bektursinova1992@mail.ru

O‘zDSMI Nf

**ПЕДАГОГИКО-ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ КУЛЬТУРА ЧТЕНИЯ В
ДУХОВНОМ РАЗВИТИИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА**

Бектурсинова Гульмира Джолдасбаевна – *преподаватель, PhD*

НФ УзГосударственного института искусств и культуры

**PEDAGOGICAL AND PHILOSOPHICAL ESSENCE OF THE CONCEPT OF READING
CULTURE IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF NEW UZBEKISTAN**

Bektursinova Gulmira Zholdasbaevna – *PhD*

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, ma’naviy taraqqiyot, kitobxonlik madaniyati, pedagogik-falsafiy mohiyat, mutolaa kompetensiyasi, shaxs kamoloti, uchinchi Renessans, ta’lim tizimi.

Rezyume. Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistonda uchinchi Renessans poydevorini yaratish sharoitida jamiyatning ma’naviy taraqqiyotini ta’minlash, xususan, yoshlar o‘rtasida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik va falsafiy asoslari tadqiq etilgan. Muallif “kitobxonlik madaniyati” tushunchasining mohiyatini falsafiy va pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilib, uning shaxs ma’naviy kamoloti va ijtimoiy ong evolutsiyasidagi o‘rmini ochib beradi. Maqolada kitobxonlikni rivojlantirish tizimli yondashuv sifatida ko‘rib chiqilgan bo‘lib, uning davlat siyosati strategiyasi hamda pedagogik jarayon bilan integratsiyalashuvi masalalari yoritilgan. Tadqiqot xulosalari ta’lim-tarbiya jarayonida yoshlarning mutolaa kompetensiyasini shakllantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berishga xizmat qiladi.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, духовное развитие, культура чтения, педагогическая философия, читательская компетенция, развитие личности, Третий Ренессанс, система образования.

Резюме. В данной статье исследуются педагогические и философские основы обеспечения духовного развития общества в условиях создания фундамента Третьего Ренессанса в Новом Узбекистане, в частности, развития культуры чтения среди молодежи. Автор анализирует сущность понятия «культура чтения» с философской и педагогической точек зрения, раскрывая её роль в духовном совершенствовании личности и эволюции общественного сознания. В статье развитие чтения рассматривается как системный подход, освещаются вопросы его интеграции со стратегией государственной политики и педагогическим процессом. Выводы исследования служат основой для разработки практических рекомендаций по формированию читательской компетенции молодежи в учебно-воспитательном процессе.

Keywords: New Uzbekistan, spiritual development, reading culture, pedagogical and philosophical essence, reading competence, personality development, Third Renaissance, education system.

Summary. This article explores the pedagogical and philosophical foundations of ensuring the spiritual development of society under the conditions of creating the foundation for the Third Renaissance in New Uzbekistan, particularly focusing on the development of reading culture among youth. The author analyzes the essence of the concept of “reading culture”, from philosophical and pedagogical perspectives, revealing its role in the spiritual perfection of the individual and the evolution of social consciousness. The paper examines the development of reading as a systemic approach and highlights the issues of its integration with state policy strategy and the pedagogical process. The research findings serve to provide practical recommendations for forming the reading competence of young people within the educational and upbringing process.

KIRISH. XXI asr – intellektual salohiyat, axborot va raqamli texnologiyalar hukmronlik qilayotgan davr bo‘lib, u har bir suveren davlatdan inson kapitalini tubdan rivojlantirishni talab etmoqda. Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda

uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘vor va strategik maqsad ilgari surilgan. Ma’lumki, har qanday sivilizatsiyaviy yuksalish va renessanslar faqatgina iqtisodiy omillar hisobiga emas, balki birinchi navbatda chuqur

ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlar, ilm-fan hamda kitobxonlik harakatining umummilliy darajaga ko'tarilishi zaminida yuzaga keladi.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek:

“Kitob o'qigan insonning dunyoqarashi keng, tafakkuri chuqur, ma'naviyati boy bo'ladi. Kitobxon yoshlar nafaqat o'zining, balki butun jamiyatning kelajagini belgilaydi.”

Shu bois, zamonaviy jamiyatshunoslik va pedagogika fanlari oldida kitobxonlik madaniyatini shunchaki xobbi yoki bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish vositasi emas, balki davlatning barqaror rivojlanishini, milliy xavfsizligini va ma'naviy suverenitetini ta'minlovchi murakkab pedagogik-falsafiy fenomen sifatida qayta kashf etish vazifasi turibdi. . [1]

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonda kitobxonlik pedagogikasi, mutolaa madaniyati va yoshlar tarbiyasi muammolari R.Safarova, Q.Nazarov, M.Quronov, S.Matchonov kabi olimlarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Ular kitobxonlikni shaxsga yo'naltirilgan ta'limning muhim komponenti sifatida baholaydilar. Mutolaa pedagogikasi va matnni tushunish kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha L.Vigotskiy (ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi) hamda zamonaviy tadqiqotchilardan N.Smetannikova va I.Tixomirovalarning ishlarida “mutolaa madaniyati” tushunchasining pedagogik modellari ishlab chiqilgan. [2]

USULLAR

1. Kitobxonlik Madaniyatining Falsafiy-Metodologik Asoslari

Kitobxonlik madaniyatining mohiyatini anglash uchun uning falsafiy ildizlariga, xususan, falsafaning gnoseologiya (bilish nazariyasi), aksiologiya (qadriyatshunoslik) va falsafiy antropologiya (inson falsafasi) bo'limlariga murojaat qilish lozim.

A) Gnoseologik Jihat: Bilish va Ongning Transformatsiyasi

Gnoseologik nuqtai nazardan, kitobxonlik – insonning voqelikni, ijtimoiy tajribani va o'tmish sivilizatsiyalar intellektual merosini anglashining eng oliy shaklidir. Matn (kitob) subyekt (o'quvchi) va obyekt (muallif va u tasvirlagan dunyo) o'rtasidagi muloqot maydonidir.

-Mutolaa jarayonida oddiy axborot (data) tizimli bilimga (knowledge) aylanadi.

-Kitobxonlik inson miyasida mavhum tafakkur (abstract thinking) va mantiqiy analogiyalarni shakllantiradi. Vizual kontentdan (televideniye, ijtimoiy tarmoqlar) farqli o'laroq,

kitob o'quvchidan tasavvur qilish, tahlil qilish va ma'no yaratish mexanizmlarini faollashtirishni talab etadi.

B) Aksiologik Jihat: Qadriyatlar Tizimining Ichkilashishi (Interiorizatsiyasi)

-Kitobxonlik madaniyati – bu shaxsning qadriyatlar olamidir. Har bir asar muayyan ijtimoiy-axloqiy g'oyalar, estetik ideallar va madaniy normalar tashuvchisidir.

-Inson kitob o'qish jarayonida ezgulik va yovuzlik, shon-sharaf va xiyonat, erk va mahkumlik kabi fundamental falsafiy kategoriyalarni shaxsiy prizmasidan o'tkazadi.

Falsafiy ichkilashishi (interiorizatsiya): Kitobdagi tashqi ijtimoiy-madaniy qadriyatlar mutolaa orqali shaxsning ichki e'tiqodiga, uning hayotiy pozitsiyasiga aylanadi. Bu esa Yangi O'zbekiston fuqarosida milliy g'oya va umuminsoniy gumanizm tamoyillarini uyg'unlashtirishning eng tabiiy yo'lidir.

V) Antropologik Jihat: O'z-o'zini Bunyod Etish (Autopoezis)

Falsafiy antropologiya nuqtai nazaridan, inson tug'ilishi bilan tayyor shaxs hisoblanmaydi, u doimiy “shakllanish jarayonidagi borliq”dir. Kitobxonlik – insonning o'z-o'zini yaratish, qayta qurish va intellektual modifikatsiya qilish (autopoetik) qurolidir. Kitob o'quvchi inson o'z “Men”ini tahlil qiladi, hayotning ma'nosini qidiradi va o'z mavjudligiga falsafiy mazmun baxsh etadi.

2. Kitobxonlik Madaniyatining Pedagogik Fenomenologiyasi va Strukturaviy Modeli

Pedagogika fani kitobxonlik madaniyatini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va tarbiyaning eng muhim komponenti sifatida o'rganadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvda ushbu tushuncha shunchaki texnik o'qish ko'nikmasidan tubdan farq qiladi va bir qancha iyerarxik komponentlardan tashkil topadi:

Kitobxonlik Madaniyati

- Motivatsion-ehtiyojii komponent (Nega o'qiyman? - Ichki qiziqish)

- Kognitiv-intellektual komponent (Nima o'qiyman? - Seleksiya va tushunish)

-Faoliyatli-texnologik komponent (Qanday o'qiyman? - Tahlil va tezlik)

-Refleksiv-baholovchi komponent (Nima oldim? - Tanqidiy xulosa) .[3]

Komponentlarning pedagogik tavsifi:

1. Motivatsion-ehtiyojii komponent: Bu tizimning dvigatelidir. Shaxsda kitobga nisbatan majburiyat emas, balki ma'naviy ehtiyoj, estetik zavq olish instinkti shakllanishi lozim. Pedagogik aksiologiya aynan shu motivatsiyani uyg'otish usullarini tadqiq etadi.

2. Kognitiv-intellektual komponent: Bu kitobxonning savodxonlik va madaniyat darajasini belgilaydi. Bunga kitob tanlash madaniyati, adabiy janrlar va yo‘nalishlarni bir-biridan farqlay olish, axborot oqimidan eng sara adabiyotlarni saralay olish (selektiv kompetensiya) kiradi.

3. Faoliyatli-texnologik komponent: Mutolaa texnikasini (skimming, scanning, chuqur o‘qish), matndagi yashirin ma‘nolarni (subtekstni) anglash, qaydlar yuritish, matnni konspektlashtirish va annotatsiya yoza olish kabi amaliy pedagogik ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi.

4. Refleksiv-baholovchi komponent: Bu eng yuqori bosqich bo‘lib, o‘quvchining o‘qilgan asarga nisbatan shaxsiy-tanqidiy munosabatini ifodalaydi. Bu yerda pedagogik metodika yoshlarni “ko‘r-ko‘rona ergashuvchi” emas, balki “tanqidiy tahlil qiluvchi” shaxs qilib tarbiyalashga xizmat qiladi.

3. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida kitobxonlikning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati.[4]

NATIJALAR VA MUNOZARA

Yangi O‘zbekiston sharoitida kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish shunchaki madaniy ko‘rsatkich emas, balki jamiyat xavfsizligi va taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lgan dolzarb ijtimoiy-pedagogik ehtiyojdir. U quyidagi muhim muammolarni hal etishga qaratilgan:

Birinchidan: “Klipcha Fikrlash” (Clip Thinking) va raqamli nigilizmga qarshi kurash

Raqamli texnologiyalar asrida yoshlar ongida axborotni juda qisqa, vizual va parchalangan holda qabul qilish xususiyati – “klipcha fikrlash” rivojlanmoqda. Bu esa yoshlarning uzoq vaqt diqqatni jamlay olmasligi, chuqur mulohaza yurita olmay qolishiga olib kelmoqda. Kitobxonlik madaniyati esa miyaning nevrologik va kognitiv strukturasi saqlab qolgan holda, chiziqli, mantiqiy va tizimli fikrlashni qayta tiklovchi yagona pedagogik “antidot” (zaxarga qarshi vosita) hisoblanadi.

Ikkinchidan: madaniy-mafkuraviy immunitet va milliy o‘zlikni saqlash

Globalashuv va madaniyatsizlashuv (ommaviy madaniyat) xavfi kuchaygan davrda yoshlar ongini mafkuraviy poligonlardan asrash muhim vazifadir. O‘zbek xalqining boy adabiy-falsafiy merosi (Alisher Navoiy, Bobur, jadidlar adabiyoti va zamonaviy o‘zbek nasri) yoshlarda milliy g‘urur va ma‘naviy immunitetni shakllantiradi. Bu jarayon falsafiy jihatdan “Madaniy kodni saqlash” deb ataladi. [5]

Uchinchidan: Kreativ Iqtisodiyot va Inson Kapitalini Boyitish

Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti xomashyoga emas, balki bilim va innovatsiyalarga asoslanmoqda. Zamonaviy mehnat bozorida eng qadrlaydigan ko‘nikmalar:

Yo‘nalishlar	Pedagogik-amaliy mexanizmlar	kutilayotgan natija
Oila pedagogikasi	“Oila – kitobxonlik beshigi” loyihalari, ota-onalar bilan birgalikda oilaviy mutolaa soatlarini tashkil etish.	Erta yoshdan mutolaaga nisbatan ijobiy refleks va ehtiyoj shakllanadi.
Maktab ta’limi	Adabiyot darslarini an’anaviy yodlashdan “Interaktiv bahs-munozira”, “Adabiy sud” va “Muallif o‘rnida” kabi interfaol metodlarga o‘tkazish.	Tanqidiy va kreativ fikrlash, o‘z fikrini mustaqil bayon etish ko‘nikmasi rivojlanadi.
Oliy ta’lim	Talabalar uchun mutaxassislik fanlari doirasida “Smeta-tanqid” va ilmiy manbalar bilan ishlash kompetensiyasini joriy etish.	Bo‘lajak kadrlarda funksional savodxonlik va ilmiy-tadqiqotchilik madaniyati shakllanadi.
Raqamli muhit	Audio va elektron kitob platformalarini pedagogik jihatdan optimallashtirish, kitobxonlikning geymifikatsiya (o‘yinlashtirish) modellarini yaratish.	Yoshlarning gadjetlardan foydalanish vaqtini ma‘naviy taraqqiyotga yo‘naltirish.

Kreativlik (ijodkorlik);

Murakkab muammolarni hal qila olish (complex problem solving);

Empatiya va jamoada ishlash.

Ushbu ko‘nikmalarning barchasi badiiy va ilmiy adabiyotlar mutolaasi orqali emotsional intellekt hamda kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi natijasida yuzaga keladi. [6]

4.Jamiyatda Kitobxonlik Madaniyatini Shakllantirishning Pedagogik Strategiyalari

Yangi O‘zbekistonda kitobxonlik madaniyatini tizimli yuksaltirish uchun ta’lim va ijtimoiy muhitda quyidagi pedagogik innovatsiyalarni amalga oshirish taqozo etiladi.

XULOSA. Yangi O‘zbekistonning ma‘naviy taraqqiyotida kitobxonlik madaniyati

tushunchasi shunchaki ma'rifiy ko'rsatkich emas, balki millat genofondini, uning intellektual va axloqiy salohiyatini belgilovchi strategik pedagogik-falsafiy poydevordir. Falsafiy jihatdan kitobxonlik insonni yuksak ma'naviy qadriyatlar bilan qurollantirib, uning borlig'iga mazmun olib kirsak, pedagogik jihatdan u shaxsni har tomonlama rivojlangan, raqobatbardosh va komil

inson qilib tarbiyalashning eng samarali texnologiyasidir. Zero, kitobxon millat yengilmas va har qanday sivilizatsiyaviy inqirozlardan yorug' yuz bilan o'ta oladigan qudratli kuchga aylanadi. Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish yo'lida kitobxonlik madaniyatini yangi bosqichga olib chiqish – davr va jamiyat taraqqiyotining qat'iy talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. – 464 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017.
3. Yo'ldosheva M. Kitobxonlik madaniyati – yoshlar ma'naviy kamolotining muhim omili (Pedagogik aspekt). – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2018.
4. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: "Sano-standart", 2017.
5. Murtazayeva M. Raqamli jamiyatda yoshlarning mutolaa madaniyatini shakllantirishning pedagogik xususiyatlari. // "Pedagogika" ilmiy-nazariy jurnali. – Toshkent, 2021. – №4.
6. Yo'ldoshev J.G., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar: O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Iqtisod-moliya", 2009.

**MADANIYAT MUASSASALARIDA IJODIY INDUSTRIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING
ZAMONAVIY MENEJMENT MEXANIZMLARI**

Majitova Bibinaz Baxadirovna – o‘qituvchi

bibinazmajitova@gmail.com

O‘zDSMINF

**СОВРЕМЕННЫЕ МЕХАНИЗМЫ МЕНЕДЖМЕНТА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ
ИНДУСТРИЙ В УЧРЕЖДЕНИЯХ КУЛЬТУРЫ**

Мажитова Бибиназ Бахадировна – преподаватель

УзДСМИНФ

**MODERN MANAGEMENT MECHANISMS FOR THE DEVELOPMENT OF CREATIVE
INDUSTRY IN CULTURAL INSTITUTIONS**

Majitova Bibinaz Baxadirovna – Lecturer

Nukus branch of the UzSIAC

Tayanch so‘zlar: madaniyat menejmenti, ijodiy industriyalar, madaniyat muassasalari, kreativ iqtisodiyot, strategik menejment, innovatsion boshqaruv, madaniy xizmatlar, raqamli transformatsiya, kreativ loyihalar, madaniy marketing, davlat-xususiy sheriklik, barqaror rivojlanish.

Rezyume. Mazkur maqolada madaniyat muassasalarida ijodiy industriyalarni rivojlantirishning zamonaviy menejment mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida kreativ iqtisodiyot, strategik boshqaruv, innovatsion menejment va raqamli marketingning madaniyat muassasalari faoliyatidagi o‘rni yoritilgan. Xorijiy tajribalar hamda milliy amaliyotning qiyosiy tahlili asosida madaniyat muassasalari uchun konseptual boshqaruv modeli ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari madaniyat muassasalarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, xizmatlar sifatini oshirish, investitsiyalarni jalb qilish va kreativ loyihalarni samarali boshqarish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Ключевые слова: менеджмент культуры, креативные индустрии, учреждения культуры, креативная экономика, стратегический менеджмент, инновационное управление, культурные услуги, цифровая трансформация, креативные проекты, культурный маркетинг, государственно-частное партнерство, устойчивое развитие.

Резюме. В данной статье рассматриваются современные механизмы управления развитием креативных индустрий в учреждениях культуры. В исследовании анализируется роль стратегического управления, креативной экономики, инновационного менеджмента и цифрового маркетинга в повышении эффективности деятельности организаций культуры. На основе сравнительного анализа международного опыта и национальной практики предлагается концептуальная модель управления учреждениями культуры. Результаты показывают, что развитие креативных индустрий повышает устойчивость организации, улучшает качество культурных услуг, укрепляет инвестиционные возможности и повышает конкурентоспособность учреждений культуры. В исследовании также представлены практические рекомендации по повышению эффективности управления и поддержке устойчивого развития сферы культуры

Keywords: cultural management, creative industries, cultural institutions, creative economy, strategic management, innovation management, cultural services, digital transformation, creative projects, cultural marketing, public-private partnership, sustainable development.

Summary. This article examines the modern management mechanisms for developing creative industries in cultural institutions. The research analyzes the role of strategic management, creative economy, innovation management, and digital marketing in improving the performance of cultural organizations. Based on a comparative analysis of international experience and national practice, a conceptual management model for cultural institutions is proposed. The findings demonstrate that the development of creative industries enhances organizational sustainability, improves the quality of cultural services, strengthens investment opportunities, and increases the competitiveness of cultural institutions. The study also provides practical recommendations for improving management efficiency and supporting the sustainable development of the cultural sector.

KIRISH. XXI asrda ijodiy iqtisodiyot dunyo mamlakatlari ijtimoiiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim omillaridan biriga aylandi.

Globalashuv, raqamli texnologiyalar hamda innovatsion boshqaruv yondashuvlarining jadal rivojlanishi natijasida madaniyat va san'at sohasi

nafaqat ma'naviy taraqqiyot, balki iqtisodiy o'sishning ham muhim drayveri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, madaniyat muassasalari faoliyatini zamonaviy menejment tamoyillari asosida tashkil etish hamda ijodiy industriyalarni rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini yaratish, aholining madaniy ehtiyojlarini qondirish va hududlarning investitsion jozibadorligini oshirish imkoniyatlari kengaymoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda madaniyat muassasalari faoliyati ijodiy industriyalar bilan uzviy integratsiyalashgan holda boshqariladi. Kino, dizayn, musiqa, teatr, nashriyot, raqamli kontent, madaniy turizm va hunarmandchilik yo'nalishlarida innovatsion menejment texnologiyalaridan foydalanish iqtisodiy samaradorlikni sezilarli darajada oshirmoqda. Natijada madaniyat tashkilotlari davlat budjetiga kamroq qaram bo'lib, o'zini o'zi moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Madaniyat menejmenti nazariyasida ijodiy industriyalarni rivojlantirish faqat yangi xizmatlarni yaratish bilangina cheklanmaydi. U strategik rejalashtirish, marketing, investitsiyalarni jalb qilish, inson kapitalini rivojlantirish, innovatsion loyihalarni boshqarish hamda zamonaviy biznes modellarini joriy etishni ham qamrab oladi. Shu bois madaniyat muassasalarida ijodiy boshqaruv tizimini shakllantirish, kreativ tadbirkorlikni rivojlantirish va menejmlarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish bugungi kunning dolzarb ilmiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi madaniyat muassasalarida ijodiy industriyalarni rivojlantirishning zamonaviy menejment modelini ishlab chiqish, uning asosiy tarkibiy elementlarini tizimli ravishda asoslash hamda O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlarini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat. Tadqiqot natijalari madaniyat muassasalarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, xizmatlar sifatini oshirish, investitsiyalarni jalb etish va ijodiy loyihalarni samarali boshqarishga xizmat qilishi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

USULLAR

Mazkur tadqiqot madaniyat muassasalarida ijodiy industriyalarni rivojlantirishning zamonaviy menejment mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash hamda ularni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy menejment nazariyalari, madaniyat menejmenti konsepsiyalari, kreativ iqtisodiyot tamoyillari hamda strategik boshqaruv yondashuvlari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv asosida madaniyat muassasalari faoliyatining

iqtisodiy, tashkiliy va ijtimoiy jihatlarini kompleks ravishda tahlil qilindi. Tadqiqot davomida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish usulidan keng foydalanildi. Mahalliy va xorijiy olimlarning madaniyat menejmenti, kreativ iqtisodiyot, innovatsion boshqaruv, strategik rivojlanish, madaniy siyosat hamda ijodiy industriyalarga oid ilmiy ishlari o'rganildi. Nazariy manbalar asosida madaniyat muassasalari faoliyatini boshqarishda qo'llanilayotgan zamonaviy yondashuvlar umumlashtirildi hamda mavjud ilmiy qarashlarning ustun va zaif jihatlarini aniqlandi.

Tadqiqotda qiyosiy tahlil usuli qo'llanilib, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Germaniya, Fransiya va Singapur kabi davlatlarda ijodiy industriyalarni boshqarish tajribasi O'zbekiston amaliyoti bilan taqqoslandi. Ushbu tahlillar orqali madaniyat muassasalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, investitsiyalarni jalb qilish, davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, kreativ loyihalarni boshqarish va madaniy xizmatlarni diversifikatsiya qilish bo'yicha ilg'or tajribalar o'rganildi. Tadqiqotning muhim metodlaridan biri sifatida tizimli tahlil usuli qo'llanildi. Mazkur usul orqali madaniyat muassasalari yagona boshqaruv tizimi sifatida baholanib, ularning tashkiliy tuzilmasi, boshqaruv modeli, moliyaviy resurslari, inson kapitali, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasi hamda tashqi hamkorlik aloqalari o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Natijada ijodiy industriyalarni rivojlantirishga to'sinlik qilayotgan tashkiliy va institutsional muammolar aniqlanib, ularning sabab-oqibat bog'liqligi ilmiy asosda yoritildi. Strategik tahlil metodlari asosida madaniyat muassasalarining ichki salohiyati hamda tashqi muhit omillari baholandi. SWOT tahlili yordamida muassasalarining kuchli va zaif tomonlari, rivojlanish imkoniyatlari hamda ehtimoliy xavflar tizimli ravishda o'rganildi. Mazkur metod ijodiy industriyalarni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlarini shakllantirish imkonini berdi. Tadqiqotda statistik va analitik usullardan ham foydalanildi. O'zbekiston Respublikasining madaniyat va san'at sohasini rivojlantirishga oid davlat dasturlari, normativ-huquqiy hujjatlar, rasmiy statistik ma'lumotlar, xalqaro tashkilotlar tomonidan e'lon qilingan tahliliy hisobotlar hamda kreativ iqtisodiyot bo'yicha xalqaro reytinglar o'rganildi. Olingan ma'lumotlar asosida mamlakatimiz madaniyat muassasalarining rivojlanish tendensiyalari tahlil qilindi. Mazkur tadqiqotning metodologik jihatlaridan yana biri modellashtrish usulidan foydalanilganidir. Tadqiqot davomida

madaniyat muassasalarida ijodiy industriyalarni boshqarishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu model strategik rejalashtirish, kreativ loyihalarni boshqarish, marketing faoliyati, investitsiyalarni jalb etish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, madaniy xizmatlarni diversifikatsiya qilish hamda inson resurslarini rivojlantirish elementlarini yagona boshqaruv tizimiga integratsiyalash tamoyiliga asoslandi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Olib borilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda madaniyat muassasalari faoliyatini samarali tashkil etish va ularning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda ijodiy industriyalarni rivojlantirish muhim strategik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Jahon amaliyotida madaniyat muassasalari nafaqat madaniy merosni asrash va targ'ib qilish bilan, balki iqtisodiy qiymat yaratuvchi innovatsion loyihalarni amalga oshirish orqali ham jamiyat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shmoqda. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston madaniyat muassasalarida zamonaviy menejment tamoyillarini joriy etish va kreativ iqtisodiyot mexanizmlarini rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Tadqiqot davomida o'rganilgan ma'lumotlar asosida aniqlanishicha, mamlakatimiz madaniyat muassasalarining aksariyatida ijodiy loyihalarni boshqarish tizimi hali yetarli darajada shakllanmagan. Ko'plab muassasalarda moliyalashtirishning asosiy manbai davlat budjeti bo'lib qolmoqda, bu esa xizmatlar turini kengaytirish, yangi loyihalarni amalga oshirish va innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini cheklaydi. Shu bilan birga, marketing faoliyatining sustligi, homiylik va investitsiyalarni jalb etish bo'yicha tajribaning yetishmasligi ham rivojlanish sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, kreativ industriyalarni rivojlantirish madaniyat muassasalarining moliyaviy mustaqilligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Muzeylar, teatrlar, galereyalar va madaniyat markazlari zamonaviy marketing strategiyalari, branding, raqamli platformalar, elektron savdo tizimlari va madaniy turizm xizmatlarini yo'lga qo'yish orqali o'z daromadlarini sezilarli darajada oshirishga erishmoqda. Mazkur tajribalar O'zbekiston sharoitida ham bosqichma-bosqich joriy etilishi maqsadga muvofiqdir. Tahlillar asosida madaniyat muassasalarida ijodiy industriyalarni rivojlantirishning konseptual menejment modeli ishlab chiqildi. Mazkur model oltita o'zaro bog'liq strategik yo'nalishni o'z ichiga oladi:

Birinchi yo'nalish – strategik boshqaruv va

rivojlanishni rejalashtirish. Ushbu yo'nalish doirasida har bir madaniyat muassasasining uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi ishlab chiqiladi, ustuvor maqsadlar belgilanadi va ularning amalga oshirilishi monitoring qilinadi.

Ikkinchi yo'nalish – kreativ loyihalarni boshqarish. Bunda yangi madaniy mahsulotlar, festivallar, ko'rgazmalar, teatr loyihalari, san'at forumlari va innovatsion madaniy xizmatlarni ishlab chiqish hamda ularni samarali boshqarish mexanizmlari takomillashtiriladi.

Uchinchi yo'nalish – investitsiyalar va davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish. Mazkur yo'nalish homiylik mablag'larini jalb etish, grant dasturlarida ishtirok etish, xususiy sektor bilan hamkorlikni kengaytirish va xalqaro loyihalarni amalga oshirishni nazarda tutadi.

To'rtinchi yo'nalish – raqamli marketing va kommunikatsiyalarni rivojlantirish. Ijtimoiy tarmoqlar, rasmiy veb-platformalar, mobil ilovalar, elektron chiptalar, onlayn reklama va raqamli branding vositalaridan foydalanish auditoriyani kengaytirishga xizmat qiladi.

Beshinchi yo'nalish – inson resurslarini rivojlantirish. Zamonaviy menejerlar, loyiha rahbarlari va mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish, malaka oshirish kurslarini tashkil etish hamda kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish mazkur yo'nalishning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Oltinchi yo'nalish – samaradorlik monitoringi va baholash tizimi. Boshqaruv faoliyatining natijalari muntazam monitoring qilinadi, asosiy samaradorlik ko'rsatkichlari (KPI) baholanadi hamda olingan natijalar asosida strategik qarorlar qabul qilinadi. Ilmiy tahlillar davomida madaniyat muassasalarining ijodiy rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy muammolar quyidagicha tizimlashtirildi:

- strategik boshqaruv tizimining yetarli darajada shakllanmaganligi;
- kreativ menejment bo'yicha malakali mutaxassislarning kamligi;
- marketing faoliyatining sust rivojlanganligi;
- investitsiyalar va grant mablag'larini jalb etish mexanizmlarining takomillashmaganligi;
- raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasining pastligi;
- innovatsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi bosqichlardan iborat zamonaviy menejment mexanizmi taklif etildi: Madaniyat muassasasining mavjud salohiyatini kompleks diagnostika qilish.

1. Strategik rivojlanish dasturini ishlab chiqish.
2. Kreativ industriya loyihalarini shakllantirish va moliyalashtirish.
3. Raqamli marketing hamda zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy etish.
4. Xodimlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish.
5. Faoliyat samaradorligini muntazam monitoring qilish va baholash.

Taklif etilgan konseptual modelning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u madaniyat muassasalarining iqtisodiy barqarorligini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholining madaniy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini to'liq qondirish hamda milliy madaniyatni xalqaro miqyosda samarali targ'ib etish imkonini beradi. Shu bilan birga, mazkur model davlat boshqaruvi organlari, madaniyat muassasalari rahbarlari hamda oliy ta'lim muassasalari uchun ilmiy-amaliy qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining *******"Madaniyat to'g'risida"*******gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining madaniyat va san'at sohasini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
5. Drucker P. *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. – New York: Harper Business, 2008.
6. Kotler P., Keller K. *Marketing Management*. 15th ed. – Pearson Education, 2016.
7. Robbins S. P., Coulter M. *Management*. 14th ed. – Pearson, 2018.
8. Daft R. L. *Management*. – Cengage Learning, 2022.
9. Bryson J. M. *Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations*. – Wiley, 2018.
10. UNESCO. *Culture 2030 Indicators*. – Paris, 2019.
11. UNESCO. *Re|Shaping Policies for Creativity*. – Paris, 2022.
12. UNESCO. *Creative Economy Report*. – Paris.
13. OECD. *Culture and Local Development*. – Paris, 2018.
14. OECD. *The Digital Transformation of the Public Sector*. – Paris, 2020.

**ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ МӘДЕНИЯТЫ: ТАРИЙХЫЙ МИЙРАС ХӘМ
ЗАМАНАГӨЙ РАҰАЖЛАНЫҰ**

Омарова Анар – оқытыушы

anaromarova@gmail.com

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

**КАРАКАЛПАКСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА: ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
И ТРАДИЦИИ СОВРЕМЕННОЕ РАЗВИТИЕ**

Омарова Анар – преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**KARAKALPAK NATIONAL CULTURE: HISTORICAL HERITAGE
MODERN DEVELOPMENT**

Omarova Anar – Lecturer

Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute

Таяныш сөзлер: каракалпақ мәдениаты, миллий мийрас, дәстүр, үрп-әдет, фольклор, халық музыкасы, қол өнерментшилиги, мәдений яд, глобалласыу.

Резюме. Мақалада каракалпақ миллий мәдениатының қәлиплесиу тийкарлары, оның халықтың тарийхый ядында тутқан орны хәм заманагөй шараяттағы рауажланыу өзгешеликлери сөз етиледі. Халық аўызеки дөретиушилиги, дәстүрли музыка, миллий қол өнерментшилиги, үрп-әдет хәм дәстүрлер каракалпақ халқының мәдений бирдейлигин сақлаушы тийкарғы факторлар сыпатында баҳаланады. Сондай-ақ, глобалласыу дәуиринде миллий мәдений мийрасты қорғау, жас әуладқа жеткеріу хәм оны заманагөй усыллар аркалы үгит-нәсиятлау мәселелери талланады.

Ключевые слова: каракалпақская культура, национальное наследие, традиция, обычай, фольклор, народная музыка, ремесло, культурная память, глобализация.

Резюме. В статье рассматриваются основы формирования каракалпакской национальной культуры, ее роль в исторической памяти народа и особенности развития в современных условиях. Устное народное творчество, традиционная музыка, национальные ремесла, обычаи и традиции оцениваются как важнейшие факторы сохранения культурной идентичности каракалпацкого народа. Анализируются вопросы охраны национального культурного наследия, его передачи молодому поколению и популяризации современными средствами в условиях глобализации.

Keywords: Karakalpak culture, national heritage, tradition, customs, folklore, folk music, handicrafts, cultural memory, globalization.

Abstract. The article examines the foundations of Karakalpak national culture, its role in the historical memory of the people, and the distinctive features of its development under modern conditions. Oral folklore, traditional music, national crafts, customs, and rituals are considered essential factors in preserving the cultural identity of the Karakalpak people. Particular attention is paid to protecting national cultural heritage, transmitting it to younger generations, and promoting it through modern means in the context of globalization.

Кирисиу. Хәр бир халықтың миллий өзлигин, тарийхый тәжирийбесин хәм дүньяны қабыллау өзгешелигин оның мәдениаты аркалы таныуға болады. Мәдениат тек ғана көркем өнер шығармаларының жыйындысы емес. Ол халықтың күнделикли турмысын, үрп-әдетлерин, рухый қәдириятларын, әдеп-икрамлылық өлшемлерин, дөретиушилик тәжирийбесин хәм тарийхый ядын өз ишине алатуғын курамалы социаллық-рухый кубылыс болып табылады.

Қаракалпақ миллий мәдениаты әсирлер дауамында халықтың тарийхый турмыс шараяты, Арал бойы тәбияты, хожалық кәсиплери хәм басқа халықлар менен мәдений

байланыслары тийкарында қәлиплескен. Халықтың қосықлары, дөстанлары, миллий кийимлери, саз әсбаплары, қол өнерментшилиги, салт-дәстүрлери хәм шаңарақлық мәресимлери оның дүньяға көзқарасын сәулендиреди. Усы мийрасты илимий жақтан үйрениу хәм заманагөй талаптар тийкарында рауажландыру бүгинги күннің әхмийетли ўазыйпаларының бири болып табылады.

Қаракалпақ халқының мәдениаты халықтың көп әсирлик тарийхы менен тиккелей байланысly. Арал бойындағы курамалы тәбийғый шараят халықтың мийнет етиу усылына, турмыс тәризине хәм мәдений

ойлауына тәсир көрсеткен. Дийханшылық, шаруашылық, балықшылық хәм қол өнерментшилиги тек ғана экономикалық кәсип емес, ал күнделикли мәденияттың да ажыралмас бөлеги болған.

Қарақалпақ мәдениятының ең әхмийетли өзгешеликлериниң бири – оның халықтың аўызеки ядында сақланғанлығы. Жазыу мәденияты толық раўажланбаған дәуірлерде халық өз тарийхын, арзыу-әрманларын, жақсылық хәм жаманлық ҳаққындағы түсиниклерин аўызеки дөретиўшилиқ арқалы әўладтан-әўладқа жеткерген. Ертеқ, әпсана, аңыз, нақыл-мақал, терме, толғау хәм дәстанлар халықтың руўхый тәжирийбесин сақлаўшы өзине тән мәдений мектеп уазыйпасын атқарған.

«Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Мәспатша» сыяқлы дәстанлар қарақалпақ халқының көркем ойлау дәрежесин, батырлық идеалларын хәм әдеп-икрамлылық принциплерин көрсетеди. Оларда ел бирлиги, ўатанға садықлық, ерлик, дослық, ата-анаға хұрмет хәм әдиллик идеялары алға қойылады. Дәстанлардың әхмийети олардың тек өткен дәуір ўақыяларын баянлаўында емес, ал халықтың мәдений ядында беқкем орын алған руўхый бағдарларды сақлаўында көринеди.

Қарақалпақ миллий мәдениятының бай тараўларының бири – дәстүрли музыка хәм атқарыўшылық өнер. Жыраўшылық хәм бақсышылық мектеплери халықтың руўхый өмиринде айрықша орын ийелейди. Жыраўлар қобыздың сүйемеллеўинде батырлық дәстанларды, терме хәм толғаўларды атқарған. Бақсылар болса, дуўтарда халық дәстанларын, лирикалық қосықларды хәм нәсият мазмунындағы шығармаларды орындаған.

Жыраў хәм бақсы тек атқарыўшы емес, ал халықтың тарийхый ядын сақлаўшы, көркем сөз шебери хәм руўхый тәрбияшы болған. Олар өз репертуарын шәкиртлерине үйретип, устаз-шәкирт дәстүрин раўажландырған. Усы жол менен шығармалар тек сақланып қалмастан, хәр бир атқарыўшының жеке шеберлиги арқалы жаңа сыпатларға да ийе болған.

Миллий саз әсбаплары да халық мәдениятының белгили нышанлары есапланады. Қобыздың терең хәм сырлы ҳаўазы жыраўшылық дәстүрдиң эпикалық тәбиятына сәйкес келсе, дуўтардың жумсақ уни бақсышылық хәм лирикалық қосықшылыққа жақын турады. Гиржек, баламан хәм басқа да әсбаптар халықтың

музыкалық ойлауының көп түрлилигин көрсетеди. Оларды үйрениў музыкалық мийрасты сақлаў менен бирге, жаслардың миллий көркем талғамын тәрбиялаўға да хызмет етеди. Қарақалпақ халық қол өнерментшилиги миллий мәденияттың затлық хәм көркемлик тәреплерин өзінде бирлестиреди. Кестешилиқ, тоқымашылық, зергерлик, ағаш ояу, кийиз хәм қамыс буйымларын ислеў халықтың күнделикли турмысы менен тығыз байланыста раўажланған. Қол өнер шығармалары тек пайдаланыў ушын исленген затлар емес, ал халықтың эстетикалық талғамын хәм символикалық ойлаўын көрсететуғын көркем дөретпелер болып табылады. Қарақалпақ ҳаял-қызларының миллий кийимлери, әсиресе, сәўкеле, көк көйлек, қызыл киймешек хәм өңирмоншақлар өзлериниң көркем безелиси менен ажыралып турады. Оларда пайдаланылған нағыслар, реңлер хәм зергерлик безеўлер белгили бир мәниге ийе. Гейпара нағыслар тәбият қубылысларын, өсип-өниў идеясын, шаңарақ аманлығын хәм жаман күшлерден қорғаныў түсиниклерин аңлатқан.

Миллий кийим мәдениятында адамның жасы, жәмийеттеги орны хәм шаңарақлық жағдайы да сәўлеленген. Мәселен, қызлардың, келиншеклердиң хәм жасы үлкен ҳаяллардың кийимлеринде өзине тән айырмашылықлар болған. Демек, миллий кийим тек денени қорғаўшы қурал емес, ал белгили мәдений мағлыўматты жеткерийўши таңбалық система сыпатында да хызмет еткен. Қарақалпақ халқының үрп-әдет хәм дәстүрлери жәмийетлик қатнасықларды тәртипке салыўда үлкен орын тутқан. Нәрестениң дүньяға келиўи, ат қойыў, бесикке салыў, баланың биринши қәдеми, неке тойы хәм басқа мәресимлер адамның өмир басқышларын мәдений жақтан белгилеген. Халық дәстүрлеринде жасы үлкен адамға хұрмет, кишиге иззет, мийманды күтип алыў, қоңсы-қобалық байланысларды беқкемлеў хәм жәмийетлик жәрдемлесийў принциплери айрықша орын алады. Үлкенлердиң пәтиясын алыў, дастурқан басында әдеп сақлаў, мийманға төр усыныў сыяқлы дәстүрлерде халықтың адамгершилиқ көзқараслары көринеди.

Дәстүрди өзгертпей қайталаў жетерли емес. Оның ишки мазмунын түсинийў, заман талапларына сәйкес келетуғын тәрбиялық қәдириятларын сақлаў керек. Адамның еркинлигине, денсаўлығына ямаса экономикалық жағдайына зыян келтиретуғын

айырым әдетлерди сын көзқараста бахалаў зэрүр. Миллий мәдениеттың раўажланыўы өткенниң барлық белгилерин өзгериссиз қабыллаўды емес, ал оның инсаный хәм көркем қәдириятларын саналы түрде даўам еттириўди талап қылады.

Глобалласыў халықлар арасындағы мәдений байланысларды күшейтип, жаңа имканиятларды жаратады. Санлы технологиялар арқалы қарақалпақ мәдениятының үлгилерин дүньяның хәр түрли аймақларына таныстырыў мүмкин. Соның менен бирге, ғалаба мәдениеттың тәсири миллий тил, дәстүрли атқарыўшылық хәм қол өнерментшилигиниң айырым түрлериниң күнделикли турмыстағы орнын әлсиретиўи ықтимал.

Миллий мийрасты сақлаў ушын оны тек музей экспонаты сыпатында қараў жеткиликсиз. Мәдениет халықтың күнделикли өмиринде қолланылғанда ғана жасаўын даўам етеди. Сол себепли миллий музыка шығармаларын оқыў бағдарламаларына киргизиў, жыраў хәм бақсылардың атқарыўларын сапалы аудио-видео форматта жазып алыў, дәстанлардың вариантларын санлы архивлерде сақлаў әхмийетли. Қол өнерментшилигин раўажландырыўда шеберлерди экономикалық жақтан қоллап-қуўатлаў, устаз-шәкирт мектеплерин кеңейтиў хәм миллий нағысларды заманагөй кийим, интерьер хәм дизайн тараўларында орынлы пайдаланыў жақсы нәтийже бериўи мүмкин. Бирақ дәстүрли үлгилерди жаңалаў барысында олардың тарийхый мәнисин бузбаў хәм коммерциялық мақсетте үстиртин қолланыўға жол қоймаў керек.

Жас әўладтың мәдений мийрасқа қызығыўшылығын арттырыўда социаллық тармақлар, санлы платформалар, қысқа дерекли фильмлер, виртуал көргизбелер хәм электронлық каталоглардан пайдаланыў мақсетке муўапық. Сонда миллий мәдениет жаслар ушын тек өткен дәўирдин естелиги емес, ал заманагөй дәретиўшиликке күш беретугын жанлы дерекке айналады.

Жуўмақлаў

Қарақалпақ миллий мәденияты халықтың тарийхый тәжирийбесин, руўхый дүньясын хәм көркем ойлаўын сәўлелендиретуғын бай мийрас болып табылады. Халық ауызеки дәретиўшилиги, жыраўшылық хәм бақсышылық, миллий саз әсбаплары, қол өнерментшилиги, кийим үлгилери хәм үрп-әдетлер бир-бири менен тығыз байланысқан биртутас мәдений системаны қурайды. Бул мийрасты сақлаў тек илимпазлардың ямаса мәдениет тараўы қәнигелериниң ўазыйпасы емес. Шаңарақ, билимлендириў орынлары, ғалаба хабар қурааллары хәм жәмийетлик шөлкемлер де бул процесске қатнасыўы керек. Миллий мәдениетқа болған хұрмет жас әўладтың тарийхый ядын, ўатан сүйиўшилик сезимин хәм руўхый жуўапкершилигин бекемлейди.

Демек, қарақалпақ миллий мәдениятын келешекке жеткериўдин тийкарғы шарты – дәстүрди терең билиў, оны илимий тийкарда үйрениў хәм заманагөй турмыс пенен үйлесимли раўажландырыў. Сонда ғана миллий мәдений мийрас халықтың өзлигин сақлаўшы ғана емес, ал жаңа көркем хәм руўхый қәдириятларды жаратыўшы күш сыпатында хызмет ете алады.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Каримов И. Қарақалпақ халқының этнографиясы. – Нөкис: Билим, 1995.
2. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1950.
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1971.
5. Алланазаров Д. Қарақалпақ халық сазлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2002.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. – Нөкис: Қарақалпақстан.

**MADANIYAT VA SAN'AT MUASSASALARIDA STRATEGIK MENEJMENTNING
ZAMONAVIY MODELLARI VA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA**

Saparbaeva Gulshira Abatbaevna – *“Madaniyat faoliyati” kafedra mudiri, professor*

gulshira.saparbaeva@36gmail.com

O‘zDSMINF

**СОВРЕМЕННЫЕ МОДЕЛИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА И ЦИФРОВАЯ
ТРАНСФОРМАЦИЯ В УЧРЕЖДЕНИЯХ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА**

Сапарбаева Гулшира Абатбаевна – *Заведующий кафедрой “Культурная деятельность”,*

профессор

УзГИИKNФ

**MODERN STRATEGIC MANAGEMENT MODELS AND DIGITAL TRANSFORMATION IN
CULTURAL AND ART INSTITUTIONS**

Saparbaeva Gulshira Abatbaevna – *Head of the Department of “Cultural Activity”, professor*

Nukus branch of the UzSIAC

Tayanch so‘zlar: strategik menejment, madaniyat menejmenti, san'at menejmenti, raqamli transformatsiya, innovatsion boshqaruv, madaniy siyosat, kreativ industriya, boshqaruv modeli.

Rezyume. Maqolada raqamli transformatsiya sharoitida madaniyat va san'at muassasalarida strategik boshqaruvning zamonaviy modellari tadqiq etilgan. Strategik boshqaruvning nazariy asoslari, madaniy tashkilotlarni rivojlantirishga zamonaviy yondashuvlar, shuningdek, raqamli texnologiyalarning boshqaruv samaradorligini oshirishga ta'siri tahlil qilingan. Mahalliy va xorijiy tajribaning qiyosiy tahlili asosida strategik rejalashtirish, innovatsion boshqaruv, raqamli transformatsiya, inson kapitalini rivojlantirish va samaradorlikni monitoring qilish tizimini o'z ichiga olgan strategik menejmentning integratsiyalashgan modeli taklif etildi. Tadqiqot natijalaridan O'zbekiston Respublikasi madaniyat va san'at muassasalarini boshqarish tizimini takomillashtirishda foydalanish mumkin.

Ключевые слова: стратегический менеджмент, менеджмент культуры, менеджмент искусства, цифровая трансформация, инновационное управление, культурная политика, креативная индустрия, модель управления.

Резюме. В статье исследуются современные модели стратегического менеджмента в учреждениях культуры и искусства в условиях цифровой трансформации. Проанализированы теоретические основы стратегического управления, современные подходы к развитию культурных организаций, а также влияние цифровых технологий на повышение эффективности управления. На основе сравнительного анализа отечественного и зарубежного опыта предложена интегрированная модель стратегического менеджмента, включающая стратегическое планирование, инновационное управление, цифровую трансформацию, развитие человеческого капитала и систему мониторинга эффективности. Результаты исследования могут быть использованы при совершенствовании системы управления учреждениями культуры и искусства Республики Узбекистан.

Keywords: strategic management, cultural management, art management, digital transformation, innovative management, cultural policy, creative industries, management model.

Summary. This article examines modern strategic management models in cultural and art institutions under the conditions of digital transformation. The study analyzes theoretical approaches to strategic management, innovative governance mechanisms, and the impact of digital technologies on organizational performance. Based on a comparative analysis of national and international practices, an integrated strategic management model is proposed, combining strategic planning, innovation management, digital transformation, human capital development, and performance monitoring. The findings contribute to improving management systems in cultural and art institutions and can serve as a methodological basis for the sustainable development of the cultural sector in Uzbekistan

KIRISH. XXI asrda globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining misli ko'rilmagan sur'atlarda rivojlanishi hamda kreativ iqtisodiyotning shakllanishi madaniyat va san'at sohasini boshqarish tizimiga yangi talablarni

qo'yimoqda. Zamonaviy jamiyatda madaniyat muassasalari nafaqat ma'naviy qadriyatlarni saqlovchi institut, balki iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy innovatsiyalar va inson kapitalini shakllantiruvchi muhim strategik subyekt sifatida ham qaralmoqda. Bugungi kunda dunyoning

rivojlangan davlatlarida madaniyat va san'at muassasalari faoliyatini boshqarishda an'anaviy ma'muriy yondashuv o'rnini strategik menejment, loyiha boshqaruvi, innovatsion boshqaruv, marketing menejmenti va raqamli boshqaruv tizimlari egallamoqda. Ushbu jarayon madaniy xizmatlarning sifati, aholining madaniy ehtiyojlarini qondirish darajasi hamda muassasalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda madaniyat va san'at sohasini isloh qilish, boshqaruv tizimini takomillashtirish, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish, kreativ industriyalarni qo'llab-quvvatlash hamda raqamli texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa mazkur sohada strategik menejmentning ilmiy asoslarini chuqur tadqiq etishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Strategik menejment bugungi kunda faqat tashkilotni boshqarish usuli emas, balki uzoq muddatli rivojlanish istiqbollarini belgilovchi, tashqi va ichki muhit omillarini kompleks baholovchi, resurslardan samarali foydalanishni ta'minlovchi ilmiy boshqaruv konsepsiyasi sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, madaniyat va san'at muassasalari faoliyatida strategik rejalashtirish innovatsion loyihalarni amalga oshirish, auditoriyaning kengaytirish, madaniy xizmatlar sifatini oshirish hamda xalqaro hamkorlikni rivojlantirish imkonini beradi. So'nggi yillarda raqamli transformatsiya jarayonlari strategik menejment mazmunini tubdan o'zgartirmoqda. Sun'iy intellekt, Big Data, elektron boshqaruv, virtual muzeylar, raqamli kutubxonalar, onlayn teatr va konsert platformalari madaniyat menejmentining yangi bosqichini boshlab berdi. Natijada boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ma'lumotlarga asoslangan yondashuv (Data Driven Management) keng qo'llanila boshladi. Madaniyat va san'at menejmentining zamonaviy modeli iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy mas'uliyat, kreativ boshqaruv va innovatsion rivojlanish tamoyillarining o'zaro uyg'unligiga asoslanadi. Bunday model tashkilotning ichki salohiyatini mustahkamlash bilan bir qatorda tashqi muhitdagi tezkor o'zgarishlarga moslashish imkoniyatini ham yaratadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda strategik menejment nazariyalari madaniyat va san'at muassasalari faoliyati bilan integratsiyalashgan holda tahlil qilinadi, raqamli transformatsiya sharoitida boshqaruvning zamonaviy modeli taklif etiladi hamda uning amaliy samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi konseptual yondashuv ishlab chiqiladi. Mazkur

tadqiqotning maqsadi madaniyat va san'at muassasalarida strategik menejmentning zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini ilmiy tahlil qilish, raqamli transformatsiyaning boshqaruv tizimiga ta'sirini baholash hamda innovatsion boshqaruv modelini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

USULLAR

Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, strategik tahlil, qiyosiy tahlil, institutsional tahlil, SWOT tahlili, PEST tahlili, ilmiy umimlashtirish, kontent tahlili hamda statistik tahlil metodlaridan kompleks foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini strategik menejment nazariyasi, zamonaviy madaniyat menejmenti konsepsiyalari, kreativ iqtisodiyot nazariyasi, institutsional iqtisodiyot hamda innovatsion boshqaruv tamoyillari tashkil etdi. Shuningdek, UNESCO, ICOM, OECD hamda rivojlangan davlatlar tajribasiga oid ilmiy manbalar qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Tahlil jarayonida madaniyat va san'at muassasalarining tashkiliy tuzilmasi, boshqaruv samaradorligi, moliyalashtirish tizimi, marketing strategiyasi, auditoriya bilan ishlash mexanizmlari hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi kompleks baholandi. SWOT tahlili yordamida ichki imkoniyatlar va tashqi tahdidlar aniqlanib, PEST tahlili orqali siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik omillarning boshqaruv tizimiga ta'siri o'rganildi. Bundan tashqari, ilmiy abstraksiya, deduksiya va induksiya usullari yordamida strategik menejmentning zamonaviy modellariga xos umumiy qonuniyatlar aniqlanib, ularning O'zbekiston madaniyat va san'at muassasalari faoliyatiga moslashuv imkoniyatlari baholandi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlarning qiyosiy tahlili, xalqaro tashkilotlar tavsiyalari, zamonaviy menejment nazariyalari hamda madaniyat sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning amaliy natijalari asosida ta'minlandi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida madaniyat va san'at muassasalari faoliyatini samarali tashkil etish strategik menejmentning yangi yondashuvlarini talab etmoqda. Zamonaviy boshqaruv nazariyalarida madaniyat tashkilotlari nafaqat ijtimoiy institut, balki raqobatbardosh xizmat ko'rsatuvchi tizim sifatida ham e'tirof etiladi. Shu sababli ularning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda uzoq muddatli rejalashtirish, innovatsion boshqaruv, inson kapitalini rivojlantirish hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Tadqiqot

natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston madaniyat va san'at muassasalarining aksariyatida boshqaruv tizimi an'anaviy ma'muriy usullar asosida tashkil etilgan bo'lib, strategik rejalashtirishning zamonaviy mexanizmlaridan foydalanish darajasi yetarli emas. Ko'plab muassasalarda rivojlanish dasturlari mavjud bo'lsa-da, ularning amalga oshirilishini baholash mezonlari, samaradorlik indikatorlari (KPI), risklarni boshqarish mexanizmlari va monitoring tizimi to'liq shakllanmagan.

Xalqaro tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda madaniyat muassasalari faoliyatini boshqarishda **Balanced Scorecard (BSC)** modeli keng qo'llaniladi. Ushbu model moliyaviy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda tashrif buyuruvchilar ehtiyojlarini qondirish, ichki boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish hamda xodimlarning kasbiy rivojlanishini baholash imkonini beradi. Mazkur yondashuv madaniyat tashkilotining uzoq muddatli strategik maqsadlarini amaliy faoliyat bilan uzviy bog'laydi. Madaniyat va san'at muassasalari faoliyatini tahlil qilishda SWOT tahlili ham muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, mamlakatimizdagi madaniyat muassasalarining kuchli jihatlariga boy tarixiy-madaniy meros, malakali ijodiy kadrlar, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi hamda milliy san'at maktablarining mavjudligi kiradi. Shu bilan birga, moliyalashtirish manbalarining cheklanganligi, marketing faoliyatining sustligi, raqamli boshqaruv texnologiyalarining yetarli darajada joriy etilmaganligi va xalqaro hamkorlik ko'lamining nisbatan pastligi zaif tomonlar sifatida namoyon bo'lmoqda. PEST tahlili natijalari esa madaniyat menejmentiga ta'sir etuvchi tashqi omillarning murakkabligini ko'rsatdi. Siyosiy omillar sifatida davlatning madaniyat sohasini rivojlantirishga qaratilgan strategik dasturlari ijobiy ahamiyat kasb etsa, iqtisodiy omillar byudjet mablag'lari hajmi va investitsiya faolligi bilan belgilanadi. Ijtimoiy omillar aholining madaniy ehtiyojlari va iste'mol madaniyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lsa, texnologik omillar raqamli platformalar, sun'iy intellekt, elektron xizmatlar va virtual madaniy mahsulotlarning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Tadqiqot davomida madaniyat va san'at muassasalarida raqamli transformatsiyaning boshqaruv samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatayotgani aniqlandi. Xususan, elektron hujjat aylanishi, CRM tizimlari, onlayn chipta sotish platformalari, mobil ilovalar hamda raqamli marketing vositalaridan foydalanish tashrif buyuruvchilar sonining ortishiga, boshqaruv

xarajatlarining kamayishiga va xizmatlar sifatining yaxshilanishiga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, muzeylar, teatrlar, konsert tashkilotlari va madaniyat markazlarida virtual ekskursiyalar, onlayn ko'rgazmalar, masofaviy ta'lim platformalari hamda raqamli arxivlarni yaratish aholining madaniy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Natijada madaniyat muassasalari geografik chegaralardan tashqariga chiqib, xalqaro auditoriya bilan samarali muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, strategik menejmentning samaradorligi ko'p jihatdan inson kapitali rivojlanishiga bog'liq. Zamonaviy menejer nafaqat ma'muriy boshqaruv ko'nikmalariga, balki strategik fikrlash, liderlik, loyiha boshqaruvi, marketing, kommunikatsiya va raqamli texnologiyalarni qo'llash kompetensiyalariga ham ega bo'lishi zarur. Shu sababli madaniyat menejerlarini tayyorlash tizimida xalqaro standartlarga mos malaka oshirish dasturlarini joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ilmiy tahlillar natijasida madaniyat va san'at muassasalari uchun strategik menejmentning integrallashgan modeli ishlab chiqildi. Ushbu model beshta asosiy tarkibiy elementni o'z ichiga oladi: strategik rejalashtirish, innovatsion boshqaruv, raqamli transformatsiya, inson kapitalini rivojlantirish va samaradorlikni monitoring qilish. Mazkur elementlarning o'zaro uyg'unligi boshqaruv tizimining barqarorligini ta'minlash bilan birga, tashqi muhitdagi o'zgarishlarga moslashish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Bundan tashqari, madaniyat muassasalari faoliyatida davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish, homiylik institutini takomillashtirish, grant loyihalarini kengaytirish va kreativ industriyalar bilan integratsiyani kuchaytirish boshqaruvning iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. Bu esa byudjet mablag'lariga qaramlikni kamaytirish hamda muassasalarning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi konseptual yondashuv taklif etiladi: madaniyat va san'at muassasalari faoliyatini boshqarishda strategik rejalashtirish, raqamli texnologiyalar, marketing menejmenti, loyiha boshqaruvi va auditoriyaga yo'naltirilgan xizmatlar yagona boshqaruv tizimi doirasida integratsiyalashgan holda amalga oshirilishi zarur. Mazkur yondashuv madaniyat tashkilotlarining innovatsion salohiyatini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash, xalqaro raqobatbardoshligini kuchaytirish va barqaror rivojlanishini ta'minlashning muhim

omili hisoblanadi. Shunday qilib, olib borilgan ilmiy tahlillar strategik menejmentning zamonaviy tamoyillarini madaniyat va san'at muassasalari faoliyatiga tizimli joriy etish ularning tashkiliy samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish, aholining madaniy ehtiyojlarini yanada to'liq qondirish hamda milliy madaniyatni xalqaro maydonda keng targ'ib etishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi.

XULOSA. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida madaniyat va san'at muassasalari faoliyatini samarali tashkil etishda strategik menejmentning zamonaviy yondashuvlari muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Globallashtirish, raqamli transformatsiya va kreativ iqtisodiyotning jadal rivojlanishi madaniyat muassasalari boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirishni taqozo etmoqda. Mazkur jarayonlarda strategik rejalashtirish, innovatsion boshqaruv, inson kapitalini rivojlantirish va raqamli texnologiyalarni kompleks joriy etish muassasalarning uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston madaniyat va san'at muassasalarida boshqaruvning zamonaviy usullaridan foydalanish bo'yicha muayyan yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, strategik menejmentning xalqaro tajribada sinovdan o'tgan mexanizmlarini keng joriy etish zarurati saqlanib qolmoqda. Xususan, samaradorlik indikatorlari (KPI), Balanced Scorecard tizimi, strategik monitoring, risklarni boshqarish, raqamli marketing hamda auditoriyaga yo'naltirilgan boshqaruv mexanizmlarini amaliyotga tatbiq etish boshqaruv samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan integrallashgan strategik menejment modeli

madaniyat va san'at muassasalari faoliyatining iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy samaradorligini ta'minlashga xizmat qilishi asoslab berildi. Mazkur model strategik rejalashtirish, innovatsion boshqaruv, raqamli transformatsiya, inson kapitalini rivojlantirish hamda monitoring va baholash tizimlarining o'zaro uyg'unligiga asoslanadi. Raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, elektron boshqaruv tizimlarini rivojlantirish, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish madaniyat muassasalarining tashkiliy salohiyatini oshirish bilan bir qatorda aholiga ko'rsatilayotgan madaniy xizmatlar sifatini ham yangi bosqichga olib chiqadi. Shuningdek, davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, xalqaro grantlar va investitsiyalarni jalb etish, kreativ industriyalar bilan hamkorlikni kengaytirish hamda menejrlarning zamonaviy boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish kelgusidagi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida "Madaniyat menejmenti", "San'at menejmenti", "Madaniy siyosat", "Strategik menejment" fanlarini o'qitishda, shuningdek, madaniyat va san'at muassasalari rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy-metodik asos sifatida foydalanilishi mumkin. Shunday qilib, strategik menejmentning zamonaviy konsepsiyalarini madaniyat va san'at muassasalari boshqaruv tizimiga integratsiya qilish milliy madaniyatni rivojlantirish, xizmatlar sifatini oshirish, raqobatbardoshlikni ta'minlash hamda O'zbekistonning xalqaro madaniy makondagi nufuzini mustahkamlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kaplan R. S., Norton D. P. *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action*. Boston: Harvard Business School Press, 1996.
2. Kotler P., Scheff J. *Standing Room Only: Strategies for Marketing the Performing Arts*. Harvard Business School Press, 1997.
3. Drucker P. F. *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. New York: Harper Business, 2008.
4. Porter M. E. *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. New York: Free Press, 1980.
5. UNESCO. *Culture 2030 Indicators*. Paris: UNESCO Publishing, 2019.
6. OECD. *Culture and Local Development*. Paris: OECD Publishing, 2018.
7. Hesmondhalgh D. *The Cultural Industries*. London: SAGE Publications, 2019.
8. Throsby D. *Economics and Culture*. Cambridge University Press, 2001.
9. Bryson J. M. *Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations*. Wiley, 2018.

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIDA TURIZM SOHASIDAGI DAVLAT SIYOSATINING ASOSIY YO'NALISHLARI VA ISLOHOTLAR

Seydullaeva Bibiayim Erejep qizi – *assistent o'qituvchi*

seydullaevabibiayim@gmail.com

O'zDSMI Nukus filiali

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И РЕФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Сейдуллаева Бибиайим Ережеп кизи – *ассистент преподавателя*

Нукусского филиала ГИИКУз

MAIN DIRECTIONS AND REFORMS OF STATE POLICY IN THE FIELD OF TOURISM IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN

Seydullaeva Bibiayim Erejep qizi – *Assistant teacher*

Nukus branch of the UzSIAC

Tayanch so'zlar: turizm, davlat siyosati, Qoraqalpog'iston, Orolbo'yi, ekologik turizm, infratuzilma, islohotlar.

Rezyume. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasining turizm sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari, ushbu sohada amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning mintaqa iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, hududning turizm salohiyati, mavjud muammolar va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari yoritilgan.

Ключевые слова: туризм, государственная политика, Каракалпакстан, Аральское море, экологический туризм, инфраструктура, реформы.

Резюме. В данной статье анализируются приоритеты государственной политики в туристическом секторе Республики Каракалпакстан, проводимые в этом секторе реформы и их влияние на экономическое развитие региона. Также освещается туристический потенциал региона, текущие проблемы и будущие направления развития.

Keywords: tourism, state policy, Karakalpakstan, Aral Sea, ecological tourism, infrastructure, reforms.

Summary. This article analyzes the priorities of state policy in the tourism sector of the Republic of Karakalpakstan, the reforms being implemented in the sector, and their impact on the economic development of the region. It also highlights the region's tourism potential, current problems, and future development directions.

KIRISH. Bugungi kunda turizm iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri sifatida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida, xususan Qoraqalpog'iston Respublikasida turizmni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu hudud o'zining noyob tabiiy va tarixiy-madaniy resurslari bilan ajralib turadi.

USULLAR. Mazkur ilmiy maqola mavzusini yoritishda tavsifiy, tasnifiy, tarixiy-qiyosiy, kontekstual va kompleks yondashuv tahlil usullari qo'llanildi. Tadqiqot Qoraqalpog'iston Respublikasida turizm sohasida olib borilayotgan davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari, sohada amalga oshirilayotgan islohotlar hamda ularning hudud iqtisodiy rivojiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, mintaqaning turistik salohiyati, mavjud muammolar va istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari yoritib beriladi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Qoraqalpog'iston Respublikasi Orol dengizi hududi bilan bog'liq ekologik muammolar bilan mashhur bo'lsa-da, ayni paytda bu hudud ekologik va ekstremal turizmni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega.

Turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari

Qoraqalpog'istonda turizmni rivojlantirish davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda:

- Turizm infratuzilmasini rivojlantirish;
- Xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish;
- Turistik xizmatlar sifatini oshirish;
- Ekologik turizmni rivojlantirish;
- Madaniy meros obyektlarini saqlash va ulardan samOroli foydalanish.

- Ta'biy landshaftlarni qayta tiklash
- Sun'iy landshaftlarni tumanlararo ko'paytirish. Davlat tomonidan qabul qilinayotgan dasturlar va qarorlar turizmni hududiy rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, Orolbo'yi hududini tiklash va uni turistik maskanga aylantirish muhim strategik yo'nalish sifatida belgilanmoqda.

2. Turizm sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar

So'nggi yillarda Qoraqalpog'istonda turizmni rivojlantirishga qaratilgan qator islohotlar amalga oshirildi:

- Vizasiz rejim va soddalashtirilgan tartiblarning joriy etilishi;
- Turistik zonalar va klasterlarni tashkil etish;
- Mehmonxona va transport infratuzilmasini yaxshilash;
- Xalqaro turistik marshrutlarni yo'lga qo'yish.

- Qadimiy yodgorliklar bo'lgan joylarni dunyo miqyosida ko'rsatish

Bundan tashqari, davlat-xususiy sheriklik asosida turizm obyektlarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Qoraqalpog'istonning turistik salohiyati

Hudud quyidagi turistik resurslarga ega:

- Orol dengizi va uning qurigan tubi;
- Ustyurt platosi;
- Mizdaxkan va Chilpik kabi tarixiy yodgorliklar;
- Savitskiy muzeyi;
- Milliy madaniyat va an'analar.

Bu obyektlar ekologik, tarixiy va madaniy turizmni rivojlantirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Orolbo'yi hududi nafaqat milliy, balki global ekologik muammo hududi sifatida xalqaro hamjamiyat e'tiborida turibdi. Ushbu hududda ekologik turizmni rivojlantirish orqali nafaqat iqtisodiy foyda olish, balki ekologik muammolarga jamoatchilik e'tiborini jalb qilish imkoniyati mavjud. Xalqaro tashkilotlar tomonidan Orolbo'yi hududini innovatsion ekologik hududga aylantirish tashabbuslari ilgari surilmoqda, bu esa turizmni barqaror rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Mavjud muammolar. Turizm sohasida quyidagi muammolar mavjud:

- Infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi;
- Xizmat ko'rsatish sifatining pastligi;
- Kadrlar yetishmasligi;
- Transport aloqalarining cheklanganligi.
- Turizm sohasida malakali kadrlar tayyorlash masalasi dolzarb hisoblanadi. Hududda

turizm yo'nalishida ta'lim sifatini oshirish, amaliy ko'nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlash va xalqaro tajribalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa xizmat ko'rsatish sifatini oshirish va turistlar ehtiyojlarini to'liq qondirishga xizmat qiladi.

Istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari

Kelgusida quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- Ekologik va ekstremal turizmni rivojlantirish;
- Raqamli turizm texnologiyalarini joriy etish;
- Xalqaro hamkorlikni kengaytirish;
- Turizm marketingini kuchaytirish.
- Hududning turistik salohiyatini to'liq

namoyon etish uchun samOroli marketing strategiyasini ishlab chiqish zarur. Xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasining brendini shakllantirish, xalqaro ko'rgazmalarda faol ishtirok etish va raqamli platformalarda targ'ibotni kuchaytirish muhim hisoblanadi. Eko tizimni yaratish. Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog'iston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanib bormoqda. So'nggi yillarda ushbu yo'nalishda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar hududning turistik jozibadorligini oshirish, mavjud resurslardan samOroli foydalanish hamda yangi turistik yo'nalishlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, Orolbo'yi hududining o'ziga xos ekologik holati asosida ekologik va ekstremal turizmni rivojlantirish bo'yicha olib borilayotgan chora-tadbirlar mintaqani xalqaro turizm xaritasida alohida o'rin egallashiga zamin yaratmoqda. Shu bilan birga, davlat tomonidan yaratilayotgan qulay huquqiy va institutsional muhit, investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan mexanizmlar, infratuzilmani modernizatsiya qilish va xizmatlar sifatini oshirish borasidagi islohotlar turizmning barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, transport-logistika tizimini yaxshilash, zamonaviy mehmonxona va servis obyektlarini barpo etish, shuningdek, raqamli texnologiyalarni turizm sohasiga keng joriy etish orqali hududning raqobatbardoshligi ortib bormoqda. Biroq, olib borilayotgan islohotlarga qaramay, sohada ayrim tizimli muammolar ham mavjud bo'lib, ular orasida infratuzilmaning ayrim hududlarda yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali kadrlar yetishmovchiligi, xizmat ko'rsatish sifatining bir xil darajada emasligi va marketing faoliyatining sustligi alohida e'tibor talab etadi. Ushbu muammolarni bartaraf etish turizmni yanada

rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi. Kelgusida Qoraqalpog‘iston Respublikasida turizmni rivojlantirish uchun ekologik, madaniy va innovatsion turizm yo‘nalishlarini uyg‘unlashtirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish, hududning ijobiy imijini shakllantirish hamda mahalliy aholining turizm jarayonidagi ishtirokini faollashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu orqali nafaqat iqtisodiy samaradorlikka erishish, balki hududning ijtimoiy

rivojlanishi va bandlik darajasini oshirish imkoniyati ham kengayadi.

Umuman olganda, Qoraqalpog‘iston Respublikasida turizmni rivojlantirish bo‘yicha olib borilayotgan davlat siyosati izchil va kompleks xarakterga ega bo‘lib, mavjud salohiyatdan to‘liq foydalanish orqali hududni nafaqat respublika, balki xalqaro miqyosda ham raqobatbardosh turizm markaziga aylantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Turizm to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. Orolbo‘yi hududini rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari.
3. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”.
4. UNWTO (Jahon turizm tashkiloti) hisobotlari.
5. Goeldner, C., Ritchie, J. (2012). *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*.
6. Savitskiy muzeyi va madaniy meros obyektlari haqida nashrlar.
7. uzbektourism.uz

MADANIYAT MUASSASALARIDA RAQAMLI BOSHQARUV TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISHNING ZAMONAVIY MENEJMENT MODELİ

Urazbaev Islam Maxsetovich – *katta o'qituvchi*

make.15dr@gmail.com

O'zDSMINF

СОВРЕМЕННАЯ МОДЕЛЬ МЕНЕДЖМЕНТА ВНЕДРЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ УПРАВЛЕНИЯ В УЧРЕЖДЕНИЯХ КУЛЬТУРЫ

Уразбаев Ислам Максетович – *старший преподаватель*

УзДСМИНФ

MODERN MANAGEMENT MODEL FOR THE IMPLEMENTATION OF DIGITAL MANAGEMENT TECHNOLOGIES IN CULTURAL INSTITUTIONS

Urazbaev Islam Maxsetovich – *Senior Lecturer*

Nukus branch of the UzSIAC

Tayanch soʻzlar: madaniyat menejmenti, raqamli transformatsiya, madaniyat muassasalari, innovatsion boshqaruv, elektron boshqaruv, sun'iy intellekt, strategik menejment, raqamli texnologiyalar, madaniy xizmatlar.

Rezyume. Mazkur maqolada madaniyat muassasalarida raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etishning nazariy va amaliy jihatlarini ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqot davomida madaniyat va san'at muassasalarini boshqarishda zamonaviy menejment tamoyillari, raqamli transformatsiya jarayonlari hamda innovatsion boshqaruv vositalarining ahamiyati yoritilgan. Xorijiy tajribalar va milliy amaliyotning qiyosiy tahlili asosida madaniyat muassasalari uchun raqamli menejmentning konseptual modeli ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari madaniyat muassasalarida boshqaruv samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish, xizmatlar sifatini yaxshilash va raqamli infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Ключевые слова: менеджмент культуры, цифровая трансформация, учреждения культуры, инновационный менеджмент, цифровые технологии, электронное управление, стратегическое управление.

Резюме. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты внедрения цифровых технологий управления в учреждениях культуры. В исследовании анализируются современные подходы к управлению, процессы цифровой трансформации и инновационные инструменты управления, направленные на повышение эффективности деятельности организаций культуры. На основе сравнительного анализа международного опыта и национальной практики предлагается концептуальная модель цифрового управления учреждениями культуры. Результаты показывают, что интеграция цифровых технологий способствует более эффективному управлению, рациональному использованию ресурсов, повышению качества культурных услуг и устойчивому институциональному развитию. В исследовании также представлены практические рекомендации по укреплению цифровой инфраструктуры и повышению управленческого потенциала в сфере культуры.

Keywords: cultural management, digital transformation, cultural institutions, innovation management, digital technologies, strategic management, e-governance, artificial intelligence.

Summary. This article examines the theoretical and practical aspects of implementing digital management technologies in cultural institutions. The research analyzes modern management approaches, digital transformation processes, and innovative governance tools aimed at improving the efficiency of cultural organizations. Based on a comparative analysis of international experience and national practice, a conceptual model of digital management for cultural institutions is proposed. The findings demonstrate that the integration of digital technologies contributes to more effective management, rational use of resources, improved quality of cultural services, and sustainable institutional development. The study also provides practical recommendations for strengthening digital infrastructure and enhancing managerial capacity within the cultural sector.

KIRISH. XXI asrda raqamli transformatsiya jarayonlari iqtisodiyotning barcha tarmoqlari qatori madaniyat va san'at sohasining

rivojlanish strategiyasini ham tubdan o'zgartirmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari boshqaruv

tizimlarini takomillashtirish, xizmatlar sifatini oshirish, resurslardan samarali foydalanish hamda aholiga ko'rsatilayotgan madaniy xizmatlarning qamrovini kengaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan, madaniyat muassasalarida raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etish nafaqat texnologik yangilanish, balki boshqaruv falsafasi, strategik rejalashtirish va institutsional rivojlanishning yangi bosqichi sifatida qaralmoqda. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at sohasini modernizatsiya qilish, boshqaruv tizimini takomillashtirish hamda davlat xizmatlarini raqamlashtirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Madaniyat vazirligi tizimidagi teatrlar, muzeylar, kutubxonalar, madaniyat markazlari va boshqa muassasalarda elektron boshqaruv elementlarini joriy etish, onlayn xizmatlarni rivojlantirish, raqamli axborot bazalarini yaratish va interaktiv platformalarni kengaytirish ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur islohotlar madaniyat muassasalari faoliyatining ochiqligi, shaffofligi va samaradorligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda madaniyat muassasalarini boshqarishda sun'iy intellekt, Big Data, bulutli texnologiyalar, CRM tizimlari, elektron hujjat aylanishi hamda raqamli marketing vositalaridan keng foydalanilmoqda. Natijada boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifati oshib, tashrif buyuruvchilar ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish, madaniy mahsulotlarni targ'ib etish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash imkoniyatlari kengaymoqda. Biroq ushbu tajribalarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi. Madaniyat menejmenti nazariyasida raqamli transformatsiya faqat texnik vositalarni joriy etish bilan chegaralanmaydi. U boshqaruvning tashkiliy modeli, inson resurslarini rivojlantirish, strategik rejalashtirish, innovatsion faoliyat va xizmatlar sifatini boshqarish bilan uzviy bog'liq murakkab jarayon hisoblanadi. Shu sababli madaniyat muassasalari faoliyatini zamonaviy boshqaruv tamoyillari asosida tashkil etish, raqamli kompetensiyalarga ega rahbar va mutaxassislarni tayyorlash hamda innovatsion boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy muammolaridan biridir. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi madaniyat muassasalarida raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etishning kompleks menejment modelini ishlab chiqish, uning tarkibiy elementlari va funksional mexanizmlarini tizimli ravishda asoslash hamda milliy madaniyat tizimi

sharoitida qo'llash imkoniyatlarini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat. Tadqiqot natijalari madaniyat muassasalari boshqaruvining samaradorligini oshirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yaxshilash va zamonaviy raqamli xizmatlarni rivojlantirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

USULLAR

Raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etishning nazariy va amaliy asoslarini kompleks o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda zamonaviy menejment nazariyalari hamda ilmiy tadqiqot metodlaridan keng foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, institutsional tahlil, strategik menejment tamoyillari hamda madaniyat va san'at menejmentining zamonaviy konsepsiyalari tashkil etadi. Tadqiqot davomida, avvalo, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish usulidan foydalanildi. Ushbu usul orqali mahalliy va xorijiy olimlarning madaniyat menejmenti, raqamli transformatsiya, innovatsion boshqaruv hamda davlat madaniyat siyosatiga oid ilmiy ishlari o'rganildi. Mavzuga doir ilmiy qarashlar umumlashtirilib, mavjud nazariy yondashuvlarning afzallik va kamchiliklari aniqlandi. Shuningdek, qiyosiy tahlil usuli asosida rivojlangan davlatlar madaniyat muassasalarida qo'llanilayotgan raqamli boshqaruv mexanizmlari O'zbekiston amaliyoti bilan taqqoslandi. Xususan, muzeylar, teatrlar, kutubxonalar va madaniyat markazlarida elektron boshqaruv tizimlari, onlayn xizmatlar, raqamli marketing, elektron chipta tizimlari, tashrif buyuruvchilarni boshqarish platformalari hamda sun'iy intellekt asosidagi boshqaruv yechimlari o'rganildi. Mazkur tahlillar mamlakatimiz sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan ilg'or tajribalarni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda tizimli tahlil usuli muhim metodologik vosita sifatida qo'llanildi. Mazkur usul orqali madaniyat muassasalari faoliyati yagona boshqaruv tizimi sifatida baholandi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi, axborot oqimlari, moliyaviy resurslar, inson kapitali, moddiy-texnik baza va raqamli infratuzilmaning o'zaro bog'liqligi kompleks ravishda tahlil qilindi. Natijada raqamli boshqaruvni joriy etishda yuzaga kelayotgan muammolar va ularning sabab-oqibat bog'liqligi aniqlandi. Strategik tahlil metodlari orqali madaniyat muassasalarining ichki imkoniyatlari hamda tashqi omillari baholandi. SWOT tahlili asosida raqamli transformatsiya jarayonining kuchli va zaif tomonlari, mavjud imkoniyatlar hamda ehtimoliy xavflar tizimli ravishda o'rganildi. Mazkur metod boshqaruv strategiyasini ishlab chiqishda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratdi.

Tadqiqotda statistik va analitik yondashuvlardan ham foydalanildi. O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at sohasini rivojlantirishga oid davlat dasturlari, strategik hujjatlar, vazirliklarning ochiq statistik ma'lumotlari hamda xalqaro tashkilotlar tomonidan e'lon qilingan tahliliy materiallar umumlashtirildi.

Mazkur tadqiqotning muhim metodologik jihatlaridan biri modellashtirish usulidan foydalanilganidir. Tadqiqot davomida madaniyat muassasalarida raqamli boshqaruvni tashkil etishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu model strategik rejalashtirish, elektron boshqaruv, inson resurslarini boshqarish, moliyaviy monitoring, tashrif buyuruvchilar bilan o'zaro aloqalarni boshqarish (CRM), raqamli marketing, sun'iy intellekt texnologiyalari hamda analitik monitoring tizimlarini yagona boshqaruv platformasiga integratsiyalash tamoyiliga asoslandi. Shuningdek, tadqiqot jarayonida ekspert baholash usuli ham qo'llanildi. Madaniyat muassasalari rahbarlari, menejerlar, oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari hamda soha mutaxassislarining fikrlari umumlashtirilib, raqamli boshqaruv tizimini takomillashtirishga doir ilmiy xulosalar shakllantirildi. Ekspertlarning amaliy tajribasi tadqiqot natijalarining ishonchligini oshirish hamda ishlab chiqilgan tavsiyalarning amaliy ahamiyatini kuchaytirishga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at sohasini modernizatsiya qilish hamda boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar madaniyat muassasalari faoliyatida yangi boshqaruv mexanizmlarini shakllantirish uchun muhim asos yaratmoqda. Davlat xizmatlarini raqamlashtirish, elektron hukumat tizimini rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish madaniyat muassasalari faoliyatiga ham bosqichma-bosqich tatbiq etilmoqda. Biroq o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanish darajasi barcha hududlarda bir xil emas. Raqamli transformatsiyaning samaradorligi, boshqaruvning barcha bo'g'inlarida yagona axborot tizimini yaratishga bog'liq. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan konseptual modelga ko'ra, madaniyat muassasasining strategik rivojlanishi beshta o'zaro bog'liq yo'nalish asosida tashkil etilishi lozim:

1. **Strategik boshqaruv va rejalashtirish** – rivojlanish dasturlari, maqsadli ko'rsatkichlar va monitoring tizimini raqamlashtirish.

2. **Inson resurslarini boshqarish** – xodimlar faoliyatini baholash, malaka oshirish va elektron kadrlar bazasini shakllantirish.

3. **Madaniy xizmatlarni raqamlashtirish** – elektron chipta tizimi, onlayn bron qilish, virtual ekskursiyalar, raqamli kutubxonalar va interaktiv xizmatlarni rivojlantirish.

4. **Moliyaviy boshqaruv** – budjet mablag'lari, homiylik, grantlar va pullik xizmatlardan tushadigan mablag'larni yagona elektron platformada nazorat qilish.

5. **Analitik monitoring** – sun'iy intellekt va Big Data texnologiyalari asosida tashrif buyuruvchilar oqimi, auditoriya ehtiyojlari hamda xizmatlar samaradorligini prognozlash.

Mazkur modelning amaliy ahamiyati shundaki, u boshqaruvning barcha elementlarini yagona axborot maydoniga birlashtiradi va rahbarlarga real vaqt rejimida qaror qabul qilish imkoniyatini yaratadi. Tadqiqot davomida xorijiy tajriba ham qiyosiy tahlil qilindi. Rivojlangan davlatlar amaliyoti shuni ko'rsatadiki, raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etgan madaniyat muassasalarida xizmatlar sifati sezilarli darajada oshgan. Elektron chipta tizimlari tashrif buyuruvchilar oqimini oldindan rejalashtirish imkonini yaratgan bo'lsa, CRM platformalari auditoriyaning yosh, kasbiy va ijtimoiy tarkibini tahlil qilish orqali marketing strategiyalarini yanada takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Virtual muzeylar va onlayn madaniy tadbirlar esa geografik chegaralarni bartaraf etib, xalqaro auditoriyani jalb etishga yordam bermoqda. Tahlillar shuni ham ko'rsatdiki, raqamli transformatsiya faqat texnologik yangilanish emas, balki boshqaruv madaniyatining o'zgarishini ham talab qiladi. Zamonaviy menejer nafaqat madaniyat va san'atni, balki strategik rejalashtirish, loyiha boshqaruvi, raqamli kommunikatsiyalar, marketing va ma'lumotlar tahlili bo'yicha ham yuqori kompetensiyaga ega bo'lishi zarur. Shu sababli madaniyat sohasi rahbarlari va mutaxassislari uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini yaratish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Olib borilgan ilmiy tahlillar asosida madaniyat muassasalarining raqamli rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy omillar quyidagicha tizimlashtirildi:

- raqamli infratuzilmaning hududlar kesimida notekis rivojlanganligi;
- zamonaviy dasturiy ta'minotning yetarli darajada joriy etilmaganligi;
- boshqaruv xodimlarining raqamli kompetensiyalaridagi tafovutlar;

• axborot tizimlarining o'zaro integratsiyasining sustligi;

• raqamlashtirish bo'yicha metodik va ilmiy tavsiyalarning cheklanganligi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida tadqiqot doirasida **“Raqamli madaniyat menejmenti modeli”** ishlab chiqildi. Ushbu model to'rtta strategik bosqichni o'z ichiga oladi:

Birinchi bosqich – mavjud boshqaruv tizimini kompleks diagnostika qilish va raqamli infratuzilmani baholash.

Ikkinchi bosqich – elektron boshqaruv platformalari, CRM tizimlari, elektron hujjat aylanishi hamda sun'iy intellekt elementlarini joriy etish.

Uchinchi bosqich – xodimlarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, menejerlarni qayta tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini tashkil etish.

To'rtinchi bosqich – samaradorlik ko'rsatkichlarini (KPI) doimiy monitoring qilish, auditoriya ehtiyojlarini tahlil qilish hamda boshqaruv qarorlarini ma'lumotlarga asoslangan holda qabul qilish. Taklif etilgan model madaniyat muassasalarining tashkiliy samaradorligini oshirish, moliyaviy resurslardan oqilona

foydalanish, aholiga ko'rsatilayotgan madaniy xizmatlar sifatini yaxshilash hamda xalqaro hamkorlikni kengaytirish imkoniyatlarini yaratadi. Ilmiy munozara jarayonida aniqlanishicha, kelajakda madaniyat muassasalari raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri innovatsion boshqaruv texnologiyalarini o'zlashtirish darajasi bo'ladi. Ayniqsa, sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), blokcheyn texnologiyalari hamda raqamli marketing vositalarini boshqaruv tizimiga integratsiya qilish madaniyat tashkilotlarining rivojlanishida yangi bosqichni boshlab beradi. Shunday qilib, tadqiqot natijalari madaniyat muassasalarida raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etish boshqaruv samaradorligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash, auditoriya bilan interaktiv aloqalarni rivojlantirish va strategik rivojlanishni ta'minlashning muhim omili ekanligini tasdiqlaydi. Taklif etilgan konseptual model amaliyotga tatbiq etilgan taqdirda madaniyat va san'at muassasalarining innovatsion rivojlanishiga xizmat qiladigan ilmiy-amaliy mexanizm sifatida foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent.
3. O'zbekiston Respublikasi "Madaniyat to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
4. Drucker P. F. *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. – New York: Harper Business, 2008.
5. Kotler P., Keller K. L. *Marketing Management*. 15th ed. – Pearson Education, 2016.
6. Robbins S. P., Coulter M. *Management*. 14th ed. – Pearson, 2018.
7. Daft R. L. *Management*. 13th ed. – Cengage Learning, 2022.
8. Bryson J. M. *Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations*. – Wiley, 2018.
9. UNESCO. *Culture 2030 Indicators*. – Paris: UNESCO Publishing, 2019.
10. UNESCO. *ReShaping Policies for Creativity*. – Paris, 2022.
11. OECD. *The Digital Transformation of the Public Sector*. – Paris: OECD Publishing, 2020.
12. OECD. *Culture and Local Development*. – Paris, 2018.
13. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Blackwell, 2010.
14. Kaplan R. S., Norton D. P. *The Balanced Scorecard*. – Harvard Business School Press, 1996.
15. Porter M. E. *Competitive Advantage*. – New York: Free Press, 1985.
16. Laudon K. C., Laudon J. P. *Management Information Systems*. – Pearson, 2021.
17. Turonov S. Madaniyat va san'at menejmenti. – Toshkent: Tafakkur, 2021.
18. Yuldashev B. Madaniyat muassasalarini boshqarish asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.
19. Abulqosimova H. Madaniyatshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018.
20. Karimova N. O'zbekiston madaniyati va san'ati taraqqiyoti. – Toshkent: San'at, 2019.
21. Ismoilov A. Madaniyat menejmentining zamonaviy yo'nalishlari. – Toshkent, 2021.
22. Mintzberg H. *Managing*. – Berrett-Koehler Publishers, 2013.
23. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. – Geneva: World Economic Forum, 2016.

MÁDENIYAT HÁM CIVILIZACIYANÍŇ ÓZ ARA BAYLANÍS MÁSELESİ

Utepergenova Amangul Kengesbaevna – *tariyx ilimleri boyınsha*

filosofiya doktori(PhD), docent

utepergenova85@gmail.com

ÓzMKÓMI Nókis filiali

Keñesbaeva Nazira Nazarbaevna – *4-kurs studentı*

Qaraqalpaq mámleketlik Universiteti

ВОПРОС ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КУЛЬТУРЫ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

Утепбергенова Амангуль Кенгесбаевна – *по истории*

Доктор философии (PhD), доцент

Нукусский Филиал ГИИКУз

Кенесбаева Назира Назарбаевна – *Студентка 4 курса*

Каракалпакского государственного университета

QUESTION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN CULTURE AND CIVILIZATION

Utepergenova Amangul Kengesbaevna – *History Department Doctor of Philosophy (PhD),*

Nukus Branch, Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Kenesbayeva Nazira Nazarbaevna – *4th-year student*

Karakalpak State University

Tayanch so‘zlar: civilizatsiya, madaniyat, taraqqiyot, texnologik taraqqiyot.

Rezyume. Maqolada Civilizatsiya va madaniyat jamiyat taraqqiyotining umumiy darajasi sifatida tahlil qilingan. Madaniyat va civilizatsiyaning mazmunini belgilaydigan, uning ma’naviy asosini yaxlit bir jarayon sifatida ilmiy tahlilda yoritilgan.

Ключевые слова: цивилизация, культура, технологическое развитие, прогресс.

Резюме. В статье цивилизация и культура проанализированы как общая степень развития общества. Научный анализ освещает содержание культуры и цивилизации, их духовную основу как единый процесс.

Keywords: civilization, culture, technological development, progress.

Summary. The article analyzes civilization and culture as the overall level of society's development. The scientific analysis highlights the content of culture and civilization, their spiritual foundation as a single process.

KIRISIW. Civilizaciyanıń mánisin túsiniwde oǵan tiyisli bolǵan mádeniyattıń rolin ańlaw áhmiyetli. Eger óndiris kúshleri civilizaciyanıń materiallıq tiykarın qurasa, mádeniyat jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawların qamtıp aladı, onıń kórinisin hám ózine tán ózgesheliklerin belgileydi. Mádeniyat tek ruwxıy turmısqa emes, al óndiris procesine de tásir kórsetedi. Sol sebepli `mádeniyat jámiyetin qalıplesiwi, rawajlanıwı hám bar bolıwında áhmiyetli faktor esaplanadı. Civilizaciya insanıyat rawajlanıwınıń belgili basqıshın bildiredi. Ol jámiyetin ekonomikalıq, siyasiy, texnikalıq hám sociallıq rawajlanıw dárejesi menen belgilenedi. Hár bir civilizaciya ózine tán mádeniyat, qádiriyat hám dástúrlerge iye boladı. Mádeniyat bolsa insanıń ruwxıy iskerligi ónimi bolıp, onda ilim, ádep-ikramlılıq, kórkem óner, úrp-ádet hám qádiriyatlar jámlesedi. Usı tárepten mádeniyat hám civilizaciya bir-biri menen tıǵız baylanıslı bolsa da, olar birdey túsiniq emes.

Civilizaciya sózi latin tilinen alıńan bolıp, “puqaralıq”, “qalalıq” yaki “jámiyetke tiyisli” degen mánilerdi ańlatadı. “Sivilizaciya” túsiniǵın dáslep shotland tariyxshısı hám filosofi A. Fergusson (1723-1816) jáhán tariyxıy procesinıń belgili bir basqıshın bildiriw ushın qollaǵan. Keyinrek francuz aǵartıwshıları bul túsinikti aqıl-parasat hám ádalatqa tiykarlanǵan jámiyet mánisinde qollanadı.

Waqt ótiwi menen civilizaciya túsiniǵine túrlishe mazmun berile basladı. Ayırım alımlar onı mádeniyattıń, geyde tek materiallıq mádeniyattıń sinonimi sıpatında talqılaǵan. Nemis filosofi O. Shpengler bolsa kerisinshe, civilizaciyanı mádeniyattıń qarama-qarsı basqıshı, yaǵniy mádeniyattıń kriziske bet burıw dáwiri sıpatında túsindirdi. Angličan tariyxshısı hám sociologi A. Toynbi bolsa salıstırmalı jabıq hám ózine tán jámiyetlerdi ańlatıw ushın usı túsiniqten paydalanǵan.

XIX ásir baslarına shekem «civilizaciya» túsiniǵine úsh túrli tiykarǵı kózqaras bar edi:

- civilizaciya insaniyattıń birden-bir hám bir pútın progressiv rawajlanıw idealı sıpatında;
- civilizaciya adamzat rawajlanıwınıń belgili basqısı sıpatında;
- lokal-tariyxıy civilizaciyalardıń bar ekenligin, xalıqlar hám etnoslardıń siyrek ushırasatıwıń tın alıwshı kózqaras sıpatında.

Francuz tariyxshısı F.Gizo civilizaciyanıń etnotariyxıy koncepciyasını islep shıqqan. Oǵan muwapıq, insaniyattıń ulıwma rawajlanıwı túrli xalıqlardıń mádeniy rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı bolıp, olar arasında ayırım qarama-qarsılıqlar da boladı. Gizo bir tárepten lokal civilizaciyalardıń bar ekenligin tın alǵan bolsa, ekinshi tárepten adamzattıń ulıwma rawajlanıwı ideyasın da qollap-quwatlaǵan.

Evropa filosofiyalıq oy-pikirinde tariyxıy rawajlanıwdıń tuwrı sıızılı rawajlanıw teoriiyası qalıplesken bolıp, oǵan muwapıq adamzat tariyxı tómengi basqıstın joqarı hám jetiliske basqıshqa qaray rawajlanıp baradı. Hár bir xalıq usı progress jolınan ótedi dep esaplanǵan.

METODLAR. Metodologiya tiykarında «tariyxıy» hám «tariyxıy emes» xalıqlar koncepciyası qalıplesti. Bul dáwirde tariyxıy rawajlanıwdı túsindiriwshi bir qatar teoriyalar payda boldı. Sonıń ishinde, Gegel tárepinen «ruwxıy rawajlanıwdıń úsh basqısı» nızamı alǵa qoyılıp, onda jámiyettiń rawajlanıwı shańaraq, puqaralıq jámiyet hám mámleket basqıshları arqalı túsindirildi. O. Kont bolsa «oy-pikir evolyuciyasınıń úsh basqısı» teoriiyasın jaratıp, insan oy-pikiri teologiyalıq, metafizikalıq hám pozitiv basqıshlardan ótetuǵının atap ótti. K. Marks tárepinen islep shıǵılǵan «sociallıq-ekonomikalıq formaciya» teoriiyası bolsa jámiyettiń rawajlanıwın ekonomikalıq qatnasıqlar hám óndiris usılı menen baylanıslı halda túsindirip berdi.

Rus filosofi N. Danilevskiy «Rossiya hám Evropa» shıǵarmasında Rossiya civilizaciyasınıń qalıplesiwı hám rawajlanıw máselelerin talqılaǵan. Ol insaniyat birden-bir civilizaciya sıpatında rawajlanadı degen kóz-qarastı biykarladı hám de tariyxıy proceste hár bir xalıqtıń ózine tın hám tákirarlanbas mádeniy-tariyxıy tipi bar ekenligin tiykarlap berdi. Onıń pikirinshe, hár bir xalıqtıń mádeniyatı, qádiriyatı hám civilizaciyası basqa xalıqlardıń ózgeshelenedi hám olardı tolıq ózlestiriw múmkin emes. Danilevskiy mádeniy-tariyxıy tiplerdiń rawajlanıwın belgili basqıshlar arqalı túsindiredi. Oǵan muwapıq, xalıqlar dáslep etnikalıq birlik sıpatında qalıplesedi, keyin ala mámleketshilik basqıshına ótedi hám aqırında civilizaciya dárejesine

kóteriledi. Usı proceste mádeniy-tariyxıy tipler ózgerip, rawajlanıp baradı.

N. Danilevskiy ideyaları keyin ala nemis filosofi O. Shpengler tárepinen jáne de rawajlandırıldı. O. Shpengler óziniń «Evropa quyashınıń sóniwi» shıǵarmasında Batis Evropaǵa tın bolǵan evropocentrizm, progressizm hám tariyxıy rawajlanıwdıń tek tuwrı sıızılı tiykarında rawajlanıwı haqqındaǵı kózqaraslardı sıǵa aldı. Ol mádeniy-tariyxıy procestiń aylanba háreketi teoriiyasın alǵa súrip, jáhán mádeniyatı túrli civilizaciyalardan quralǵanlıǵın atap ótti. Shpenglerdiń pikirinshe, hár bir civilizaciya tuwıladı, rawajlanadı, hám belgili waqıt ótkennen keyin kriziske ushıraydı. Sol sebepli barlıq mádeniyatlar óz rawajlanıw dárejesi jaǵınan teń hám ózine tın esaplanadı.

O. Shpenglerdiń pikirinshe, jáhán mádeniy rawajlanıwı sózsiz túrde úsh tiykarǵı basqısh arqalı rawajlanadı. Birinshi basqısh - jaslıq dáwiri bolıp, bul dáwir mifologiyalıq hám tımsallı oylaw menen xarakterlenedi hám de dáslepki mádeniyattıń qalıplesiwın bildiredi. Ekinshi basqısh - gúllep-jaslaw hám rawajlanıw dáwiri esaplanıp, onda metafizikalıq hám diniy mádeniyat rawajlanadı. Úshinshi basqısh bolsa túskinlik dáwiri bolıp, bunda mádeniyat áste-aqırın óziniń dóretiwshilik kúshin joǵaltıp, qatıp qalǵan halatqa ótedi.

Shpenglerdiń aytıwınsha, áyne usı túskinlik basqıshında mádeniyat civilizaciyaǵa aylanadı. Onıń teoriiyası boyınsha, civilizaciya mádeniyattıń eń sońǵı basqısı bolıp, ol barlıq jámiyetlerde derlik birdey belgi hám ózgesheliklerde kórinedi. Bunday jaǵdayda tutas mádeniy álem óziniń janlı hám dóretiwshilik mánisin joǵaltadı. Nátiyjede aldın jámiyetti ilhamlandırǵan hám rawajlandırǵan mádeniy qádiriyatlar áste-aqırın hálsirep baradı.

O. Shpengler tariyxıy procestiń aylanbalı háreketi hám tariyxıy «ritm» ideyasın alǵa súrdi. Onıń pikirinshe, tariyx bárqulla bir baǵdarda tuwrı sıızılı boylap rawajlanbaydı, bálki belgili dáwirler dawamında tákirarlanıp turatuǵın ciklli process esaplanadı.

Tap usı kózqaras keyin ala civilizaciyanıń ciklli rawajlanıwı koncepciyasınıń qalıplesiwine tiykar boldı. XX ásirdiń iri tariyxshı hám filosoflarınan biri bolǵan A. Toynbi bolsa civilizaciyanı bir pútın sistema sıpatında analiz etti. Ol civilizaciyanıń barlıq bólekleri hám elementleri bir-biri menen tıǵız baylanıslı ekenligin atap ótti. Toynbi pikirinshe, civilizaciya tábiyat yamasa sociallıq ortalıq tárepinen júzege kelgen hár qıylı «shaqırıqlarǵa» jámiyettiń juwabı sıpatında payda boladı.

Máselen, qıyın tábiyiy shárayatlar yamasa sociallıq basımlar xalıqlardı rawajlanıwǵa iytermeleydi hám nátiyjede jańa civilizaciya qalıplese.

Házirgi dáwirde civilizaciya túsiniǵı tómenдегі hádiyselerdi ańlatıw ushın qollanıladı:

- sociallıq rawajlanıwdıń jabayılıq hám varvarlıqtan keyin keletuǵın basqıshın;

- ulıwma adamzat jámieti rawajlanıwınıń belgili bir basqıshın (misalı, neolit, kapitalistik yamasa házirgi zaman civilizaciyası);

- belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formatciyanı (máselen, qulshılıq yamasa kapitalistik civilizaciya);

- geografialıq jaqtan parıqlanıwshı birliklerdi (máselen, Evropa, Aziya yamasa Jaqın Shıǵıs civilizaciyası);

- diniy tiyisligi menen parıqlanıwshı mádeniy birliklerdi (xristianlıq yamasa islam civilizaciyası);

- kelip shıǵıwı hám planetarlıq tiyisligi boyınsha ajratılatusın birliklerdi; (misalı, jer civilizaciyası hám jerden tısqarı civilizaciya);

- etnikalıq tiyisligine qaray parıqlanıwshı sociallıq-mádeniy birliklerdi; (máselen, arab yamasa hind civilizaciyası);

- keńislik hám waqıtta sheklengen jámiyetlerdi (máselen, Áyyemgi Mısır yamasa Vavilon civilizaciyası) hám t.b.

Máselen, Evropa civilizaciyası, Islam civilizaciyası, Hind civilizaciyası yamasa Áyyemgi Misr civilizaciyası sıyaqlı túsiniqler buǵan misal bola aladı. Búgingi kúnde de jámiyetlik pánlerde civilizaciya túsiniǵı túrli mazmunda qollanılp kelinbekte. Biraq bul kózqaraslardıń barlıǵın birlestiretuǵın ulıwma tárepi sonda, olar tariyxıy process hám jámiyetniń rawajlanıwındaǵı ózine tán ózgesheliklerdi bildiriwge xızmet etedi.

Hár qanday ilimiy túsiniqler belgili bir mazmundı ańlatıwı hám belgili bir sociallıq qubılıs hám processlerdi túsindiriwge xızmet etiwı kerek. Sol sebepli ol metodologialıq áhmiyetke de iye boladı. Tap usı kózqarastan qaraǵanda, «civilizaciya» túsiniǵınıń barlıq jaǵdaylarda birdey mániste qollanıwı durıs emesligin kóriw múmkin.

Civilizaciya túsiniǵın jámiyet rawajlanıwınıń jabayılıq hám varvarlıqtan keyingi basqıshın ańlatıw ushın qollanıw belgili mániste orınlı. Sebebi, bul jantasıw adamzat jámiyetiniń dáslepki dúzimnen keyingi rawajlanıw jaǵdayın ulıwma tárizde qamtıp aladı. Varvarlıqtan civilizaciyaǵa ótiw procesi jámiyet turmısında áhmiyetli ózgerislerdiń júz beriwı menen xarakterlenedi. Atap aytqanda, ónermentshiliktiń

diyqanshılıqtan ajıralıwı, tovar islep shıǵarıwdıń qalıplesiwı, sawdanıń rawajlanıwı, sawdagerler qatlamınıń payda bolıwı, metall pullardıń aylanısqa kiriwı, jazıwdıń júzege keliwı, aqlıy hám fizikalıq miynetniń ajıralıwı hám de siyasiy hákimiyattıń qalıplesiwı mine usınday belgiler qatarına kiredi.

Bunday jantasıwda civilizaciya túsiniǵı social-ekonomikalıq formatsiya túsiniǵine qaraǵanda keńirek mazmun iyeleydi. Sebebi formaciya jámiyet rawajlanıwınıń belgili bir tariyxıy basqıshların bildirse, civilizaciya túsiniǵı jámiyet rawajlanıwınıń ulıwma jaǵdayın hám ózine tán ózgesheliklerin de qamtıp aladı.

Sonıń menen birge, civilizaciyanı tek formaciya arqalı túsindiriw jeterli emes. Sebebi, formaciya teoriyası varvarlıqtan keyingi dáwirde jámiyetlerdiń túrlishe rawajlanıwın, olardıń mádeniy, tariyxıy hám milliy tárepten ózine tánligin tolıq túsindirip bere almaydı. Házirgi dáwirde kóplegen mámleketler rawajlanıwıń kapitalistik basqıshında turǵan bolsa da, olar arasında mádeniyat, qadıriyatlar, tariyxıy tájiriye hám sociallıq turmıs tárizinde sezilerli ayırmaslıqlar bar. Usı tárepten civilizaciya túsiniǵı jámiyet rawajlanıwınıń hár túrliligin tereńirek ańlaw imkanın beredi.

Civilizaciya túsiniǵın ulıwma adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń belgili bir basqıshın yamasa belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formaciyanı bildiriw ushın qollanıw da hár dayım durıs esaplanbaydı. Sebebi bunday qatnasta bul túsiniqler ilimiy hám biliw áhmiyeti sezilerli dárejede kemeydi. Basqa tárepten, eger civilizaciya túsiniǵı belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formaciyanıń sinonimi sıpatında qollanılsa, onda bul túsiniqler óziniń erkin mazmunın joǵaltadı. Nátiyjede civilizaciya túsiniǵı formaciya teoriyasın tákirarlawshı ápiwayı atamaǵa aylanıp qaladı. Tiykarında bolsa civilizaciya jámiyet rawajlanıwınıń tek ekonomikalıq emes, al mádeniy, ruwxıy, tariyxıy hám milliy táreplerin de ózinde jámlewshı keń kólemli túsiniqler. Sol sebepli onı tek ǵana formaciya menen teńlestiriw tolıq hám jetik kózqaras bolıp esaplanbaydı.

Civilizaciya obyektiv sociallıq qubılıs esaplanıp, ol ádette belgili bir xalıq, region, jámiyet, mámleket yaki pútkil insanıyatqa qarata qollanıladı. Sol sebepli «Shıǵıs civilizaciyası», «Batis civilizaciyası», «civilizaciya jámiyet» yamasa «civilizaciya mámleket» sıyaqlı sózler ilimiy ádebiyatlarda keń ushırasadı. Bunda civilizaciya jámiyetniń rawajlanıw dárejesi, mádeniyatı hám sociallıq rawajlanıwın kórsetiwshı túsiniqler sıpatında kórinedi.

Biraq civilizaciya túsiniń tek geografıyalıq jaqtan parıqlanıwshı birliklerdi ańlatıw ushın qollanıw barlıq waqıtta da durıs emes. Máselen, Aziya materigi tariyx dawamında birden-bir ekonomikalıq yamasa mádeniy bir pútinlikti payda etpegen. Házirgi kúnde de Aziyada rawajlanıwdıń túrli basqıshlarında jasap atırǵan xalıqlar bar. Álbette, bir aymaqta jasaw nátiyjesinde ayırım ulıwma mádeniy hám sociallıq tárepler qalıplesiwi múmkin, biraq bul jaǵday dini, tili, úrp-ádeti hám turmıs tárizi boyınsha bir-birinen keskin parıq qılatuǵın xalıqlardı birden-bir tariyxıy birlik dep esaplaw ushın jeterli tiykar bola almaydı. Sonday-aq, civilizaciya túsiniń diniy tiyislilik tiykarında qollanıw da belgili sheklewlerge iye. Sebebi, islam dúnyası da, xristian dúnyası da tariyxta absolyut bir pútin birlikti quraǵan emes. Hár bir din ishinde hár qıylı aǵım hám baǵdarlardıń bar ekenligi de buni tastıyıqlaydı. Diniy tiyislilik xalıqlardıń mádeniyatı hám turmıs tárizine tásir kórsetiwi múmkin, biraq ol jámiyet turmısın tolıq belgilep bere almaydı.

«Jer civilizaciyası» yamasa «jerden tısqarı civilizaciya» sıyaqlı túsiniklerdi qollanıwda da abaylılıq kerek. Sebebi bul jaǵdayda «civilizaciya» túsiniǵi kóbinese «insanıylıq» yamasa «tariyx» túsinikleriniń sinonimi bolıp qaladı. Bunnan tısqarı, jerden tısqarı civilizaciya haqqında anıq ilimiy maǵlıwmatlardıń joqlıǵı bul túsiniklerdiń logikalıq tiykarın ázziletedi.

Civilizaciya túsiniǵiniń tiykarǵı mazmuni hám oniń ózine tán tárepleri «sociallıq-ekonomikalıq formatsiya» hám de «mádeniyat»

túsiniikleri menen salıstırılǵanda jáne de ayqın kórinedi. Sebebi civilizaciya tek ekonomikalıq rawajlanıw emes, al jámiyettiń mádeniy, tariyxıy hám ruwxıy ózgesheliklerin de ózinde jámleydi.

Formatciya túsiniǵi jámiyetti óziniń payda bolıw hám rawajlanıw tariyxına iye bolǵan bir pútin sociallıq sistema sıpatında túsiniwge imkán beredi. Ol jámiyettegi tiykarǵı, ishki hám tákirarlanıp turatuǵın sociallıq baylanıs hám qatnasıqlardı ashıp beriwge xızmet etedi. Sol sebepli formaciya tariyxıy processlerdi tek sırtqı hádiyseler dárejesinde emes, al olardıń mánisi tiykarında túsindiredi. Biraq tariyxı tek formaciya tiykarında tallaw hár dayım da real tariyxıy processlerge tolıq sáykes kele bermeydi. Sebebi sociallıq-ekonomikalıq formaciya teoriyası tariyxıy obyektiv hám nızamlı process sıpatında talqılaydı hám rawajlanıwdaǵı ayırım tosınnan sheginiwlerdi itibardan shette qaldıradı. Nátiyjede ol tariyxıy rawajlanıwdıń ulıwma logikasını sáwlelendiredi.

Áyne usı tárepleri civilizaciyanıń bir pútin sistema sıpatında bolıwın támiyinleydi. Eger usı sıpatlıq ózgeshelikler joq bolsa, civilizaciya da áste-aqırın kriziske ushıraydı hám joq boladı.

Joaındaǵı pikirlerden juwmaq shıǵarıw múmkin, civilizaciya túsiniǵi belgili bir xalıq, jámiyet yamasa mámlekettiń ózine tán rawajlanıw basqıshların bildiriw ushın qollanıwda ǵana ilimiy hám metodologiyalıq áhmiyetke iye boladı. Sebebi, xalıqlar hám mámleketler civilizaciyanıń tiykarǵı ózgeshelikleri hám de ózine tán belgilerin ayqın kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Келле В. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса // Цивилизации. Вып. 2. М., 1999. С. 32,
2. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Т.: Маънавият,
3. Эркаев А. Ўзбек маданияти ва миллий ўзликини англаш трансформацияси // Тафаккур. — 2023. — № 2. — С. 12–37.
4. Эркаев А. Глобаллашув ва миллий маънавият муҳофазаси // Ижтимоий фикр. — 2024. — № 1. — С. 22–55.
5. Berdimuratova A.K. Filosofiya No'kis "Bilim" 2010.
6. Бердимуратова А.К. Культура как объект философского анализа. Вестник ККфилиал Академии наук Уз. 2005.

QARAQALPAQSTAN KITAPXANALARI JUMISINDA OQIWSHILAR RUWXIYLIGIN QALIPILESTIRIWDIN TARIYXIY-PEDAGOGIKALIQ TIYKARLARI

Dilbarxan Sharipova – docent

Dilya66br09@gmail.com

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БИБЛИОТЕК КАРАКАЛПАКСТАНА

Дилбархан Шарипова – доцент

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF FORMING STUDENTS' SPIRITUALITY THROUGH THE ACTIVITIES OF LIBRARIES IN KARAKALPAKSTAN

Dilbarxan Sharipova – Associate Professor

Nukus Branch, Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanish sózler: kitapxana sisteması, ruwxıy tárbiya, pedagogikalıq ortalıq, kitapqumarlıq mádeniyatı, tariyxıy rawajlanıw, Qaraqalpaqstan, málimleme, oqıwshı shaxsi.

Rezyume. Bul maqalada tariyxıy-pedagogikalıq jantasıw tiykarında Qaraqalpaqstan aymağında kitapxana sistemasınıń qalıplesiw hám rawajlanıw basqıshları kompleksli túrde tallanadı. Kitapxanalar tek maǵlıwmat jetkeriwshi sociallıq institutlar sıpatında ǵana emes, al oqıwshılardıń ruwxıy-adamgershilik jaqtan rawajlanıwına tikkeley tásir etetuǵın áhmiyetli pedagogikalıq orta retinde de qarastırıladı. Izertlewde kitapxanalardıń ruwxıylıqtı qalıplestiriwdegi funkcionallıq múmkinshilikleri, olardıń tariyxıy evolyuciyası hám zamanagóy transformaciyası ilimiy tiykarda ashıp beriledi.

Ключевые слова: библиотечная система, духовное воспитание, педагогическая среда, культура чтения, историческое развитие, Каракалпакстан, информатизация, личность учащегося.

Резюме. В данной статье на основе историко-педагогического подхода проводится комплексный анализ этапов становления и развития библиотечной системы на территории Каракалпакстана. Библиотеки рассматриваются не только как социальные институты передачи информации, но и как важная педагогическая среда, оказывающая непосредственное влияние на духовно-нравственное развитие учащихся. В исследовании научно раскрываются функциональные возможности библиотек в формировании духовности, их историческая эволюция и современная трансформация.

Keywords: library system, moral education, pedagogical environment, reading culture, historical development, Karakalpakstan, informatization, student personality.

Summary. This article provides a comprehensive historical and pedagogical analysis of the formation and development stages of the library system in the territory of Karakalpakstan. Libraries are examined not only as social institutions for information transfer but also as an important pedagogical environment that directly influences the moral and ethical development of students. The study reveals the functional potential of libraries in shaping spirituality, their historical evolution, and their modern transformation on a scientific basis.

Zamanagóy pedagogikalıq hám sociologiyalıq izertlewlerde kitapxanalar ápiwayı málimleme resursların toplawshı mákeme emes, al shaxstıń ruwxıy rawajlanıwınıń áhmiyetli institucionallıq faktori sıpatında talqılanadı. Ásirese, oqıwshı jaslar sanasında ruwxıy qádiriýatlar sistemasın qalıplestiriwde kitapxana ortalıǵı tikkeley pedagogikalıq tásir quralı esaplanadı. Qaraqalpaqstan aymağında kitapxanashılıq sistemasınıń qalıplesiwı XX ásirdeń baslarındaǵı jámiyetlik-aǵartıwshılıq processler menen tıǵız baylanıslı bolıp, ol dáslep sawatlılıqtı arttırıwǵa baǵdarlangan bolsa, keyin

ala quramalı ruwxıy-pedagogikalıq funkciyalardı orınlay basladı. Usı evolyuciya kitapxanani "málimleme orayı"nan "ruwxıy tárbiya instituti"na aylandırdı. Qaraqalpaqstan aymağında kitapxanashılıq jumısınıń dáslepki formaları tikkeley dástúriy aǵartıwshılıq ortalıq, awızeki dóretiwshilik úlgileriniń jazba formaǵa ótiwi hám diniy-mádeniy oraylardıń jumısı menen tıǵız baylanıslı bolǵan. Bul dáwirde zamanagóy mánistegi arnawlı kitapxana sisteması ele tolıq qalıplespegen bolsa da, qoljazba shıǵarmalar, diniy kitaplar hám xalıq awızeki dóretiwshiligine baylanıslı materiallar saqlanuǵın kishi

áǵartıwshılıq orayları kitapxana funkciyasın atqarǵan. Bul basqıshqa jámiyette bilim hám málimlemenı jetkeriw tiykarınan awızeki dástúr arqalı ámelge asırılǵan bolıp, jazba mádeniyatın keń tarqalmaǵanlıǵı kitapxana sistemasınıń institucionallıq qalıplestiriw tómenletken. Biraq sawatlılıqtı arttırıwǵa bolǵan talap, sociallıq-áǵartıwshılıq reformalar hám mádeniy ózgerisler nátiyjesinde jazba mádeniyatqa bolǵan talap artıp bardı.

USÍLLAR

Usı izertlewde tariyxıy-pedagogikalıq, tariyxıy-salıstırmalı, sistemalıq, sıpatlaw, analitikalıq hám uluwmalastırw metodlarınan paydalanıldı. Qaraqalpaqstan kitapxanashılıq sistemasınıń qalıplestiriw basqıshları tariyxıy derekler, ilimiy ádebiyatlar hám normativlik-huqıqıy hújjetler tiykarında tallandı. Izertlew dawamında kitapxanaların oqıwshılar ruwxıyılıǵın qalıplestiriwdegi pedagogikalıq funkciyaları tariyxıy rawajlanıw dinamikası tiykarında sáwlelendirildi.

NÁTIYJELER HÁM DODALAW

XX ásir baslarına kelip, regionda sociallıq-ekonomikalıq hám siyasiy proceslerdiń jedellesiwi nátiyjesinde áǵartıwshılıq hárezketleri kúsheydi. Áyne usı dáwirde kitapxanashılıq sistemasınıń dáslepki shólkemlestiriw formaları júzege kele basladı. 1920-jılları bolsa Qaraqalpaqstan aymaǵında ǵalabalıq kitapxanaların shólkemlestiriw procesi jedellesip, bul jaǵday kitapxanashılıqtıń ǵárezsiz jámiyetlik institut sıpatında qalıplestiriwine tiykar jarattı. Ǵalaba kitapxanalar shólkemlestiriwi menen bir qatarda, kitap fondların sistemalı jıynaw, olardı klassifikaciyalaw hám xalıqqa paydalanıw ushın usınıw ámeliyatı jolǵa qoyıldı. Bul bolsa kitapxana xızmetiniń ápiwayı saqlaw funkciyasınan basqıshpa-basqısh bilimlendiriw hám pedagogikalıq funkciyalarga ótiwin támiyinledi. Pedagogikalıq kózqarastan bul dáwir kitapxanaların tiykarǵı wazıypası - sawatlılıqtı asırıw arqalı shaxstıń ruwxıy sanasın qalıplestiriw edi. Kitapxanalar oqıw hám jazıw kónlikpelerin rawajlandırıw, ápiwayı bilimlerde keń jámiyetshilikke jetkeriw hám jámiyette áǵartıwshılıq ideyaların bekkemlewge xızmet etti. Sonıń menen birge, kitapxanalar áste-aqırın sociallıq tárbiya quralı sıpatında da qalıplesip bardı. Olar arqalı xalıqta kitapqa húrmet, bilimge umtılw hám mádeniy rawajlanıwǵa bolǵan talap kúsheye basladı. Bul bolsa keyingi basqıshlarda kitapxanashılıq sistemasınıń jáne de quramalı pedagogikalıq institutqa aylanıwı ushın tiykar bolıp xızmet etti. Keńes húkimeti dáwiri Qaraqalpaqstan kitapxanashılıq sistemasınıń

institucionallıq jaqtan qalıplestiriwi hám keńeyiwinde áhmiyetli basqısh bolıp xızmet etti. Bul dáwirde kitapxanalar mámlekettiń oraylasqan áǵartıwshılıq hám ideologiyalıq siyasatı quramında jumıs alıp barıp, jámiyettiń sociallıq-mádeniy turmısında áhmiyetli orın iyeledi. 1930-1990-jıllar aralıǵında kitapxanashılıq sisteması sistemalı túrde rawajlanıp, mektep, rayon hám qala kitapxanaları tarmaǵı keńeydi. Kitapxana fondları kórkem, ilimiy, siyasiy hám pedagogikalıq ádebiyatlar esabınan sezilerli dárejede bayıdı. Bul bolsa xalıqtıń kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıq imkaniyatların keńeytip, kitapqumarlıq mádeniyatınıń ǵalaba en jayıwına xızmet etti. Bul basqıshqa kitapxanalar tek ǵana informaciya tarqatıw emes, al kúshli pedagogikalıq hám sociallıq institut sıpatında da jumıs alıp bardı. Olardıń tiykarǵı wazıypaları, ideologiyalıq-ruwxıy tárbiya - jámiyet agzalarında belgili bir dúnyaqaras hám sociallıq qádiriyatlardı qalıplestiriw, kórkem ádebiyat arqalı ádep-ikramlılıq tárbiya - ádebiy shıǵarmalar arqalı shaxstıń ádep-ikramlılıq sıpatların rawajlandırıw, kitapqumarlıq mádeniyatın ǵalaba en jaydırıw - xalıqtıń túrli qatlamların kitap oqıwǵa tartıw hám oqıw kónlikpelerin qalıplestiriw, jaslardı sociallıq belsendilikke baǵdarlaw - oqıwshılar hám jaslar arasında sociallıq juwapkershilik, jámáátlik hám belsendilikti rawajlandırıw baǵdarlarda kórinde. Sonday-aq, bul dáwirde kitapxanaların jumısı tek passiv kitap beriw menen sheklenip qalmastan, al aktiv áǵartıwshılıq-tárbiyalıq processlerge aylanǵan. Kitap háptelikleri, ádebiy kesheler, dodalaw májilisleri, oqıw konferenciyları hám kitap úgit-násiyatlaw ilajları sistemalı túrde shólkemlestirilgen. Pedagogikalıq kózqarastan kitapxana "ekinshi bilimlendiriw ortalıǵı" sıpatında qalıplesip, mektep bilimlendiriwın tolıqtıratuǵın hám keńeytetuǵın áhmiyetli institutqa aylandı. Ol oqıwshılardıń bilim dárejesin arttırıw menen birge, olardıń dúnyaqarası, sóylew mádeniyatı, logikalıq pikirlew hám sociallıq belsendiligin rawajlandırıwǵa xızmet etti. Nátiyjede kitapxanalar jámiyette tek ǵana málimleme orayı emes, al ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyalaw hám sociallastırıwdıń áhmiyetli pedagogikalıq institutı sıpatında bekkem orın iyeledi.

Ǵárezsizlik jıllarında Qaraqalpaqstan kitapxana sisteması sapa hám mazmun jaǵman túpkilikli jańalanıw basqıshına kirdi. Bul dáwirde kitapxanaların jumısı buringı oraylasqan ideologiyalıq qatnastan waz keship, milliy mádeniyatı tiklew, málimleme erkinligi hám shaxstıń ruwxıy rawajlanıwına baǵdarlangan zamanagóy pedagogikalıq sistema sıpatında

qalıplesti. Eń áhmiyetli institucional ózgerislerden biri sıpatında málimleme-resurs orayları (MRO) nıń shólkemlestiriliwi kitapxanashılıq sistemasınıń jana basqışın baslap berdi. MROlar dástúriy kitapxana funkciyaların saqlap qalğan halda, qosımsha túrde zamanagóy informaciya texnologiyaların engiziw, elektron maglıwmatlar bazaların qalıplestiriw hám paydalanıwshılarga operativ informaciya xızmetlerin kórsetiw imkaniyatın jarattı. Sonıń menen birge, kitapxanalarda elektron kataloglar, sanlı maglıwmatlar bazaları hám internet resurslarınan paydalanıw ámeliyatı keńeydi. Bul bolsa kitapxanalardı tek ǵana baspa ádebiyatlar saqlanatuǵın orın emes, al kóp funkciyalı sanlı málimleme orayına aylandırdı. Ǵárezsizlik dáwiriniń kitapxanashılıq sistemasındaǵı tiykarǵı transformaciyalıq ózgeshelikleri, milliy qádiriyatlardıń tikleniwi - tariyxıy miyras, ana til, milliy ádebiyat hám mádeniyatqa itibardıń kúsheyiwi, ruwxıy tárbiya koncepciyasınıń jańalanıwı - shaxsti erkin pikirleytuǵın, ruwxıy jetik hám erkin qarar qabil ete alatuǵın subyekt sıpatında qalıplestiriwge baǵdarlangan jantasıw, sanlı málimleme ortalıǵına ótiw - elektron resurslar, onlayn kataloglar hám sanlı kitapxana sistemalarınń engiziliwi, kitapqumarlıq mádeniyatın modernizaciyalaw - dástúriy kitapqumarlıq mádeniyatın sanlı platformalar menen úylestiriw hám jańa áwlad kitapqumarlıq modelin qalıplestiriwde kórinedi. Pedagogikalıq kózqarastan bul dáwirde kitapxanalar iskerligi jáne de individuallastırıldı. Yaǵnıy, oqıwshınıń qızıǵıwshılıqları, jas ózgeshelikleri hám málimleme talaplarına sáykes xızmetler sisteması qalıplestirildi. Kitapxanashı bolsa tek kitap beriwshi emes, al informaciya baǵdarlawshı sıpatında kózge taslana basladı. Nátiyjede zamanagóy kitapxanalar dástúriy aǵartıwshılıq

wazıypalardı saqlaǵan halda, sanlı texnologiyalar menen integraciyalanǵan kóp funkciyalı pedagogikalıq hám málimleme oraylarına aylandı. Bul bolsa oqıwshılardıń ruwxıy rawajlanıwına tásir etiw imkaniyatların jáne de keńeytti.

Tallawlar sonı kórsetedi, kitapxanalar oqıwshılar ruwxıylıǵın qalıplestiriwde kóp funkciyalı pedagogikalıq institut sıpatında kórinedi. Olardıń tiykarǵı tásir mexanizmleri, kognitiv tásir - bilim hám informaciya bazasın keńeytiw, aksiologiyalıq tásir - qádiriyatlar sistemasın qalıplestiriw, emocional-estetikalıq tásir - kórkem ádebiyat arqalı sezimniń rawajlanıwı, sociallasıw tási - sóylesiw hám sociallıq belsendilikti rawajlandırıwdan ibarat. Sonday-aq, kitapxanashı shaxsınıń pedagogikalıq kompetenciyası da áhmiyetli faktor bolıp, ol oqıwshınıń kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın qalıplestiriwshi mediator wazıypasın atqaradı.

JUWMAQ

Qaraqalpaqstan kitapxanashılıq sisteması tariyxıy rawajlanıw procesinde ápiwayı málimleme orayınan quramalı pedagogikalıq institut dárejesine kóterildi. Ol oqıwshılar ruwxıylıǵın qalıplestiriwde sistemalı, kóp funkciyalı hám úzliksiz tásir kórsetiwshi sociallıq-pedagogikalıq ortalıq sıpatında qalıplesken. Sol sebepli, zamanagóy basqışta kitapxanalar jumısın sanlı texnologiyalar menen integraciyalaw, interaktiv bilimlendiriw metodların keńnen engiziw hám kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw tiykarǵı ilimiy-ámeliy wazıypalardan biri bolıp esaplanadı. Usı izertlewdiń ilimiy jańalıǵı sonnan ibarat, Qaraqalpaqstan kitapxanashılıq sisteması birinshi márte tutas tariyxıy-pedagogikalıq sistema sıpatında talqılanıp, onıń ruwxıylıqtı qalıplestiriwdegi funkcional modeli ilimiy tiykarda ashıp berildi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası. "Málimleme-kitapxana jumısı haqqında"ǵı Nızam. ÓRQ-280-sanlı, 2011-jıl 13-aprel.
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 13-sentyabrdegi "Kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám kitapqumarlıq mádeniyatın arttırıw jáne úgıt-násiyatlaw boyınsha kompleksli ilajlar baǵdarlaması haqqında"ǵı PQ-3271-sanlı qararı.
3. Berdiyev, A. Kutubxonashunoslik asoslari. - Tashkent: Fan, 2018. - 240 b. (96-154-betler).
4. Sharipova D. Қарақалпақстан кітапханаларының жасларды руўхый тәрбиялаудағы орны. Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı «Ijtimoiy-gumanitar fanlar» kafedrası «Axborotlashgan jamiyat va demokratik mamlakatni rivojlantirishda innovatsion g'oyalarning ilmiy ahamiyati: gumanitar, huquqiy, iqtisodiy, madaniy ilm-fanlar» mavzusida Respublika miqyosidagi ilmiy-nazariy konferensiya Nukus shahri 2026 yil 29-30 aprel 624-bet.
5. Rajabov, N. Axborot-kutubxona faoliyatini tashkil etish. - Tashkent: "Tafakkur," 2020. - 228 b. (118-169-betler).
6. UNESCO. Public Library Manifesto 2022. Paris: UNESCO/IFLA, 2022.

UDK:02:028

**KITOB O'QISH MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA
KUTUBXONACHINING TUTGAN O'RNI**

Sheraliyev Raxmatjon Eralievich – direktor

Farg'ona viloyati, Uchko'prik tumani Axborot-kutubxona markazi

**В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ КНИГ
РОЛЬ БИБЛИОТЕКАРЯ**

Шералиева Рахматжона Эралиевича – директор

Информационно-библиотечный центр Учкуприкского района Ферганской области

**IN DEVELOPING READING CULTURE
THE ROLE OF A LIBRARIAN**

Sheraliyev Raxmatjon Eralievich – director

Information and Library Center of Uchkuprik District, Fergana Region

Tayanch so'zlar: kitobxonlik mutola madaniyati, kutubxona, kutubxonachi, kitobxon, manaviyat, axborot-resurs, yoshlar, elektron resurslar.

Rezyume. Ushbu maqolada kitob o'qish madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishda kutubxonachi faoliyatini ahamiyati yoritiladi. Kitobxonlarni mutalaaga jalb qilish, ularning qiziqishi va ehtiyojlarini o'rganish, yoshlar bilan individual hamda ommaviy ishlarni tashkil etish masalalari taxlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali kutubxona xizmatlarini takomillashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Ключевые слова: культура чтения, библиотека, библиотекарь, читатель, духовность, информационные ресурсы, молодежь, электронные ресурсы.

Резюме. В данной статье освещается значение деятельности библиотекаря в формировании и развитии культуры чтения книг. Проанализированы вопросы привлечения читателей к чтению, изучения их интересов и потребностей, организации индивидуальной и массовой работы с молодежью. Также будут рассмотрены возможности совершенствования библиотечных услуг за счет использования современных информационных технологий.

Keywords: reading culture, library, librarian, reader, spirituality, information resource, youth, electronic resources.

Summary. This article highlights the importance of librarian activity in shaping and developing a reading culture. Issues of attracting readers to reading, studying their interests and needs, and organizing individual and mass work with youth will be analyzed. Opportunities for improving library services through the use of modern information technologies will also be considered.

Kirish

Kitob insonning manaviy va intellektual kamolotida muhim o'rin tutadi. Muntazam kitob o'qish insonning dunyoqarashini kengaytiradi, mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi hamda bilim va ma'naviy ehtiyojlarini yuksaltiradi. Shu sababli jamiyatda kitob o'qish madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish muhim vazifalardan biridir. Bu jarayonda kutubxonalarning o'rni beqiyos. Kutubxona bugungi kunda nafaqat kitob saqlanadigan muassasa, balki bilim, ma'rifat, axborot va madaniy muloqot markazi sifatida faoliyat yuritmoqda. Kutubxonachi esa kitob bilan kitobxon o'rtasidagi asosiy bog'lovchi mutaxassisi hisoblanadi.

*Kutubxonachining kitobxonlikni
rivojlantirishdagi o'rni*

Kitob o'qish madaniyatini rivojlantirish, avvalo, kitobxonning qiziqishi va ehtiyojini to'g'ri aniqlashdan boshlanadi. Kutubxonachi

kitobxonning yoshi, kasbi, bilim darajasi va qiziqishlarini inobatga olgan holda unga mos adabiyotlarni tavsiya qilish zarur.

Ayniqsa, yoshlarni kitob mutolaasiga jalb etish kutubxonachining kasbiy maxorati muhim ahamiyatga ega. Kitob taqdimotlari, adabiy-badiiy kechalar, kitobxonlik tanlovlar, davra suhbatlari, yangi adabiyotlar ko'rgazmalari va asarlar muhokamasini tashkil etish kitobga qiziqishni oshiradi.

Kutubxonachi kitobxonga faqat kitob tavsiya qiluvchi xodim emas, balki uning axborot va manaviy ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlovchi maslahatchi hamdir. Shuning uchun zamonaviy kutubxonachi adabiyotlarni yaxshi bilish, kitobxon bilan samarali muloqot qila olishi va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi kerak.

Bugungi raqamli muhit kutubxona faoliyatiga yangi imkoniyatlarni olib kirmokda.

Elektron kataloglar, raqamli axborot resurslari va onlayn xizmatlaridan foydalanish kitobxonga kerakli malumotni tez va qulay topish imkonini beradi. Shu bilan birga raqamli texnologiyalar ananaviy kitob mutalaasini almashtirmasdan, uni qullab-quvvatlashi muhim.

Kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishda oila, talim muassaslari va kutubxonaning hamkorligi ham katta ahamiyatga ega. Kutubxonachi ota-onalar, o'qituvchilar va yoshlar bilan hamkorlikda mutolaa muhitini shakllantirishi, kitob o'qishni kundalik extiyojga aylantirishga ko'maklashishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, kitob o'qish madaniyatini rivojlantirishda kutubxonachining

o'rni juda muhim. Kutubxonachining bilimdonligi, kitobxon bilan muloqot madaniyati, adabiyotlarni yaxshi bilishi va zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalana olishi kitobxonlik muhitining samaradorligini belgilaydi.

Shu bois kutubxonachi faoliyatini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish, kitobxonlarning qiziqishlarini muntazam o'rganish, yoshlar uchun qiziqarli kitobxonlik tadbirlarini ko'paytirish va raqamli resurslardan keng foydalanish maqsadga muvofiq.

Kitob o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirish orqali bilimli, mustaqil fikrlaydigan va ma'naviy etuk avlodni tarbiyalashga munosib hissa ko'shish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida» 2017 yil 13 sentyabrdagi PQ-3271-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va aholi o'rtasida kitob o'qishga qiziqishini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2026 yil 15 yanvardagi PQ-9-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlar orasida kitobxonlik dasturini keng joriy etish va ularning qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash to'g'risida» 2026 yil 22 maydagi F-33-son farmoyishi.
4. Kutubxonashunoslik va bibliografiyaga oid ilmiy-uslubiy adabiyotlar.
5. "San'at va madaniyat Axborotnomasi" ilmiy jurnali materallari.

**QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍN «TEKST – NAMA – ATQARÍW JAĞDAYÍ –
KOLLEKTIVLIK YAD» MODELİ TIYKARÍNDÁ ÚYRENIW**

Gúlboxar Aximbetova – «*Xalıq dóretiwshiligi*» kafedrası baslıǵı, professor
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

**ИЗУЧЕНИЕ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ «ТЕКСТ —
МЕЛОДИЯ — УСЛОВИЯ ИСПОЛНЕНИЯ — КОЛЛЕКТИВНАЯ ПАМЯТЬ»**

Гульбахар Ахимбетова — заведующая кафедрой «Народное творчество», профессор
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**THE STUDY OF KARAKALPAK FOLK SONGS BASED ON THE “TEXT–MELODY–
PERFORMANCE CONTEXT–COLLECTIVE MEMORY” MODEL**

Gulbakhar Akhimbetova – Head of the Department of Folk Art, Professor
Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanish sózler: qaraqalpaq folklorı, xalıq qosıǵı, janr, poetika, nama, atqarıw jaǵdayı, variantlılıq.

Rezyume. Maqalada qaraqalpaq xalıq qosıqları janrlıq-funkcionallıq, poetikalıq hám muzikalıq-atqarıwshılıq birlikte tallanadı. Izertlewdiń dereklik bazasın xalıq qosıqları jıynaqları, folklortanıw hám muzika tariyxına arnalǵan miynetler, sonday-aq zamanagóy ilimiy maqalalar quraydı. Tekstlik-semantikalıq, salıstırmalı-tipologiyalıq hám kontekstlik tallaw usılları tiykarında «tekst – nama – atqarıw jaǵdayı – kollektivlik yad» modeli usınıladı.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, народная песня, жанр, поэтика, мелодия, исполнительский контекст, вариативность, культурная память.

Резюме. В статье каракалпакские народные песни рассматриваются как единство жанровой функции, поэтической формы, мелодии и исполнительской традиции. На основе опубликованных песенных сборников, фольклористических и музыковедческих исследований предлагается четырёхкомпонентная аналитическая модель, включающая текст, мелодию, исполнительскую ситуацию и коллективную память. Обрядовые, лирические, исторические, трудовые и сатирические песни анализируются в связи с их тематическим содержанием и общественной функцией.

Keywords: Karakalpak folklore, folk song, genre, poetics, melody, performance context, variation, cultural memory.

Summary. The article examines Karakalpak folk songs as a unity of genre function, poetic form, melody and performance. Drawing on published song collections, folklore scholarship and musicological studies, it proposes a four-part analytical model: text, melody, performance situation and collective memory. Ritual, lyrical, historical, labour and satirical songs are discussed in relation to both subject matter and social purpose.

Qaraqalpaq xalıq qosıqları xalıqtıń kúndelikli turmısı, sezim dúńyası hám salt-dástúrin kórkem túrde saqlaǵan tiykarǵı folklorlıq janrlardıń biri. Olar besik basındaǵı háyyiwden baslap toydaǵı háwjar menen sınısıwǵa, miynet ústindeǵı qısqa qayırımnan joqlawǵa shekem adam ómiriniń túrli basqıshlarında orınlanǵan. Sonlıqtan qosıqtı tek qaǵazǵa túsirilgen poetikalıq tekst dep qabıllaw onıń janlı tábiyatınıń bir bólegin ǵana kórsetedi. Qosıq nama, dauis tembri, orınlawshı, tınlawshı hám konkret jaǵday birikkende tolıq mánige iye boladı. Kóptomlıq «Qaraqalpaq folklorınıń» xalıq qosıqları hám salt jırlarına arnalǵan V tomtı, Á.Tájimuratov tayarlaǵan jıyın hám keyingi xrestomatiyalıq basılımlar repertuardıń keńligin dálilleydi [1; 2; 5]. Temanıń aktuallıǵı dástúriy orınlaw ortalıǵınıń

ózgerip, qosıqlardıń saxna, studiya hám sanlı platformaǵa kóshiwi menen baylanıslı. Jańa jaǵday xalıq qosıǵın keń auditoriyaǵa jetkeredi, biraq saltlıq funkciya, variant hám atqarıw máneri haqqındaǵı maǵlıwmat joǵalsa, shıǵarma tek bezelgen muzikalıq nomerge aylanıp qalıwı múmkin. Demek, folklorlıq miyrastı saqlaw ushın tekstti bastırıwdıń ózi jeterli emes; onıń namasın, orınlaw jaǵdayın hám jámiyetlik mánisin birge úyreniw zárúr.

Izertlewdiń maqseti – qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń janrlıq-poetikalıq ózgesheliklerin olardıń muzikalıq-atqarıwshılıq hám mádeniy funkciyaları menen baylanista ashıw. Obyekt – baspa jıyınqlarda hám ilimiy dereklerde berilgen xalıq qosıqları korpusı; predmet – janr, poetikalıq forma, nama, atqarıw jaǵdayı hám kollektivlik yad

arasındaǵı baylanıs. Ilimiy jańalıq retinde «tekst – nama – atqarıw jaǵdayı – kollektivlik yad» tórt komponentli modeli usınıladı. Bul model’ qosıqtı temasına qaray ǵana emes, jámiyette qanday wazıypa atqarǵanına hám variantları qalay payda bolǵanına qaray tallawǵa múmkinshilik beredi.

Izertlewde janrlıq-funkcionalıq, tekstlik-semantikalıq, salıstırmalı-tipologiyalıq hám kontekstlik tallaw usılları qollanıldı. Janrlıq-funkcionalıq usıl qosıqtıń qay saltta hám qanday maqsette orınlanǵanın; tekstlik tallaw qaytalaw, parallelizm, qaratpa hám obrazlar sistemasın; muzikalıq-poetikalıq tallaw buwın, bunaq, ırǵaq hám nama arasındaǵı baylanıslardı ayqındaydı. Maqalada jańa fol’klorlıq ekspediciya ótkerilmegenlikten, juwmaqlar kórsetilgen baspa hám audio derekler shegarasında beriledi.

Xalıq qosıǵının birinshi belgisi – sóz benen namanın ajıralmaslıǵı. Bir tekst túrli orındawshıda basqa temp, diapazon, ırǵaqlıq sozılıw yamasa qaytalaw menen sesleniwı múmkin. Kerisinshe, tanıs namaǵa jaǵdayǵa say jańa qatarlar qosıladı. Demek, tekstti namadan bólek tallaw mazmundı ashsa da, qosıqtıń waqıt ishinde qalay qozǵalıp, tınlawshıǵa qalay tásir etetuǵının tolıq túsindirmeydi.

Ekinshi belgi – atqarıw jaǵdayının mazmun jasawı. Mısalı, hawjardıń toydaǵı xoshlasıw sátinde orınlanıwı onıń sózlerine ótpeli dáwir mánisin beredi; besik jırının pás dauıs penen qaytalanıwı tek balanı jubatıw emes, ana til hám tuwısqanlıq tileklerdi erte jastan jetkeriw usılı boladı. Joqlawda jeke qayǵı marqumnıń ómir jolın kollektivlik eske túsiriwge aylanadı. Usı janrlardı koncert saxnasına alıp shıǵıw múmkin, biraq saxnalıq nusqa salttaǵı birinshi funkciyadan ayırılatusın tallawda eskeriliwı tiyis.

Úshinshi belgi – avtorlıqtıń kollektivlik xarakterge iye bolıwı. Xalıq yadında qosıqtıń turaqlı ózeǵi saqlanadı, al ayırım qatar, esitpe, toponim, adam atı yamasa qayırma jergilikli jaǵdayǵa qaray ózgeredi. Bul variantlılıq teksttiń «buzılıwı» emes. Ol dóretpeni jańa buwınıń óz tájiriyesi menen qayta iyelew mexanizmi. Sol sebepli izertlewshi bir nusqanı jalǵız durıs tekst dep bekitiwden góre, variantlardıń ortaqlıq ózeǵi menen ózgeriw noqatların salıstırıwı kerek.

Qaraqalpaq xalıq qosıqların klassifikaciyalawda eki ólshemdi birge qollanıw maqsetke muwapıq: birinshisi – tema, ekinshisi – atqarıw funkciyası. Aldıńǵı izertlewlerde lirikalıq, yumorlıq-satiralıq, oy-tolǵaw, tariyxıy, sociallıq narazılıq hám syujetli toparlar ajratılǵan [6; 7]. Bunday bóliniw repertuardıń mazmunlıq baylıǵın kórsetedi. Sonlıqtan janrlar arasındaǵı shegaranı qattı tosıq emes, funkciyalar kesilisiwi retinde qaraw kerek. Xalıq qosıqlarının poetikası qısqaqlıq penen tereń sezimdi biriktiriwge baǵdarlanǵan. Qaytalaw hám qayırma tınlawshıǵa tiykarǵı oydı este saqlatıp, atqarıwshılardıń qosılıwına jaǵday jaratadı. Sintaksislik parallelizm bir qatardaǵı tábiyat kórinisin kelesi qatardaǵı adam sezimi menen salıstıradı; antiteza jaqın–uzaq, úmit–kúdersizlik, keliw–ketiw sıyaqlı qarama-qarsılıqlardı ayqınlaydı. Qaratpa hám soraw-jawap forması qosıqtı monologtan dialogqa jaqınlastıradı. Nátiyjede tınlawshı passiv qabıllawshı emes, qayırmanı qaytalaytuǵın yamasa ishki juwap beretuǵın qatnasıwshı boladı.

Simvolıq obrazlar da kollektivlik túsiniкке súyenedi. Jol ayrılıq yamasa qaytıwdı, qus erkinlik penen xabardı, gúl jaslıq hám sulıwlıqtı, su hám darya ómir aǵısın ańlatıwı múmkin. Biraq simvoldıń mánisi barlıq tekste birdey emes: onı janr, qatardaǵı sózler hám atqarıw jaǵdayı anıqlaydı. Sol sebepli obrazdı kontekstten tısqarı dayın formula menen túsindiriw ilimiy dálilkti tómenletedi. Tekst variantların salıstırǵanda qay obrazlar turaqlı, qaysıları jergilikli ortaǵa qaray almasatuǵının belgilew poetikalıq yadtıń qalay isleytuǵının kórsetedi.

Qosıq kompoziciyasında turaqlı ózek penen ózgermeli bólik qatar jasaydı. Baslawshı qatar temanı belgileydi, orta bólik sezim yamasa waqıyanı keńeytedi, qayırma bolsa emocionallıq juwmaq hám muzikalıq tayanış xızmetin atqaradı. Ayırım orınlawshı konkret toy iyesi, aul yamasa waqıya haqqında jańa qatar qosıp, dóretpeni sol sátke beyimleydi. Bunday improvizaciya dástúrdi joqqa shıǵarmaydı; kerisinshe, orındawshının ortaqlıq poetikalıq kodtı biliwin talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. V tom: Qaraqalpaq xalıq qosıqları hám salt jırları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980.
2. Qaraqalpaq xalıq qosıqları / Baspaǵa tayarlaǵan Á. Tájmuratov. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1965.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqının kórkem awızeki dóretpeleri. – Nókis: Bilim, 1996.
4. Adambaeva T. Qaraqalpaq muzıkası tariyxınan. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1991.
5. Bawatdinova S. Qaraqalpaq xalıq qosıqları: xrestomatiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2019. – 128 b.
6. Shafrannikov V. Karakalpakskie narodnye pesni. – Moskva: Muzgiz, 1959.

BAQSÍSHÍLÍQ KÓRKEM ÓNERINDE USTAZ-SHÁKIRT DÁSTÚRI

Gulnara Allambergenova – professor

allambergenovagulnara058@gmail.com

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

ТРАДИЦИЯ «УСТОЗ-ШОГИРД» В ИСКУССТВЕ БАХШИ

Гульнара Алламбергенова – профессор

Нукусский филиал Государственного института искусства и культуры Узбекистана

THE MASTER-APPRENTICE TRADITION IN THE ART OF BAKHSHI

Gulnara Allambergenova – professor

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanish sózler: baqsishılıq, baqsi, ustaz-shákirt dástúri, dástan, dástanshılıq, xalıq awızeki dóretiwshiligi, folklor, duwtar, atqarıwshılıq sheberligi, improvizator, milliy miyras, dástúrlık kórkem óner.

Ключевые слова: бахшичество, бахши, традиция «устоз-шогирд», дастан, дастанное искусство, устное народное творчество, фольклор, дутор, исполнительское мастерство, импровизация, национальное наследие, традиционное искусство.

Резюме. В статье рассматривается традиция «устоз-шогирд» в искусстве узбекского бахшичества как важнейший механизм сохранения и передачи национального нематериального культурного наследия. Анализируются особенности обучения молодых исполнителей у мастеров, процессы освоения дастанного репертуара, игры на дуторе, вокального мастерства, импровизации и исполнительской культуры. Особое внимание уделяется роли традиции «устоз-шогирд» в формировании различных школ дастанного искусства и сохранении индивидуальных исполнительских особенностей бахши. Рассматриваются также возможности развития данной традиции в современных условиях с использованием образовательных и цифровых технологий.

Keywords: bakhshi art, bakhshi, master-apprentice tradition, dastan, epic performance, folklore, dutar, performance skills, improvisation, national heritage, traditional art.

Summary. The article examines the master-apprentice tradition in Uzbek bakhshi art as an important mechanism for preserving and transmitting national intangible cultural heritage. It analyzes the process through which young performers acquire dastan repertoire, dutar performance skills, vocal techniques, improvisation, and overall performance culture from experienced masters. Particular attention is paid to the role of the master-apprentice system in the formation and continuity of regional schools of epic performance and in preserving individual performance styles. The article also discusses contemporary opportunities for maintaining and developing this tradition through educational practices and digital technologies.

KIRISIW. Qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik ruwxıy-mádeniy miyrasında baqsishılıq kórkem óneri ayrıqsha orın iyeleydi. Dástanlardı jırlaw, olardı saz ásbabı menen atqarıw, epikalıq obrazlardı dawıs, ırǵaq, ırǵaq hám kórkem sóz quralında sáwlelendiriw dástúri xalıqtıń tariyxıy yadın hám ruwxıy dúnyaqarasın áwladtan-áwladqa jetkerip kelgen. Baqsishılıq kórkem óneri óziniń atqarıwshılıq tábiyatı, awızeki dástúrge tiykarlıǵı hám individual dóretiwshilik imkaniyatları menen basqa da folklor janrlarınan ajralıp turadı. Baqsishılıqtıń ásirler dawamında úzliksiz jasap keliwinde ustaz-shákirt dástúri áhmiyetli faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Bul dástúr arqalı tek dástanlardıń mazmunı hám poetikalıq dúzilisi emes, al olardı atqarıw usılları, duwtar shertiw sheberligi, dawıstan paydalanıw, ırǵaq tańlaw, improvizatorlıq, tıńlawshı menen pikirlesiw hám saxnalıq háreketler de bir áwladtan ekinshi áwladqa ótip kelgen.

Ustaz-shákirt sisteması baqsishılıqtı ózlestiriwdiń ápiwayı pedagogikalıq forması emes, al ózine tán dóretiwshilik mektebi sıpatında kórinedi. Sebebi shákirt ustazınan tayar bilimdi qabıl etiw menen sheklenbeydi. Ol ustazdıń atqarıwın baqlaydı, onıń individual usılın úyrenedi, dástanlardı yadlaydı, muzikalıq namalardı ózlestiredi hám áste-aqırın erkin atqarıwshı sıpatında qalıpleseedi. Nátiyjede dástúriy tájiriye saqlanıp qalıwı menen birge, jańa dóretiwshilik talqılawlar da payda boladı. Baqsishılıқтаǵı ustaz-shákirt dástúri qaraqalpaq dástanshılıq mektepleriniń qalıplesiwi hám rawajlanıwında da úlken áhmiyetke iye bolǵan. Hár qıylı aymaqlarda jumıs alıp barǵan baqsılar ózleriniń atqarıw usılı, repertuari, muzikalıq namaları hám dástan variantları menen belgili bir atqarıwshılıq mekteplerin júzege keltirgen. Bunday mekteplerdiń dawamlılıǵı bolsa kóp tárepleme ustazdan shákirtke ótetuǵın

dóretiwshilik tájiriye menen baylanıslı. Bul maqalada baqsıshılıq kórkem ónerinde ustaz-shákirt dástúrinıń qalıplesiwı, onıń atqarıwshılıq sheberligin iyelewdegi ornı, dástanshılıq mektepleriniń dawamlılıǵın támiyinlewdegi áhmiyeti hám zamanagóy sharayatta rawajlanıw ózgeshelikleri kórkem ónertanıw kózqarasınan tallanadı.

USÍLLAR. Bul ilimiy maqalada baqsıshılıq kórkem ónerindegi ustaz-shákirt dástúrin úyreniwde tariyxıy-salıstırmalı, táriyiplewshi, klassifikaciyalıq, kontekstual, kompleksli hám kórkem ónertanıwshılıq tallaw usıllarınan paydalanıldı. Izertlew procesinde baqsıshılıq kórkem óneriniń tariyxıy qalıplesiwı, dástan atqarıw dástúrleri, baqsı repertuarı, atqarıw usılı hám ustaz-shákirt qatnasıqlarınıń ózine tán tárepleri tallandı. Sonday-aq, xalıq dástanlarınıń túrli variantları hám baqsılardıń dóretiwshilik iskerligine baylanıslı folklortanıw izertlewleri tiykarında dástúriy atqarıw tájiriyesiniń áwladlar aralıq uzatılıw mexanizmleri kórip shıǵıldı. Izertlewde ustaz-shákirt dástúri úsh tiykarǵı tárep - atqarıwshılıq tájiriyesin jetkeriw, dástúriy repertuardı saqlaw hám individual dóretiwshilik usılın qalıplestiriw kózqarasınan úyrenildi.

NÁTIYJELER HÁM TALQÍLAW

Baqsıshılıq kórkem ónerinde ustaz-shákirt dástúri uzaq tariyxıy process dawamında qalıplesken dóretiwshilik-pedagogikalıq sistema sıpatında kórinedi. Bul sistemanıń tiykarǵı ózgesheligi bilimdi kóbirek tikkeley baqlaw, tıńlaw, tákirarlaw hám ámeliy orınlaw arqalı ózlestiriliwı bolıp esaplanadı. Baqsı bolıw ushın tek dástan tekstin yadlawdıń ózi jeterli emes. Atqarıwshı dástan mazmunın tıńlawshıǵa tásirsheń jetkeriwı, qaharmanlardıń xarakterin dawıs hám ırǵaq arqalı kórsetiwı, muzikalıq joldaslıqtı durıs shólkemlestiriwı hám zárúr jaǵdaylarda improvizatorlıq qábiletinen paydalanıwı kerek. Sonıń ushın baqsıshılıq táliminde ustazdıń tikkeley atqarıwın baqlaw áhmiyetli orın tutadı. Shákirt dáslep ustazdıń dástan aytıw procesin tıńlaydı. Ustazdıń dawıs bálentligi, aytılwı, duwtar shertiw usılı, dástannıń prozalıq hám poeziyalıq bólimlerin bir-birinen parıqlawı, qaharmanlardıń dialogların atqarıwı shákirt tárepinen áste-aqırın ózlestiriledi. Bul process ápiwayı tákirarlawdan ibarat bolmay, atqarıwdıń ishki nızamlıqların túsiniwge tiykarlanadı. Baqsıshılıqta ustazdıń atqarıwı shákirt ushın ózine tán "ámeliy sabaq" wazıypasın atqaradı. Shákirt dástandı tıńlaw barısında tekst hám ırǵaqtıń óz-ara baylanıshılıǵın ańlaydı. Máselen, qaharmanın jawıngerlik jaǵdayı, ayralıqtaǵı azabı, muhabbatı hám sadıqlıǵı yamasa jeńis quwanışı túrli ırǵaq

hám dawıs imkanıyatları arqalı anlatıladı. Bunday quramalı atqarıw usılların tek teoriyalıq bilim arqalı ózlestiriw qıyın. Sol sebepli ustazdıń janlı atqarıwı baqsıshılıq táliminiń tiykarǵı qurallarınan biri bolıp esaplanadı.

Ustaz-shákirt qatnasıqlarınıń jáne bir áhmiyetli tárepi - dástan repertuarın saqlaw. Baqsı óz repertuarındaǵı dástanlardı shákirtine úyretiw arqalı olardıń keyingi áwladqa jetip barıwın támiyinleydi. Sonıń menen birge, dástannıń belgili bir variantına tán bolǵan poetikalıq sózler, súwretlewler, namalar hám atqarıw usılları da saqlanadı. Qaraqalpaq dástanshılıǵı tariyxında "Alpamıs," "Góruǵlı" sıyaqlı iri epikalıq shıǵarmalar baqsılar repertuarında áhmiyetli orın iyelegen. Olardıń túrli baqsılar tárepinen atqarılgan variantları bir tárepten ulıwma epikalıq dástúrdi saqlap qalǵan bolsa, ekinshi tárepten hár bir atqarıwshınıń individual dóretiwshilik ózgesheliklerin de kórsetken.

Ásirese, "Alpamıs" dástanı misalında awızeki atqarıwshılıq dástúrinıń imkanıyatların kóriw múmkin. Dástannıń tiykarǵı syujet sisteması, obrazları hám ideyalıq mazmunı saqlanǵan halda, hár qıylı baqsılardıń atqarıwında ayırım poetikalıq súwretlewler, dialoglar, epikalıq formulalar hám muzikalıq talqılawlarda ózgerisler baqlanadı. Bul jaǵday baqsıshılıqtıń janlı dóretiwshilik tábiyatınan dárek beredi. Ustaz-shákirt dástúri mine usı processti támiyinleydi. Ustaz óz shákirtine dástúriy tiykardı beredi, shákirt bolsa onı óziniń dóretiwshilik qábileti hám individual atqarıw usılı menen bayıtadı. Baqsıshılıqta ustazdıń shákirtke beretuǵın tálimin bir neshe basqıshqa bóliw múmkin. Dáslepki basqıshqa shákirt ustazdıń atqarıwın baqlaydı hám tıńlaydı. Ekinshi basqıshqa ol dástannıń ayırım úzindilerin yadlaydı. Keyingi basqıshqa duwtar shertiw, ırǵaqtı uslap turıw hám dawısı basqarıw kónikpelerin iyeleydi. Sonnan keyin ayırım epizodlardı óz betinshe atqarıwǵa kirisedi. Ustaz tárepinen beriletuǵın baha hám dúzetiwler tiykarında shákirttiń atqarıw sheberligi jetilisip baradı. Bul processti tómendegi izbe-izlikte kórsetiw múmkin:

tıńlaw → baqlaw → yadlaw → tákirarlaw → shınıǵıw → ustaz qadaǵalawı → óz betinshe orınlaw → individual usıldın qalıplesiwı.

Bul sistemanıń ózine tánligi sonda, onda teoriya hám ámeliyat bir-birinen ajıralmaydı. Shákirt teoriyalıq túsiniqlerdi tikkeley atqarıw procesinde ózlestiredi. Baqsıshılıq kórkem ónerinde duwtar da ustaz-shákirt dástúrinıń áhmiyetli quramlıq bólimlerinen biri. Baqsı dástandı duwtar jırında atqarıp, ásbaptıń ırǵaqlı hám melodikalıq imkanıyatlarınan paydalanadı.

Shákirt duwtar shertiwdiń tiykarǵı usılların ustazdan tikkeley úyrenedi. Dástannıń hár qıylı bólimlerine sáykes keletuǵın ırǵaq hám ırǵaqlı formalar da ámeliy atqarıw barısında ózlestiriledi. Bunda qol háreketleri, soqqı beriw, ritmdi uslap turıw hám dawıs penen saz arasındaǵı úyesimlilik ayırıqsha áhmiyetke iye. Baqsınıń hawazı hám duwtar sesleri bir-birin tolıqtırıp, dástannıń emocionallıq tásir kúshin arttıradı. Ustaz-shákirt dástúrinıń jáne bir áhmiyetli tárepi - improvizatorlıqtı qalıplestiriw. Baqsı atqarıwı tayar tekstti mexanikalıq túrde tákirlawdan ibarat emes. Atqarıw barısında jaǵdayǵa qarap ayırım sóz, sóz dizbegi, súwret yamasa dialoglardıń ózgeriwi múmkin. Bunday jaǵday baqsınıń individual dóretiwshilik imkaniyatların kórsetedi.

Improvizatorlıq qábiletin tek kitap arqalı úyrenip bolmaydı. Shákirt ustazdıń túrli jaǵdaylarda qanday dóretiwshilik sheshim tawıp atırǵanın baqlaydı hám waqıttıń ótiwi menen ózi de sonday imkaniyatlǵa iye boladı. Demek, ustaz shákirtke tek ǵana tayar tekstti emes, al dóretiwshilik pikirlew usılın da úyretedi. Baqsıshılıq mektepleriniń qalıplesiwinde de ustaz-shákirt sisteması úlken áhmiyetke iye. Belgili bir aymaqta jumıs alıp barǵan baqsı óziniń atqarıw usılın shákirtlerine úyretken. Shákirtler bolsa keyin ala óz betinshe dóretiwshi sıpatında jumıs alıp barıp, óz gezeginde jańa shákirtlerdi tárbiyalǵan. Nátiyjede belgili bir aymaqqa tán atqarıwshılıq dástúrleri qalıplesken. Bul proceste dástúriylik hám individuallıq arasındaǵı qatnas ayırıqsha áhmiyetke iye. Eger shákirt ustazınan úyrengen barlıq nárseni ózgerippen tákirlalsa, atqarıwshılıq ónerinde rawajlanıw sheklenip qalıwı múmkin. Kerisinshe, dástúriy negizden pútkilley waz keshiw de baqsıshılıqtıń milliy hám tariyxıy kelbetine zıyan jetkeredi. Sonıń ushın haqıyqiy ustaz-shákirt dástúri dástúrde saqlaw hám dóretiwshilik jańalanıw arasındaǵı teń salmaqlıqqa tiykarlanadı. Zamanagóy dáwirde ustaz-shákirt dástúri jańa imkaniyatlar menen bayımaqta. Burın baqsınıń tájiriybesi tiykarınan janlı sóylesiw hám awızeki atqarıw arqalı uzatılǵan bolsa, búgingi kúnde audio hám video jazıwlar, sanlı arxivler, onlayn bilimlendiriw imkaniyatları hám zamanagóy texnikalıq qurallar

da bul processke járdem bermekte. Biraq texnologiyalıq imkaniyatlar ustaz-shákirttiń tikkeley qarım-qatnasın tolıq almasıra almaydı. Sebebi baqsıshılıqtıń eń názik tárepleri - dawıstıń tábiyǵıy ırǵaǵı, duwtar shertiw, atqarıwdaǵı pauza, improvizatorlıq, tınlawshı menen janlı baylanıs hám ustazdıń individual usınısları tikkeley ámeliy processte nátiyjelirek ózlestiriledi. Baqsıshılıqtıń keleshegi onıń dástúriy tiykarların saqlaǵan halda zamanagóy dóretiwshilik processler menen úylesiwine baylanıslı. Ustazdan shákirtke ótetuǵın bilim hám tájiriybe jańa áwlad atqarıwshılarınıń individual qábiletleri menen bayıtılıwı nátiyjesinde kórkem ónerdiń tábiyǵıy rawajlanıwı támiyinlenedi.

JUWMAQ. Baqsıshılıq kórkem ónerinde ustaz-shákirt dástúri qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik ruwxıy hám mádeniy tájiriybesin áwladtan-áwladqa jetkerip kiyatırǵan áhmiyetli dóretiwshilik sistema bolıp esaplanadı. Bul sistema arqalı dástanlardıń mazmunı hám poetikalıq dúzilisi menen bir qatarda, olardı atqarıw usılları, dutar shertiw sheberligi, dawıs imkaniyatlarınan paydalanıw, improvizatorlıq hám atqarıw mádeniyatı da saqlanıp kelinbekte. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, ustaz-shákirt dástúri baqsıshılıqta úsh áhmiyetli wazıypanı atqaradı: birinshiden, dástúriy repertuardı saqlaydı; ekinshiden, atqarıw sheberligin áwladtan-áwladqa jetkeredi; úshinshiden, jańa atqarıwshılardıń individual dóretiwshilik usılın qalıplestiredi. Baqsıshılıqtaǵı ustaz-shákirt qatnasıqları ápiwayı bilimlendiriw procesi emes, al xalıqtıń tariyxıy yadın hám ruwxıy qádiriýatların saqlaw mexanizmi bolıp esaplanadı. Ustaz óz tájiriybesin shákirtke jetkeredi, shákirt bolsa bul tájiriybeni jańa dáwir sharayatında dawam ettirip, oǵan óziniń dóretiwshilik qatnasın alıp kiredi. Demek, ustaz-shákirt dástúri baqsıshılıq kórkem óneriniń tariyxıy dawamlılıǵın támiyinlewshi, onıń milliy ózgesheliklerin saqlawshı hám jańa dóretiwshilik áwladtı qalıplestiriwshi áhmiyetli faktor bolıp tabıladı. Onı ilimiy úyreniw, ámeliy qollap-quwatlaw hám jas áwladqa jetkeriw qaraqalpaq materiallıq emes mádeniy miyrasın saqlawdıń áhmiyetli shártlerinen biri bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Жўраев М., Эшонкулов Ж. Фольклоршуносликка кириш. — Тошкент.
2. Мамбетназаров А. Qaraqalpaq dástanları hám olardı atqarıw dástúri. – Nókis, 2010.
3. Alpamıs. Qaraqalpaq xalıq dástanı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1987.
4. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. – Nókis: Qaraqalpaqstan baspası.

QARAQALPAQ BAQSISHÍLIQ MEKTEPLERINIŇ PAYDA BOLÍWÍ HÁM BÓLINIWÍ

Tuyana Erejepov – *assistent oqıtwshı*

tuyanaerejepov633@gmail.com

ÓzMKOMI NF «Folklor hám etnografiya» kafedrası

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗДЕЛЕНИЕ КАРАКАЛПАКСКИХ ШКОЛ БАХШИ

Туяна Ережепов – *ассистент-преподаватель*

кафедры "Фольклор и этнография" ГИИКУЗ

THE FORMATION AND DIVISION OF KARAKALPAK BAKHSHI SCHOOLS

Tuyana Erejepov – *Assistant Lecturer*

Department of Folklore and Ethnography, UzSIAC

Tayanış sózler: baqsishılıq, qaraqalpaq folklorı, baqsı, mektep, ustaz-shákirt dástúri, dástan, epik óner, lirikalıq qosıqlar, atqarıw usulı, xalq madeniyatı, Aral boyı mektebi, Amiwdarya boyı mektebi, mádeniy miyras.

Rezyume. Usı ilimiy maqalada qaraqalpaq baqsishılıq mektepleriniŇ payda bolıwı hám bóliniwı mádeniy-tariyxıy process sıpatında IMRAD talaplarına muwapıq túrde úyreniledi. Izertlewde baqsishılıq sanaatınıŇ qalıplesiwine tásir etken geografıyalıq, tariyxıy hám sociallıq faktorlar tallanadı. Sonday-aq, ustaz-shákirt dástúriiniŇ roli, baqsishılıq mektepleriniŇ tiykarǵı belgileri hám olardıń stilistikalıq ózgeshelikleri anıqlanadı. Maqalada Aralboyı, Ámiwdarya boyı hám qospa mekteplerdiń payda bolıwı menen bóliniw sebepleri kórip shıǵılıp, olardıń milliy mádeniy miyrastı saqlawdaǵı áhmieti tiykarlanadı.

Ключевые слова: Бахшичилик, каракалпакский фольклор, бахши, школа, традиция наставник-ученик, эпос, эпическая промышленность, лирические песни, стиль исполнения, народная культура, Приаральская школа, Приамударьинская школа, культурное наследие.

Резюме. В данной научной статье возникновение и разделение каракалпакских школ бахши изучается как культурно-исторический процесс в соответствии с требованиями IMRAD. В исследовании анализируются географические, исторические и социальные факторы, повлиявшие на формирование искусства бахши. Также определяется роль традиции "мастер-ученик," основные черты школ бахши и их стилистические особенности. В статье рассматриваются причины возникновения и разделения Приаралья, Амударьи и совместных школ, и обосновывается их значение в сохранении национального культурного наследия.

Keywords: Bakhshi art, Karakalpak folklore, bakhshi, school, teacher-student tradition, dastan, epic art, lyrical songs, performance style, folk culture, Aral Sea school, Amudarya school, cultural heritage.

Summary. This scientific article examines the emergence and division of Karakalpak bakhshi schools as a cultural-historical process in accordance with IMRAD requirements. The study analyzes the geographical, historical, and social factors that influenced the formation of the bakhshi art. The role of the "ustoz-shogird" tradition, the main features of bakhshi schools, and their stylistic features will also be determined. The article examines the reasons for the emergence and division of the Aral Sea region, the Amu Darya region, and joint schools, substantiating their importance in preserving national cultural heritage.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalqınıń ruxaniy madeniyatında baqsishılıq óneri ayırıqsha orın tutadı. Bul óner túri arqalı xalq óz tariyxın, úrip-ádetlerin hám dúnyatanıwın saqlap kelgen. Baqsılar tek gána sazende yáki qosıq aytıwshı emes, al olar ruxaniy bilim iyesi, tarixiy yad tasıwshı retinde qádirlenedi.

Búgingi kúnde globalizaciya jarayanları milliy madeniyatqa tásir etip atırǵan bir waqıtta, baqsishılıq mektepleriniŇ payda bolıwı hám boliniwın ilimiy negizde úyreniw áhmiyetli bolıp tabıladı. Usı maqalanıń maqseti – qaraqalpaq baqsishılıq mektepleriniŇ qalıplesiw sebeplerin, rawajlanıw basqışların hám olardıń bóliniw jolların anıqlaw.

Usıllar

Izertlew jumısında tómendegi ilimiy metodlar qollanıldı: **Tariyxıy-salıstırmalı metod** – baqsishılıq mektepleriniŇ payda bolıwın tariyxıy kontekstte qarastırıw;

• **Sistemalı analiz** – mekteplerdiń strukturası hám belgilerin analiz etiw;

• **Folklorlıq dereklerdi úyreniw** – dástanlar, qosıqlar hám awızeki materiallar negizinde juwmaq shıǵarıw;

• **Komparativ metod** – turli mekteplerdiń stilistikalıq ayırmashılıqların salıstırıw.

Nátiyjeler

Izertlew nátiyjeleri kórsetkenindey, baqsishılıq mektepleriniŇ qalıplesiwi birneshe faktorlar menen baylanıslı. Eń baslısı – ustaz-

shakirt dástúri. Belgili baqsılar óz bilim hám tájiriybesin keleshek áwladqa jetkizip, dóretiwshilik izbe-izlikti qamtıp alǵan.

Geografiyalıq ortanın ózgeshelikleri de úlken rol oynadı. Aral boyı aymaqlarında epik dástanlar keń rawajlansa, Amudarya boyında lirikalıq baǵdar basım bolǵan. Keyingi dawirlerde bolsa túrli mektepler elementlerin biriktirgen zamanagóy baǵdar óz natıyjelarine iye bola baslaǵanlıǵın bildiredi.

Baqsishılıq mektepleriniń negizgi belgileri: Hár bir mektep tómendegi sipatlar menen ajıraladı:

- repertuar ózgesheligi;
- atqarıw texnikası;
- saz asbapların qollanıw;
- poetikalıq til hám obrazlılıq.

Baqsishılıq mektepleriniń boliniwi: Izertlew natıyjelarine kóre, qaraqalpaq baqsishılıq sanaatında tómendegi negizgi mektepler ajratıldı:

• **Aral boyı mektebi** – epik dástanlarga bay, dramatikalıq atqarıw uslıbı menen belgili.

• **Amudarya boyı mektebi** – lirikalıq, sezimtalıq atqarıw basım.

• **Qospa mektep** – túrli mektepler elementlerin biriktirgen zamanagóy baǵdar.

Bóliniw sebepleri: Baqsishılıq mektepleriniń bóliniwine tómendegi faktorlar tásir etkeni anıqlandı:

- geografiyalıq alıshlıq;
- dóretiwshilik ayırmashılıqlar;
- xalıq talǵamınıń ózgeriwi;
- sotsiallıq hám madeniy transformaciýalar.

Dodalaw

Alınǵan natıyjeler kórsetkenindey, baqsishılıq mektepleriniń qalıplesiwi tabiǵiy madeniy evolyaciya nátiyjesi bolıp tabıladı. Hár bir mektep belgili bir aymaqtıń ruxaniy kórinislerin sáwlelendirip, sol ortanın estetikalıq talǵamın bildiredi. Sonday-aq, ustaz-shákirt dástúrińin saqlanıwı mekteplerdiń uzluksız rawajlanıwın támiyinlegen. Zamanagóy dáwirde bolsa, qospa mekteplerdiń payda bolıwı madeniy integraciya jarayanların kúshli ekenin kórsetedi.

Juwmaq

Qaraqalpaq baqsishılıq mektepleriniń payda bolıwı hám boliniwi – xalıq madeniyatınıń uzaq jıllıq rawajlanıwınıń nátiyjesi. Hár bir mektep ózine tán stil, repertuar hám estetikalıq qádiriýatlar menen ajıralıp turadı.

Búgingi kúnde bul mekteplerdi saqlaw hám rawajlandırıw milliy madeniy siyasattıń áhmiyetli baǵdarınıń biri bolıp tabıladı. Olar xalıq ruwxıylıǵınıń ajıralmas bólegi sıpatında keleshek áwladqa jetkeriliwi tiyis.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qosbergenov A. *Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligi*. Nókis: Bilim, 2005.
2. Allambergenov K. *Baqsishılıq sanaatı hám onıń tariyxı*. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2010.
3. Pirnazarov T. *Qaraqalpaq folklorı*. Tashkent: Fan, 1998.
4. Járımbetov S. *Dástan hám baqsı atqarıwshılıq dástúri*. Nókis, 2012.
5. Xojaniyazov B. *Xalıq muzıkası hám baqsılar ijadı*. Tashkent: O‘zbekiston, 2007.
6. Karimov U. *Orta Áziya xalıqları folklorı*. Tashkent: Fan, 2001.
7. Qaraqalpaqstan Respublikası Ilimler akademiyası. *Qaraqalpaq folklorı boyınsha izertlewler toplamı*. Nókis, 2015.
8. Dauletmuratov M. *Baqsılar repertuarı hám atqarıw usılları*. Nókis, 2018.

QARAQALPAQ FOLKLORINDAǴÍ QÍYALIY ERTEKLERDİŇ TÁRBIYALÍQ ÁHMIYETI

Tuyana Erejepov – *assistent oqıtıwshı*

tuyanaerejepov633@gmail.com

ÓzMKÓMI NF «Folklor hám etnografiya» kafedrası

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВЫМЫШЛЕННЫХ СКАЗОК В КАРАКАЛПАКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Туяна Ережепов – *ассистент преподаватель*

кафедры "Фольклор и этнография" ГИИКУз

THE EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF IMAGINARY FAIRY TALES IN KARAKALPAK FOLKLORE

Tuyana Erejepov – *Assistant Lecturer*

Department of Folklore and Ethnography, UzSIAC

Tayanish sózler: qaraqalpaq folklorı, qıyalıy ertekler, tárbiyalıq áhmiyet, jas áwlad, milliy qádiriyat, obraz.

Rezyume. Bul maqalada qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginıń ajralmas bólegi bolǵan qıyalıy erteklerdiń jas áwladtı tárbiyalawdaǵı ornı hám pedagogikalıq-psixologiyalıq áhmiyeti úyrenilgen. Qıyalıy erteklerdiń syujetlik ózgeshelikleri, olardaǵı jaqsılıq penen jamanlıqtıń gúresi arqalı jaslar sanasına milliy qádiriyatlardı sıńdırıw jolları ashıp kórsetilgen. Sonıń menen birge, qıyalıy erteklerde ótmishte ata-babalarımızdıń arızıw-ármanları sáwlelengeniligi, mazmunı tárbiyalıq áhmiyeti jas áwlad ushın hám jası úlken insandardıń da sanasına tásiiri haqqında sóz etilgen.

Ключевые слова: Каракалпакский фольклор, вымышленные сказки, воспитательное значение, молодое поколение, национальные ценности, образ.

Резюме. В данной статье рассматривается роль и педагогико-психологическое значение вымышленных сказок, являющихся неотъемлемой частью каракалпакского народного устного творчества, в воспитании молодого поколения. Через сюжетные особенности вымышленных сказок и борьбу добра и зла в них раскрываются пути привития национальных ценностей в сознание молодёжи. В то же время, обсуждается влияние воображаемых фантазий на сознание как молодого поколения, так и пожилых людей.

Keywords: karakalpak folklore, imaginary fairy tales, educational value, young generation, national values, image.

Summary. This article examines the role and pedagogical-psychological significance of imaginary fairy tales, an integral part of Karakalpak oral folk art, in educating the younger generation. The plot characteristics of fictional fairy tales, and the ways of instilling national values in the minds of young people through the struggle between good and evil within them, are revealed. At the same time, the impact of imaginary fantasies on the consciousness of both the younger generation and the elderly has been discussed.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligi-xalqımızdıń kóp ásirlik turmıs tájiriyesi, arızıw-ármanları, ádep-ikramlıq qaǵıydaları hám dúnyaǵa kózqarasın óz ishine alǵan bay gáziyne esaplanadı. Folklor úlgileri ishinde ertekler, ásirese qıyalıy ertekler óziniń qızıqlı waqıyaları, fantastikalıq elementleri hám tereń tárbiyalıq mazmunı menen ajralıp turadı.

Qaraqalpaq folklorında “qıyalıy”, “fantastikalıq” ertekler dep atalıp júr. Ajayıp hádiyseler haqqında erteklerde tiykarınan adamlar menen birge dáwler, periler, áydárxalar, jılanlar, káramatlı quslar, káramatlı terekler, aynalar, qılıshlar, mástan kempirler qıyalıy erteklerde ushratamız.

Qıyalıy erteklerdiń tiykarǵı ideyası insannıń aqıl-oyınıń tereńligin, ushqır qıyalın, tapqırılıǵın, ruwxıy kúshin ullılaw bolıp

tabıladı. Turmıs- tárizde jaqsılaw, ilim hám texnikanı rawajlandırıw sıyaqlı xalıqtıń arızıw- ármanları sáwlelengen. Bul ármanlardıń kópshiligi ilim hám texnika ósip ketken biziń zamanımızda ózleriniń fantastikalıq yamasa erteklik qásiyetlerin joǵaltıp, haqıyqatlıqqa aylanbaqta. Máselen: uzaq aralıqtı qısqartatuǵın ushar gilem yamasa súymurıq quslardıń, qanatlı tulparlardıń ornına samolyotlar, kosmos kemeleri payda boldı hám turmısta qollanıлмақта. Demek, bunnan kóp ásirler burın dóregen qızıq syujetli qıyalıy erteklerde xalıqtıń ilim hám texnikanı joqarı dárejede jetkeriw, turmıs maqashaqatların jeńillestiriw haqqında ármanları, niyetleri sáwlelengen.

Qıyalıy ertekler sonıń menen birge jas áwladtı ruwxıy jaqtan kámil insan etip

tárbiyalawda, olarda Watansúyiwshilik, miynetkeshlik, ádalatlıq hám mártlik sıyaqlı qásiyetlerdi qalıplestiriwde úlken áhmiyetke iye. Bul maqalanıń tiykarǵı maqseti — qaraqalpaq qıyalıy ertekleriniń tárbiyalıq táreplerin ashıp beriw hám olardı házirgi tálim-tárbiya procesinde qollanıw jolların kórsetip beriwden ibarat.

Metodologiya

Bul izertlew jumısında ilimiy maǵlıwmatlar, Salıstırmalılıq hám analitikalıq usıllarından paydalanıldı. Qaraqalpaq folklorın úyreniwge baǵıshlangan ilimiy miynetler, folklorlıq toplamlar hám qıyalıy erteke tekstleri sistemalı túrde analiz qılını.

• **Analiz:** Ertekeleardıń mazmunı hám tárbiyalıq quramı bólekshelerge bólip úyrenildi.

• **Sintez:** Alınǵan maǵlıwmatlar ulıwmalastırılıp, qıyalıy ertekleardıń ulıwma tárbiyalıq sisteması dúzildi.

• **Salıstırıw:** Qaraqalpaq qıyalıy erteklerindegi obrazlar basqa túrkiy xalıq folklorı úlgeri menen salıstırıldı.

Nátiyjeler

Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq qıyalıy ertekleriniń jaslar tárbiyasında tómendegi tiykarǵı baǵdarlarda úlken áhmiyetke iye ekenligin kórsetti:

• **Jaqsılıq penen jamanlıqtıń gúresi arqalı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw:** Qıyalıy erteklerde (misalı, "Jartıbas batır", "Qubılı batır" hám basqa da qıyalıy elementlerge bay erteklerde) ádillik, sadıqlıq haqıyqatlıq jeńiske erisedi. Bul oqıwshılarda jaqsı menen jamannıń parqın ajratıw qábiletin qalıplestiredi. Tek qaraqalpaq folklorında ǵana emes basqa qonısılaxalıqlardıńda folklorında tárbiyalıq ertekler oǵada kóp.

• **Mártlik hám qaharmanlıqqa úndew:** Erteke qaharmanlarınıń qıyınshılıqlardı jeńip ótiwi, mártligi jaslar qıyınshılıqlardan qorqıwǵa emes, al, olarǵa qarsı gúresiwe úyretedi. Misalı, Jartıbas batır ertegin alıp qaraytın bolsaq, aǵaların hám patshanıń qızın jalmawız kempirden qutqarıp úyine ata-anasınıń aldına qırq túye altın menen qaytıadı. Bul erteke qaharmanı Jartıbas batır óziniń

kúshi menen aǵaların qorǵap mártlik qıladı, biraq onıń aǵaları oǵan dushpansılıq isleydi. Ertektiń eń sońında Jartıbas batır qáhármanlıq hám mártliginiń arqasında eki aǵasın jeńip maqset muradına jetedi.

• **Miynetkeshlikti daǵaza etiw:** Ertekeleerde miynetsiz ómir súriwshiler qaralanıp, miynet súyiwshilik hárdayım húrmetlenedi. Kóplegen erteke mazmunın alıp qarasaq, miynet etpey, qıyınshılıq kórmey jaqsı jasay almaydı. Ertektiń sońında bolsa, erinshek obrazındaǵı qaharman miynet islemegeni hám erinsheklik qılǵanı ushın ókinip, qátelerin túsinip jetip, qılǵan islerinen pushayman bolatın obraz benen juwmaqlanadı.

Talqılaw

Alınǵan nátiyjeler qaraqalpaq qıyalıy ertekleriniń tek ǵana kórkem-estetikalıq wazıypanı emes, al úlken pedagogikalıq kúshke iye ekenligin tastıyıqlaydı. Bul ertekler balalardıń qıyalın (fantazıyasın), erkin pikirlew qábiletin rawajlandırıw menen birge, olardı milliy ruwxta tárbiyalaydı.

Házirgi ǵalabalıq informaciyalıq dáwirde jas áwladtıń sanasın jad ideologiyalardan qorǵawda xalıq awızeki dóretiliwshiligine, ásirese erteklerge múrajaat etiw óziniń unamlı nátiyjesin beredi. Qıyalıy ertekler arqalı balalarda ata-ana, jas úlkenlerdi húrmet qılıw, kishige izzet sıyaqlı ádep-ikramlılıq qaǵıydaları óz-ózinen sińip baradı.

Juwmaq. Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq qıyalıy ertekleri jas áwladtı hár tárepleme jetik, miynetkesh, márt hám ádil etip tárbiyalawda qúdiretli qurallardan biri bolıp tabıladı. Olar milliy ózlikti ańlaw, ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı saqlap qalıw hám keyingi áwladlarǵa jetkeriwde óshpes iz qaldıradı. Sol sebepli, zamanagóy tálim-tárbiya procesinde qaraqalpaq folklorın, atap aytqanda qıyalıy erteklerdi keń kólemde úyreniw hám ámelıyatqa engiziw, mektepke shekemgi jas balalardıń aqılın rawajlandırıp, olardıń sanasında bekkem tıstırnaq jaratıp áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qosnazarov K. *Qaraqalpaq folklorı*. - Nókis: Bilim, 2012.
2. Baqbergenov A. *Xalıq awızeki dóretiliwshiligi hám jaslar tárbiyası*. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 2018.
3. Tajimov M. *Qaraqalpaq qıyalıy ertekleriniń poetikası hám ideyalıq mazmunı*. - Nókis: Bilim, 2020.
4. Jiemuratov M. *Folklor hám etnografiya*. - Tashkent: Fan, 2015.
5. Q. Jarımbetov, J.Nızmatdinov, I. Allambergenova "Qaraqalpaq folklorı" Tashkent «Sano-standart» 2018.

XALÍQ QOSÍQLARÍ - MILLIY ESTETIKANÍŇ TURAQLÍ DEREĞI

Ruslan Kudenov – oqıtıwshı

ruslankudenov87@gmail.com

ÓzMKÓMI Nókis filiali

НАРОДНЫЕ ПЕСНИ - НЕПРЕХОДЯЩИЙ ИСТОЧНИК НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭСТЕТИКИ

Руслан Куденов – преподаватель

Нукусского филиала Государственного института искусств

и культуры Узбекистана

FOLK SONGS ARE A CONSTANT SOURCE OF NATIONAL AESTHETICS

Ruslan Kudenov – Lecturer

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch sózler: folklor, estetikalıq tárbiya, milliylik, awızsha dóretpeler, qádrیات.

Rezyume. Ruwxıy ádepliliktnı joqarı kórinisi awır jaǵdaylarda da aqıllı, kishi peyillik penen is júrgiziwinde kórinip turadı. Haqıyqatında da insan óz turmısınıń tiykarǵı mánisi neden ibarat ekenligin anıq kóz aldına keltiredi. Barlıq kúshin hám qábiletin áne usı maqset jolına sarıplaydı.

Ключевые слова: фольклор, эстетическое воспитание, национальность, устное творчество, ценность.

Резюме. Высокое проявление нравственности проявляется в умном и скромном поведении даже в сложных ситуациях. Действительно, человек ясно представляет себе, в чём заключается истинный смысл его жизни. Все свои силы и способности он/она направит на достижение этой цели.

Keywords: folklore, aesthetic education, nationality, oral traditions, value.

Summary. A high manifestation of moral decency is evident in their ability to act wisely and humbly even in difficult situations. Indeed, a person clearly envisions what constitutes the true meaning of their life. They dedicate all their strength and abilities to this very goal.

Hár bir mámlekettiń muzıka tárbiyası ideologik-siyası tárepten xalıqtıń social basqarıw principine xızmet etedi. Hár bir xalıqtıń bilimlendiriwinde muzıka tárbiyası metodikası pedagogikanıń didaktik nızamlılıqlarına hám sol millettiń muzıka mádeniyatı, tili hám materiallıq dástúrlerine tiykarlanadı. Sonıń menen birge muzıka tárbiyasınıń dúzilisi, sisteması hám ilimiy-metodikalıq jetiskenlikleri basqa millettiń bilimlendiriw mádeniyatına da unamlı tásir etedi.

Oqıwshınıń keleshekte shaxs sıpatında er jetiwinde, qanday shańaraqta tárbiyalanǵanlıǵı, óziniń ata-anası menen óz-ara múnásibetleriniń qanday jaǵdayda ótkenligi úlken áhmiyetke iye. Bul temaniń uzaq ótmishke iye ekenligin derlik barlıq milletler xalıq awız-eki dóretiwshiligi úlğileri mısasında kóriwimiz múmkin. Mıń-mıńlaǵan jıllıq tariyxqa iye bolǵan xalqımızdın dástanları («Alpamıs», «Edige», «Qırıq-qız», «Góruǵlı», «Sháriyar») sonday-aq shıǵıs xalıqları ushın úlken tiykar bolǵan hind xalıq dástanları «Maxabxarat», «Ramayana» kibilerde bul másele jarqın sáwlelengen.

Hár bir xalıqtıń tariyxı, sol xalıqtan jetilip shıqqan, ullı danaları, márt qaharmanları, pidayı insanlardın ólmes danalıq sózleri hám kóz-qarasları tiykarında jaratıladı.

XIII-ásirde Iranda jasaǵan Shayx Sádiy óziniń «Gúlistan» hám «Bostan» shıǵarmalarında bala tárbiyasına ayrıqsha itibar bergen. Bunda ullı shayır «Kimde kim jaslayınan tárbiya almasa, er jetkennen keyin baxıtlı bola almaydı».

Jas ızǵar shaqanı qálegeninshe búgip, qayırıw múmkin, al, qurǵaq shaqanı bolsa tek ǵana ot penen dúzetiw múmkin»-dep keltiredi. Oqıwshılar kishkene jasında tárbiyaǵa, tásirge beriliwsheń bolatuǵınlıǵın, sonıń ushın olardı jas gezinde tárbiyalaw kerekligin, al er jetkennen soń tárbiyalaw júdá qıyın bolatuǵınlıǵın eskertedi.

Abu Ali ibn Sino (930-1037) pedagogikalıq hám psixologiyalıq kóz-qarasları sociallıq tiykarda dúzilgen bolıp, ol oqıwshılardı tuwılǵannan baslap tárbiyalaw máselesine ayrıqsha itibar beredi. Oqıwshınıń minez qulqınıń bekkemleniwindegi kerekli qurallar-bular, áste-aqırın terbetiw, muzıka esittiriw, qosıq aytıwdan ibarat bolıp, olar belgili bir tártip penen ámelge asırılsa, bala jaqsı uyıqlaydı.

Terbetiw-oqıwshınıń denesine, al muzıka ruwxıyatına lázzet baǵıshlaydı. Shın mánisinde ana óziniń tuwma sezgirliǵı menen perzentin tınıshlandırıw, oǵan lázzet baǵıshlaw ushın tek ǵana qosıq «Háyyiw» kerekligin hár demde sezip turadı. Analarımızdaǵı bunday sezim, kúsh

háyyiw jolı menen kishkene bóbektiń tárbıyasında ózine tán iz qaldıradı.

İbn Sinonıń «Danishnama», «Risolai ishq» atlı shıǵarmalarında tárbıya pedagogıkası hám medicina máselelerine baylanıslı qımbatlı pikirlerin keltirgen.

Ullı alım Kaykovus «Qabusnama» shıǵarmasında ata-analardıń wazıypaların da belgilep beredi.

«Eger sen»-deydi Kaykovus» -balańdı tárbıyalamasañ, zaman (shárayat-ortalıq) tárbıyalaydı» bul jerde Kaykovus balasın ata-anası tárbıyalamasa, onı túnler, kúnler tárbıyalaydı yaǵnıy kóshe tárbıyalaydı, degen mániste dana pikirlerin aytadı.

Kórkem estetikalıq ádeplilikke tárbıyalawda Alisher Nawayınıń pikirinshe, insan óz ómirin ózi ushın da, pútkil jámiyet ushın da paydalı iske sarıplawı, kásip-óner úyreniwi, mádeniyatlı bolıwı hám jaqsı pázıyletlerge iye bolıwı kerek. Mektep oqıwshılarına, ulıwma kásipke, ónerge estetikalıq mazmun beriw, insannıń ruwxıy er jetiwi menen birge onıń minezine de tásir etedi.

Demek estetikalıq tárbıya nátiyjesinde hár

bir insandaǵı ádeplilik pázıyletlerin rawajlandırıw, kámalǵa keltiriw múmkin. Insannıń ádeplilik estetikası onıń ruwxına hám erkine baylanıslı. Ol qatań turaqlılıq, intızamlılıq, sabır taqatlılıq kibi kórinislerde belgili boladı. Mektep oqıwshılarınıń emociyalıq jaǵdaylarınıń qanday halatta bolıwına qarap, olardaǵı xarakterdiń erki, jaǵdayın bilip alıw múmkin. Mısalı, ayırım oqıwshılar ǵázeplenip, ashıwlanǵanda, quwanǵanda yamasa qapagershilikte, hár qanday sharayatta da ózin basıp tura aladı. Bunday oqıwshılarda ádeplilik erki kúshli boladı.

Ǵárezsiz turmıstıń izbe-iz basqıshların basınan keshirip atırǵan elimizde «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam hám «Kadrlardı tayarlawdıń milliy dástúri» tiykarında óziniń keleshek rawajlanıw jolın belgilep aldı. Onıń bas maqseti ǵárezsiz, erkin pikirge iye, hár tárepleme rawajlanǵan puqaranı júzege shıǵarıwǵa, qatarǵa qosıwǵa qaratılǵan. Bilimli, ádepli, azamat etip tárbıyalaw, ázel-ázelden ata-babalarımızdıń arzu-ármanı bolıp kelgen. Ullı xalıq perzentine tán kámillik, ádeplilik haqqında alım-ullamalarımız, shayır hám jazıwshılarımız, pedagog tárbıyashılarımız kóplegen pikirler bildirgen.

Paydalangan ádebiyatlar

1. **Ayimbetov Q.** Hámme mánisi xalıqta. — Nókis, "Qaraqalpaqstan". (Xalıq danalığı hám folklordıń tárbıyalıq áhmiyeti haqqında).
2. **Maqsetov Q.** Qaraqalpaq folklorı estetikası. — Nókis. (Folklorlıq shıǵarmalardıń estetikalıq tásiiri boyınsha eń tiykarǵı miynet).
3. **Maqsetov Q.** Qaraqalpaq jıraw-baqsıları. — Nókis.
4. **Sultanov J.** Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń kórkemlik ózgelikleri.
5. **Pazılov Á.** *Xalıq pedagogıkası.* — Nókis. (Millettiń awızsha dóretpeleri arqalı jas áwladtı tárbıyalaw jolları).

QARAQALPAQ JÍRAWLARÍNÍN REPERTUARÍ

Maxammatdinova Lola Maxammatdinovna – *docent*

“Folklor hám etnografiya” kafedrası baslıǵı,

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiálı

РЕПЕРТУАР КАРАКАЛПАКСКИХ ЖЫРАВОВ

Махаматдинова Лола Махаматдиновна – *доцент*

Заведующий кафедрой фольклора и этнографии,

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

REPERTOIRE OF THE KARAKALPAK JIROVS

Makhamatdinova Lola Makhamatdinovna – *Associate Professor*

Head of the Department of Folklore and Ethnography

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch soʻzlar: jirov, doston, ustoz, sozanda, folklore.

Rezyume. Bu maqolada jirovlar botirlik qoʻshiqlarining asosiy ijrochilari ekanligi, Soppasli Sipira jirov haqida koʻp afsonalar, rivoyatga aylanganligi, jirovchilik sanʼatining juda qadimdan kelayotganligi haqida soʻz etiladi.

Ключевие слова: жиров, эпос, учитель, музыкант, фольклор.

Резюме. В этой статье говорится о том, что жырау являются основными исполнителями песен о храбрости, о том, что о Сыпыре-жырове из Соппаслы существует много легенд и преданий, и о том, что искусство жырау издавна существует.

Key words: zhyrau, epic, teacher, musician, folklore.

Summary. This article discusses that the zhyrau are the primary performers of songs about bravery, that there are many legends and legends about Sypyr-zhyrau from Soppasly, and that the art of zhyrau has existed since ancient times.

KIRISIW. Qaraqalpaq xalqınıń ásirler boyı qalıplesip, rawajlanıp kelgen bay muzıka mádeniyatı milliy ruwxıyatımızdıń ajırmalas bólegi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq jırawshılıq óneriniń tamırı uzaq ásirlerge barıp taqaladı. Jırawlar qobız benen batırılıq dástanların jırlap, xalıqtı erlikke, birlikke, miynetke, watanǵa hám el-jurtqa sadıqlıqqa úndegen. Olar tek ǵana qosıq atqarıwshı emes, al xalıqtıń tariyxın, dástúrin, úrip-ádetin hám ruwxıy qádiriyatların saqlawshı hám en jaydırıwshı óner iyesi bolǵan. Sol sebepli jırawshılıq ónerin úyreniw arqalı qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik tariyxı menen mádeniyatınıń ózgesheliklerin tereńirek túsiniw múmkin.

Bul maqalada qaraqalpaq jırawshılıq óneriniń qalıplesiw tariyxı, onıń xalıq mádeniyatındaǵı ornı, jırawlardıń atqarıwshılıq sheberligi hám qobız benen baylanıslı dástúrleri haqqında sóz etiledi. Sonday-aq Soppaslı Sipira jırawdın baslanıp, keyingi dáwirlerdegi belgili jırawlarǵa shekem jetip kelgen bul ullı óner dástúrińiń áhmiyeti ashıp beriledi.

USÍLLAR

Qaraqalpaq muzıka mádeniyatı hám jırawshılıq óneri haqqında maǵlıwmatlar izbe-iz bayanlanǵan. Jırawshılıq óneriniń áyyemnen búgingi kúnge shekemgi rawajlanıwına itibar

berilgen. Jırawshılıqtıń xalıq mádeniyatındaǵı ornı hám áhmiyeti talıqlanǵan. Muzıka, ádebiyat, tariyx hám kórkem-ónerdiń óz-ara baylanısı bir pútın halda kórsetilgen. Maqala tariyxıy-salıstırmalı hám analitikalıq usılǵa jazılǵan.

NÁTIYJELER HÁM TALQILAW

Qosıq nama sazları adamlardı hadal miynetke, doslıqqa, watanǵa, ana-jerge súyispenshilikke, bekkem muxabbat, qaharmanlıqqa ruwxlandırıp, estetikalıq yosh penen zawıqqa bólep keldi. Xalqımızdıń ishinen shıqqan óner iyeleriniń atqarıw sheberlikleri arqalı xalıq qosıqları menen nama sazları, tariyxıy jırları menen, úgit-násiyatqa mol terme-tolǵawları, xalqımızdıń tilegine say bolıp, quwanış penen shadlıǵın, muń-sherın, kewil-xoshın, arzıw ármanları menen niyetlerin hár tárepleme sáwlelendirip keldi.

Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı menen mádeniyatı uzaq ótmishten baslanıp rawajlanıp kelmekte. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatı, ádebiyatı menen kórkem-óneri biri-biri menen tıǵız baylanısta rawajlanıp kiyatırǵanı tariyxıy dereklerden málim.

Qaraqalpaq xalqınıń jasaǵan zamanına, dáwirine say, ózine tán muzıka mádeniyatına, kórkem-ónerine, awızeki hám jazba ádebiyatına,

jırawlarına, baqsılarına, qıssaxanlarına, qosıqshılarları menen sazende góyendelerine iye bolǵanlıǵı hámmege málim.

Házirgi kúnde milliy mádeniyatımızǵa, onıń hár tárepleme rawajlanıwına úlken dıqqat awdarılıp, muzıka mádeniyatımızdın ósip rawajlanıwına úlken kewil bólinip atırǵanlıǵınıń guwasımız. Xalqımızdın ótmishtegi hám házirgi muzıka mádeniyatı, muzıkaları, qosıq-namaları, dástan qosıqları, sonday-aq milliy saz áspablardı muzıka oqıw orınlarında, mekteplerde, mádeniyat hám kórkem-óner kolledjleri menen, joqarı oqıw orınları bolǵan institut hám universitetlerdın muzıka bólimlerinde oqıtılıp, olardıń oqıw baǵdarlamalarınan keńnen orın alıp atır.

Qaraqalpaq xalqınıń jırawshılıq óneri eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazlarımızdın bir toparın quraydı. Olardıń sazi menen sózi miynet adamlardıń tilegine únles, tilegine say bolıp keledi. Xalıqtın ádebiyatı menen kórkem-óneriniń rawajlanıwında belgili dárejede ules qosqan atqarıwshılardıń xızmeti xalqımızdın kóp ásirlik tariyxınıń altın betlerin tolıqtıradı. Olar ózleriniń kelip shıǵıwı jaǵınan tereń tariyxıy tamirlarına iye. Qaraqalpaq xalqınıń áyyemnen kiyatırǵan basıp alıwshılardı hám ústem toparlarǵa qarsı gúresi. Olardıń joqarı morallıq qasiyetleri, miynet qatnasıqları, úrip-ádeti, mádeniyatı atqarıwshılar tárepinen óz dóretiwshiliginde kórkem boyawlar menen sızip berilgen. Sonlıqtan da xalıq namaların saqlaw, rawajlardırıw dásturinde atqarıwshılardıń tutqan ornı oǵada ullı.

Atqarıwshılar jıraw, baqsı, qıssaxan, sazende, qosıqshı bolıp bir neshe topardı bólinedi. Sonıń qaraqalpaq xalqınıń sol massegetler dáwirinen kiyatırǵan eń eski ónerpazı esaplanadı. Sonday-aq Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqları arasında da qobız benen atqaratuǵın jırawshılıq óneriniń kútá erteden kiyatırǵanlıǵı málim.

Jırawlar batırлық jırlarınıń tiykargı atqarıwshıları esaplanıp, olar xalıq basındaǵı awır miynet, joqshılıq zarı, tereń qayǵısına sherikles, dártine dártles bolıp, qayǵısın umıttırıwdıǵı jalǵız kewil xoshı bolıp mın-mınlaǵan tınlawshı auditoriyasınıń júreǵin terbetip otırdı.

Atı ańızǵa aynalǵan Sopbaslı Sıpıra jıraw

menen Qorqıt ata, Asan qayǵıdan tartıp, sońǵı belgili bolıp júrgen Toqtamıs xannıń saray jırawları Kamalzada, Jahan, Mirza. XVIII-XIX ásirde jasaǵan Jiyen Xalmurat, Qazaqbay, Shankót, Erbay, Jiyemurat, Nurabulla, Aytuwar, Qabıl, Bekmurat, Qurbanbay, Erpolat, Xojambergen (ógiz jıraw), Esemurat, Qıyas, Paleke, Atamurat, Óteniyaz, Qulamet, Arzımbet, Jumabay, Shamurat, Jaqsılıq hám t.b. xalıq poeziyası menen iskusstvosında atın shıǵarǵan talay jırawlar atqarıwshılıq ónerimizdın kóp ásirlik dástúrin búgingi kún menen ushlastırıwda sadıqlıq penen xızmet etip keledi. Olardıń atqarǵan «Alpamıs», «Qoblan», «Qırıq qız», «Erqosay», «Ershora», «Edige», «Ersayım», «Sháryar» dástanları óziniń keń auditoriyasına iye bolıp, xalıq tárepinen tereń súyispenshilikke bólenip keldi. Atqarıwshılar ulıwma qaraqalpaq iskusstvosında yadikeshlik hám improvizatorlıq dárejesi jaǵınan oǵada kúshli ónerpazlar bolıp esaplanadı. Olar nebir qıyın namalar, mınlaǵan dástan qatarların yadlap alıp, uzaq-uzaq tańlarǵa sozılǵan keshelerde xalqımızǵa ruwxıy lázzet baǵısladı. Olar aktyor jaqta-aktyor, saxna joqta-saxna, solist jaqta-solist wazıypasın atqarıp, óner-mádeniyatımızdı xalıqqa taratıwshı sheberleri boladı. Sonlıqtan xalıq óz atqarıwshıların tereń xúrmetlep, olardıń atqarıwshılıq talantına tań qalıp ilahiyda káramatlı kúsh dep tusinedi.

Qaraqalpaqlar arasında Soppaslı Sıpıra jıraw haqqında kóp ǵana legendalar, ańızǵa aylanǵan hikmetli sózler keń taraǵan. Bulardıń hámmesi de onı qaraqalpaq jırawshılıq iskusstvosınıń atası sıpatında kórsetedi. Qobız shertiw, jır jırlaw, yaǵnıy jırawshılıq iskusstvosınıń eń dáslepki dereǵı házirgi qaraqalpaq jıraw-baqsıları Soppaslı Sıpıra jıraw menen baylanıstırıladı.

Kiyingi dáwirdegi qaraqalpaq jırawlarınıń eń iri wákilleri Xojambergen (Ógiz jıraw), Erpolat, Qurbanbay, Esemurat, Qıyas jırawlar Sıpıra jırawdı qaraqalpaq jırawlarınıń eń ullı ustazı dep esaplaydı. Biz joqarıda jırawlar qaxarmanlıq dástanlardı qobız benen atqarǵan dedik. Sonlıqtan jıraw degenimizde biz qobızdı eske alamız.

Paydalanǵan ádebiyat

1. Ayımbetov. Q. “Xalıq danalıǵı”, “Qaraqalpaqstan” baspası Nókis. 1988-jıl.
2. N.Japaqov, Q.Mámбетov, K.Sultanov, A.Kárimov «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı» Nókis Qaraqalpaqstan-1983 j

BAQSÍSHÍLÍQ MEKTEPLERI

Timurman Menlimuratov – oqıtıwshı

menlimuratovtimurman@gmail.com

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

ШКОЛЫ БАХШИ

Тимурман Менлимурадов – преподаватель

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

BAKHSHI SCHOOLS

Timurman Menlimuratov – Lecturer

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanish sózler: doston, motiv, folklor, variant, baxshi, usul.

Резюме. Muzıkanın tariyxı, mádeniy hám estetikalıq rawajlanıw procesinde qalıplesken muzıka usılları haqqında ulıwma túsınık beriledi. Muzıka usılı - bul belgili bir dáwir, xalıq, kompozitor yaki janrga tán bolğan ańlatıw quralları, kompoziciyalıq texnikası, ritm, melodiya, orkestrlestiriw hám atqarıw namasınıń ózine tán jıyındısı.

Ключевые слова: эпос, мотив, фольклор, вариант, бахши, метод.

Резюме. Дается общее представление о музыкальных стилях, сформировавшихся в процессе исторического, культурного и эстетического развития музыки. Музыкальный стиль - это своеобразная совокупность средств выражения, композиционной техники, ритма, мелодии, оркестровки и исполнительской интонации, характерных для определенной эпохи, народа, композитора или жанра.

Key words: epic, motive, folklore, variant, bakhshi, method.

Summary. A general understanding of musical styles formed during the historical, cultural, and aesthetic development of music is provided. Musical style is a unique combination of expressive means, compositional technique, rhythm, melody, orchestration, and performance melody characteristic of a specific period, people, composer, or genre.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem-óner salasında ózleriniń bay muzıka miyrası menen, qosıq-sazı, atqarıwshılıq óneri menen ayırıqsha xalıq húrmetine iye bolğan, baqsıshılıq ónerin rawajlandırıwshılar hám taratıwshılar bular baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalqında duwtar shertip, qosıq aytatıwın óner iyesiniń biri «baqsı»-dep ataladı. Baqsı súyiwshilik dástanların atqarıwı menen Orta Aziya hám Zakavkaziya ellerinde keń taralğan. Qaraqalpaqlarda «baqsı», ózbek hám túrkmenlerde «baxshi», qazaqlarda «jırshı», Ázerbayjanlarda «ashug», gruzinlerde «misagan», Armıyanlarda «gusan» sózleri xarakteri jaǵınan ulıwma uqsaslıǵın ǵana ańlatıp qalmastan, olardıń atqarıwshılıq ónerinińde jaqınlıǵın kórsetedi. Baqsıshılıq óneriniń bunday jaqınlıqları olardıń kóp ásirlik ekonomika hám mádeniy baylanıslarınıń tereń tamirlarinıń keń en jayıp urqan atqanlǵınan derek beredi. Qaraqalpaq muzıka mádeniyatı tarawında baqsıshılıq óneri ózleriniń atqarıwshılıq jollarına qaray bir qansha mekteplerge bólinedi.

Filologiya ilimleriniń doktorları N.Dáwqaraev, Q.Aymbetovlar baqsıshılıq mektebin Muwsa hám Súyew mektebi dep ekige bóledi. Olardan burında bir neshe baqsılar bolıp

bul jollarda aytıp kelgen, biraqta kóbisiniń atı málim emes ekenligin aytıwımız kerek. Muwsa hám Súyewlerden ilgeri Xorezm jerinde «Shaǵataylı» atı qosıq bolıp tillerge dástan bolğan ápsanalıq baqsı Eshbay ótken. Ol pútkil Xorezm oypatlıǵında jasawshı ózbek, qaraqalpaq, túrkmenler arasında keńnen belgili bolıp, onı ózbeklerde, qaraqalpaqlarda, túrkmenlerde ózlerimizdiń baqsımız desedi.

Eshbay baqsınıń Qaraqalpaqlar arasında tereń húrmetke iye bolıp, xalıq Eshbaysız kewil xoshlıq etpeytuǵının, onıń atındaǵı «Eshbay» qosıǵın elege shekem súyip aytatıwınlıǵınan hám tınlaytuǵınlıǵınan da kóriwge boladı: Eshbay barmay hesh kim toyın qurmadı, júzin kórmey qızlar wákil bermedi,-degen qatarlarında Eshbay xalıq baqsılarınıń atası sıpatında húrmetke bólenedi.

Eshbay, Nurjan, Atash penen saz etti...

Ólgennen soń wáspini Ǵaripniyaz ayttı...

Eshbaydıń Nurjan, Atash usaǵan qaraqalpaq baqsıları menen bir dáwirde jasap, zamanlas bolǵanlıǵı olardıń doslıǵı usı «Eshbay» atlı qosıq qatarlarında kórinedi. Al «Ólgennen soń wáspin Ǵaripniyaz ayttı»- delingen qatarǵa qaraǵanda Súyew baqsınıń ustazı- Ǵaripniyaz

Eshbaydın shákirti bolıp, onıń jolın dawam ettirgen. Ilimpazlardın baqsıshılıq mektebin Muwsa hám Súyew baqsı mektebi dep ekige bóliwi Muwsa baqsı óziniń ustazı Aqımbet baqsı jolın, al Súyew baqsı bolsa ustazı Ğáripniyaz baslağan joldı joqarı basqıshqa kóterip, baqsıshılıq ónerin, mádeniyatın burın bolmağan forma hám atqarıwshılıq stil metodlar menen bezep tvorchestvolıq jaqtan rawajlandırǵanlıǵında. Haqıyqatında da olar tekte baqsı bolıp ǵana qoymay, kúshli kompozitorlarda bolıp, qaraqalpaq xalqınıń muzıkasın bayıttı. Muwsa baqsı hám Súyew baqsı mektebinin repertuarlarında qosıqlardıń atları hám namalarında ulıwmalıq bolǵanlıǵı menen atqarıwshılıq usılları pútkilley ózgeshe hám bir-birinen pariqladı.

Muwsa baqsınıń jolı naǵız qaraqalpaq baqsısınıń atqarıwshılıq usılları tolıǵı menen sińdirilgen ózgeshe koloritke iye. Onıń namalarında kishireytilgen sekunda Frigiyalıq lad jiye ushırasadı. Al Súyew baqsınıń namalarında kishireytilgen sekunda aytarlıqtay ushıraspaydı. Bárinen burın aytatuǵın nárses hár bir baqsınıń individuallıq ózgesheligine baylanıslı boladı. Bir mektepten shıqqan baqsılar bolsa da sol mekteptin mayda-shúydesine shekem qaldırmaı, ustazı qalay aytsa tap sonday etip ózgertpey aytadı degendi ańlatpawı kerek. Hátte bir baqsınıń ózi de bir de bir namanı bir túrli etip aytsa, ekinshi jerde sol namanı tap burınǵısay etip qaytalawı múmkin bolmaǵanıday ǵa asıp yamasa kem túsip, yaki ózgeriske ushıratıp aytatuǵını sózsiz. Bul jerde hár bir baqsınıń atqarıw sheberligi, sazandeligi, xosh hawazlıǵı hám namanı jaqsı ózlestiriwi, duwtardı shertiwde júdá jaqsı mengergenligine onıń improvizatorlıq qatnasına baylanıslı boladı.

Bul jerde kózge túsetuǵın bir nárses hár bir atqarıwshı óz repertuarların jasaw ortasına qarap, tuńlawshılardıń kópshiliginiń talabına qarap, soǵan ılayıqlap dúzetetuǵanlıǵında. Mısalǵa Shernazar baqsı Shimbay átirapında jasap qaraqalpaqsha jolǵa aytsa, Juman baqsı Beruniy, Tórtkúl átiraplarında jasap, namaǵa qosımtalar qosıp atqarǵan ekewide birdey Muwsa baqsınıń mektebinen shıqqan namalardı aytsada. Usı Muwsa mektebinin sońǵı áwladlarınan Esjan baqsı menen Shaniyaz baqsınıń aytıwınıń arasında da úlken ózgeshelikler bar. Sebebi olar Muwsa mektebinen taralǵan bolıwına qaramastan Esjan baqsı Muwsa baqsınıń jolına aytsa, Shaniyaz baqsınıń aytıwı Arzı baqsınıń jolına jaqın aytadı. Sonday-aq Súyew baqsınıń mektebinen taralǵan Orınbay hám Jańabay baqsılar Japaq baqsınıń atqarıwında da úlken ayırmashılıqlar bar. Japaq baqsı naǵız Súyew baqsınıń jolına aytatuǵın bolsa,

Orınbay menen Jańabay baqsılardıń aytıw jolına jergilikli xalıqtın, yaǵnıy Arallı ózbeklerdin tásiiri tiyip bir qansha ózgesheliklerge ushıraǵanlıǵın kóriwge boladı. Sonıń menen qatar Orınbay baqsınıń repertuarlarında Japaq baqsınıń repertuarlarında ushıraspaytuǵın namalarda gezlesedi. Mısalǵa: «Shırwanı qatar», «Shayki shıwar», «Zerletme», «Molla árman», «Sayqal» t.b. atamadaǵı namalar kóp. (Orınbay hám Jańabay baqsılar ataqlı Qońıratlı baqsılar, Arallı ózbeklerden shıqqan baqsılar ekenligin aytıp ótiw orınlı boladı). Qaraqalpaq muzıkasında ásirler boyı dawam etip kiyatırǵan atqarıwshılıq óneri dástan menen namanın arasındaǵı baylanıstı bekkemlep keldi.

Baqsılar dástanlardın tekte qurı mazmunın bayan etip qoymastan, olar óz bayanlamasın saz benen namaǵa salıp atqaradı. Qaraqalpaq muzıkasında dástangá salıp aytilatuǵın namalar úlken orın iyeleydi. Sonlıqtan baqsılardıń atqarǵan «Ğárip ashıq», «Sayatxan-Hamra», «Húrlıqa-Hamra», «Ashıq Nájep», «Yusup-Axmed», t.b. lirikalıq dástanları menen Nawayı, Maxtımqulı, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar hám t. b. klassiklerdin qosıqlarına ayılǵan namaları óziniń kórkemliginiń baylıǵı jaǵınan Qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatı haqqında keń túsiniw beredi.

Lirikalıq dástanlarda qosıq penen nama bir-birinen tıǵız baylanısta bolıp, olar hadal muxabattı, xalıqlar doslıǵın, hayal-qızlar áwladınıń berikligin, aqıllılıq penen tapqırılıqtı jır etedi. Olar bastan ayaǵına shekem qosıq muzıka menen tolı. Sonlıqtan da Qaraqalpaq xalqınıń lirikalıq xarakterdegi namalarınin rawajlanıwında onıń ádebiy folklorında lirikalıq dástanlardın payda bolıwı menen baylanıslı hám tásiriniń oǵada ullı bolǵanın aytıw kerek.

Klassik shayırlardıń poeziyasındaǵı oylardıń anıqlılıǵı, sezimlerdin tereńligi, turmıslıq faktlerdi kórkem sóz benen juwmaqlastırıwdaǵı sheberligi, xalıq muzıkasınıń taǵı da kórkeyip gózzallanıwına alıp keledi.

Qaraqalpaq baqsılarınıń namaları tuwralı aytqanda yaǵnıy olardıń hár tárepleme bayıwına qońsı xalıqlardıń baqsılarınıń tiygizgen járdemin ayta ketiw orınlı boladı. Ataqlı Tórkmen baqsısı Súyew baqsınıń namaların ózlestirip, baqsıshılıq usılın qaraqalpaqlar ishinde dawam etiwshi Japaq baqsı Aqımbet baqsınıń namaların dawam etiwshi Muwsa baqsı, Esjan baqsılar boldı. Edenbay baqsınında namaların dawam ettiriwshi shákirtleri bolǵan. Házirgi qaraqalpaq namalarınin ishinde «Qońırat» naması dep atalıp júrgen nama burınǵı Arallı ózbekler namasınan kirgen.

Qaraqalpaq baqsıları qońsılas ózbek, túrkmen, baqsıları menen jaqınan qarım-qatnasta

bolğan, bir-birine járdem berip, repertuar almasıp, toy merelerdi birge sawğan. Ámiwdáryanıń ayaǵındaǵı «Arallı» dep atalğan Xorezm ózbekleriniń baqsıları menen bolğan tıǵız baylanıstı atap ótken jón. Arallı ózbek baqsılarınıń kóbisine túrkmen baqsısı Súyew baqsı ustazlıq etken.

Arallı ózbekler kún kóris tárepinen qaraqalpaqlarǵa kútá jaqın turadı, olar kóp zamanlardan beri, qaraqalpaqlar menen irgeles qońsı bolğan. Arallı ózbeklerdiń baqsıları qaraqalpaq baqsılarına usap duwtar menen qosıq aytadı. Arallı ózbeklerdiń baqsıları túrkmenler hám qaraqalpaq baqsıları menen repertuar almasıp bir-biri menen qatnasıp otırǵan, mine sonlıqtan da aytatuǵın namaları da bir-biri menen aralasıp ketken. Baqsılar aytatuǵın kóp namalarǵa túrkmen, ózbek hám qaraqalpaq baqsıları ortaқ. Túrkmenlerdiń ataqlı baqsısı Súyew baqsı aralı ózbeklerden kóp shákirtler tayarlaǵan. Súyew baqsınıń shákirtlerinen belgili bolğan baqsıları: Ádilbay, Qutım, Allıyar, Awez, Gurbek, Jańabay, Orınbay baqsılar bolıp esaplanadı. Bular Súyew baqsınıń baqsıshılıq ónerin dawam ettiriwshi baqsılar bolğan. Qaraqalpaq baqsılarınıń baqsıshılıq óneriniń ósiwine, olardıń repertuarlarınıń kóbeyiwine Xorezmli baqsılardıń tásiiri bir jaqtan tiygen bolsa, al ekinshi jaqtan Xorezmde jasaǵan Túrkmen baqsılarınıń etken tásiiri oǵada úlken.

Zaman ózgerip, jańalıqlar tuwıp otırıwı arqalı xalıq jırshılarınıń shertetuǵın saz áspablardı da ózgerip otırǵan. Xorezmli ózbek baqsılarında burın qobız bolıp, onıń ornın duwtar basqan, al onnan beri kele, duwtardıń ornın garmon (oris qobız) basqan. Jigirmalanshı jılları (xx-ásir) Xiywalı Sapa sazshı, Enesh sholaq, Úrgenishli Shirazı bala, Shabbazlı Xojaniyaz garmonshı, Tórtkúlli Qoshaqqor, Xojeliden Qutlı qız qusaǵan ózbek jırshıları qaraqalpaqtıń toy merelerinde garmon shertip jırlaǵanın, sońın ala garmonnıń ornına tar (rubab) áspabın paydalana baslaǵanın alım atamız Q.Ayımbetov óziniń «Xalıq danalıǵı» atlı kitabında anıq keltirip ótedi. Qaraqalpaq baqsıları usı künge shekem qasında janapayǵa ǵırjekshi hám balamanshı menen duwtar shertip qosıq aytıp kiyatır. Baqsılarımızdıń tuwısqan xalıqlardıń baqsıları menen qarım-qatnası kem-kemnen ósip rawajlana baslaydı. Óziniń talantı menen pútkil Xorezm oypatına dańqı jayılǵan ataqlı Súyew baqsı Túrkmenlerdiń eń ataqlı baqsısı bolğan. Sonıń menen Xorezmde jasaǵan ózge xalıqlardıń da belgili baqsı bolıp tanılǵan. Súyew baqsı Túrkmenlerdiń shawdır ruwınıń bozashı tiyresinen házirgi Tashawız oblastınıń Porsı rayonınıń átirapında kámalǵa kelgen. Súyew

baqsı Qaraqalpaqlar arasına kóp kelip baqsıshılıq qılǵan. Qaraqalpaqlarda úlken toylarda Súyew baqsını shaqırtıp aytırıw dástúr bolǵan.

Qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı Muwsa baqsı menen jaqın qarım-qatnasta bolğan hám zamanlası bolğan. Ekewi birgelesip kóplegen toy merelerdi birge sawısqan, biri-birin júdá sıylaǵan, repertuarlar almasıp turǵan. Usı jerde taǵı aytatuǵın nárse ilimpazlarımızdan T.Adambaeva, Qırıqbay Bayniyazov, Ásen Alimovlar Súyew baqsını qaraqalpaq Ǵaripniyaz baqsınıń shákirti dep tastıyıqlaydı. Sonday-aq belgili «Eshbay» namasın hám «Kózlerim» atlı muxalles namalarınń qosıǵında (sózín) hám namasın Ǵaripniyaz baqsı dóretken dep anıq bayanlamalar beredi.

Qaraqalpaq xalıq baqsısı Japaq Shamuratov Súyew baqsınıń ómiriniń aqırǵı jıllarında da (1913-1914 jj) Qaraqalpaqstanǵa kelip İyshan qalada (Xalqabadta), Xojelide dástan aytıp úlken toylardı atqarǵanın aytadı. Sonday-aq akademik A.N.Samoylovich Parsı da 1908-jılı 58 jastaǵı Súyewdiń aytqanın tıńlaǵanı tuwralı bildiredi. Sonday-aq Súyew baqsı Mańǵıtlı Qaraqalpaqtıń ataqlı baqsıları bolğan Amet hám Atajan baqsılardıńda ustazı bolğan. Ataqlı Japaq baqsı Shamuratov bolsa usı Súyew baqsınıń shákirtleri Ámet hám Atajan baqsılardıń shákirti bolğan hám ustazlarınan Súyew baqsınıń namaların tolıq úyrenip, onı ózlestirip, qaraqalpaq muzıkasına úles qosqan ataqlı baqsımız boldı.

Súyew baqsı «Góruǵlı» dástanınıń qw-shaqabın yaddan bilgen hám aytqan. Túrkmen xalıq legendalarında «Súyew baqsını Xiywanıń xanı shaqırıp alıp: «Góruǵlı» dástanın ayttırıp, ózi Góruǵlı dástanınıń baspadan shıqqan kitabına qarap otırıp teksergende Súyew baqsı xan aldında jańılıspay aytqan eken» dep ertek qılıp aytadı. Súyew baqsı haqqında qaraqalpaqlar arasında da tolıp atırǵan legendalar bar. Bir toyda Qaraqalpaq baqsısı Muwsa baqsı menen Súyew baqsını jarıspaqqa ayttırıptı mish, toydıń sońında «qaysı baqsı jaqsı ayttı»- degende Súyew baqsı turıp: «Muwsa baqsı mennen jaqsı ayttı, sebebi ol bir duwtar menen ǵana aytıp xalıqqa tamasha berdi, al men bolsam bul toyda tek duwtar menen ǵana emes, qasımdaǵı ǵırjekshi hám balamanshılarım menen, bolıp atırǵan sazdıń kúshi menen, shawqım menen xalıqqa tamasha berdim, mine sonlıqtan Muwsa baqsı jaqsı ayttı «- deymen depti. Túrkmenstanda Súyew baqsınıń ataqlı shákirtlerinen: Jumamurat baqsı, Balta baqsı, Qappar baqsı(Qambar), Qurban qılısh baqsılardı hám olardıń shákirtleri sońǵı waqıtlardaǵı Balta Qurt baqsı, Xatsha qız, Esen, Aqshagúl, Tájbay-Tayar, Tájbay-óre baqsılar Súyew baqsınıń jolın

dawam etip júrgen baqsılar ekenligin alım Q.Ayımbetov «Xalıq danalığı» kitabında keltirip ótedi. Mısalğa ásirese Aqshagúl Muradova qaraqalpaqlar arasına kelip kóp ǵana toy-merekelerdi atqarǵan, qaraqalpaqlar súyip tıńlaytuǵın baqsısına aylanǵan. Aqshagúl Muradova Súyew baqsı jolına da sonday-aq Muwsa baqsı namalarında(jolında) júdá jaqsı aytatuǵın ataqlı baqsı bolǵanlıǵı kópshilikke málim. Orta Aziya xalıqlarınıń baqsıları aytatuǵın, qıssaxanlar oqıytuǵın súyiwshilik dástanları qaraqalpaq baqsılarınıń da eń negizgi repertuari bolǵan. Qaraqalpaq baqsıları qońsı xalıqlardıń baqsıshılıq ónerin úyrenip ǵana qoymastan, óz repertuarların, olardaǵı qosıq-namalarǵı qayta islep, ózlestirip, ózleride namalar dóretip dástan qosıqlarına jańalıq kirgizip otırǵan. Baqsılar shákirt tayarlap óz ónerlerin keleshek áwladqa miyras etip qaldırǵan hám baqsılardı shákirt tayarlaw dástúr bolǵan. Olar shákirtti hár tárepleme sinap tańlaǵannan keyin úyrete baslaǵan, shákirti duwtar shertiwdi úyrene

baslaǵannan keyin onı toy- tamashalarǵa barǵanda izine ertip barǵan. Baqsı duwtar shertip qosıq aytqanda shákirti ustazınıń qasında janapayǵa duwtar shertip ustazına duwtarın qosıp otırǵan. Bul da óz aldına úlken mektep sanaladı. Shákirt namanı yadlawǵa, duwtarda namanı tolıq shertiw menen birge ustazı aytqan qosıq qatarlarında yadlap alıwǵa solayınsha erisiwge háreket qılǵan. Bolajaq baqsı usılayınsha ustazınıń izine uzaq waqıt erip, jıllar ótip, sóz benen sazdı úyrenip, ustazdan pátiya alıp, óz aldına baqsıshılıq etiwge, baqsı dárejesine jetisken. Shákirttiń ustazdan pátiya alıwıda úlken sınaq penen, kópshilik xalıqtıń aldında, ustazdan úyrenen, dástan-qosıqlardı aytıw menen, ustazdan nama qosıqların qay dárejede úyrenen xalıq aldında aytıp sınaqtan ótken. Ustaz solay etip óziniń ónerin shákirti tolıq úyrenip boldı-aw dep esaplaǵanda ǵana oǵan pátiya berip, baqsıshılıq etiwine xalıq aldında shákirtine ruxsat bergen. Bul dástúr baqsılarımız arasında házirgi kúnde de saqlanıp kelmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Maqsetov «Qaraqalpaq jıraw-baqsıları». 1983.
2. V.Shafrannikov «Karakalpakskie narodnye pesni». Moskva, 1958.
3. T.Adambaeva «Qaraqalpaq muzıkasınıń tariyxınan». 1985.

QORAQALPOQ XALQ QO'SHIQLARINING JANRIY TASNIFI VA ULARNI O'QITISHNING ZAMONAVIY METODOLOGIYASI

Nagmetova Gulzar Bulatbaevna – *assistent o'qituvchi*

nagmetovagulzara@gmail.com

O'zDSMI Nukus filiali

ЖАНРОВАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН И СОВРЕМЕННАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ИХ ОБУЧЕНИЯ

Нагметова Гулзар Булатбаевна – *Ассистент преподавателя*

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

GENRE CLASSIFICATION OF KARAKALPAK FOLK SONGS AND MODERN METHODOLOGY OF TEACHING THEM

Nagmetova Gulzar Bulatbaevna – *Lecturer*

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq folklori, xalq qo'shiqlari, janrlar tasnifi, o'qitish metodikasi, musiqiy meros, syujet va kompozitsiya, dostonchilik.

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq qo'shiqlarining vujudga kelishi, tarixiy taraqqiyoti hamda ularning janriy tasnifi chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda folklorshunoslikdagi an'anaviy yondashuvlar tanqidiy o'rganilib, qo'shiqlarning ijro etilish muhiti, musiqiy-ritmik xususiyatlari va ijtimoiy funksiyalariga asoslangan yangi tasnif tizimi taklif etiladi. Shuningdek, xalq qo'shiqlarining syujeti va kompozitsion qurilishi hamda zamonaviy ta'lim muassasalarida yosh kadrlarga xalq musiqiy merosini o'qitish metodikasi ochib berilgan.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, народные песни, жанровая классификация, методика преподавания, музыкальное наследие, сюжет и композиция, сказительство.

Резюме. В данной статье проводится глубокий научный анализ возникновения, исторического развития и жанровой классификации каракалпакских народных песен. Критически изучены традиционные подходы в фольклористике и предложена новая система классификации, основанная на среде исполнения, музыкально-ритмических особенностях и социальных функциях песен. Также раскрываются сюжетно-композиционное строение народных песен и методика преподавания народного музыкального наследия молодым кадрам в современных образовательных учреждениях.

Keywords: Karakalpak folklore, folk songs, genre classification, teaching methodology, musical heritage, plot and composition, storytelling.

Summary. This article provides an in-depth scientific analysis of the origin, historical development, and genre classification of Karakalpak folk songs. Traditional approaches in folkloristics are critically examined, and a new classification system is proposed based on the performance environment, musical-rhythmic features, and social functions of the songs. The plot and compositional structure of folk songs, as well as the methodology of teaching folk musical heritage to young professionals in modern educational institutions, are also explored.

KIRISH. Qoraqalpoq xalqining boy madaniy va ruhiy merosining ulkan bir qismini xalq qo'shiqlari tashkil etadi. Qadimiy va boy tarixga ega bo'lgan xalqimizning o'ziga xos milliy madaniyati, amaliy san'ati, mumtoz adabiyoti, an'ana va marosimlari butun dunyoga ma'lum. Bugungi kunda xalqimizning ko'p asrlik orzu-umidlari ro'yobga chiqayotgan bir davrda ulkan ahamiyatga ega bo'lgan masalalardan biri milliy merosni qayta tiklash, unga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish hamda kelajak avlodni o'z ota-bobolari merosiga sodiq, insonparvar va vatanparvar shaxslar etib tarbiyalashdan iboratdir. [1, 3-b].

Xalq qo'shiqlari faqatgina og'zaki ijod namunasi emas, balki asrlar o'tishi bilan o'ziga

xos ritm, musiqa va matn qorishmasini saqlab qolgan muhim tarixiy manbadir. Xalq og'zaki ijodi, ayniqsa, musiqiy merosimiz, doston ijrochiligi, an'anaviy cholg'ular (dutor, qobiz va boshqalar) bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan. Ushbu qo'shiqlar o'z davrining ruhiyatini, odamlarning turmush tarzini va hissiyotlarini o'zida aks ettirgan.

Folklorshunoslik ilmida xalq qo'shiqlarini janrlarga ajratish doimo bahsli masalalardan biri bo'lib kelgan. V. E. Gusev ta'kidlaganidek, xalq qo'shiqlari folklori tasniflashdagi eng murakkab turlardan biridir. [2, 16-b].

Doston kabi boshqa janrlar an'anaviy turlarga ega bo'lib, ularga ta'rif berish nisbatan

oson bo'lsa, xalq qo'shiqlari doimiy ravishda yangilanib, davrga moslashib boruvchi noyob janr sanaladi. Shuning uchun qoraqalpoq xalq qo'shiqlarining janriy tasnifini o'rganish, ularning syujeti va kompozitsion xususiyatlarini tahlil qilish hamda ushbu merosni san'at va madaniyat yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida o'qitish metodikasini takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi hozirgi davrda mavjud bo'lgan qoraqalpoq xalq qo'shiqlari janrlar tizimini tasniflash, ularga nazariy ta'rif berish, boyish manbalarini aniqlash, hozirgi ijrochilar faoliyatini tahlil qilish, shuningdek, ularning g'oyaviy-tematik, syujet hamda kompozitsion o'ziga xosliklarini yoritishdan iborat.

USULLAR

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda tarixiy-qiyyosiy va tarixiy-tipologik metodlardan keng foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida qoraqalpoq xalq qo'shiqlari, ularning turlari va yozib olingan turli variantlari olindi. O'rganish jarayonida dialektik prinsiplarga, gumanistik va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan obyektiv yondashuv asos qilib olindi.

Qoraqalpoq folklorshunosligida N.Dawqarayev, A.Tajimuratov, Q.Maqqetov kabi olimlarning ilmiy ishlari asosiy nazariy baza sifatida xizmat qildi. [4, 37-b].

Ularning xalq og'zaki ijodini lirik va epik turlarga ajratishi, shuningdek, qoraqalpoq xalq qo'shiqlari mavzuviy tasnifidagi yutuqlari va ayrim kamchiliklari tahlil qilindi. Avvalgi tadqiqotlarda asosan g'oyaviy-mavzuviy hamda tarixiy-xronologik yo'nalishlar ustuvor bo'lgan bo'lsa, ushbu maqolada xalq qo'shiqlarining ijro etilish muhiti, musiqiy elementlari va yashash sharoitlari yaxlit majmua sifatida qaraldi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, qoraqalpoq xalq qo'shiqlari paydo bo'lishi, ijro etilishi va yashash sharoitlariga qarab quyidagi asosiy janrlarga tasniflanadi:

1. *Mehnat qo'shiqlari*. Ushbu janr eng qadimiy turlardan biri bo'lib, unda xalqning mehnat jarayoniga bo'lgan emotsional munosabati aks etadi. Jamiyat rivojlangani sari mehnat turlari o'zgarib boradi. XIX asrda asosan og'ir jismoniy mehnat kuylangan bo'lsa, zamonaviy davrda qishloq xo'jaligining texnikalashuvi natijasida mehnat qo'shiqlari ham yangi mazmun kasb etmoqda.

2. *Bolalar qo'shiqlari*. Bu qo'shiqlar bolalar dunyoqarashiga moslashtirilgan bo'lib,

o'ziga xos musiqiy va xoreografik harakatlar bilan ijro etiladi. Ular ko'pincha pand-nasihat mazmunida bo'lib, bolalarning tez yodlab olishi uchun ixcham shaklda yaratiladi. "Oq terakmi, ko'k terek" ("Aq terekpe, kók terek") kabi o'yinlar bilan birga aytiladigan, shuningdek, so'nggi davrlarda maktablarda o'tkaziladigan "Alipbe bayrami"ga bag'ishlangan zamonaviy qo'shiqlar ushbu janrning izchil rivojlanayotganini ko'rsatadi.

3. *Sevgi-muhabbat qo'shiqlari*. Ushbu janr xalq qo'shiqlari orasida markaziy o'rinni egallaydi. Unda insonning ruhiy holati, individual kechinmalari ifoda etiladi. Qoraqalpoq lirikalarida tabiat hodisalariga qiyoslash (masalan, qizni oqqushga, yigitni merganga o'xshatish) orqali psixologik parallelizm qo'llaniladi. Bugungi kunda yoshlar orasida keng tarqalgan "albom qo'shiqlari" muhabbat lirikasining zamonaviy yashash shakli hisoblanadi.

4. *Marosim va an'ana qo'shiqlari*. Ushbu guruhga bet ashar, joqlaw va besik jirlari kiradi. Bet ashar qo'shiqlari to'y marosimlarining muhim qismi bo'lib, unda kelinga yangi oila a'zolarini tanishtirish va ularga xos bo'lgan xarakter-xususiyatlarni yumoristik yoki o'git shaklida ifodalash kuzatiladi. Beshik jirlari esa go'dakni tarbiyalash, uning kelajagiga ezgu tilaklar bildirish ma'nosida kuylanib, undagi musiqiy ohang matn bilan ajralmas birlikni tashkil etadi.

5. *Aytilar (yaramazan, tilak va fothalar)*. Odamlarning ezgu niyatlari, tabiat va jamiyat oldidagi tilaklarini o'zida mujassam etadi. Diniy marosimlar bilan bog'liq holda shakllangan yaramazan qo'shiqlari vaqt o'tishi bilan o'zining estetik va ijtimoiy funksiyalarini kengaytirib, milliy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi she'riy shaklga kelgan.

6. *Hazil va satirik qo'shiqlar (Hazil-dálkek hám satira)*. Ushbu janr qoraqalpoq xalq qo'shiqlari ichida eng harakatchan va davrga moslashuvchan yo'nalishdir. Bunda asosan muammolar kuchli sarkazm hamda yumor orqali tanqid qilinadi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Bizning tadqiqotimizda xalq qo'shiqlarining ijro etilish muhiti va syujetli xususiyatlari asosiy mezon sifatida qabul qilindi.

Xalq qo'shiqlarining syujeti va kompozitsion qurilishi o'ziga xos qat'iy tizimga ega. Epik janrlardan farqli o'laroq, lirik qo'shiqlarda syujet tugallanmagandek ko'rinsa-da, asarning poetik g'oyasi orqali mantiqiy yakun topadi. Ayniqsa, satirik qo'shiqlarda syujet qatlami ijtimoiy voqelikka, real faktlarga asoslanadi.

Shuningdek, professional san'at va madaniyat muassasalarida, xususan, ovoz yozish va musiqa muhandisligi sohalarida sun'iy intellekt hamda raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan hozirgi davrda akustik cholg'ular (dutor, qobiz) orqali ijro etiladigan bu kabi an'anaviy qo'shiqlarni raqamli restavratsiya qilish va arxivlash metodikasini yaratish folklorni saqlab qolishning eng samarali yo'lidir. Ushbu qo'shiqlarni yoshlarga o'qitishda ham faqat yodlatish emas, balki ularning syujet tuzilishini, ijtimoiy mohiyatini va musiqiy dramaturgiyasini chuqur tahlil qilish tavsiya etiladi.

XULOSA

Qoraqalpoq xalq qo'shiqlari o'zining tarixiy taraqqiyoti davomida jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlariga hamohang ravishda rivojlanib kelgan. Ularning yaratuvchisi avvalo xalqning o'zi bo'lib, bugungi kunda bu

asarlar turli xalq ijodkorlari, ommaviy axborot vositalari va professional sahnalar orqali yangi zamon kishisiga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot xulosalari shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq xalq qo'shiqlarini janrlarga to'g'ri ajratish uchun ularning nafaqat mavzusi, balki ijro uslubi, musiqiy ritmi va hayotiy funksiyasi birgalikda o'rganilishi shart. Satira va hazil qo'shiqlari, shuningdek, an'anaviy marosim qo'shiqlari bugungi kungacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Ular xalqning ekologik dardi, ijtimoiy kayfiyati va estetik qarashlarini ko'rsatuvchi oyna vazifasini o'taydi.

Ushbu tasnif va metodika oliy o'quv yurtlarining san'at, madaniyat va adabiyot yo'nalishlarida ta'lim oluvchi talabalar uchun maxsus kurslar, darsliklar hamda metodik qo'llanmalar yaratishda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ataniyazova N. Qaraqalpaq xalq qosıqlarınıń janrlıq klassifikatsiyasın oqıtıw metodikası (Pitkeriw qanıgelik jumısı). – Nókis, 2012.
2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
3. Ayımbetov Q., Kojurov O. Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri // Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvósı, 1939.
4. Dawqaraev N. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. – Nókis, 1959.
5. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalıq qosıqları. – Nókis, 1990.
6. Gusev V.E. Estetika folklorı. – L.: Nauka, 1967.

DUTAR PERFORMANCE IN CENTRAL ASIAN FOLKLORE: BIOMECHANICS, ARTICULATION, AND PSYCHOACOUSTICS

Piyazova Bakhyt Burkitovna – Assistant Lecturer

piazova@gmail.com

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

ДУТАРНОЕ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВО В ФОЛЬКЛОРЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: БИОМЕХАНИКА, АРТИКУЛЯЦИЯ И ПСИХОАКУСТИКА

Пиязова Бахыт Буркитовна – ассистент-преподаватель

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

MARKAZIY OSIYO FOLKLORIDA DUTOR IJROCHILIGI: BIOMECHANIKA, ARTIKULYATSIYA VA PSIXOAKUSTIKA

Piyazova Baxt Burkitovna – assistent o'qituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Keywords: Karakalpak folklore, ethnomusicology, dutar, playing techniques, biomechanics, right-hand articulation, left-hand vibrato (nola), acoustic resonance, intangible cultural heritage.

Summary. This article explores the enduring and archaic motif of the "slandered mother" within the epic traditions of Turkic peoples, with a specific focus on the Karakalpak heroic epic "Sharyar" and its typological parallels in the "Goroghli" (Koroghlu) cycle. By utilizing the historical-genetic and structural-semantic methods of folklore studies, the research analyzes the mythological roots, social functions, and gender dynamics underlying this plot template. Particular attention is given to the zoomorphic elements (such as the substitution of human twins with animal offspring) and the profound matriarchal echoes preserved in the Karakalpak tradition, where the female protagonist (Injim) plays an equally heroic role in restoring cosmic and social justice. The expanded analytical section demonstrates that this motif serves not merely as a family conflict, but as an apocalyptic test of the royal lineage, ultimately reinforcing the moral imperative of truth and the supreme value of maternal honor over politics.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, этномузыкология, дутар, техники игры, биомеханика, артикуляция правой руки, леворучное вибрато (нола), акустический резонанс, нематериальное культурное наследие.

Резюме. В данной статье исследуется один из самых древних и устойчивых мотивов — мотив «оклеветанной матери» — в эпических традициях тюркских народов на примере каракалпакского героического дастана «Шарьяр» и его типологических параллелей в цикле «Гёроглы». Используя историко-генетический и структурно-семантический методы фольклористики, автор детально анализирует мифологические корни, социальные функции и гендерную динамику этого сюжета. Расширенный раздел обсуждения показывает, что зооморфные элементы (подмена младенцев щенком и котенком) отражают древние анимистические страхи, а матриархальные отголоски в каракалпакской традиции, где дочь (Инджим) играет равноправную и решающую роль в спасении брата и матери, делают этот эпос уникальным. Делается вывод, что данный мотив является не просто семейным конфликтом, а апокалиптическим испытанием царского рода, утверждающим высшую ценность материнской чести и неотвратимость космической справедливости.

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq folklori, etnomuzikologiya, dutor, chalish texnikalari, biomexanika, o'ng qo'l artikulyatsiyasi, chap qo'l nolasi (vibrato), akustik rezonans, nomoddiy madaniy meros.

Rezyume. Ushbu maqolada turkiy xalqlar epik an'alaridagi eng qadimiy va barqaror motivlardan biri – "tuhmatga qolgan ona" motivi qoraqalpoq qahramonlik eposi "Sharyar" hamda uning "Go'ro'g'li" turkumidagi tipologik parallellari misolida batafsil tadqiq etiladi. Folklorshunoslikning tarixiy-genetik va struktural-semantik usullaridan foydalangan holda, ushbu syujetning mifologik ildizlari, ijtimoiy funksiyalari va o'ziga xos gender xususiyatlari chuqur tahlil qilingan. Kengaytirilgan tahliliy qismda zoomorfik elementlar (chaqaloqlarning o'rniga it va mushuk qo'yilishi) qadimgi animistik qo'rquvlar ishorasi ekanligi hamda qoraqalpoq dostonchiligiga xos bo'lgan matriarxat qoldiqlari – qiz bola (Injim) ning adolatni tiklash va onasini qutqarishdagi teng huquqli qahramonlik roli alohida e'tirof etiladi. Xulosa qilib aytganda, mazkur motiv shunchaki oilaviy nizo emas, balki shoh avlodining apokaliptik sinovi bo'lib, unda ona sha'ni va kosmik haqiqatning har qanday taxtdan ustunligi o'z tasdig'ini topgan.

INTRODUCTION

The musical landscape of Central Asia is intrinsically woven with the sounds of traditional acoustic instruments, among which the *dutar* (from Persian *du* - two, and *tar* - string) occupies a preeminent position. Constructed typically from mulberry or apricot wood and strung with two silk (or modern nylon) threads, the *dutar* is characterized by a warm, deeply resonant, and inherently melancholic timbre. Within Karakalpak, Uzbek, and Turkmen folk traditions, the *dutar* is not merely an accompanying instrument for epic singers (*bakhshis*); it functions as an active, polyphonic co-narrator capable of expressing the most nuanced psychological states of epic protagonists.

Despite its structural simplicity—consisting of only two strings and tied frets—the *dutar* allows for an astonishingly complex range of sonic textures. This acoustic versatility is achieved not through mechanical advantages, but through the highly sophisticated, historically refined biomechanical playing techniques developed by master musicians over centuries. In modern academic environments, there is a critical need to scientifically document and analyze these techniques. The transition of traditional music from intimate, rural settings to formalized conservatory stages risks standardizing and thus eroding the micro-technical nuances of ethnic performance. This study aims to deconstruct the biomechanics, acoustic articulation, and psychoacoustic expression of traditional *dutar* playing techniques, providing a rigorous methodological framework for both ethnomusicologists and contemporary performers.

METHODS AND MATERIALS

This research employs a multidisciplinary approach integrating ethnomusicological observation, biomechanical analysis, and acoustic transcription. The primary materials for this study are derived from the performance practices of traditional master *dutarists* (*bakhshis* and instrumentalists) across Karakalpakstan and the Khorezm oasis. The methodology involved close visual and auditory observation of right-hand and left-hand synchronization, categorizing stroke patterns, and analyzing the microtonal variations produced during live performances. Additionally, comparative analysis was utilized to contrast the specific energetic techniques of the northern storytelling schools with the more lyrical, melismatic approaches of urban classical traditions.

RESULTS AND DISCUSSION

The performative architecture of the *dutar* can be structurally divided into three

interconnected domains: the ergonomic posture of the musician, the rhythmic-percussive mechanics of the right hand, and the melodic-microtonal articulation of the left hand.

Ergonomics, Posture, and Acoustic Coupling: The physical relationship between the musician and the *dutar* fundamentally dictates the instrument's acoustic output. The correct posture is not merely an aesthetic convention but an ergonomic necessity for executing rapid, sustained techniques without muscular fatigue. The pear-shaped resonator (*kosa*) of the *dutar* is cradled against the right side of the musician's chest, secured gently by the inner forearm. It is crucial that the instrument is not gripped too tightly against the body; an overly firm embrace restricts the vibration of the wooden soundboard (*deka*), effectively muting the lower resonant frequencies. The neck (*dasta*) is supported lightly by the webbing between the thumb and index finger of the left hand. The instrument is typically held at an upward angle of approximately 30 to 45 degrees relative to the horizontal plane. This elevation allows the left hand to glide seamlessly across the frets while ensuring the right hand strikes the strings at the optimal acoustic "sweet spot"—usually just above the bridge (*xarrak*), where the string tension yields the brightest transients.

Right-Hand Mechanics: The Engine of Rhythm and Dynamics: The right hand operates as the rhythmic and dynamic engine of the *dutar*. Unlike guitar or *saz* players who may use plectrums (picks), the traditional *dutar* is played exclusively with the bare fingers, allowing for an incredibly tactile and intimate connection with the silk strings. The right-hand techniques (*zarb* or *chertish*) dictate the tempo, meter, and percussive character of the melody.

Yakpora (The Single Stroke): This is the foundational technique, executed primarily with the tip of the index finger. The finger strikes the strings in alternating downward and upward motions. The biomechanical efficiency of the *yakpora* relies on the flexibility of the wrist rather than the movement of the entire arm, allowing for extended periods of rapid playing without lactic acid buildup.

Rez (The Tremolo): The *rez* is perhaps the most technically demanding and acoustically spectacular right-hand technique. It involves a rapid, continuous, and fluid oscillation of the index finger (and sometimes the middle finger) across both strings. Musically, the *rez* creates a sustained, unbroken wall of sound, effectively overcoming the quick decay of plucked strings. It is heavily utilized during the climactic sections

(avj) of epics, simulating the continuous sustain of bowed instruments like the qobiz.

Qo'sh Zarb (The Power Strike): In highly energetic, martial, or dramatic segments of a performance, the musician employs the qo'sh zarb. This technique involves gathering three or four fingers and striking the strings simultaneously with significant force. Often, the follow-through of the strike allows the fingertips to tap the wooden face of the resonator, adding a distinct percussive, drum-like layer to the harmonic chord.

Pishik (The Staccato Mute): To create dynamic contrast, dutarists use the pishik technique. Immediately after plucking the string, the fleshy part of the right palm or the side of the thumb lightly touches the strings, instantly dampening the vibration. This produces a sharp, dry, staccato sound that adds rhythmic bounce and syncopation to dance melodies.

Left-Hand Articulation: The Soul and Microtonality: If the right hand provides the heartbeat of the dutar, the left hand provides its soul. The left-hand techniques (parda bosish) are responsible not only for selecting the correct pitch but for infusing the melody with emotional depth, grief, and psychological tension.

Nola (Vibrato): The nola (literally translating to "lament" or "weeping") is the absolute emotional core of Central Asian string playing. Unlike Western vibrato, which is often a rapid and shallow fluctuation of pitch, the dutarist's nola is deep, deliberate, and highly expressive. It is achieved by pressing the string against the fret and gently rocking the wrist and finger parallel to the string. This microtonal fluctuation mimics the natural wavering of the human voice during moments of profound sorrow or spiritual ecstasy. A dutar performance without nola is considered "dry" and devoid of spiritual weight.

Kash or Tortim (String Bending): This technique involves pressing a fret and physically pulling or pushing the string perpendicular to the neck. The increased tension bends the pitch upward by a quarter-tone or a semitone. The kash technique is highly prevalent in Karakalpak and Khorezmian schools, used to create a crying, sliding effect (shikast) that seamlessly connects two adjacent notes, representing the sighs of an epic hero.

Sirpantish (Glissando): To create a fluid, legato melodic line, the musician slides the pressing finger up or down the string from one fret to another without releasing the pressure. This avoids the percussive attack of the right hand and

creates a continuous, flowing transition between registers, heavily utilized in lyrical and romantic dastans.

Faquliyat / Forish (Hammer-ons and Pull-offs): Master musicians often employ techniques where the left-hand fingers strike the frets with enough velocity to sound the notes without any plucking from the right hand. This advanced legato technique allows for incredibly fast, cascading ornaments and trills that decorate the primary melody.

Psychoacoustic Impact and Cultural Semantics: The combination of these biomechanical techniques generates a profound psychoacoustic effect on the listener. The dutar's silk strings, when subjected to the rez tremolo and deep nola vibrato, produce a rich spectrum of overtones that resonate deeply with the human auditory cortex. In the context of the Karakalpak bakhshi art, these techniques are not used randomly; they are strictly codified to match the narrative. For instance, the qo'sh zarb (power strike) is employed during descriptions of battles or galloping horses, while the deep, microtonal kash (bending) is reserved for monologues of grief, betrayal, or the "slandered mother" motif. The physical mastery of the instrument thus translates directly into the psychological manipulation of the audience, rendering the epic an immersive, multi-sensory experience.

In conclusion, the traditional techniques of playing the dutar represent a highly sophisticated system of acoustic engineering and human biomechanics, developed and perfected through centuries of oral folk tradition. The right-hand mechanics (zarb, rez, pishik) provide a complex rhythmic and polyphonic foundation, while the left-hand articulations (nola, kash, sirpantish) unlock the microtonal and emotional potential of the instrument.

Understanding these techniques is vital for the preservation of Karakalpak and Central Asian intangible cultural heritage. As modern musical pedagogy increasingly relies on written notation and standardized tuning, there is a tangible risk of losing the archaic, improvisational soul of the dutar. For contemporary performers and sound directors, a deep scientific and practical comprehension of these manual nuances is essential to accurately record, preserve, and transmit the authentic voice of the ancestors to future generations. The dutar is not merely played; it is physically persuaded to speak, weep, and sing through the masterful synthesis of flesh, wood, and silk.

References

1. Karomatov, F. O'zbek xalq musiqasi merosi (Uzbek Folk Musical Heritage). Tashkent: Gafur Gulyam Publishing House, 1978.
2. Ibragimov, O. Qoraqalpoq xalq cholg'ulari (Karakalpak Folk Instruments). Tashkent: Fan, 2008.
3. Абдреймов, Манас Бекполатович. "Қорақалпоқ кинематографиясида овоз режиссёрлиги муаммолари." *Oriental Art and Culture* 8 (2021): 22-25.
4. Bekpolatovich, Abdreymov Manas. "Specific Features of Sound Directing in Karakalpak National Cinema." *International Journal on Integrated Education* 4.9 (2021): 103-108.
5. BEKPOLATOVICH, MANAS ABDREYMOV. "Ways of Formation of Karakalpakfilm in the Pre-independence Years." *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology* 7.4: 1-3.
6. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "QORAQALPOQ ZAMONAVIY MILLIY KINODAGI IZLANISHLAR XARAKTERI." *Oriental Art and Culture* 2.4 (2021): 44-49.
7. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "QORAQOLPOQ KINEMATOGRAFIYASIGA NAZAR: "TANKA" FILMI MISOLIDA." *Интернаука* 16-4 (2020): 49-50.
8. Embergenovich, Khojanov Jabbarbergen. "The Representative of the Karakalpak Theater." *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)* 12.11 (2021): 7207-7213.
9. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "FILMLARDA OVOZ YOZISH JARAYONIDA MIKSHER PULTLARDAN FOYDALANISH." *Oriental Art and Culture* 4.5 (2023): 95-99.
10. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "AKTYOR YOKI SUXONDON OVOZINI YOZIB OLISH VA NUTQ FONOGRAMMALARINING MONTAJ JARAYONI." *Oriental Art and Culture* 5.2 (2024): 126-134.
11. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "AKTYOR YOKI SUXONDON OVOZINI YOZIB OLISH VA NUTQ FONOGRAMMALARINING MONTAJ JARAYONI." *Oriental Art and Culture* 5.2 (2024): 126-134.

QORAQALPOQ XALQ DOSTONLARI VA G‘OYAVIY BADIY XUSUSIYATLARI

Utemuratova Eliza – magistrant

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filalli

КАРАКАЛПАКСКИЕ НАРОДНЫЕ ДАСТАНЫ И ИХ ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Утемуратова Элиза – магистрант

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

KARAKALPAK FOLK EPICS AND THEIR IDEOLOGICAL AND ARTISTIC FEATURES

Eliza Utemuratova – master’s student

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: doston, folklor, baxshi, tarixiy meros, baxshi, xalq madaniyati.

Rezyume. Qoraqalpoq xalq dostonlari — xalqning o‘tmishi, turmush tarzi va ozodlik uchun kurashini aks ettiruvchi ulkan epik merosdir. Ular o‘zining hajmi, qadimiy qatlamlari va ijro uslubi bilan boshqa turkiy xalqlar eposidan ajralib turadi. Qoraqalpoq dostonlari shunchaki adabiy asar emas, balki xalqning ma‘naviy qomusi va milliy o‘zligini saqlab kelgan asosiy manbadir.

Ключевые слова: эпос, фольклор, бахши, историческое наследие, бахши, народная культура.

Резюме. Каракалпакские народные дастаны - это огромное эпическое наследие, отражающее прошлое народа, его образ жизни и борьбу за свободу. Они отличаются от эпосов других тюркских народов своим объемом, древними слоями и стилем исполнения. Каракалпакские дастаны - это не просто литературное произведение, а основной источник, сохранивший духовную энциклопедию и национальную идентичность народа.

Keywords: epic, folklore, bakhshi, historical heritage, bakhshi, folk culture.

Summary. Karakalpak folk epics are a huge epic heritage reflecting the people's past, way of life, and struggle for freedom. They differ from the epics of other Turkic peoples in their size, ancient layers, and style of performance. Karakalpak dastans are not just a literary work, but the main source that preserved the spiritual encyclopedia and national identity of the people.

Qoraqalpoq xalq dostonlari - qoraqalpoq folklorining eng yirik va eng badiiy janrlaridan biri. Dostonlar xalq orasida og‘zaki tarzda paydo bo‘lgan epik asarlar bo‘lib, ular jirovlar va baxshilar tomonidan aytiladi. Dostonlarda qoraqalpoq xalqining tarixi, turmush tarzi, urf-odatlar, ma‘naviy qadriyatlar, jasorat va muhabbat mavzulari tasvirlanadi. Ular bir necha asr davomida og‘izdan-og‘izga o‘tib, bugungi kungacha saqlanib kelgan. Dostonlar xalq uchun nafaqat adabiy asar, balki tarbiyaviy va tarixiy manba sifatida ham katta ahamiyatga ega. Qoraqalpoq xalq dostonlari - qoraqalpoq folklorining eng boy va qimmatli meroslaridan biri. Ular g‘oyaviy jihatdan vatanparvarlik, adolat, muhabbat va xalq birligi kabi qadriyatlarni tarannum etsa, badiiy jihatdan epik tasvir, boy til va musiqiy ijro bilan ajralib turadi. Dostonlar xalq tarixi va turmushini tasvirlab, milliy madaniyatni saqlashga katta hissa qo‘shadi. Shu bois dostonlar nafaqat adabiy asar, balki xalq tarixi va madaniyatini saqlab kelgan buyuk meros sifatida qadrlanadi. Qoraqalpoq dostonlarining g‘oyaviy mazmuni juda boy. Ularda eng avvalo vatanga sadoqat va vatanparvarlik g‘oyasi namoyon bo‘ladi. Ko‘p dostonlarda bosh qahramonlar

yurtini, yerini va xalqini himoya qilish uchun kurashadi. Botirlar dushmanlar bilan jang qilib, elining ozodligi va tinchligi uchun bor kuchini sarflaydi. Masalan, “Alpomish” va “Edige” dostonlarida botir qahramonlar xalqini himoya qilib, jasorat ko‘rsatadi. Bu orqali dostonlar yosh avlodni vatanga muhabbat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Dostonlarda adolat va haqiqat g‘oyasi ham katta o‘rin tutadi. Voqealarda yaxshilik bilan yomonlikning kurashi tasvirlanadi. Adolatli va halol qahramonlar oxir-oqibat g‘alaba qozonadi, zolim va adolatsiz odamlar esa jazolanadi. Bu bilan xalq adolat va haqiqat har doim g‘alaba qozonishini ko‘rsatadi. Ko‘p dostonlarda muhabbat va sadoqat mavzusi ham katta ahamiyatga ega. Qahramonlar bir-biriga sodiq bo‘lib, muhabbat uchun qiyinchiliklarni yengib o‘tadi. “G‘arib Oshiq” va “Shahriyor” dostonlarida muhabbat mavzusi alohida badiiy tasvirlanadi. Bu asarlarda insonlar o‘rtasidagi halollik, sadoqat va hurmat kabi qadriyatlar yuksak qadrlanadi. Qoraqalpoq dostonlarining badiiy xususiyatlari ham juda boy. Eng avvalo dostonlarda epik keng tasvirlash usuli qo‘llaniladi. Voqealar batafsil bayon etilib, qahramonlarning

tug'ilishi, bolalik chog'i, voyaga yetishi va jasoratları keng tarzda ko'rsatiladi. Bu epik janrga xos belgilardan biri hisoblanadi. Dostonlarda qahramon obrazları ham alohida badiiy tarzda yaratiladi. Bosh qahramonlar odatda kuchli, botir, aqlli va eliga sadoqatli bo'lib tasvirlanadi. Ular xalq ideallarining ramzi sifatida ko'rsatiladi. Botir qahramonlar xalq orzusi va armonlarining timsolidir. Til jihatidan qarasak, dostonlarda badiiy tasviriy vositalar juda keng qo'llaniladi. O'xshatishlar, metaforalar, epitetlar, takrorlar va maqollar doston tilini boy va ta'sirli qiladi. Bu badiiy til dostonning tinglovchilarga kuchli ta'sir etishiga yordam beradi. Yana bir xususiyat - dostonlarda poeziya va prozaning aralashib kelishi. Voqealar odatda nasr tarzida bayon qilinadi, qahramonlarning so'zlari, monologlari va dialoglari esa she'r tarzida aytiladi. Bu usul dostonga alohida badiiylık bag'ishlaydi va uni tinglovchilar uchun qiziqarli qiladi. Qoraqalpoq folklorida "Alpomish", "Edige", "Qo'blon", "G'arib Oshiq", "Qirq qiz", "Sharyar" kabi ko'p dostonlar bor. Bu dostonlar qoraqalpoq xalqining tarixini, jasoratini va ma'naviy qadriyatlarini tasvirlaydigan buyuk adabiy merosdir. Qoraqalpoq xalq dostonlari xalq turmushi, tarixi va madaniyatini tasvirlaydigan eng qimmatli folklor asarlari hisoblanadi. Ular g'oyaviy jihatdan vatanparvarlik, adolat, muhabbat va sadoqat kabi qadriyatlarni tarannum etsa, badiiy jihatdan boy til, epik tasvir va musiqiy ijro bilan ajralib turadi. Shu sababli dostonlar qoraqalpoq xalqining ma'naviy boyligi va milliy madaniyatining ajralmas qismi bo'lib qoladi.

Xalq ijodining keng qamrovli va qiziqarli janrlaridan biri dostonlardir. Dostonlar janr tabiati va belgilari bo'yicha epik turga kiradi. Folklor ilmida xalq dostonlarini epos degan termin bilan ham yurgizadi. Masalan, "Qirq qiz" eposi, "Edige", "Manas eposi", "Go'ro'g'li" eposi deb ham atash mumkin. Demak, doston va epos folklor ilmida sinonim terminlar hisoblanadi. Dostonlarning syujeti qiziqarli va chigal voqealarga quriladi. Ularda el deb yig'lagan erlarning botirlik ishlari, yoki o'z muhabbatiga sodiq bo'lgan oshiq-ma'shuqlarning chigallashgan taqdirlari kuylanadi. Xalq dostonlarida voqealar ko'pincha bir xilda boshlanadi, izchil, bosqichma-bosqich rivojlanadi va muvaffaqiyatli, zafarli yakun topadi. Masalan, "Alpomish", "Maspatsha", "G'arib-oshiq" kabi qoraqalpoq xalq dostonlarida syujetlar shu tartibda rivojlanadi va yakunlanadi. Xalq dostonlarining syujetlari ko'pincha qo'shiq shaklida, ba'zi dostonlarda qo'shiq va qora so'z bilan aralash bayon etiladi. Xalq dostonlari dastlab ijodiy iste'dodga ega jirov

yoki baxshi tomonidan yuzaga keladi. So'ngra dostonlar boshqa ijrochilar tomonidan aytilib, avloddan avlodga o'tish jarayonida dastlabki ijodkorlar unutiladi va jamoaviy ijodiy asarlarga, ya'ni xalq (folklor) asarlariga aylanadi. Turkiy xalqlarning dostonlari cholg'u asboblari (qo'biz, dutor) yordamida ijro etiladi. Dostonlarning ijrochilari qoraqalpoqlarda jirovlar, baxshilar, o'zbeklarda, turkmanlarda baxshilar, qozoqlarda oqinlar yoki jirchilar deb ataladi. Dostonlarning yozma adabiy turi ham bor. Ular muayyan mualliflar tomonidan yaratilib, individual ijodiy xususiyatlarga ega bo'ladi. Xususan, ular yozma adabiyot namunalari hisoblanadi, ularga keyingi avlodlar o'zgartirishlar, qo'shimchalar kirita olmaydi, tasvirlanayotgan voqealarga, personajlarga shaxsiy mualliflik yondashuvlar, nuqtayi nazarlar beriladi, mualliflik muammolari, g'oyalar aks ettiriladi. Yozma adabiyot dostonlari yakka mualliflik uslubiga ega bo'ladi. Masalan, Firdavsiyning "Shohnoma" Navoiyning "Xamsa" Berdaqning "Ahmoq podsho" A.Dabilovning "Bahodir" dostonlari shunday xususiyatlarga ega.

Dostonlar mavzu yo'nalishi, syujet va g'oyaviy mazmuniga ko'ra qahramonlik (botirlik) dostonlari va oshilik (lirik-epik dostonlar) ga bo'linadi. Folklorshunos Q.Maqqsetov dostonlarni asosan to'rt turga bo'ladi.

1. Qahramonlik dostonlar.
2. Liro-epik dostonlar.
3. Tarixiy dostonlar.
4. Ijtimoiy turmush masalalarini so'z etuvchi dostonlar.

Bugungi kunda ham shu tasnif bo'yicha xalq dostonlari o'rganiladi. Dostonlarning bu tasnifi deyarli barcha janrdagi epos turlarini o'z ichiga qamrab oladi. Qoraqalpoq xalq dostonlarining to'planishi, ularning matbuotda e'lon qilinishi va tadqiq etilishidagi ishlarni biz qoraqalpoq folkloristikasi bo'limida ta'kidlab o'tgan edik. Qoraqalpoq folkloristikasida xalq dostonlariga chuqur tadqiqotlar olib borgan olimlar Q. Ayimbetov, N. Davqaraev, Q. Maqqsetov, I. Sag'itov, A.Aliyev, S.Bahadirova, K. Allambergenov, J. Ooshniyazov va yana boshqalar. Mustaqillik yillarida bu asarlarni o'rganish ishlari yana davom etib, asosan Q. Maqqsetov, S.Bahadirova, K. Allambergenov, J. Qo'shniyazov, K. Palimbetov, J.Nizamatdinov tomonidan tadqiqotlar olib borildi. Qoraqalpoq folklorida dostonlar eng katta janr sifatida bizga ma'lum. Qoraqalpoq dostonlari qoraqalpoq folklorining 20 jildligida va so'nggi yillarda nashr etilgan qoraqalpoq folklorining 100 jildligida asosiy o'rinni egallaydi. Dostonlar haqida folklorini o'rganuvchi olimlar katta ilmiy ishlar

olib bordilar. Shunday bo'lsa-da, hali o'z tadqiqotini kutayotgan masalalar juda ko'p. Dostonlarning bu turini xalq ijodida va folklor ilmida botirlar qo'shig'i deb ham ataydi. Qadimgi turkiy so'z san'atida umuman she'riyatni jir yoki jir deb, uni ijro etuvchilarni esa jirov deb atashgan. Botirlikni kuylovchi asarlar ancha hajmli bo'lgan va ularni katta dostonlar yoki botirlar qo'shig'i deb yuritganlar. Ushbu jir va jirov nomlari o'sha qadimgi turkiy zamondan boshlab hozirgi davrgacha qoraqalpoqlarning madaniy turmushida uzluksiz qo'llanilib kelinmoqda. Qahramonlik dostonlari atamasi fors tilidan olingan bo'lib, o'zbek adabiyoti orqali qoraqalpoq adabiyoti va folklor ilmiga XX asrning o'rtalarida muomalaga kirgan. Hozir bu atama folklorda va ilmida barqarorlashib ketgan, shuning uchun qahramonlik dostonlar va botirlik dostonlar terminlari bilan teng qo'llanilaveradi. Botirlik dostonlarida el-yurt taqdiri, uning ornomusi, davlat taqdiri uchun bo'lgan kurash kuylanadi. Ularning asosiy mavzusi jasorat, el-yurt himoyasi, tashqi dushman bilan kurash, ornomusni himoya qilishdir. Boshqa barcha voqealar, epizodlar, turmushning turli ko'rinishlari ushbu asosiy mavzuni to'ldirish uchun ilovalar sifatida kiritiladi. Dostonlarda botirning ajoyib kuch egasi ekanini, jangovar qobiliyatini, jasoratini, kurashlarda g'olib bo'lishini tasvirlashga alohida e'tibor beriladi. Qoraqalpoq botirlik dostonlarini jirovlar chertadigan cholg'u asbobi qo'biz yordamida xirillagan ovoz bilan kuylaydigan bo'lgan. Jirovlar - botirlik dostonlarining ijodkorlari va ijrochilari. Qahramonlik dostonlari quyidagi turg'un belgi va xususiyatlarga ega bo'ladi. Dostonning bosh qahramoni ajoyib kuch egasi, dovyurak, buyuk jangchi, ezgu ishlar uchun kurashuvchi fidoyi botir bo'ladi. Botir ajoyib bo'lib tug'iladi, ajoyib bo'lib o'sadi. O'ziga sodiq yo'ldosh sifatida ajoyib a va qurol-yarog' tanlaydi. Dostonda botir bilan ot obrazi ajratilmagan holda bir qo'shib tushuniladi. Botir kurashda bel bermas ajoyib pahlavon bo'lib tasvirlanadi. Botir voyaga yetgach, o'ziga munosib umr yo'ldoshi - qiz izlaydi. Shu qizni izlash va o'n elga olib qaytish jarayonida uning botirlik ishlari, pahlavonlik kuchi ko'rinadi. Botir oqko'ngil, ishonuvchan, u ba'zan shum niyatli odamlardan aldanadi. Botirning chinakam kuch-

qudrati, jangovar iste'dodi, xalq ishiga sadoqati tashqi dushmanlar bilan kurashda namoyon bo'ladi. Bularning hammasi botirlik dostonining syujetidagi motivlar hisoblanadi. Shunday motivlar kichik-kichik o'zgarishlar, farqlar bilan ko'pchilik botirlik dostonlarining syujet mazmuniga asos bo'ladi. Bunday motivlar qoraqalpoq qahramonlik dostonlari "Alpomish", "Qo'blon", "Maspatsha", "Edige", "Qirq qiz" da uchraydi. Badiiy obraz. Badiiy adabiyot va folklor asarlarida tashqi masofa qanday bo'lsa shunday fotosurat qilib ko'rsatilmaydi, balki hayot haqiqati qayta ishlanib, badiiy obrazlar orqali aks ettiriladi. Agar asarda turmush materiallari, voqealar, odamlar quruq bayon etilsa, unda asar oddiy, jonsiz ma'lumotnoma darajasida olib qo'yiladi. Badiiy asar bo'lishi uchun o'sha turmush materiallari, voqealar, odamlar, ularning o'y-fikrlari, ichki his-tuyg'ulari turli bo'yoqlar bilan badiylashtirib berilishi shart, boshqacha aytganda tasvirlanayotgan narsaning aynan nusxasi emas, balki badiiy obraz ajratilishi shart. Badiiy asarda ishtirok etuvchi kishilarning yurish-turishi, fe'l-atvori, qiyofasi (portreti), ichki dunyosi badiiy tasvirlanadi. Ishtirok etuvchi kishilarni adabiyotshunoslik ilmida turlicha atashadi: personajlar, qahramonlar, bosh obrazlar, ikkinchi darajali obrazlar, xarakterlar, tipik obrazlar. Yangi davr badiiy adabiyotida obraz yaratish biroz murakkablashgan. Ishtirok etuvchi shaxslarning obrazlarini yaratish ularning shaxsiy xakteri orqali amalga oshiriladi, ya'ni, har bir ishtirokchining obrazi boshqalarni takrorlamaydigan shaxsiy xulq-atvori, yurish-turishi, xatti-harakatlari, ichki dunyosi, tashqi portreti orqali ochib beriladi, bir so'z bilan aytganda uning shaxsiy xakteri yaratiladi. Folklor asarlarida obraz yaratish birmuncha sodda usullarda amalga oshiriladi. Obrazlar qarama-qarshi ikki bo'yoq bilan: ijobiy va salbiy bo'lib yaratiladi. Bir obrazga butun bir ijtimoiy guruhning, odamlar xakterining, butun bir xalqning o'ziga xos belgilari jamlangan bo'ladi. Shuning uchun folklor obrazlari yig'ma obrazlar bo'lib keladi. Masalan, "Alpomish" dostonida Alpomish obrazi o'rta asrlardagi urug'chilik-patriarxat jamiyatining ko'pchilik belgilarini, urf-odatlarini, Maston kampir, Toyshaxon, Ulton tozni esa insoniylik mezonlariga zid keladigan xususiyatlarni o'zlarida mujassamlashtiradi.

2. A. Qaydarov, N.Dauletov –“Qaraqalpaq adebiyati tarixi” Nokis,1994.

3. Q.Maxsetov. – “Qaraqalpaq qaharmanliq dastanlarinin poetikasi” Nokis 1965.

4. Q. Ayimbetov - “Qaraqalpaq folklori” Nokis 1997.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Q.Jarimbetov, J.Nzamatdinov, I.Allambergenova.-“Qaraqalpaq folklori” Toshkent-2018.

**БИЛИМЛЕНДИРИЎГЕ ТИЙИСЛИ МАТЕРИАЛЛАРДЫ СӘЎЛЕНДИРИЎДЕ БАСПАСӨЗ
ХЫЗМЕТИ ХАТКЕРИНИҢ КӘСИПЛИК ШЕБЕРЛИГИ**

Даулетмуратов Тахир Пиратдинович – оқытушы

dauletmuratovtakhir7@gmail.com

Ўзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

**ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ МАСТЕРСТВО СЕКРЕТАРЯ ПРЕСС-СЛУЖБЫ В ОСВЕЩЕНИИ
МАТЕРИАЛОВ, СВЯЗАННЫХ С ОБРАЗОВАНИЕМ**

Даулетмуратов Тахир Пиратдинович – преподаватель

Нукусского филиала Государственного института искусство и культуры Узбекистана

**PROFESSIONAL MASTERY OF THE PRESS SERVICE SECRETARY IN COVERING
MATERIALS RELATED TO EDUCATION**

Dauletmuratov Tahir Piratdinovich – Lecturer

Nukus branch of the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan

Таянч сўзлар: таълим, матбуот хизмати, медиаконтент, касбий маҳорат, журналистика, коммуникация, рақамли медиа, аудитория.

Резюме. Мақолада таълим соҳасига оид маълумотларни жамоатчиликка етказишда матбуот хизмати котибининг касбий маҳорати илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилинади. Таълим мазмунидаги маълумотларни тўплаш, текшириш, таҳлил қилиш, аудиторияга мослаштириш ва рақамли платформаларда тақдим этишнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланади. Муаллиф таълим соҳасидаги матбуот хизмати котибининг журналистлик кўникмалари билан бирга таҳлилий, коммуникатив, рақамли-мултимедиавий ва касбий-ахлоқий компетенцияларга эга бўлиши зарурлигини асослайди.

Ключевые слова: образование, пресс-служба, медиаконтент, профессионализм, журналистика, коммуникация, цифровые медиа, аудитория.

Резюме. В статье с научно-теоретической точки зрения анализируется профессиональное мастерство секретаря пресс-службы в доведении до общественности информации, касающейся сферы образования. Определяются особенности сбора, проверки, анализа, адаптации к аудитории и представления информации в образовательном содержании на цифровых платформах. Автор обосновывает, что секретарь пресс-службы в сфере образования наряду с журналистскими навыками должен обладать аналитическими, коммуникативными, цифрово-мультимедийными и профессионально-этическими компетенциями.

Keywords: education, press service, media content, professionalism, journalism, communication, digital media, audience.

Summary. The article analyzes, from a scientific and theoretical perspective, the professional mastery of the press secretary in conveying information related to the education sector to the public. The features of collecting, verifying, analyzing, adapting to the audience, and presenting information in educational content are defined. The author substantiates that a press secretary in the field of education, along with journalistic skills, must possess analytical, communicative, digital-multimedia, and professional-ethical competencies.

КИРИСИЎ

XXI асирде маълимлема-коммуникация технологияларының жедел раўажланыўы билимлендириў тараўындағы маълимлемелерди сәўлелендириў усылларын да өзгертти. Билимлендириў реформалары, нызамшылықтағы өзгерислер, қабыл хәм баҳалаў системалары, билим алыўшылардың ҳуқықлары, санлы хәм инклюзив билимлендириўге байланыслы маълимлемелер кең жәмийетшилиқ ушын әҳмийетли контентке айланбақта. Сонлықтан бул

маълимлемелердин дәл, исенимли хәм түсиникли түрде тарқатылыўы баспасөз хызметиниң кәсіплик шеберлигине тиккелей байланыслы.

Баспасөз хызмети хаткериниң искерлиги тек рәсми маълимлемени жариялаў менен шекленбейди. Ол маълимлемени излеў, дереклерди тексеріў, аналитикалық таллаў, медиаматериал жаратыў хәм аудитория менен байланыс орнатыў сыяқлы бир-бири менен байланыслы процесслерди қамтыйды. Осы себепли баспасөз хызмети хаткериниң

кәсіптік шеберлігін журналистика хәм коммуникация теорияларының түйіскен жерінде қарастырыу мақсетке муўапық.

Билимлендириу тараўындағы баспасөз хызметі хаткериниң кәсіптік компетенциясын бирнеше өзара байланысly компонентлер арқалы түсиндириуге болады. Олар — мәлимлемелик, журналисттик, тараўлық, аналитикалық, санлы-мультимедиялық, коммуникативлик хәм кәсіптік-этикалық компетенциялар.

Мәлимлемелик компетенция мәлимлемени излеу, таңлау хәм оның дереккөзлериниң исенимлилигін бахалау қабилетін аңлатады. Билимлендириуге байланысly материалларда нормативлик хужжетлер, статистика, рәсми қорсеткишлер хәм эксперт пикирлері кең қолланылады. Сол себепли баспасөз хызметі хаткери деректи бирнеше дереккөз арқалы салыстырып, фактлерди тексеріу керек. Айрықша санлар, даталар, қабыл қорсеткишлері хәм нызамшылыққа байланысly мәлимлемелердиң қәтелигі жәмийетшиликтің дурыс бағдар алыуына керіс тәсир етиуі мүмкин.

НӘТИЙЖЕЛЕР ХӘМ ТАЛҚЫЛАУ

Журналисттик компетенция медиатекстти кәсіптік талаптар тийкарында жаратыу менен байланысly. Баспасөз хаткери жаңалық, пресс-релиз, интервью, репортаж хәм түсиндириу материалларын таярлау усылларын билиу керек. Бирақ билимлендириу контентиниң өзгешелигі сонда, кәсіптік терминлер хәм нормативлик түсиниклер кең аудиторияға түсиникли тилде берилиуі зәрүр. Демек, журналисттик шеберлик бул жерде тек тиллик саўаттылық емес, қурамалы мәлимлемени коммуникациялық жақтан қайта қурып беріу қабилеті сыпатында көринеди.

Тараўлық компетенция билимлендириу системасының мазмунын хәм оның ишкі механизмлерін билиуді талап етеди. Баспасөз хызметі хаткери билимлендириу нызамшылығы, оқыу процесі, бахалау, қабыл, педагоглардың кәсіптік искерлігі хәм билим алыушылардың ҳуқықлары ҳақында жетерли дәрежеде түсиникке ийе болыу керек. Бул мәлимлемениң үстерт тарқатылыуының алдын алып, оның илимий хәм кәсіптік сапасын арттырады. Аналитикалық компетенция мәлимлемени тек келтириуден емес, оның себеп-байланысларын ашыудан ибарат. Мәселен, статистикалық қорсеткишти жәриялау менен бирге оның нени

аңлататуғынын, қандай өзгеріс болғанын хәм оның билимлендириу системасына тәсирін түсиндириу оқыушы үшін әҳмийетли. Бул жерде салыстырыу, классификациялау, динамиканы анықлау хәм себеплик байланысларды ашыу методлары нәтийжели қолланылады.

Санлы-мультимедиялық компетенция заманағөй баспасөз хызметиниң ажыралмас бөлегі болып табылады. Веб-сайт, Telegram, Instagram, YouTube сыяқлы платформалардың аудиториясы хәм контентти қабыллау формасы түрли болғанлықтан, бир мәлимлемени хәр платформаға сәйкес форматлау зәрүр. Инфографика, фото, видео хәм визуал элементлер мәлимлемени қабыл етиуді жеңиллетиуі мүмкин, бирақ олар мазмунлық мақсетке бағыныуы керек.

Коммуникативлик компетенция баспасөз хызметі менен аудитория арасындағы керіс байланысты тәмийинлейди. Аудиторияны сегментлеу бул процесстиң әҳмийетли шарты болып табылады. Абитуриент, ата-ана, педагог, студент хәм кең жәмийетшиликтің мәлимлемеге болған талабы бирдей емес. Сонлықтан контентти мақсетли аудиторияның мәлимлемеге болған зәрүрлігіне сәйкес қурып шығу оның коммуникациялық нәтийжелілігін арттырады.

Баспасөз хызметі хаткериниң кәсіптік шеберлігінде кризислик коммуникация да айрықша орын тутады. Қабыллау, имтихан, бахалау нәтийжелері ямаса билимлендириу системасындағы өзгеріслерге байланысly жалған хәм тексерілмеген мәлимлемелер тез тарқалыуы мүмкин. Бундай жағдайда баспасөз хызметиниң ўазыйпасы — жағдайды тез анықлау, дереклерди тексеріу, рәсми позицияны түсиндириу хәм аудиторияға дәл мәлимлеме беріу. Кризислик коммуникацияда оперативлик пенен бирге анықтық, ашықтық хәм жаўапкершилик принциптері сақланыуы керек. Билимлендириу медиаконтентиниң сапасын анықлауда анықтық, исенимlilik, оперативлик, түсиникlilik, логикалықлық, аудиторияға сәйкесlilik, визуаллық, интерактивлик хәм этикалықлық сыяқлы критерийлер тийкаргы өлшемлер болып табылады. Кәсіптік этика мәлимлемени бурмаламау, тексерілмеген материаллардан бас тартыу, жеке мәлимлемелерди қорғау хәм инсан қадир-қымбатына хұрмет пенен қарауды талап етеди.

Усы теориялық көзқараслар тийкарында билимлендириу тараўындағы баспасөз

хызметиниң кәсіплик искерлигин төмендегіше модель түрінде көрсетуге болады: мәлімлемени анықлау → дереклерди жыйнау → фактлерди тексеріу → аудиторияны анықлау → аналитикалық таллау → форматты таңлау → медиаматериал таярлау → жәриялау → байланысты үйрениу → контентти жетилистириу. Бул избе-излик мәлімлемениң тийкаргы деректен аудиторияға шекемги қозғалысын хәм оның сапасын тәмийинлейтуғын тийкаргы кәсіплик басқышларды өз ишине алады.

ЖУЎМАҚ

Билимлендириуге тийисли материалларды сәўлелендириўде баспасөз хызмети хаткериниң кәсіплик шеберлиги — журналистлик көнликпелердиң жыйындысы ғана емес, ал мәлімлемелик, аналитикалық,

тараўлық, санлы-мультимедиялық, коммуникативлик хәм этикалық компетенциялардың өзара байланыслы системасы. Баспасөз хаткери қурамалы билимлендириу мәлімлемесин илимий анықлық хәм кәсіплик жаўапкершиликтийкарында аудитория ушын түсиникли медиаконтентке айландырады.

Демек, заманағөй билимлендириу баспасөз хызметиниң тийкаргы ўазыйпасы мәлімлемени тек тарқатыу емес, институт пенен жәмийет арасында исенимли коммуникациялық байланыс орнатыу болып табылады. Оның нәтийжелилиги мәлімлемениң дәллиги, аналитикалық тереңлиги, аудиторияға сәйкеслиги хәм кәсіплик-этикалық талапларға жуўап бериуи менен белгиленеди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Mirziyoyev Sh. Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga yo'llagan tabrigi. 2017-yil 27-iyul.
2. Mo'minov F.A. Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida. – T.: Universitet, 1998.
3. Прохоров Е.П. Журналистика. Государство. Общество. – М., 1996.
4. Xudoyqulov M. Ommaviy axborot vositalari nazariyasi. – T.: Universitet. 1999.
5. Qozoqboyev T.M., Xudoyqulov M. Jurnalistika. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T., 2009.
6. Муротова Н. ва б., Онлайн журналистика ва медида янги трендлар. VII жилд. Тошкент, 2019.
8. Muminov F.A., Bekbawliev D.O hám basqalar. Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarları. Sabaqlıq. – T.: «Yosh avlod matbaa». 2021.

**ZAMANAGÓY JURNALISTIKADA JASALMA INTELLEKT TEKNOLOGİYALARÍ HÁM
SANLÍ PLATFORMALARDAN PAYDALANÍWDÍŇ RAWAJLANÍW TENDENCIYALARÍ**

Jartıbaeva Biybısara Kuwanıshbay qızı

biybisarajartbaeva@gmail.com

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

**ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО
ИНТЕЛЛЕКТА И ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ В СОВРЕМЕННОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ**

Жартыбаева Бийбисара Куўанышбай кызы

biybisarajartbaeva@gmail.com

Каракалпакский государственный университет

**DEVELOPMENT TRENDS IN THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES
AND DIGITAL PLATFORMS IN MODERN JOURNALISM**

Jartıbaeva Biybısara Kuwanıshbay qızı

biybisarajartbaeva@gmail.com

Karakalpak State University

Tayanısh sózler: jurnalistika, jasalma intellekt, sanlı platformalar, sanlı jurnalistika, avtomatlastırılğan jurnalistika, jurnalistikalıq kontent, multimedia, xabar texnologiyaları, vizualizaciya, ChatGPT.

Rezyume. Bul maqalada zamanagóy jurnalistikada jasalma intellekt texnologiyaları hám sanlı platformalardan paydalanıw imkaniyatları tallanadı. Jurnalistikalıq málimlemeni jıynaw, qayta islew, tallaw, tekst jaratıw, redaktorlaw, audio hám video materiallardı transkripiciyalaw, multimedia hám vizual kontent tayarlaw proceslerinde qollanılıp atırğan zamanagóy jasalma intellekt qurallarınıń funksional imkaniyatları sáwlelendiriledi. Sonday-aq, ChatGPT, Grammarly, Jasper AI, Copy.ai, Otter.ai, DALL·E, Midjourney, Heliograf, Wordsmith, Datawrapper, Flourish sıyaqlı platformalardıń jurnalistika ámeliyatındaǵı ornı kórip shıǵıladı. Izertlewde jasalma intellekt texnologiyalarınń jurnalist miynetin optimallastırıw, málimlemeni jedel qayta islew hám kontent jaratıw nátiyjeligin arttırıwdaǵı áhmiyeti tiykarlap beriledi.

Ключевые слова: журналистика, искусственный интеллект, цифровые платформы, цифровая журналистика, автоматизированная журналистика, журналистский контент, мультимедиа, информационные технологии, визуализация, ChatGPT.

Резюме. В статье анализируются возможности использования технологий искусственного интеллекта и цифровых платформ в современной журналистской деятельности. Рассматриваются функциональные возможности современных инструментов искусственного интеллекта, применяемых для сбора, обработки и анализа журналистской информации, создания и редактирования текстов, транскрибирования аудио- и видеоматериалов, а также подготовки мультимедийного и визуального контента. Особое внимание уделяется таким платформам, как ChatGPT, Grammarly, Jasper AI, Copy.ai, Otter.ai, DALL·E, Midjourney, Heliograf, Wordsmith, Datawrapper и Flourish, и их практическому применению в журналистике. Обосновывается значение технологий искусственного интеллекта в оптимизации журналистского труда, ускорении обработки информации и повышении эффективности создания контента.

Keywords: journalism, artificial intelligence, digital platforms, digital journalism, automated journalism, journalistic content, multimedia, information technologies, visualization, ChatGPT.

Summary. This article analyzes the possibilities of using artificial intelligence technologies and digital platforms in contemporary journalism. It examines the functional capabilities of modern artificial intelligence tools used for collecting, processing and analyzing journalistic information, generating and editing texts, transcribing audio and video materials, and producing multimedia and visual content. Particular attention is paid to platforms such as ChatGPT, Grammarly, Jasper AI, Copy.ai, Otter.ai, DALL·E, Midjourney, Heliograf, Wordsmith, Datawrapper, and Flourish, as well as their practical applications in journalism. The study highlights the importance of artificial intelligence technologies in optimizing journalistic work, accelerating information processing, and improving the efficiency of content production.

Zamanagóy jurnalistika tarawınıń rawajlanıwı hám transformaciyası búgingi kúnde sanlı texnologiyalar hám jasalma intellekt

tiykarındaǵı platformalardıń jedel qollanıwı menen tıǵız baylanıslı. Dástúriy jurnalistikada jańalıqlardı tayarlaw, maǵlıwmat jıynaw hám

tallaw procesleri kóbinese kóp waqıt hám insan resursların talap etetuǵın edi. Sonıń menen birge, maǵlıwmatlar aǵımı júdá úlken bolǵanlıǵı sebepli, insan faktori sebepli qáteler yamasa keshigiwler júzege keliwi múmkin edi. Biraq zamanagóy informaciyalıq arnawlı baǵdarlamalar hám avtomatlastırılǵan platformalar bul proceslerdi sezilerli dárejede optimallastırıp, maǵlıwmattı jedel jıynaw, sistemlastırıp hám tallaw imkaniyatın beredi. Bunday platformalar tek proceslerdi tezlestirip ǵana qoymastan, al jańa kommunikaciya modelleri hám jumıs usılların da qalıplestiredi. Máselen, robot-jurnalist sistemaları járdeminde jańalıqlar avtomatikalıq tárizde jaratıladı, hár qıylı maǵlıwmat dárekeri sociallıq tarmaqlar, rásmiy málimleme portalları hám statistikalıq bazalar birlestiriledi hám tallanadı. Nátiyjede, jurnalistler kóbirek strategiyalıq hám dóretiwsilik wazıypalardı itibar qaratıwı, tereń tallaw hám eksklyuziv kontent jaratıwı múmkin boladı. Informaciyalıq arnawlı programmalar – bul maǵlıwmatlardı toplaw, qayta islew, analizlew hám auditoriyaǵa jetkeriw ushın arnalǵan

programmalıq ónimler. Olar arasında sociallıq tarmaqlardan maǵlıwmat jıynawshı botlar, jańalıqlardı avtomatikalıq túrde dúziwshi sistemalar hám interaktiv kontent jaratıw platformaları bar. Máselen, xalıq aralıq kólemde Narrative Science, Wordsmith, Heliograf hám Dreamwriter sıyaqlı platformalar avtomatlastırılǵan kontent jaratıwda keńnen qollanılmaqta.

Hár qıylı jasalma intellekt platformaları búgin jurnalistikalıq ámeliyatta jedel qollanılmaqta. Bul texnologiyalar informaciya jıynaw, maǵlıwmatlardı analizlew, tekstlerdi jaratıw hám redaktorlaw, multimedia kontentin tayarlaw proceslerin sezilerli dárejede tezlestiredi. Zamanagóy media ortalıǵı úlken kólemdegi informaciya aǵımı menen xarakterlenedi hám bul informaciyanı qısqa waqıtta qayta islew jurnalistler ushın áhmiyetli wazıypa esaplanadı. Sonıń ushın jasalma intellektke tiykarlanǵan baǵdarlamalar jurnalistikalıq jumıslarda nátiyjeli qural sıpatında keńnen qollanıladı.

Máselen:

№	Atı	Qollanıwı
1	ChatGPT	maqala jazıw, ideya islep shıǵıw, tekstlerdi tallaw hám jurnalistikalıq materiallardı tayarlawda paydalanılatuǵın universal jasalma intellekt járdemshisi
2	Grammarly	tekstlerdi grammatikalıq hám stilistikalıq jaqtan tekserip, professional redaktorlaw imkaniyatın beredi
3	Jasper AI	jańalıq tekstleri, blog postları hám marketing kontentin avtomatikalıq túrde jaratıwǵa járdem beredi
4	Copy.ai	qısqa tekstler, temalar hám sociallıq tarmaqlar ushın kontent tayarlawǵa arnalǵan
5	QuillBot	tekstlerdi qayta jazıw, qısqartıw yaqı parafraza qılıw ushın qollanıladı
6	Otter.ai	intervyu hám audiojazıwları avtomatikalıq túrde tekstke aylandıradı
7	Descript	audio hám video materiallardı redaktorlaw hám de transkripciylaw imkaniyatın beredi
8	Lumen5	maqala yamasa tekst tiykarında qısqa video kontent jaratadı
9	Canva	infografika, poster hám basqa vizual jurnalistikalıq materiallardı tayarlawda qollanıladı
10	DALL·E	tekst sıpatlaması tiykarında súwret hám illyustraciylar jaratıw imkaniyatın beredi
11	Midjourney	joqarı sapalı hám kreativ vizual kórinisler jaratıw ushın qollanıladı
12	Synthesia	jasalma intellekt avatarlar járdeminde video jańalıqlar tayarlaw imkaniyatın beredi
13	Runway ML	video montajlaw, effektler qosıw hám súwretti redaktorlaw ushın JI quralların usınadı
14	Wordsmith	maǵlıwmatlar tiykarında avtomatikalıq jańalıqlar tekstlerin jaratıwǵa mólsherlengen robot jurnalistika platforması
15	Heliograf	saylaw nátiyjeleri hám sport statistikası tiykarında avtomatikalıq jańalıqlar jaratatuǵın sistema
16	Dreamwriter	úlken kólemdegi maǵlıwmatlardan avtomatikalıq túrde xabar

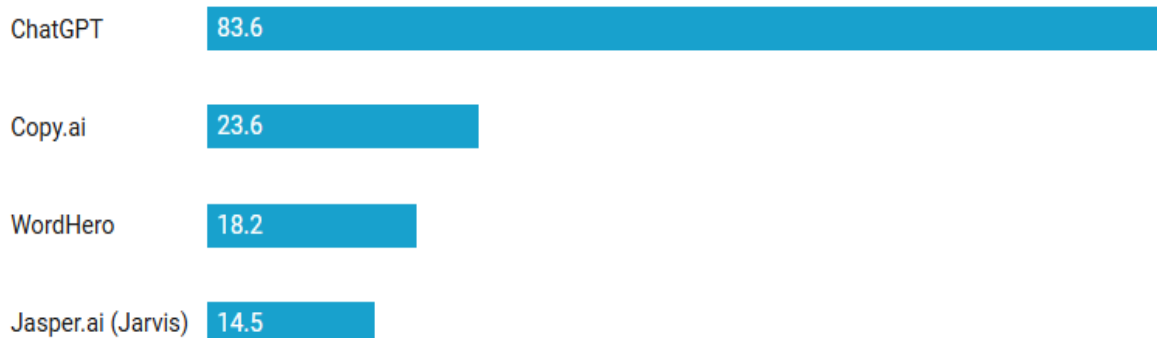
		tekstlerin tayarlaydı
17	Perplexity AI	sorawlarǵa derekler menen juwap beriwshi JI izlew platforması
18	Microsoft Copilot	maǵlıwmat izlew, tekst jazıw hám kontent jaratıwda járdem beredi
19	Andi Search	izlew sisteması hám chatbot funkciyaların birlestirgen jasalma intellekt platforması
20	Brave Search	jekelikti saqlaǵan halda jasalma intellekt járdeminde izlew nátiyjelerin usınadı
21	Claude	úlkem kólemdegi tekstlerdi tallaw, maqala jazıw hám quramalı maǵlıwmatlardı túsindiriw ushın qollanılauǵın jasalma intellekt járdemshisi
22	Google Gemini	tekst jaratıw, maǵlıwmat izlew hám hár túrli kontentlerdi islep shıǵıwda paydalanılauǵın JI platforma.
23	Notion AI	tekst jazıw, reje dúziw hám hújjetler menen islesiw procesin avtomatlastıradı
24	Writesonic	blog postlar, jańalıq tekstleri hám marketing kontentlerin jaratıwǵa járdem beredi
25	Rytr	tezlik penen maqala, tema hám basqa tekstlerdi generaciyalaw imkaniyatın beredi
26	Sudowrite	kreativ jazıw hám gúrrin jaratıw procesinde qollanıladı
27	DeepL Translator	tekstlerdi joqarı anıqlıq penen túrli tillerge awdarmalaw ushın qollanıladı
28	DeepL Write	tekst usılın jaqsılaw hám grammatikalıq jaqtan dúzetiwge járdem beredi
29	ElevenLabs	jasalma intellekt járdeminde tábiyiy hawazlı audio materiallar jaratıw imkaniyatın beredi
30	Murf AI	professional dawıslı gúrrinler jaratıw ushın qollanıladı
31	Pictory	tekst yamasa maqalanı video formatqa avtomatikalıq túrde aylandırıw imkaniyatın beredi
32	InVideo AI	video kontent jaratıw hám redaktorlaw procesin avtomatlastıradı
33	Kapwing	video montajlaw, subtitr qosıw hám multimedia kontent tayarlawda qollanıladı
34	Adobe Firefly	dizayn, súwret hám grafikalıq materiallardı generativ JI járdeminde jaratıw imkaniyatın beredi
35	Trint	jurnalistler ushın audio hám videomateriallardı tezlik penen tekstke aylandırıw quralı
36	Sonix	kóp tilli audio transkripciya hám subtitr jaratıw imkaniyatın beredi
37	Speechmatics	sóylewdi anıqlaw hám audio analizlew ushın jasalma intellekt texnologiyası
38	Datawrapper	maǵlıwmatlardı grafikalıq hám interaktiv diagrammalarǵa aylandırıw ushın qollanıladı.
39	Flourish	infografika hám interaktiv vizual materiallar jaratıwda keń qollanıladı
40	Elicit	ilimiy maqalalar hám izertlew maǵlıwmatların tabıw hám analizlewde járdem beredi
41	Semantic Scholar	ilimiy maqalalardı izlew hám talqılaw ushın JI tiykarındaǵı platforma
42	NotebookLM	hújjetler tiykarında analiz hám juwmaq shıǵarıw imkaniyatın beretuǵın izertlew járdemshisi
43	Gamma	tekst tiykarında avtomatikalıq prezentaciya jaratıwǵa járdem beredi
44	Tome	gúrrin formatında prezentaciya hám vizual kontent jaratıw ushın qollanıladı
45	Stable Diffusion	tekst sıpatlamaları tiykarında vizual kórinisler jaratıwǵa

		arnalğan ashıq model
46	Leonardo AI	grafikalıq dizayn hám vizual kontent jaratıw ushın qollanıladı
47	HeyGen	virtual avatarlar járdeminde videomateriallar jaratıw imkaniyatın beredi
48	Clipchamp	video montaj hám multimedia kontent islep shıǵarıwda qollanıladı
49	AssemblyAI	audio fayllardı tekstke aylandırıw hám sóylewdi analizlew texnologiyasın usınadı
50	Rev AI	intervyu hám audiojazıwları avtomatikalıq transkripciyalaw ushın qollanılatuǵın sózdi tekstke aylandırıw texnologiyası

Sohaib Arshadtıń 2023-jılı Tallin Texnologiya Universitetinde jazılǵan “Performance of AI-Generated Content in Content Marketing” (“Kontent marketinginde AI-generated kontenttiń nátiyjeligi”) atlı magistrlik dissertaciyasına muwapıq, professional

jazıwshılardıń úlken bólegi jasalma intellekt qurallarınan paydalanadı. [1] Izertlewde 80 professional jazıwshı sorawǵa qatnasqan hám olardıń tómendegi qurallardan paydalanıw procentleri anıqlanǵan:

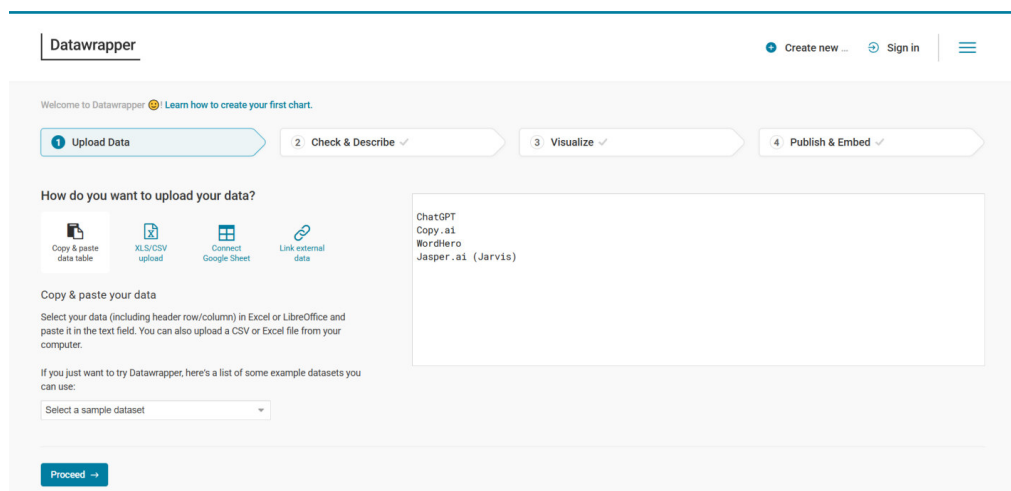
1-súwret

Bul diagramma joqarıda ayıp ótilgen Datawrapper járdeminde tayarlanǵan bolıp, onı jaratıw hám analizlew procesi tómende basqıshpa-basqısh keltirilgen. [2] Diagramma

maǵlıwmatlardı vizual túrde kórsetiw hám oqıwshıǵa túsinikli kóriniste jetkeriw maqsetinde islep shıǵılǵan.

2-súwret

1-basqısh

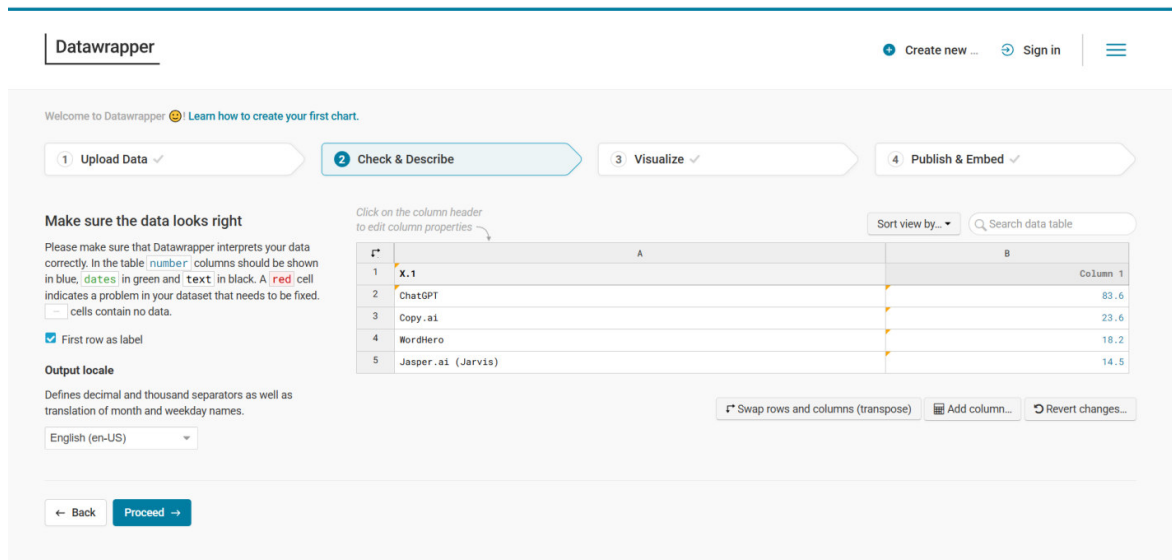
Datawrapper saytında diagramma jaratıw ushın dáslep sistemaǵa kiriw yamasa dizimnen ótiw kerek. Dizimnen ótkennen soń, maǵlıwmatlardı júklew basqıshı baslanadı. Maǵlıwmatlardı júklew ushın bir neshe usıl bar:

kompyuterińizden CSV yamasa Excel faylın tańlaw, Google Sheet penen baylanıstırıw yamasa maǵlıwmatlardı tikkeley aynasına nusqalaw. Mısalı, tómendegi maǵlıwmatlardı nusqalap kirgiziw múmkin: ChatGPT, Copy.ai, WordHero,

Jasper.ai (Jarvis). Maǵlıwmatlar kirgizilgenen keyin, Proceed tıymesi basıladı hám Datawrapper

olardı tekseredi, baǵana hám qatarlar durıs ekenligin anıqlaydı.

3-súwret

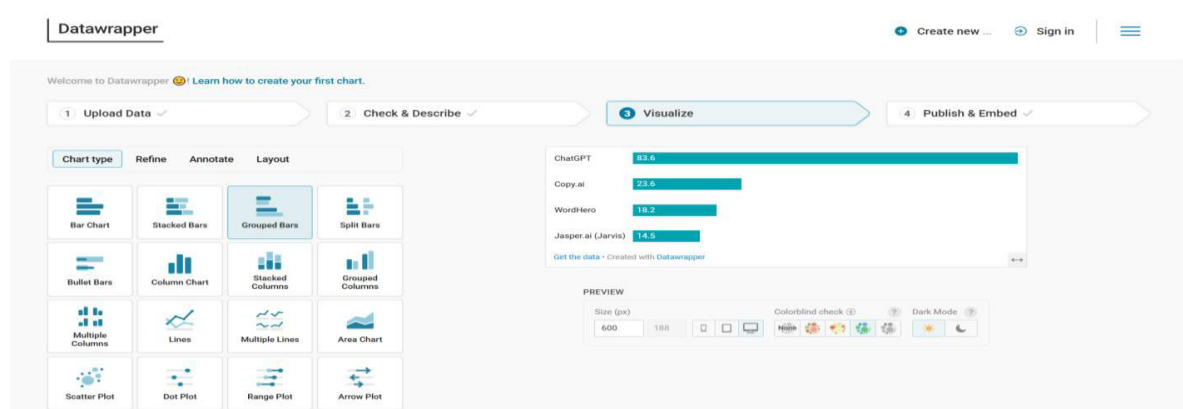
2-basqış

Bul basqışta diagrammada qollanılutıǵın maǵlıwmatlar tayarlanadı hám olardı vizuallastırıwdan aldın tekseriw hám tártipke keltiriw ámelge asırıladı. Datawrapper programmasında bul process “Check & Describe” bóliminde orınlanadı. Dáslep kerekli maǵlıwmatlar kestege qolda kirgiziledi yamasa basqa derekten import etiledi. Bunnan keyin diagrammada kórsetiletuǵın baǵanalar qalıplestiriledi, mısalı jasalma intellekt quralları atları hám olardıń paydalanıw procentleri óz aldına kestege jaylastırıladı.

Keste menen islew barısında “Add Column” funkciyası járdeminde jańa baǵana qosıw múmkin. Bul arqalı qosımsha kórsetkishler yamasa jańa maǵlıwmat túrleri kirgiziledi. Eger maǵlıwmatlar nadurıs jaylastırılǵan bolsa yamasa

baǵana hám qatarlardı almasırw kerek bolsa, “Swap rows and columns (transpose)” funkciyası arqalı olardıń orınların almasırw múmkin. Eger kirgizilgen ózgerisler nadurıs bolsa yaqı aldınǵı halatqa qaytarıw kerek bolsa, “Revert changes” funkciyası járdeminde keste dáslepki halatına qaytarıladı. Maǵlıwmatlar ádette joqarıdan tómengen qaray tártiplestiriledi, yaǵnıy eń úlken mánisten eń kishi mániske shekem jaylastırıladı. Bul diagrammanı jáne de túsinikli etedi hám oqıwshıǵa maǵlıwmatlardı tezirek ańlawǵa járdem beredi. Sol sebepli bul basqış júdá áhmiyetli esaplanadı, sebebi maǵlıwmatlar durıs tekserilse hám tártipke salınsa, keyingi vizuallastırıw procesi de ádewir ańsat hám nátiyjeli boladı. Nátiyjede diagramma oqıwshıǵa maǵlıwmattı anıq hám túsinikli túrde jetkerip beredi.

4-súwret

3-basqış

3-basqış - Visualize basqışı Datawrapperde diagrammanı vizual kóriniske keltiriwdi óz ishine aladı. Bul jerde paydalanıwshı

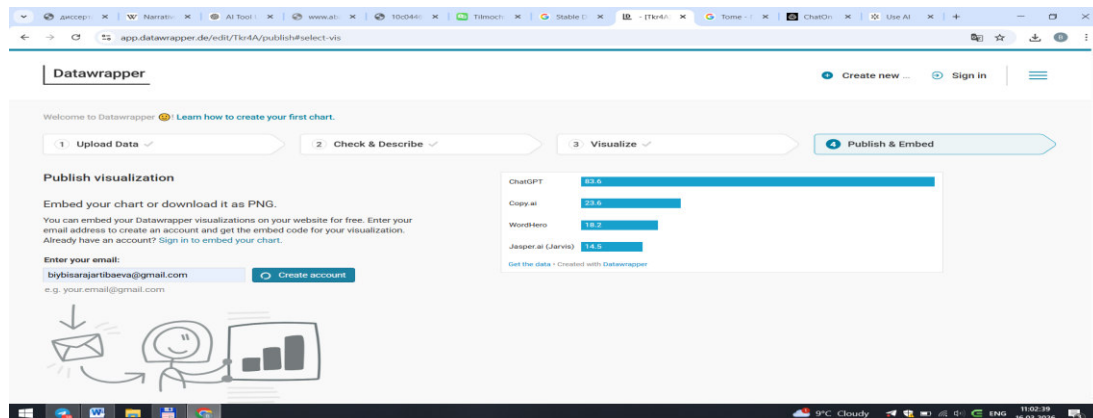
óz maǵlıwmatların qalay kórsetiwdi qálewine qarap diagramma túrin tańlaydı. Máselen, súwrette Grouped Bars túri tańlangan bolıp, ol

maǵlıwmatlardı toparlanǵan baǵanalar kórinisinde kórsetedi. Usı basqışta tómendegilerdi orınlaw múmkin: Maǵlıwmatlarǵa eń sáykes diagramma túrin tańlaw: Bar Chart, Column Chart, Line Chart, Area Chart, Scatter Plot hám basqalar. Tańlangan diagramma túriniń aldınnan kórinisin (Preview) kóriw kerek bolsa, reń, ólshem hám dizaynıń sazlaw. Reńler hám kontrasttı tekseriw, reń kóriw qábileti sheklengen paydalanıwshılar ushın sáykeslikte tekseriw.

Diagramma kólemin (Size px) hám basqa

vizual parametrlerdı ózgeritiw, máselen, Dark Modeni jaǵıw yaqı óshiriw. Bul basqıştıń tiykarǵı maqseti - maǵlıwmatlardı oqıwshı ushın túsinikli hám kórkem tárizde vizuallastırıw, sonda diagramma tez salıstırıw hám tallaw imkaniyatın beredi. Mısal ushın, súwrette ChatGPT 83.6% penen eń joqarı procentti kórsetip tur, onnan keyin Copy.ai - 23.6%, WordHero - 18.2%, Jasper.ai (Jarvis) - 14.5% bolıp, olar baǵana túrinde tártipke salınǵan.

5-súwret

4-basqış

Bul basqışta tayarlanǵan diagramma basıp shıǵarıw yaqı basqa platformalarǵa jaylastırıw ushın tayar halatqa keltiriledi. Datawrapper programmasında bul process “Publish & Embed” bóliminde ámelge asırıladı. Bul basqışta paydalanıwshı jaratqan diagrammanı internette járiyalaw, onı basqa veb-saytlarǵa jaylastırıw yaqı súwret kórinisinde júklep alıw imkaniyatına iye boladı. Diagramma tayyar bolǵannan soń, paydalanıwshı óz elektron pochta mánzilin kirgizip, akkaunt jaratıwı múmkin. Esap beti jaratılǵannan soń, diagrammanı embed code arqalı veb-saytqa jaylastırıw yamasa onı PNG formatında júklep alıw imkaniyatı payda boladı. Bul bolsa tayar vizual materialdı maqala, prezentaciya yamasa ilimiy jumıslar ishinde islewdi ánsatlastıradı. Usı bette jaratılǵan diagrammanıń kishi kórinisi de kórsetiledi. Bul paydalanıwshıǵa juwmaqlawshı nátiyjeni jáne bir márte tekserip kóriw imkaniyatın beredi. Eger hámmesi durıs bolsa, diagramma basıp shıǵarıladı hám ol basqa paydalanıwshılar menen bólisiwge

tayyar boladı. Usı tárizde vizuallastırıw procesiniń sońǵı basqışı juwmaqlanadı hám maǵlıwmatlar grafikalıq túrde keń auditoriyaǵa usınıladı.

Búgingi kúnde informaciyalıq arnawlı baǵdarlamalar hám platformalar jurnalistika jumısınıń ajralmas bólegine aylanǵan. Olar tek ǵana maǵlıwmattı tez hám nátiyjeli jetkeriw imkaniyatın berip qoymastan, al jurnalistler hám auditoriya arasında eki tárepleme qarım-qatnastı da rawajlandıradı. Sonıń menen birge, bul texnologiyalardıń rawajlanıwı málimlemenıń sapasın arttırıw, sonday-aq, kontentti tallaw hám interaktiv formatlarda usınıw imkaniyatların keńeytpekte.

Keleshekte bul platformalar hám baǵdarlamalar jáne de quramalı, intellektuallıq hám paydalanıwshı talaplarına beyimlesken sistemalarǵa aylanıwı kútilmekte. Sonlıqtan, olardı tereń úyreniw hám ámeliy qollanıw jurnalistika tarawında innovaciyalıq qatnaslardı rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Arshad, S. (2023). Performance of AI generated content in content marketing (Master's thesis, Tallinn University of Technology, School of Business and Governance, Tallinn, Estonia). Supervisor: Tarmo Koppel, PhD. <file:///C:/Users/IYI/Downloads/10c044662d22433aa6ee21b44013bb6b.pdf>
2. <https://www.datawrapper.de/>

**ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ САЗ ӘСБАПЛАРЫН ОҚЫТЫҰДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ТИЙКАРЛАРЫ: ДӘСТҮР ХӘМ ЗАМАНАГӨЙ МЕТОДЛАР СИНТЕЗИ**

Камал Дәўлетмуратов – оқытыўшы

allanazarzuka@gmail.com

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ ИГРЕ НА КАРАКАЛПАКСКИХ
НАЦИОНАЛЬНЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТАХ: СИНТЕЗ ТРАДИЦИОННЫХ И
СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ**

Камал Даулетмуратов – преподаватель

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR TEACHING KARAKALPAK NATIONAL MUSICAL
INSTRUMENTS: SYNTHESIZING TRADITIONAL AND CONTEMPORARY METHODS**

Kamal Dauletmuratov – Lecturer

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: карақалпақ музыкасы, саз әсбапларын оқытыў, музыкалық педагогика, устаз–шәкирт, кері байланыс, өзін-өзі ретлеў, атқарыўшылық шеберлик.

Резюме. Мақалада карақалпақ миллий саз әсбапларын оқытыў процеси мәдений мийрасты жеткеріў хәм атқарыўшылық шеберликти раўажландырыў бирлигинде талланады. Устаз–шәкирт дәстүри, мәдений жақтан турақлы педагогика, нысаналы кері байланыс хәм өзін-өзі ретлеп шынығыў ҳаққындағы изертлеўлер салыстырылды. Нәтийжеде тыңлаў, үлгини көрип-қайталаў, бөлшеклеп шынығыў, жанрлық контекстте атқарыў хәм рефлексиядан туратуғын бес басқышлы модель усынылды. Модель дуўтар, қобыз, гиржек, баламан хәм дәптиң техникалық өзгешеликлерине қарай дифференциацияланады.

Ключевые слова: каракалпакская музыка, обучение игре на музыкальных инструментах, музыкальная педагогика, традиция «учитель — ученик», обратная связь, саморегулируемая практика, исполнительская компетентность.

Резюме. В статье рассматривается обучение игре на каракалпакских национальных музыкальных инструментах как целостный процесс передачи культурного наследия и формирования исполнительской компетентности. Сопоставляются научные подходы к традиционной системе «учитель — ученик», культуросообразной педагогике, целенаправленной обратной связи и саморегулируемой практике. В исследовании предлагается пятиэтапная модель, включающая внимательное слушание, наблюдение и подражание, поэтапную отработку отдельных элементов, исполнение в жанровом контексте и рефлексию. Модель дифференцирована с учётом технических особенностей игры на дутаре, кобызе, гиржеке, баламане и дапе. Обосновывается, что оценивание должно учитывать не только точность исполнения и качество звучания, но и понимание стилевых особенностей, способность к самостоятельным занятиям и ответственность при ансамблевом исполнении.

Keywords: Karakalpak music, instrumental teaching, music pedagogy, master–apprentice tradition, feedback, self-regulated practice, performance competence.

Summary. The article examines the teaching of Karakalpak national musical instruments as an integrated process of transmitting cultural heritage and developing performance competence. Research on master–apprentice transmission, culturally sustaining pedagogy, targeted feedback, and self-regulated practice is compared. The study proposes a five-stage model comprising attentive listening, observation and imitation, segmented practice, performance in genre context, and reflection. The model is differentiated according to the technical demands of the dutar, kobyuz, girjek, balaman and dap. It is argued that assessment should address not only accuracy and sound quality but also stylistic understanding, independent practice, and responsibility in ensemble performance.

КИРИСИҰ. Қарақалпақ миллий саз әсбабын үйретиў – нота текстин дурыс орынлатыў менен шекленбейтуғын педагогикалық процесс. Оқыўшы әсбапты ушлаўды, сес шығарыўды хәм техникалық қимылды өзлестириў менен бирге наманьң қайсы ортада, ким тәрпинен хәм қандай

көркемлик мәнисте атқарылатуғынын түсиниўи керек. Дуўтар баксышылық пенен, қобыз жыраўшылық пенен, гиржек, баламан хәм дәп болса жеке хәм ансамбльлик атқарыў орталығы менен байланысқанда ғана үйрениў мазмунлы болады. Саз әсбабы ушлайша техника, еситиў, тарийхый яд хәм жәмийетлик

қарым-қатынасты бириктиретуғын билим қуралына айланады. Мәселениң актуаллығы еки жағдай менен белгиленеди. Бириншиден, дәстүрий репертуар хэм орынлаў усыллары көбине аўызеки түрде устаздан шәкиртке өтеди; тасымалдаў орталығы әлсиресе, техника ғана емес, наmanın мәниси де жоғалыўы мүмкин. Екиншиден, ҳазирги оқыўшы аудио, видео хэм мобиль қураллар менен жұмыс ислейди, бирақ санлы материалды педагогикалық мақсетсиз қолланыў үстиртин қайталаўға алып келиўи ықтимал. ЮНЕСКО жанлы мийрасты билим бериўге қосыў оқыўды жәмийетлик орталық пенен байланыстыратуғынын көрсетеди [9]. Қарақалпақ қобызының соғылыўы хэм жыраўшылықта шертилетуғын дәстүриниң халықаралық қорғаў күн тәртибине киргизиўи де жас атқарыўшыларды системалы таярлаўдың әҳмийетин арттырады [10].

Изертлеўдиң мақсети – қарақалпақ миллий саз әсбапларын оқытыўда дәстүрий устаз–шәкирт тәжирийбесин заманагөй педагогикалық усыллар менен бириктиретуғын модель ислең шығыў. Объект – миллий әсбапларды үйретиў процеси, предмет – сеслик үлги, техникалық шынығыў, кері байланыс хэм өз бетинше жұмыс арасындағы педагогикалық байланыс.

ИЗЕРТЛЕЎ МАТЕРИАЛЛАРЫ ХӘМ УСЫЛЛАРЫ

Мақала теориялық-методикалық характерге ийе. Дереклик базаға дуўтарды мектепте үйретиўге арналған жергиликли изертлеў [1], оқу қолланбасы [2], қарақалпақ әсбапларының қурылысы хэм атқарыўшылық функциялары ҳаққындағы мийнет [3], мәдений жақтан турақлы музыка педагогикасы [4], кері байланыс [5–7] хэм санлы қураллар жәрдемінде өзін-өзи ретлең шынығыў бойынша изертлеўлер [8] киргизилди. Теориялық таллаў, салыстырмалы педагогикалық усыл, оқыў тапсырмаларын функционаллық бөлиў хэм моделлестириў қолланылды.

ОҚЫТЫЎДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРИНЦИПЛЕРИ

Биринши принцип – сес пенен мәдений контекстти ажыратпаў. Оқыўшы жаңа наmanın үйрениўден алдын оның жанрын, атқарыў жағдайын, текст пенен байланысын хэм белгилеи устазлар үлгисин тыңлайды. Бул жантасыў репертуарды тек жатлаў материалынан мәдений пикирге айландырады. Мәдений жақтан турақлы педагогика оқыўшының өз орталығындағы музыкалық

тәжирийбени сабақтың толық мазмуны ретинде қабыллаўды усынады [4].

Екинши принцип – «еситиўден қимылға, қимылдан белгиге» избе-излиги. Дәслең оқыўшы қысқа фразаны тыңлайды, устаздың отырыўын, қол бағдарын хэм дем алыўын бақлайды, кейин оны әсте темпте қайталайды. Нота, аппликатура ямаса қағыс белгиси сеслик бейне пайда болғаннан кейин берилиўи нәтийжели. Үшинши принцип – техниканы майда мақсетлерге бөлиў: бир сабақта «наmanın үйрениў» емес, мысалы, төрт тактта таза интонация, бир қағысты бирдей сеслендириў ямаса тартқыштың бағытын турақландырыў сыяқлы өлшенетуғын ўазыйпа қойылады.

Төртинши принцип – анық хэм келеси қәдәмди көрсететуғын кері байланыс. Музыка сабақларындағы изертлеўлер муғаллим ескертпелериниң көпшилиги оқыўшы жаңа ғана не ислегенин баянлаў менен шекленип, ал мақсет қойыў хэм өзін бақлаўға бағдарланған пикирлер аз болатуғынын көрсетеди [7]. Сонлықтан «жақсы» ямаса «дұрыс емес» деген улыўма баға орнына үш бөликли формула қолайлы: қай көрсеткиш орынланды, қай жерди өзгертиў керек, өзгеристи оқыўшы қалай тексереді. Бесинши принцип – қәуипсизлик хэм дене еркинлиги. Әсбаптың өлшеми, отырыс, ийин-билек жағдайы, дем алыў хэм дем алыс аралығы жас өзгешелигине сай таңланады.

УСТАЗ–ШӘКИРТ ДӘСТҮРИ ХӘМ ЗАМАНАГӨЙ КЕРИ БАЙЛАНЫС

Устаз–шәкирт дәстүриниң күшли тәрәпи – билимди жанлы үлги, бирге атқарыў хэм көп мәрте тыңлаў арқалы жеткеріў. Шәкирт устаздың тек саўсақ қимылын емес, тембр таңлаўын, фразаның демин, сахналық тәртибин хэм тыңлаўшы менен байланысын да қабыллайды. Бирақ үнсиз еликлеў барлық оқыўшыға бирдей түсиникли бола бермейди. Заманагөй педагогика бул дәстүрди алмастырмайды; оның ишинде жасырын турған кәсиплик шешимлерди сөз бенен айқынлайды. Устаз «қайтала» деген буйрыққа қосымша неге бул қағыс, дем ямаса штрих таңланғанын түсиндирип, шәкирттен өз шешимин айтып бериўди сорады.

Кери байланыс тапсырма, процесс хэм өзін-өзи ретлеў дәрежелеринде берилиўи мүмкин [5]. Тапсырма дәрежеси конкрет қәтени көрсетеди; процесс дәрежеси оны дүзетиў стратегиясын усынады; өзін-өзи ретлеў дәрежеси оқыўшыны қәтени өзи табыўға үйретеди. Музыка бойынша

системалы шолыўлар кері байланыстың нәтийжеси оның мазмунына, ўақтына хәм оқыўшының оны қалай пайдаланыўына байланыслы екенін көрсетеди [6]. Демек, устаздың мақсети барлық қәтени өзи санаў емес, бара-бара шәкиртти тыңлай алатуғын, салыстыратуғын хәм келеси шынығыў мақсетин таңлайтуғын атқарыўшыға айландырыў.

БЕС БАСҚЫШЛЫ ОҚЫТЫЎ МОДЕЛИ

1-басқыш – Тыңлаў. Оқыўшы шығарманың толық нұсқасын хәм қысқа фрагментин бир неше мәрте тыңлайды. Ол темп, өлшем, тийкарғы ырғақ, фраза шегарасы хәм тембрди сөз бенен сыпатлайды. Устаз еки атқарыў нұсқасын салыстырып, айырмашылықты табыў тапсырмасын береді. Бул басқышта «дурыс жаўаптан» гөре сести саналы еситиў әдети қәлиплестириледі.

2-басқыш – Үлгини көрип-қайталаў. Устаз қысқа қимылды толық көринисте, кейин әсте темпте көрсетеди. Оқыўшы әсбапсыз имитация, ашық тарда ямаса бир сес пенен қайталап, артық дене керилиўин азайтады. Көриў үлгиси сөзлик нұсқаў менен бирге бериледи: қимыл қай жерден басланады, күш қайсы бағытта берилиўи хәм сес қандай болыўы керек.

3-басқыш – Бөлшеклеп шынығыў. Қыйын фрагмент 2–4 тактқа бөлинеді. Оқыўшы мақсетин жазады, әсте темпте орынлайды, аудиоға жазады хәм үлги менен салыстырады. Қәтениң себеби саўсак, дем, тартқыш, ырғақ ямаса еситиўге байланыслы екенін ажыратыў үйретиледи. Қысқа, дыққатлы қайталаў механикалық түрде узақ шертiўден пайдалырақ.

4-басқыш – Жанрлық контексте атқарыў. Фрагмент толық намаға қайтарылады, кейин қосық, жыр ямаса ансамбльлик партия менен бирге орынланады. Оқыўшы динамика, тембр хәм фразировканы тексттиң мазмунына сәйкестендиреди. Бул басқыш техникадан көркемлик пикирге өтиўди тәмийинлейди.

5-басқыш – Рефлексия. Сабақ соңында оқыўшы үш қысқа сораўға жуўап береді: не турақлы шықты, қай жер қыйын болды, үйде қай усыл менен ислеймен? Устаз келеси сабаққа бир тийкарғы хәм бир қосымша мақсет белгилейди. Усы цикл жаңа шығармада қайталанып, басқарыў жуўапкершилиги ақырын шәкиртке өтеди.

ӘСБАПҚА БАЙЛАНЫСЛЫ МЕТОДИКАЛЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ

Дуўтарды оқытыўда денеге сай әсбап таңлаў, дурыс отырыў хәм оң қол қағыслары биринши орында турады. Жергиликли методикалық мийнетте де оқыўшыны дәслеп әсбаптың қурылысы, услаў хәм отырыў қағыйдалары менен таныстырыў усынылады [1]. Оң қолдың бир қағысы ашық тарда тең сесленгеннен кейин сол қол позициясы қосылады; соннан соң ғана еки қол координациясы қысқа намада бекемленеди. Оқуў қолланбасындағы қағыс хәм орынлаў тапсырмаларын [2] оқыўшының жасына қарай қысқартып, бақсы репертуарынан тыңлаў үлгилери менен толықтырыў мақсетке муўапық.

Қобызда әсбапты денеге орналастырыў, тартқышты услаў, тарға тийиў ноқаты, қозғалыс тезлиги хәм басым күши өз алдына үйретиледи. Ашық тардағы бир тегис сес – дәслепки өлшем; кейин созылыңқы сести даўыс пенен салыстырыў арқалы интонация раўажландырылады. Жыраўшылық контексте қобыз партиясын вокалдан бөлек үйретип, соңынан дем хәм фраза бойынша бириктириў керек. Бул тараўда дәстүр сақлаўшысы болған жыраў ямаса шеберди сабаққа қатнастырыў айрықша әҳмийетли, себеби әсбап қурылысы мен атқарыў техникасы өз-ара байланыслы [3; 10]. Гиржекте тартқыш бағыты хәм таза интонация, баламанда демди үнемлеў хәм артикуляция, дәпте болса соққы орны, қолдың қайтыўы хәм турақлы пульс басқышлап бериледи. Бул әсбаптар топарлық сабаққа қолайлы: бир оқыўшы пульсти, екіншиси тийкарғы намань, үшіншиси жуўап фразаны атқарады. Роллерди алмастырыў ансамбльди тыңлаўды хәм ортақ нәтийжеге жуўапкершиликти күшейтеди.

БАХАЛАЎ, САНЛЫ ҚУРАЛЛАР ХӘМ ӨЗ БЕТИНШЕ ШЫНЫҒЫЎ

Бахалаў тек концерттеги соңғы орынлаўға байланып қалмаўы керек. Диагностикалық баха дәслепки мүмкиншиликти, қалыпластырыўшы баха сабақ барысындағы алға илгерилеўди, жуўмақлаўшы баха болса толық шығарманы көрсетеди. Критерий алдын ала белгили болса, оқыўшы устаздың жеке пикирин емес, өз жумысын салыстырыўға арналған анық өлшемди көреді. Усы мақалада бес өлшемнен туратуғын бахалаў матрицасы усынылады.

1-кесте. Саз эсбабын үйрениў нәтийжелерин бахалаў өлшемлери

Өлшем	Бақланатуғын көрсеткиш	Оқыўшы усынатугын дәлил
Дене-техникалық	Отырыў, эсбапты ушлаў, қол хәм дем координациясы	Турақлы хәм еркин орынлаў
Акустикалық	Сес сапасы, ырғақ, интонация, тембрди басқарыў	Аудио ямаса сабақтағы орынлаў
Стильлик	Нама, қағыс, безек хәм жанрлық мазмунды сезиў	Дәстүрий репертуарды түсинип атқарыў
Өзин-өзиретлеў	Мақсет қойыў, қәтени табыў, шынығыўды жобалаў	Қысқа күнделик хәм рефлексия
Ансамбльлик	Тыңлаў, бирге баслаў, темп пенен динамиканы келистириў	Жуплық ямаса топарлық атқарыў

Телефондағы аудио ямаса видео жазба өзир тыңлаўға, сабақлар арасындағы өзгеристи салыстырыўға хәм устазға анық сораў жибериўге жәрдем береді. Балалар менен өткерилген изертлеўде қолжетимли, өзгертиўге болатын тыңлаў кураллары сеслик таныслық пенен мәселени өз бетинше шешиўди қоллаған, бирақ нәтийже бәрибир муғаллимнің турақлы жетекшилигине байланыслы болған [8]. Сол себепли санлы курал устаздың орнын баспайды. Оған қысқа тапсырма қоса бериледи: «үлги менен өз жазыўыңның бир айырмашылығын ата», «келеси қайталаўда бир көрсеткишти өзгерт» ямаса «үш орынлаўдың ишинен ең турақлысын таңла». Жазбаны жәриялаўда оқыўшының разылығы хәм жеке мағлыўмат қәйипсизлиги сақланыўы тийис.

ЖУЎМАҚ. Қарақалпақ миллий саз эсбапларын нәтийжели оқытыў техника менен мәдений мазмунның, устаз үлгиси менен шәкирт белсендилегиниң, аўызеки дәстүр

менен санлы куралдың тең салмақлы байланысын талап етеди. Усынылған бес басқышлы цикл тыңлаўды қимылға, қимылды саналы шынығыўға, шынығыўды жанрлық атқарыўға, ал атқарыўды рефлексияға алып келеди. Оның педагогикалық артықмашылығы – оқыўшыға не ислеитугынын ғана емес, не ушын хәм қалай тексеретугынын да үйретиў.

Дуўтар, қобыз, гиржек, баламан хәм дәп ушын бирдей программа қолланыўдың орнына, сес шығарыў механизми, дене қимылы хәм мәдений функцияға қарай тапсырманы дифференциациялаў керек. Бахалаўда техникалық дәллик, тембр, стильлик түсиник, өз бетинше жұмыс хәм ансамбльлик жуўапкершилиқ бирге қаралғанда ғана атқарыўшылық компетенция толық көринеди. Келешек изертлеўде модельди музыка мектеплери хәм жеке устаханаларда сынап, жас топарлары, эсбап түрлери хәм сабақ формалары бойынша салыстырмалы нәтийжелерди анықлаў зәрүр.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Xojanov I. E. Qoraqalpoq milliy dutor cholg'usini o'rgatishning umumta'lim maktablardagi usuli // Oriental Art and Culture. – 2023. – 4(2). – B. 472–477.
2. Muhamedova G. Dutor: bolalar musiqa va san'at maktablari yuqori sinflari uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent: Sharq, 2014. – ISBN 978-9943-26-234-8.
3. Jumaniyazov I. R. History of Karakalpak National Musical Instruments // European Journal of Arts. – 2024. – No. 2. – P. 37–43. – DOI: 10.29013/EJA-24-2-37-43.
4. Good-Perkins E. Culturally Sustaining Pedagogies in Music Education: Expanding Culturally Responsive Teaching to Sustain Diverse Musical Cultures and Identities. – New York: Routledge, 2022. – DOI: 10.4324/9781003099475.
5. McPherson G., Blackwell J., Hattie J. Feedback in music performance teaching // Frontiers in Psychology. – 2022. – Vol. 13. – Art. 891025. – DOI: 10.3389/fpsyg.2022.891025.
6. Blackwell J., Matherne N., McPherson G. A PRISMA review of research on feedback in music education and music psychology // Psychology of Music. – 2023. – Vol. 51(3). – P. 716–729. – DOI: 10.1177/03057356221109328.

**RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA MUSIQA FANINI O'QITISHNING DIDAKTIK PRINSIPLARI
VA METODIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH**

Elmuratova Gulnara – o'qituvchi

gulnaraelmuratova1981@gmail.com

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institute Nukus filiali

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ И МЕТОДИЧЕСКИХ ОСНОВ
ОБУЧЕНИЯ МУЗЫКЕ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ**

Эльмуратова Гульнара – преподаватель

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**IMPROVING THE DIDACTIC PRINCIPLES AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF
TEACHING MUSIC IN A DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT**

Elmuratova Gulnara – Lecturer

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Art and Culture

Tayanch so'zlar: musiqa ta'limi, didaktik prinsiplar, ilmiylik va izchillik, nutq madaniyati, xor jamoasi, pedagogik mahorat, statistik tahlil.

Rezyume. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida musiqa madaniyati fanini o'qitishning pedagogik va didaktik asoslari zamonaviy talablar nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Musiqa ta'limining tarixiy shakllanish jarayonlari hamda undagi ilmiylik, izchillik, ko'rgazmalilik, bolalar yoshi va bilim darajasiga moslik kabi didaktik prinsiplarning o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, bo'lajak musiqa o'qituvchisining nutq madaniyati va pedagogik mahoratining dars samaradorligini oshirishdagi o'rni, o'quvchilarga xor asarlarini o'rgatishning uslubiy o'ziga xosliklari monografik tadqiqotlar va statistik tahlillar asosida yoritib berilgan.

Ключевые слова: музыкальное образование, дидактические принципы, научность и последовательность, культура речи, хоровой коллектив, педагогическое мастерство, статистический анализ.

Rezyume. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida musiqa madaniyati fanini o'qitishning pedagogik va didaktik asoslari zamonaviy talablar nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Musiqa ta'limining tarixiy shakllanish jarayonlari hamda undagi ilmiylik, izchillik, ko'rgazmalilik, bolalar yoshi va bilim darajasiga moslik kabi didaktik prinsiplarning o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, bo'lajak musiqa o'qituvchisining nutq madaniyati va pedagogik mahoratining dars samaradorligini oshirishdagi o'rni, o'quvchilarga xor asarlarini o'rgatishning uslubiy o'ziga xosliklari monografik tadqiqotlar va statistik tahlillar asosida yoritib berilgan.

Keywords: music education, didactic principles, scientific approach and consistency, speech culture, choir ensemble, pedagogical skill, statistical analysis.

Summary. This article examines the pedagogical and didactic foundations of teaching "Music Culture" in general secondary schools from the perspective of modern requirements. The historical formation processes of music education, along with the role of didactic principles such as scientific approach, consistency, visual representation, and appropriateness for children's age and knowledge level, are analyzed. Furthermore, based on monographic studies and statistical analysis, the role of a future music teacher's speech culture and pedagogical skill in enhancing lesson effectiveness, as well as the methodological specifics of teaching choral works to students, are highlighted.

KIRISH. Musiqa san'ati insoniyat ma'naviy madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, shaxsning estetik didi, hissiy his-tuyg'ulari, ijodiy tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishda qudratli vosita hisoblanadi. Mustaqillik yillarida yurtimizda yosh avlodni vatanparvarlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashda musiqa ta'limiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratib kelinmoqda. Biroq, bugungi jadal axborotlashgan asr va raqamli transformatsiya sharoitida umumta'lim maktablarida musiqa fanini o'qitish tizimini ham yangi pedagogik va metodik talablar asosida qayta

ko'rib chiqish ehtiyoji tug'ilmoqda. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy o'quvchilarning axborot qabul qilish va qiziqishlari o'zgargan bir davrda, musiqa darslarida an'anaviy didaktik prinsiplarni (ilmiylik, tizimlilik, ko'rgazmalilik va moslik) yangicha innovatsion texnologiyalar bilan integratsiya qilish mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Shuningdek, musiqa o'qituvchisining professional nutqiy madaniyati va o'quvchilarni xor jamoasida kuylashga o'rgatishning uslubiy xususiyatlarini tizimli va empirik tadqiq etish

bugungi pedagogika fani oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi — musiqa fanini o'qitishning tarixiy va zamonaviy didaktik prinsiplarini chuqur monografik tahlil qilish, musiqa darslarining samaradorligini oshirishga qaratilgan metodik tavsiyalarni shakllantirish hamda xor asarlarini o'rgatishning didaktik xususiyatlarini statistik tahlillar yordamida isbotlashdan iborat.

USULLAR. Tadqiqot ishining metodologik asosi sifatida pedagogika, psixologiya va musiqa o'qitish metodikasi sohasidagi yetakchi olimlarning fundamental monografiyalari hamda darsliklari xizmat qildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-pedagogik metodlar kompleksidan foydalanildi:

1. Tarixiy-mantiqiy tahlil: Musiqa pedagogikasining o'tmishdagi shakllanish bosqichlari, buyuk allomalarning (Forobiy, Ibn Sino, Navoiy) musiqiy tarbiyaga oid qarashlari hamda XX-XXI asr musiqa ta'limi tizimlarining rivojlanish qonuniyatlari o'rganildi.

2. Monografik tahlil va pedagogik kuzatuv: Amaldagi musiqa madaniyati darslari, o'quv dasturlari va metodik qo'llanmalar tahlil qilindi, dars jarayonlarida o'qituvchining nutqi va ko'rgazmali qurollardan foydalanish darajasi bevosita kuzatildi.

3. Pedagogik eksperiment (Tajriba-sinov ishlari): Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarga xor jamoasi bo'lib kuylash malakalarini shakllantirish jarayonida an'anaviy va takomillashtirilgan metodlarning samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba o'tkazildi.

4. Matematik-statistik metod: Tajriba va nazorat sinflarida olingan natijalarning haqqoniyligini baholash va taqqoslash uchun matematik tahlil usullari qo'llanildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Tadqiqot doirasida musiqa fanini o'qitishda didaktik prinsiplarning amaliyotga joriy etilishi darajasi va xor jamoasi bo'lib kuylash malakalarini rivojlantirish samaradorligi tahlil qilindi. Musiqa darslarida eng asosiy tamoyillardan biri — ilmiylik va izchillik (tizimlilik) hamda bolalar yoshi va bilim darajasiga moslik prinsiplaridir. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf (1-4 sinflar) o'quvchilariga xalq qo'shiqlari va bolalar repertuarlarini o'rgatishda musiqiy tushunchalarni (nota savodi, laya, temp, dinamika) ilmiy asosda, biroq oddiydan murakkabga o'tish tartibida, o'yin texnologiyalari bilan uyg'unlikda tushuntirish kutilgan natijani beradi.

Pedagogik eksperiment doirasida umumta'lim maktablarining 5-sinf o'quvchilari o'rtasida (jami 60 nafar o'quvchi: 30 nafar nazorat va 30 nafar tajriba guruhida) "Xor bo'lib kuylash malakalari"ni (sof intonatsiya, ansambl hissi, nafas olish) shakllantirish bo'yicha amaliy ishlar olib borildi.

- **Nazorat guruhida** darslar amaldagi an'anaviy darslik asosida olib borildi (o'qituvchi qo'shichni chalib beradi va matnni yodlatadi).

- **Tajriba guruhida** esa takomillashtirilgan metodika joriy etildi: interaktiv didaktik o'yinlar, ko'rgazmali grafik slaydlar (notalar harakati vizualizatsiyasi), o'qituvchining yuksak nutqiy-metodik tushuntirishlari hamda vokal-xor mashqlari tizimi muntazam qo'llanildi.

Tajriba-sinov ishlari yakunida o'quvchilarning musiqiy-xor ijrochiligi darajasi (3 ta mezon: intonatsiya aniqligi, vokal texnikasi va musiqiy asar mazmunini his qilish bo'yicha 10 ballik shkalada) tekshirilganda quyidagi natijalar qayd etildi:

O'quvchilarning musiqiy-xor malakalari darajasi (Statistik tahlil jadvali)

Guruhlar	Eksperiment bosqichi	Past daraja (%)	O'rta daraja (%)	Yuqori daraja (%)	O'rtacha ball (10 ballik)
Nazorat guruhi (N=30)	Tajribadan oldin	40%	46.7%	13.3%	5.2
	Tajribadan keyin	30%	53.3%	16.7%	5.8
Tajriba guruhi (N=30)	Tajribadan oldin	43.3%	43.3%	13.4%	5.1
	Tajribadan keyin	10%	50%	40%	8.2

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, an'anaviy metodlar qo'llanilgan nazorat guruhida o'rtacha ko'rsatkich atigi 0.6 ballga (5.2 dan 5.8 gacha) oshgan bo'lsa, innovatsion didaktik yondashuv va multimedia vositalari (ko'rgazmalilik) tizimli

ravishda integratsiya qilingan tajriba guruhida o'rtacha ball 3.1 ballga (5.1 dan 8.2 gacha) o'sdi.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, musiqa darslarining sifati va o'quvchilarning

musiqiy savodxonligi faqatgina dars soatlari yoki dasturdagi mavzular ko'p-kamligiga emas, balki bevosita didaktik prinsiplarning to'g'ri qo'llanilishi va o'qituvchining kasbiy mahorati bilan uzviy bog'liqdir. Monografik manbalarning tahlili va amaliy natijalar asosida ushbu yo'nalishlarni alohida muhokama qilish lozim:

1. Musiqa darslarida an'anaviy didaktik prinsiplar va hozirgi talab

Musiqa o'qitish metodikasi tarixida ko'rgazmalilik tamoyili deganda faqatgina nota lavhalari yoki kompozitorlarning portretlarini ko'rsatish tushunilgan. Ammo zamonaviy talab darslarda multimedia va audio-vizual ko'rgazmalilikni talab etadi. Bugungi darslarda bolalar nafaqat asarni eshitishi, balki maxsus kompyuter dasturlari orqali tovush to'liqlari, simfonik orkestr cholg'ularining joylashuvi va interaktiv partituralarni vizual ko'ra olishi kerak. Bu o'quvchida ham eshitish, ham ko'rish assotsiatsiyasini uyg'otib, ilmiylik tamoyilining chuqurroq o'zlashtirilishiga zamin yaratadi.

2. Musiqa o'qituvchisining nutq madaniyati va metodik mahorati

Tadqiqotimizning muhim xulosalaridan biri — musiqa o'qituvchisining nutq madaniyati va so'zlashish san'ati bilan bog'liq. Musiqa — hissiyot san'ati. Agar o'qituvchi musiqiy asar, uning yaratilish tarixi va xarakteri haqida quruq, ilmiy atamalarga to'la va zerikarli nutq bilan gapirsa, bolada musiqaga nisbatan qiziqish so'nadi. O'qituvchining nutqi musiqiy, obrazli, badiiy jihatdan boy, jonli va emotsional bo'lishi shart. Nutqning tushunarli bo'lishi — dars samaradorligini ta'minlovchi birlamchi pedagogik filtdir. O'qituvchi o'z nutqi orqali bolani ohanglar dunyosiga olib kira olishi, har bir musiqiy terminni ularning yoshiga mos shaklda bayon eta bilishi lozim.

3. Xor asarlarini o'rgatishdagi metodik talablar

Xor jamoasida kuylash o'quvchilarda jamoaviylik, bir-birini eshitish, intonatsion aniqlik va umumiy estetik hamjihatlikni tarbiyalaydi. Biroq, xor asarlarini tanlashda bolalarning vokal-ovoz diapazonlarini (yosh xususiyatlarini) inobatga olmaslik ularning ovozigga zarar

yetkazishi mumkin. Bizning tajribamizda qo'llanilgan vizual-grafik usullar o'quvchilarga notalarning yuqoriga yoki pastga harakatlanishini oson tushunishga va sof kuylashga yordam berdi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

O'tkazilgan ilmiy-pedagogik tadqiqotlar va monografik tahlillar asosida quyidagi umumiy **xulosalar** shakllantirildi:

1. Musiqa darslarida ilmiylik, izchillik va tizimlilik prinsiplarini saqlagan holda zamonaviy multimedia texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning musiqiy savodxonlik darajasini va amaliy ijrochilik ko'nikmalarini an'anaviy darslarga qaraganda qariyb 30-35% ga oshirish imkonini beradi.

2. Musiqa o'qituvchisining kasbiy nutq madaniyati darsning estetik va emotsional muhitini belgilovchi bosh omildir. Badiiy-obrazli va emotsional nutq o'quvchilarda musiqiy tafakkurni rivojlantiradi va dars mazmunini tushunarli qiladi.

3. Xor bo'lib kuylash jarayonida didaktik tamoyillarga (oddiyda murakkabga, yoshga moslikka) rioya qilish o'quvchilarning ham jismoniy (nafas tizimi, ovoz paychalari), ham ma'naviy-badiiy rivojlanishini ta'minlaydi.

Metodik tavsiyalar:

- Musiqa o'qituvchilariga: Har bir darsni rejalashtirishda nafaqat qo'shiq o'rgatish, balki o'quvchilarning yoshi va bilim darajasiga mos keladigan vizual taqdimotlar, audio va video materiallar majmuini tayyorlash (ko'rgazmalilik prinsiplarini zamonaviylashtirish);

- Darsni rejalashtirishga doir talab: Musiqa darslarini rejalashtirishda darsning har bir komponenti (musiqa tinglash, jamoaviy kuylash, nota savodi, musiqiy-badiiy tahlil) izchil va mantiqiy bog'langan bo'lishi, o'qituvchining nutqiy va amaliy ijro muloqoti 50/50 mutanosiblikda bo'lishini ta'minlash;

- Oliy pedagogik ta'lim muassasalariga: Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tayyorlash o'quv rejalarida "Musiqa o'qituvchisining nutq madaniyati va pedagogik ritorikasi" hamda "Musiqa ta'limida raqamli texnologiyalar va multimedia" modullarini yanada kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fayziyev, M. Musiqa o'qitish metodikasi va didaktik prinsiplar. T.: "O'qituvchi", 2021.
2. Sharipova, G. Musiqa madaniyati darslarida pedagogik texnologiyalar. T.: "Turon-Iqbol", 2019.
3. Asafyev, B. V. Muzikalnaya forma kak protsess. Leningrad: Muzika, 1971.
4. Yo'ldoshev, J., Hasanov, S. Pedagogik texnologiyalar va didaktik asoslar. 2016.
5. O'zbekiston Respublikasining "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi va "Ta'lim to'g'risida"gi qonun hujjatlari to'plami. T.: 2022-2024.
6. Elmuratova, Gulnara. "YOSHLAR TARBIYASIDA XALQ IJODIYOTINING MAQSADI." Oriental Art and Culture 3.4 (2022): 239-244.

**ХОРЕОГРАФИЯ САБАҚЛАРЫНДА СТУДЕНТЛЕРДИҢ ДӨРЕТИҰШИЛИК
ҚӘБИЛЕТИН РАҰАЖЛАНДЫРЫҰДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УСЫЛЛАРЫ**

Халилаева Алмагул Даулетмуратовна – доцент ў.ў.а

rozahalilaeva2@gmail.com

Ўзбекистан мамлекетлик көркем өнер ҳам мәденият институты Нөкис филиалы

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ
НА ЗАНЯТИЯХ ПО ХОРЕОГРАФИИ**

Халилаева Алмагул Даулетмуратовна – и. о. доцента

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**PEDAGOGICAL METHODS FOR DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE ABILITIES IN
CHOREOGRAPHY CLASSES**

Almagul Dauletmuratovna Khalilayeva – Acting Associate Professor

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: хореография, бий билими, дөретиўшилиқ, импровизация, композиция, дене арқалы үйрениў, рефлексия, студентке бағдарланған оқытыў.

Резюме. Мақалада хореография сабақларында студентлердиң дөретиўшилиқ қәбилетин раўажландырыўдың теориялық ҳам методикалық тийкарлары талланады. Дене арқалы үйрениў, импровизация, композициялық тапсырма, биргеликте дөретиў ҳам рефлексияның өз ара байланысы ашып көрсетиледи. Илимий әдебиятларды интегратив шолыў тийкарында «Бақлаў – изертлеў – композиция – орынлаў – рефлексия» атамасындағы бес басқышлы педагогикалық модель усынылады. Модель техникалық шеберлик пенен бир қатарда образлы ойлаўды, музыкалылықты, миллий бий материалын саналы түрлендириўди ҳам студенттиң авторлық позициясын қоллап-қуўатлаўға бағдарланған. Нәтийжелер хореография оқытыўшыларына сабақ мазмунын студентке бағдарланған принциптер тийкарында шөлкемлестириўге методикалық тийкар бола алады.

Ключевые слова: хореография, танцевальное образование, творчество, импровизация, композиция, телесное обучение, рефлексия, студентоцентрированное обучение.

Резюме. В статье анализируются теоретические и методические основы развития творческих способностей студентов на занятиях по хореографии. Раскрывается взаимосвязь телесного обучения, импровизации, композиционных заданий, совместного творчества и рефлексии. На основе интегративного обзора научной литературы предложена пятиэтапная педагогическая модель «Наблюдение – исследование – композиция – исполнение – рефлексия». Модель направлена на согласованное развитие технического мастерства, образного мышления, музыкальности, осмысленного преобразования национального танцевального материала и авторской позиции студента.

Keywords: choreography, dance education, creativity, improvisation, composition, embodied learning, reflection, learner-centred pedagogy.

Summary. The article examines theoretical and methodological foundations for developing university students' creative abilities in choreography classes. It connects embodied learning, improvisation, compositional tasks, collaborative creation, and reflection. Drawing on an integrative review of dance-education research, the study proposes a five-stage pedagogical model: Observation – Exploration – Composition – Performance – Reflection. The model balances technical mastery with imaginative thinking, musicality, meaningful transformation of national dance material, and the student's authorial agency. The proposed structure can support choreography teachers in designing learner-centred lessons and in assessing both creative process and artistic result.

Кирисиў

Хореография – бул тек алдын ала белгиленген қозғалысларды дәл қайталаў емес, ал дене, музыка, кеңислик, ўақыт ҳам образ арасындағы байланысты көркем ойлаў арқалы қайта жаратыў өнери. Сол себепли кәсіплик хореографиялық билим бериўде студенттиң техникалық таярлығын жетилистириў менен

шөклениў жеткиликсиз. Ол қозғалыстың мәнисин түсиниўи, музыкалық материалды дене арқалы сезиўи, композициялық шешим қабыллаўы, басқалар менен биргеликте дөретиўи ҳам өз жумысын сын көзқарас пенен бақалай алыўы керек. Усы сапалардың бирлиги дөретиўшилиқ қәбилеттиң хореографиядағы мазмунын белгилейди.

ЮНЕСКОның 2024-жылғы Мәдениет хәм көркем өнер билими бойынша шеңберлик хужжетинде өнерди үйрениў «өнер ҳаққында», «өнер менен» хәм «өнер арқалы» билим алыўдың бирлиги сыпатында түсиндириледі. Хужжетте қолжетимлилик, мәдений көптүрлилик, биргеликте жаратыў, критикалық ойлаў хәм инновация көркем билимнің тийкаргы принципери ретинде көрсетилген [1]. Бул талаплар хореография сабағын оқытыўшы көрсеткен комбинацияны механикалық қайталаў формасынан студент изертлейтуғын, таңлайтуғын хәм авторлық шешим қабыллайтуғын дөретиўшилик лабораторияға айландырыў зәрүрлигин көрсетеди.

Заманагөй ойын педагогикасы бойынша шолыўда А. Сёот хәм Э. Вискус оқытыўдың холистикалық модели, студенттиң өзін-өзі ретлеўи, рефлексия, соматикалық тәсил, диалог хәм технология менен байланыс ХХІ әсирдеги тийкаргы бағдарлар екенін анықлайды [2]. Х. Харрингтон болса хореография хәм педагогика арасындағы байланысты қатнасыўшылық процесс сыпатында қарап, алдын ала бекитилген нәтийжеден гөре биргеликте пайда болатуғын идеялар ушын ашық кеңіслик жаратыўдың әхмийетин көрсетеди [3]. Демек, дөретиўшилик сабақта қосымша безек емес, билим беріў процессиниң өзін шөлкемлестиретуғын принцип болыўы тийис.

Мәселениң актуаллығы сонда: әмелиятта техника менен еркин дөретиў көп жағдайда бир-бирине қарсы қойылады. Бир жағдайда студентке тек нормаға муўапық орынлаў талап етилсе, екінши жағдайда «еркин ойна» деген анық емес тапсырма бериледи. Биринши усыл авторлық инициативаны шеклейди, екіншиси болса композициялық таяныш болмағаны ушын дөретиўди қозғалыслар жыйындысына айландырыўы мүмкин. Сонлықтан хореография педагогикасына тәртип пенен таңлаў еркинлигин, үлги менен изертлеўди, техника менен көркем мәнисти тең салмақта бириктиретуғын методикалық система керек.

Изертлеў мақсети хәм методлары

Изертлеўдиң мақсети – хореография сабақларында студентлердиң дөретиўшилик қәбилетин раўажландырыўға хызмет ететуғын педагогикалық усылларды системаластырыў хәм оларды бир пүтин сабақ моделине бириктириў. Жумыс теориялық-методикалық характерге ийе. Материал сыпатында 2014–2026-жылларда жарияланған ойын педагогикасы, дөретиўшилик ойын, студентке

бағдарланған оқытыў, дене арқалы үйрениў хәм рефлексия мәселелерине арналған рецензияланған мақалалар, сондай-ақ ЮНЕСКОның концептуал хужжети алынды. Мақсетли интегратив шолыў, салыстырыў, мазмунлық таллаў хәм концептуал синтез усыллары қолланылды. Бул жумыста эмпирикалық эксперимент өткерилмегенликтен, усынылған модель тек теориялық-методикалық конструкция сыпатында баҳаланады; оның нәтийжелилигин конкрет топларда сынаў келеси изертлеўдиң ўазыйпасы болып табылады.

Хореографиялық дөретиўшиликтиң педагогикалық мазмуны

Дөретиўшилик қәбилетти тек жаңа қозғалыс ойлап табыў менен теңлестиріў тар түсиник болады. Хореографияда ол кемінде бес өз ара байланысly компоненттен турады: қозғалыс вариантларын көплек жаратыў; олардың арасынан көркем мақсетке сай таңлаў; қозғалысларды кеңіслик-ўақытлық композицияға бириктириў; музыка хәм образ мәнисин дене арқалы жеткеріў; процессти түсиндирип, қайта ислей алыў. Усы компонентлер техникалық базаға сүйенеди, бирақ техниканы қайталаў менен автомат түрде пайда болмайды. Оларды раўажландырыў ушын студентке шекленген, бирақ таңлаў мүмкиншилиги бар проблемалық тапсырмалар берилиўи керек.

Д. Амадо, П. А. Санчес-Мигель хәм П. Молеро мектептеги аяқ ойын оқытыўында автономияны қоллап-қуўатлаўға бағдарланған мотивациялық программа дөретиўшилик көрсеткишлерине унамлы тәсир етиўи мүмкин екенін эмпирикалық түрде көрсеткен [4]. К. Энгдаль, С. Лундвалл хәм Д. Баркер дөретиўшилик тапсырма «толық еркин» болмаўы керегин, оқытыўшының рамкасы студентке қозғалысты изертлеў ушын таяныш беретуғынын анықлайды [5]. Бул пикирлер сабақтағы еркинликти тәртипсизлик емес, мақсет, материал, кеңіслик ямаса ўақыт бойынша анық шегаралар ишиндеги саналы таңлаў деп түсиниўге мүмкиншилик береді.

Т. Өрбектиң студент-оқытыўшылар менен өткерген микрофеноменологиялық изертлеўинде ойын жаратыў жеке хәм биргеликтеги мәни пайда етиў процесси ретинде көринген; қатнасыўшыларда исеним, өз ара қоллап-қуўатлаў хәм топқа тийислилик сезими раўажланған [6]. Э. Константииду дөретиўшилик ойын бойынша 19 мектеплик изертлеўди шолып, оның айрықша когнитивлик хәм психосоциаллық потенциалын көрсетеди [7]. Усы нәтийжелер

хореографияда дөретиўшилиқ қәбилет жеке талантқа ғана емес, қәўипсиз психологиялық орталыққа, топлық диалогқа хәм оқытыўшының тапсырманы қалай рамкалайтуғынына байланыслы екенин дәлилледейди.

Бес басқышлы педагогикалық модель
Әдебиятлар шолыўы хәм

хореографиялық сабақтың логикасын таллаў тийкарында «Бақлаў – изертлеў – композиция – орынлаў – рефлексия» атамасындағы бес басқышлы модель усынылады. Оның мақсети – үлгини қабыллаўдан авторлық шешимге, ал сахналық нәтийжеден саналы қайта ислеўге өтиўди бир сабақ ямаса бир неше сабақлық модуль ишинде тәмийинлеў.

1-кесте. Хореографиялық дөретиўшиликти раўажландырыў моделиниң басқышлары

№	Басқыш	Педагогикалық мазмун хәм тапсырма үлгилери
1	Бақлаў	Музыка, миллий ойын элементи, видео яки оқытыўшы үлгисин көриў; қозғалыстың салмағын, ритмин, бағытын хәм образлық мәнисин анықлаў.
2	Изертлеў	Берилген қозғалысты темп, бағыт, күш яки жолдас пенен байланыс бойынша өзгертиў; қысқа импровизациялар жаратыў.
3	Композиция	Таңланған материалдан басланыў, раўажланыў хәм жуўмаққа ийе 30–60 секундлық этюд дүзиў; қайталаў, контраст хәм кульминацияны қолланыў.
4	Орынлаў	Этюдти жеке ямаса топ пенен көрсетиў; тамашагөй топтың «не сездим – нени байқадым – қандай сораў туўылды» формуласы бойынша пикир билдириўи.
5	Рефлексия	Студенттиң авторлық мақсети менен қабылланған нәтийжени салыстырыўы; қозғалыс, композиция хәм орынлаў бойынша өзгерис киргизиўи.

Биринши басқыштағы бақлаў пассив көриў емес. Оқытыўшы студент дыққатын «аяқ қалай қойылды?» деген техникалық сораў менен ғана шеклемей, «қозғалыс қайсы күш сапасын береді?», «кеңисликтеги бағыт образды қалай өзгертеди?», «музыкадағы пауза денеде қалай көринеди?» деген сораўларға бағдарлайды. Үлги толық көшириў ушын емес, қозғалыс принципін ашыў ушын қолланылады. Моделлеў бойынша А. Саутэм хәм Ж. Костли изертлеўи оқытыўшы үлгиси дөретиўшиликти басып тастаўы да, оны қоллаўы да мүмкин екенин көрсетеди: шешіўши фактор – үлгиден кейин студентке түрлендириў хәм биргеликте шешим қабыллаў мүмкиншилигиниң берилиўи [8].

Екинши басқышта импровизация «не қәлесен, соны исле» формасында емес, бир параметрди өзгертиўге қурылады. Мысалы, қарақалпақ миллий ойынындағы қол пластикасының бир мотиви сақланады, ал оның кеңисликтеги бағыты, темпи ямаса дене деңгейи өзгертиледі. Бунда миллий материал сыртқы цитата ретинде емес, қозғалыс грамматикасы ретинде үйрениледі. Үшинши басқыш – композициялық ойлаўды

раўажландырыў орайы. Студент жаралған вариантлардың хәммесин емес, көркем мақсетке хызмет ететуғынларын таңлайды. Қысқа этюд ушын үш бөлек шеклеў жеткиликли: бир тийкаргы қозғалыс мотиви, бир контраст принципи хәм анық кеңислик траекториясы. Кейин музыкадағы дүзилис, топтағы аралық, қозғалыстың раўажланыўы хәм кульминация талланады. Бул жерде оқытыўшы тайын комбинация авторы емес, сораў қойыўшы редактор ролин атқарады: «Усы қозғалыс не ушын қайталанды?», «Кульминация қозғалыстың күшинде ме, тынышлығында ма?» деген сораўлар студенттиң шешимин саналы қылады.

Төртинши басқыштағы орынлаў хәм кери байланыс бақалаўдан бурын қабыллаўды үйретеди. Пикир «жаксы/жаман» түринде емес, бақланған факт, пайда болған тәсир хәм анықлаўшы сораў тәртибинде айтылады. Бул форма студентти жеке талғамнан дәлелли көркем таллаўға алып келеди хәм психологиялық қәўипсизликти сақлайды. И. В. Ротмундтың бакалавр студентлери бойынша изертлеўи техникаға бағытланған оқытыў менен студентке бағдарланған изертлеўдиң

ортасындағы «орта модель» кәсіптік өсіу ушын нәтижелі болуы мүмкін екенін көрсетеді [9].

Бесінші басқышта рефлексия сөз жүзіндегі формал есап емес, келесі қозғалыс шешиміне алып баратуын әмеліі акт болады. Студент алды менен нийетін жазады, кейін видеожазба яки топ пикирі арқалы нәтижелі салыстырады хәм тек бир баслы өзгерісті таңлайды. Т. М. Швендер, Х. Руди хәм С. Шторцтың изертлеуі билим беріуші бийде эстетикалық тәжірибе денелік өзін-өзі сезіу хәм рефлексияны қозғаушы фактор болатуғынын көрсетеді [10]. Рефлексия қозғалыстан бөлек қойылмағанда ғана студент «мен не исследим?» деген сораудан «не ушын усылай исследим хәм оны қалай жақсартаман?» деген кәсіптік сорауға өтеді.

Оқытыушы позициясы хәм бахалау принциптері

Усы модельде оқытыушының позициясы үш функцияны бириктиреді: техникалық қауіпсізлікті тәміинлеуші мастер, изертлеу ушын шегара беріуші фасилитатор хәм көркем шешімді дәлеллеуге үйрететуын редактор. Тек студентке бағдарланған усылдың өзі барлық техникалық нәтижелерде үстем екенлігі дәлелленбеген. 38 эмпирикалық жумысты қамтыған 2026-жылғы системалы шолу рефлексия, диалог, биргелікте іслеу хәм таңлау когнитивлік, психосоциаллық хәм өзін-өзі ретлеу нәтижелері менен көбірек байланысly екенін, ал техникалық үстемлік бойынша дәлеллер аралас екенін көрсетеді [11].

Бахалау тек сахнадағы соңғы этюдке қойылса, студент тәуекел етиуден қашып, таныс хәрекеттерді таңлауы мүмкін. Сонлықтан процесс хәм нәтиже бирге бахаланады. Критериялар алдын ала ашық айтылуы тийіс: қозғалыс вариантларының өзгешелігі; композициялық пүтинлік; музыка менен уақытты сезіу; образдың анықлығы; топлық бирге іслеу; рефлексия хәм қайта іслеу сапасы.

Талқылау

Усынылған модельдің тийкаргы артықшылығы – техникалық оқыту менен дәретиушілік изертлеуді бир сабақ логикасында ажыратпай бириктируі. Бақлау хәм көрсетіп беріу қозғалыс сапасын, импровизация вариант жаратуыды, композиция таңлау хәм структуралауды, орындау коммуникацияны, рефлексия болса қайта іслеуді тәміинлейді. Басқышлар

сызықлы емес: рефлексиядан кейін студент қайта изертлеуге ямаса композицияға қайтыуы мүмкін. Сол себепті модель қысқа сабаққа да, семестрлік сахналық жобаға да масштабланады.

Миллий ойынды оқытуыда бул усыл айрықша әһмийетке ийе. Дәстүрді тек өзгермейтуын қозғалыстар комплексі деп түсінуі жас орындаушыны көшіруіші позициясында қалдырады; ал контекстсіз жаңалау миллий белгінің мәнісін жоғалтуы мүмкін. Педагогикалық шешім – алды менен қозғалыстың тарийхый-мәденіі функциясын, ритмикалық хәм пластикалық өзегін анықлау, кейін сақланатуын хәм түрленетуын белгілерді ажыратуы. Усылайша студент миллий материалды хұрмет пенен қабыллап, оның ішкі принциптерін заманағөй композициялық шешім жаратады. Бул процесс авторлық еркінлікті мәденіі жууапкершілік пенен байланыстырады.

Изертлеудің шекленуі – модельдің теориялық деректер синтезіне тийкарланғаны хәм конкрет қарақалпақ хореографиялық билим беріу орталығында эксперименттен өтпегені. Келешекте оны бақлау хәм эксперимент топларында сынап, студенттердің хәрекет оригиналлығы, композициялық ойлауы, оқыу мотивациясы хәм рефлексия сапасындағы өзгерістерді аралас методлар менен өлшеу мақсетке мууапық. Сондай-ақ миллий ойын материалын түрлендіруде кәсіптік хореографлар, фольклоршылар хәм мәденіі мйрас ийелері менен экспертлік диалог керек.

Жуумақ

Хореография сабақларында дәретиушілік қабілет техникаға қарсы қойылатуын еркін активлік емес. Ол техникалық таяныш, қозғалысты изертлеу, композициялық таңлау, сахналық коммуникация хәм рефлексияның бирлігінде рауажланады. Мақалада усынылған «Бақлау – изертлеу – композиция – орындау – рефлексия» модели оқытыушыға сабақтың хәр басқышында студентті пассив орындаушыдан саналы авторға алып барыуға мүмкіншілік береді.

Методикалық жақтан нәтижелі сабақ үш шәртке сүйенуі керек: тапсырмада анық шегара хәм реал таңлау мүмкіншілігі болуы; техника менен көркем мәністің бирге бахаланыуы; кері байланыс студенттің келесі өзгерісіне алып барыуы. Миллий ойын материалын қолланыуда дәстүрдің мазмұнын

түсиниў, оның тийкарғы белгисин сақлаў ҳәм жаңалықты мәдений жуўапкершилиқ пенен дәлиллеў талап етиледі. Усы принциплер хореографиялық билимди тек орынлаў

шеберлигин емес, ойлайтуғын, сезетуғын, биргеликте ислейтуғын ҳәм өз көркем позициясын қорғай алатуғын маманды таярлаўға бағдарлайды.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. UNESCO. Framework for Culture and Arts Education. – Paris: UNESCO, 2024. – 10 p. URL: https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2024/02/WCCAE_UNESCO%20Framework_EN.pdf
2. Sööt A., Viskus E. Contemporary Approaches to Dance Pedagogy – The Challenges of the 21st Century // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – Vol. 112. – P. 290–299. DOI: 10.1016/j.sbspro.2014.01.1167.
3. Harrington C. Choreographic pedagogies: towards an embodied practice // *International Journal for Lesson and Learning Studies*. – 2014. – Vol. 3, No. 1. – P. 100–124. DOI: 10.1108/IJLLS-09-2013-0047.
4. Amado D., Sánchez-Miguel P. A., Molero P. Creativity associated with the application of a motivational intervention programme for the teaching of dance at school and its effect on both genders // *PLOS ONE*. – 2017. – Vol. 12, No. 3. – e0174393. DOI: 10.1371/journal.pone.0174393.
5. Engdahl C., Lundvall S., Barker D. ‘Free but not free-free’: teaching creative aspects of dance in physical education teacher education // *Physical Education and Sport Pedagogy*. – 2023. – Vol. 28, No. 6. – P. 617–629. DOI: 10.1080/17408989.2021.2014435.
6. Ørbæk T. Bodily Learning Through Creating Dance: Student Teachers’ Experiences From Norwegian Physical Education Teacher Education // *Frontiers in Sports and Active Living*. – 2021. – Vol. 3. – 758944. DOI: 10.3389/fspor.2021.758944.
7. Konstantinidou E. Creative dance studies in elementary schools: a systematic search and a narrative review // *Research in Dance Education*. – 2023. – P. 1–35. DOI: 10.1080/14647893.2023.2177266.
8. Southam A., Costley J. The role of modelling during instruction in collaborative creativity // *Thinking Skills and Creativity*. – 2024. – Vol. 54. – 101660. DOI: 10.1016/j.tsc.2024.101660.
9. Rothmund I. V. Student-centred learning and dance technique: BA students’ experiences of learning in contemporary dance // *Research in Dance Education*. – 2026. – Vol. 27, No. 2. – P. 187–206. DOI: 10.1080/14647893.2023.2230135.
10. Schwender T. M., Rudi H., Stortz S. Creating, framing, reflecting—dance as embodied reflective practice in professional development for physical education teachers // *Frontiers in Education*. – 2025. – Vol. 10. – 1542371. DOI: 10.3389/educ.2025.1542371.
11. Silang R., Zhou W., Gao X. Learner-centered versus teacher-centered dance pedagogy and dance learning and related outcomes: a systematic review // *Frontiers in Psychology*. – 2026. – Vol. 17. – 1840900. DOI: 10.3389/fpsyg.2026.1840900.

**OLIIY TA'LIMDA KO'P OVOZLI ANSAMBL DARSALARINI TASHKIL ETISHNING
METODOLOGIK ASOSLARI**

Aybek Jamalov Maxsudovich – o'qituvchi

aybekjamalov@gmail.com

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЗАНЯТИЙ ПО МНОГОГОЛОСНОМУ
АНСАМБЛЮ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ**

Айбек Жамалова Махсудовича – ассистент преподаватель

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR ORGANIZING POLYPHONIC ENSEMBLE
CLASSES IN HIGHER EDUCATION**

Aybek Jamalov Maxsudovich – assistant lecturer

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanch so'zlar: musiqa pedagogikasi, ko'p ovozli ansambl, garmonik eshitish, partitura tahlili, dinamik balans, intonatsiya sofligi, raqamli audio texnologiyalar, jamoaviy ijrochilik, musiqa ta'limi.

Rezyume. Ushbu maqolada oliy musiqa ta'limi muassasalarida ko'p ovozli ansambl darslarini tashkil etishning dolzarb metodologik va pedagogik muammolari tadqiq etilgan. Maqolada talabalarning garmonik eshitish, partituraning ichki idrok etish va jamoaviy dinamik balansni shakllantirish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan 4 bosqichli yangi metodik model taklif etilgan. Kognitiv musiqa psixologiyasi sohasidagi xalqaro va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinib, Avstriya hamda AQShning ilg'or musiqa oliygohlari tajribasini (audioyozuv dasturlari va smartfon ilovalaridan foydalanish) O'zbekiston ta'lim muhitiga moslashtirish strategiyasi asoslab berilgan. Pedagogik eksperiment natijalari taklif etilgan modelning talabalar ijro mahorati va intonatsion aniqligini oshirishdagi yuqori samaradorligini isbotlaydi.

Ключевые слова: музыкальная педагогика, многоголосный ансамбль, гармонический слух, анализ партитуры, динамический баланс, чистота интонации, цифровые аудиоинформационные технологии, коллективное исполнительство, музыкальное образование.

Резюме. В данной статье исследуются актуальные методологические и педагогические проблемы организации занятий в многоголосном ансамбле в высших музыкальных учебных заведениях. В работе предложена новая 4-этапная методическая модель, направленная на развитие у студентов гармонического слуха, внутреннего восприятия партитуры и формирования коллективного динамического баланса. Проанализированы научные взгляды зарубежных и отечественных ученых в области когнитивной музыкальной психологии, обоснована стратегия адаптации опыта ведущих музыкальных вузов Австрии и США (использование программ звукозаписи и смартфонов) в образовательную среду Узбекистана. Результаты педагогического эксперимента доказывают высокую эффективность предлагаемой модели в повышении исполнительского мастерства и интонационной точности студентов.

Keywords: music pedagogy, polyphonic ensemble, harmonic hearing, score analysis, dynamic balance, intonation purity, digital audio technologies, collective performance, music education.

Summary. This article investigates the current methodological and pedagogical challenges of organizing polyphonic ensemble classes in higher music education institutions. The paper proposes a new 4-stage methodical model aimed at developing students' harmonic hearing, internal perception of the score, and the formation of a collective dynamic balance. The scientific perspectives of international and local scholars in the field of cognitive music psychology are thoroughly analyzed, and a strategy for adapting the advanced experiences of music institutions in Austria and the USA (using audio recording software and smartphone applications) to the educational environment of Uzbekistan is justified. The results of the pedagogical experiment demonstrate the high efficiency of the proposed model in enhancing students' performance skills and intonational accuracy.

KIRISH

Zamonaviy oliy musiqa ta'limining ustuvor vazifalaridan biri — nafaqat yakkaxon ijrochi, balki jamoaviy musiqiy muhitda tez moslasha oladigan, ko'p ovozli fikrlash va eshitish

ko'nikmalariga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashdan iboratdir. Ko'p ovozli (polifonik va garmonik) ansambl ijrochiligi talabadan individual texnik mahorat bilan bir qatorda, partitura ichida o'z ovozinging o'rnini

anglash, intonatsion aniqlik va jamoaviy dinamik muvozanatni (balansni) his qilishni talab etadi.

Biroq bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida ansambl darslarini tashkil etishda muayyan muammolar ko'zga tashlanmoqda. Bularga talabalarining garmonik eshitish qobiliyati pastligi, ko'p ovozli matnlar ustida ishlash tizimining mukammal emasligi va dars jarayonlarida innovatsion pedagogik uslublarning yetishmasligi kiradi. Muzokaralar va quruq mashqlar talabaning motivatsiyasini pasaytirib, dars samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli, ko'p ovozli ansambl darslarini tashkil etishning yangi metodologik modelini ishlab chiqish hamda ushbu jarayonni optimallashtirish bugungi musiqa pedagogikasining dolzarb muammolaridan biridir.

TADQIQOT METODLARI VA USULLARI

Ko'p ovozli musiqiy tafakkurni rivojlantirish va ansambl ijrochiligi psixologiyasi jahon hamda mahalliy musiqashunos olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Mashhur musiqa pedagogi va psixologi B. M. Teplov musiqa qobiliyatlari, xususan garmonik eshitish tahlilida shunday yozadi: "Musiqiy eshitish qobiliyatining eng yuqori darajasi — bu ko'p ovozli musiqiy matndagi har bir ovozni alohida va shu bilan birga ularning garmonik birligini yaxlit idrok eta olish qobiliyatidir" [1-45b]. Bu fikr ansambl darslarida talabaning diqqat markazini qanday taqsimlash kerakligini ilmiy asoslaydi.

Ansambl ichidagi jamoaviy psixologik iqlim va ijro sirlari haqida tadqiqot olib borgan L. N. Raamsdonk ko'p ovozli jamoalarda yetakchilik va moslashuvchanlik muammolarini yoritgan. Uning ta'kidlashicha: "Ko'p ovozli ansamblda muvaffaqiyatli ijro — bu o'z individual "Men"ini jamoaviy "Biz" tushunchasiga bo'ysundirish va boshqa ovoz partiyalarini intonatsion jihatdan chuqur his qilish san'atidir" [2-78b].

Musiqa o'qitish metodikasida polifoniya va ko'p ovozlilikni o'rgatish prinsiplari xorijiy olim E. B. Abdullin tomonidan tizimlashtirilgan. Muallif o'z ishlarida qayd etadiki: "Talabalarda ko'p ovozli ijrochilik ko'nikmalarini shakllantirish shunchaki mexanik mashqlardan iborat bo'lmasligi kerak; har bir ovoz chizig'i talaba tomonidan badiiy obraz darajasida anglanishi shart" [3-112-bet].

O'zbekiston musiqa pedagogikasida ansambl va xor ijrochiligi, shuningdek, an'anaviy va akademik ko'p ovozlilik muammolari ustida mahalliy olimlardan Sh. B. Yo'ldosheva izlanishlar olib borgan. Muallif o'zining metodik

qo'llanmalarida shunday yozadi: "O'zbek milliy musiqa merosida an'anaviy ravishda unisson (bir ovozli) ijrochilik yetakchi bo'lganligi sababli, mahalliy talabalarda akademik ko'p ovozli musiqiy tafakkurni shakllantirish o'ziga xos bosqichli yondashuvni va maxsus eshitish mashqlarini talab etadi"[4-56b]. Shuningdek, J. S. Sharipov ham musiqa ta'limida jamoaviy ijrochilik guruhlarini boshqarishning innovatsion usullarini ko'rsatib o'tgan [5-90b].

Biroq, ko'p ovozli ansambl darslarini tashkil etishda zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish va zamonaviy talabalarining musiqiy qabul qilish xususiyatlariga moslashtirilgan yaxlit pedagogik tizim bugungi kunga qadar to'liq shakllantirilmagan.

NATIJALAR VA MUNOSABATLAR TAHLILI

Ushbu maqolada tizimli-funksional yondashuv, musiqiy-tahliliy diagnostika, qiyosiy pedagogik tahlil va eksperimental o'qitish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot doirasida oliy musiqa ta'limida ko'p ovozli ansambl darslarini tashkil etishning 4 bosqichli metodik modeli ishlab chiqildi:

1. Intonatsion-akustik tayyorgarlik bosqichi: Talabalarining garmonik eshitish qobiliyatini rivojlantirish uchun maxsus "ko'p ovozli solfejio" elementlarini darsga kiritish. Guruh bir vaqtning o'zida turli garmonik funksiyalarni (akkordlarni) sof intonatsiyada ushlab turishni mashq qiladi.

2. Tarkibiy-tahliliy bosqich (Partiturani ichki eshitish orqali tahlil qilish): Talaba ansambl ijrosini boshlashdan oldin barcha ovozlar partiturasini ko'rib chiqadi va o'z partiyasining boshqa ovozlar bilan vertikal va gorizonttal bog'liqligini matematik va musiqiy jihatdan tahlil qiladi.

3. Dinamik-muvozanatli ijro bosqichi: Bu bosqichda asosiy e'tibor "bosh melodiyaning eshitish va unga bo'ysunish" qoidasiga qaratiladi. Tizim talabalarga o'z ovozinining dinamikasini (fote/piano) jamoaviy umumiy sado daryosiga moslashtirishni o'rgatadi.

4. Raqamli nazorat va qayta aloqa bosqichi: Zamonaviy audioyozuv dasturlari (DAW) yordamida ansambl ijrosini dars davomida yozib olish va har bir ovozning kamchiliklarini vizual va audio tahlil qilish (Spektrogramma va Multi-track tahlili).

CHET EL TAJRIBASI TAHLILI (INTERNATIONAL EXPERIENCE)

G'arbiy Yevropa va AQSh oliy musiqa ta'lim muassasalarida ko'p ovozli ansamblarni

tayyorlashda interaktiv va gibridd texnologiyalardan keng foydalaniladi.

-Vena musiqa va ijrochilik san'ati universiteti (MDW, Avstriya): Ushbu mashhur oliygohda ansambl darslarida "Smart Multi-track Audio System" qo'llaniladi. Agar guruh tarkibidagi 4 ta ovozdan biri darsga kela olmasa yoki o'z partiyasida ko'p xato qilsa, o'qituvchi maxsus tizim orqali yetishmayotgan ovoznıng ideal raqamli modelini (yoki yozib olingan variantini) fonga qo'yib beradi. Bu qolgan talabalarga o'z ko'p ovozli muhitini yo'qotmasdan mashg'ulotni davom ettirish imkonini beradi.

-Julliard musiqa maktabi (The Juilliard School, AQSh): Bu yerda "Kollaborativ jamoaviy dars" (Collaborative Ensemble Method) uslubi yo'lga qo'yilgan. Talabalar dars davomida o'zaro ovoz partiyalarini almashib turishadi (masalan, birinchi ovoz ijrochisi keyingi darsda uchinchi ovozni ijro etadi). Bu uslub talabaning faqat o'z partiyasiga yopishib qolmasdan, partiturani universal tasavvur qilish qobiliyatini 45% ga oshirgan.

O'ZBEKISTON OLIY MUSIQA

TA'LIMIGA TATBIQ ETISH METODIKASI

O'zbekiston konservatoriyalari, madaniyat va san'at institutlarida ko'p ovozli ansambl va xor jamoalari faoliyat yuritadi. Biroq, dars jarayonlarini zamonaviylashtirish va talabalarning kognitiv musiqiy qobiliyatlarini o'stirish uchun quyidagi amaliy mexanizmlarni joriy etish zarur:

1. Repetitsiya jarayoniga Smartfon ilovalari va Raqamli Audio Metodlarni kiritish:

Oliy ta'lim darslarida talabalar o'z partiyalarini uyda mustaqil tayyorlashlari uchun o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan "Minus-one" (ya'ni uning ovozidan boshqa barcha ovozlar

yoziłgan) audio treklardan foydalanish tizimini yaratish. Bu talabaga darsdan tashqari vaqtda ham ko'p ovozli muhitda mashq qilish imkonini beradi.

2. Krossover (Crossover) Repertuar Siyosati:

Talabalarning qiziqishini oshirish uchun klassik polifoniya bilan bir qatorda, zamonaviy milliy va jahon estradasi, jahon kinosi musiqalarining ko'p ovozli ansambl uchun maxsus aranjirovkalarini repertuarga kiritish. Masalan, o'zbek xalq kuylarini zamonaviy garmoniyada 3-4 ovozli ansambl uchun moslashtirish.

3. Talabalar mustaqilligini oshirish (Tutorlik tizimi):

Guruh ichidagi eng kuchli musiqiy tayyorgarlikka ega bo'lgan talabani ma'lum bir ovoz guruhiga yetakchi (tutor) etib tayinlash. Bu darsda jamoaviy mas'uliyatni oshiradi va interaktivlikni ta'minlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Yangi taklif etilgan 4 bosqichli metodologiyaning samaradorligini tekshirish maqsadida, joriy o'quv yilida eksperimental tadqiqot o'tkazildi. Unda 40 nafardan iborat bo'lgan ikkita talabalar ansambli ishtirok etdi:

- "A" Nazorat guruhi: An'anaviy uslubda, faqat partiturani eshitish va o'qituvchining ko'rsatmalari asosida mashq qildi.

- "B" Tajriba guruhi: Biz taklif etgan intonatsion-akustik va raqamli-vizual audio nazorat tizimi asosida shug'ullandi.

Pedagogik eksperiment yakunida guruhlarining ko'p ovozli ijro sifati 100 ballik tizimda xalqaro ekspert hakamlar tomonidan baholandi. Natijalar quyidagicha shakllandi:

Baholash (Ko'rsatkichlar)	mezonlari	Nazorat guruhi ("A")	Tajriba guruhi ("B")	O'sish ko'rsatkichi (%)
Intonatsion aniqlik (Soflik darajasi)		71.2	91.5	+ 28.5%
Ovozlararo dinamik balans (Muvozanat)		68.5	88.0	+ 28.4%
Partiturani ichki his qilish va eshitish		62.0	85.4	+ 37.7%
Badiiy obrazlilik va interpretatsiya		74.0	90.2	+ 21.8%

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli qayta aloqa va kognitiv mashqlar integratsiyasi qo'llanilgan "B" tajriba guruhida eng qiyin hisoblangan mezon — "Partiturani ichki his qilish va eshitish" ko'rsatkichi 37.7% ga o'sgan. Talabalar ansamblida faqat o'z ovozlari emas, balki vertikal garmonik qatlamni aniq eshitishni boshlaganlar, bu esa guruhning umumiy ijro darajasini tubdan yuqorilatgan.

XULOSA

Oliy musiqa ta'limida ko'p ovozli ansambl darslarini samarali tashkil etish bugungi kun musiqachisining professional shakllanishida

poydevor hisoblanadi. An'anaviy dars metodlarini zamonaviy intonatsion-akustik tizimlar, xalqaro ovoz almashish metodikasi va raqamli audio tahlil texnologiyalari bilan integratsiya qilish ta'lim sifatini keskin oshiradi.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, darslarni tizimli loyihalash, talabalarda nafaqat ijro ko'nikmasini, balki kognitiv-garmonik eshitish qobiliyatini rivojlantirish orqali O'zbekiston oliy musiqa ta'limi muassasalarida yuqori sifatli va jahon andozalariga mos ansambl jamoalarini tayyorlash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Teplov, B. M. (1985). *Psixologiya muzikalnix sposobnostey*. Moskva: Nauka. – 280 s.
2. Raamsdonk, L. N. (2018). Ensemble Musicianship: Psychological and Pedagogical Aspects of Collective Performance. *Journal of Music Pedagogy*, 14(2), 75–89 p.
3. Abdullin, E. B. (2010). *Metodologiya muzikalnogo obrazovaniya*. Moskva: Akademiya. – 240 s.
4. Yo'ldosheva, Sh. B. (2019). *Oliy ta'limda ansambl va jamoaviy ijrochilik metodikasi*. Toshkent: Musiqa. – 160 b.
5. Sharipov, J. S. (2022). *Musiqa pedagogikasida zamonaviy innovatsion texnologiyalar*. Toshkent: Navro'z. – 195 b.

JOQARÍ OQÍW ORÍNLARÍ VOKAL KLASLARÍNDA STUDENTLERDÍŇ ÓZ BETINSHE JUMÍS ISLEW KÓNLIKPELERIN RAWAJLANDÍRÍW

Roza Kutekeeva – *professor*

Qaraqalpaqstan xalıq artisti,

Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В ВОКАЛЬНЫХ КЛАССАХ ВУЗОВ

Роза Кутекеева – *профессор*

Народный артист Каракалпакстана,

Nukus branch of the State Conservatory of Uzbekistan

DEVELOPING STUDENTS' INDEPENDENT WORK SKILLS IN VOCAL CLASSES AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Roza Kutekeeva – *professor*

People's Artist of Karakalpakstan,

Uzbekistan Nukus branch of the State Conservatory

Tayanış sózler: vokal pedagogikası, óz betinshe jumıs, vokal klası, dawıs sheberligi, óz-ózin baqlaw, repertuar tańlaw, oqıw-metodikalıq támiynat, motivaciya, sanlı texnologiyalar.

Rezyume. Maqalada joqarı oqıw orınları vokal klaslarında studentlerdiń óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin rawajlandırıw pedagogikası qaralǵan. Óz-ózin baqlaw kónlikpelerin qalıplestiriwdiń metodikalıq shárt-sharayatlardı, repertuar tańlaw hám óz betinshe shuǵıllanıwlardı shólkemlestiriw principleri, zamanagóy sanlı texnologiyalardıń orını, sonday-aq studentlerdiń óz betinshe vokal tayarlıǵınıń nátiyjeliligine tásir etiwshi motivaciyalıq-psixologiyalıq faktorlar tallanadı.

Ключевые слова: вокальная педагогика, самостоятельная работа, вокальный класс, вокальное мастерство, самоконтроль, подбор репертуара, учебно-методическое обеспечение, мотивация, цифровые технологии.

Резюме. В статье рассматривается педагогика развития навыков самостоятельной работы студентов в вокальных классах высших учебных заведений. Анализируются методические условия формирования навыков самоконтроля, принципы подбора репертуара и организации самостоятельных занятий, роль современных цифровых технологий, а также мотивационно-психологические факторы, влияющие на эффективность самостоятельной вокальной подготовки студентов.

Keywords: vocal pedagogy, independent work, vocal class, vocal skills, self-monitoring, repertoire selection, educational and methodological support, motivation, digital technologies.

Summary. This article examines the pedagogy of developing students' independent work skills in the vocal classes of higher education institutions. It analyzes the methodological conditions for forming self-monitoring skills, the principles for repertoire selection and the organization of independent study, the role of modern digital technologies, as well as the motivational and psychological factors that influence the effectiveness of students' independent vocal training.

Kirisiw. Zamanagóy joqarı muzıka bilimlendiriw sistemasında studenttiń tek auditoriya sabaqlarında ǵana emes, al óz betinshe shuǵıllanıw processinde de izbe-iz rawajlanıwın támiyinlew áhmiyetli pedagogikalıq wazıypalardan biri boladı.

Vokal óneri óz-ózine tán individual ózgesheligi bar orınlaw túri sıpatında studentten úzliksiz jattıǵıw, dawıs apparatın hár kúni jumısqa salıw hám óz orınlaw nátiyjelerin sın kózqarasınan bahalay alıwdı talap etedi. Biraq pedagogikalıq ámeliyatta kóbinese studentlerdiń óz betinshe jumıs islew kónlikpeleri jetkilikli dárejede qalıplespen bolıp shıǵadı: olar tek

oqıtıwshı menen bolǵan sabaq waqtında belsendi isleydi, óz betinshe shuǵıllanıwlarında bolsa nadırıs, ǵáhi-ǵáh dawıs apparatına zıyan keltiriwshi usıllardan paydalanadı. Usı maqalada joqarı oqıw orınları vokal klaslarında studentlerdiń óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin rawajlandırıwdıń pedagogikalıq shárt-sharayatlardı, metodikalıq jantasıwları hám zamanagóy quralları tallanadı.

Методлар. Изertlewde tásirlewshi, kúzatiw, salıstırmalı-pedagogikalıq hám kompleks tallaw metodlarınan paydalanıldı. Vokal pedagogikasına tiyisli ilimiy-metodikalıq ádebiyatlar, joqarı oqıw orınları vokal klasları oqıw baǵdarlamaları,

sonday-aq studentler hám pedagoglar menen alıp barılğan kúzatıwlar nátiyjeleri jámiyleshtirildi. Tallaw procesinde óz betinshe jumıs iskerliginiń shólkemlestiriw, metodikalıq hám psixologiyalıq táreplerine aytarlıqtay itibar berildi, bul arqalı óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin qalıplestiriwdiń basqıshpa-basqısh modeli islep shıǵıldı.

Natiyjeler hám múnazara. Vokal bilimlendiriwinde óz betinshe jumıs studenttiń auditoriyadan tısqarında, oqıtıwshı baqlawısız alıp baratuǵın jattıǵıwların ańlatadı hám bul process sabaq dawamında alınğan bilim hám kónlikpelerdi mustahkamlaw, dóretiwshilik oylawdı rawajlandırıw hám orınlaw gárezsizligin qalıplestiriw wazıypasın orınladı. Biraq vokal ónerine tán ózgeshelik — dawıs aparatınıń kórinbewi hám onı tikkeley “qol menen sazlap bolmaslıǵı” — óz betinshe shuǵıllanıwlarıdı basqa muzika baǵdarlarına (mısalı, saz áspap orınlawına) salıstırǵanda ádewir quramaldastıradı. Sonlıqtan studentte óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin rawajlandırıw arnayı pedagogikalıq jantasıwdı talap etedi.

Óz-ózin baqlaw kónlikpelerin qalıplestiriw. Óz betinshe jumıstıń tiykarǵı ózeǵın studenttiń óz dawısın esitiw hám sın kózqarasınan bahalay alıw qábileti quraydı. Pedagogikalıq ámeliyatta bul kónlikpe sabaq processinde oqıtıwshı tárepinen kórsetilgen “durıs” hám “nadurıs” orınlaw úligerin salıstırıw, dem alıw, tawıs qoyıw hám dikciyaǵa tiyisli tiykarǵı ólshemlerdi ańlı túrde ózlestiriw arqalı basqıshpa-basqısh rawajlandırıladı. Zamanagóy shárayatta student óz betinshe shuǵıllanıw waqtında óz orınlawın video yamasa audioǵa jazıp alıp, keyin onı tallay aladı — bul usıl dawıs kemshiliklerin óz waqtında bayqaw hám olardı sapaltıw boyınsha studentke haqıyqıy járdem beredi.

Repertuar tańlaw hám jattıǵıwlarıdı shólkemlestiriwdiń metodikalıq tiykarları. Óz betinshe jumıstıń nátiyjeliligi kóp jaǵdayda repertuardıń student dawıs múmkinshiliklerine sáykes tańlanǵanlıǵına baylanıslı. Oqıtıwshı óz betinshe shuǵıllanıw ushın shıǵarma tańlawda studenttiń texnikalıq tayarlıq dárejesin, dawıs diapazonın hám psixologiyalıq tayarlıǵın esapqa alıwı kerek. Sonıń menen birge, óz betinshe shuǵıllanıw processin anıq basqıshlarǵa bóliw — dem alıw jattıǵıwları, tawıs qoyıw jattıǵıwları, vokalız hám kórkem shıǵarma ústinde islew — studentke waqıttı aqılǵa muwapıq bóliw hám shuǵıllanıwdıń izbe-izligin támiyinlew múmkinshiligin beredi.

Hár bir shuǵıllanıw basqıshı ushın anıq maqset hám baqlaw ólshemleri belgileniwi studenttiń óz betinshe iskerligin sistemalı túrde

baǵdarlaydı. Zamanagóy texnologiyalardıń óz betinshe jumıstı shólkemlestiriwdegi orını. Sońǵı jıllarda sanlı texnologiyalar vokal bilimlendiriwinde óz betinshe jumıstı shólkemlestiriwdiń áhmiyetli quralına aylandı. Dawıs jazıw hám tallaw etiwshi mobil qollanbalar, metronom hám pianino simulyatorları, sonday-aq onlayn video-sabaqlıqlar studentke óz betinshe shuǵıllanıwlarıdı ob'ektiv baqlaw astında alıp barıw múmkinshiligin beredi. Ayırıqsha, spektrogramma hám dawıs jıyiligin kórsetiwshi programmalıq quralları arqalı student óz dawısınıń texnikalıq kórsetkishlerin (intonatsiya anıqlıǵı, dawıs turaqlılıǵı) vizual túrde kúzete aladı. Biraq bunday texnologiyalıq quralları tek oqıtıwshı tárepinen durıs baǵdarlangan jaǵdayda, dástúriy pedagogikalıq baqlaw menen uyǵınlıqta qollanılganda ǵana nátiyjeli boladı. Motivaciyalıq hám psixologiyalıq faktorlar. Óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin rawajlandırıwda studenttiń ishki motivaciyası sheshiwshi áhmiyetke iye. Baqlawlar sonı kórsetedi, óz betinshe shuǵıllanıwlarǵa dóretiwshilik penen jantasatuǵın, óz orınlaw nátiyjelerin bolajaq konsert yamasa emtixan menen baylanıstırıp elesletetuǵın studentler jattıǵıwlarıdı jáne de izbe-iz hám nátiyjeli shólkemlestiredi. Sonlıqtan oqıtıwshınıń wazıypası tek texnikalıq kórsetpeler beriw emes, al studentte óz betinshe dóretiwshilik izleniwge bolǵan ishki motivaciyanı oyatıw, onıń óz-ózine isenimin mustahkamlawdan da ibarat bolıwı kerek. Individual maslahat saatları, kishi dóretiwshilik sınavlar hám óz-ara tınlaw-múzakere sabaqları bul baǵdardaǵı nátiyjeli pedagogikalıq quralları sıpatında tán alınadı.

Joqarıdaǵı tallawlar sonı kórsetedi, joqarı oqıw orınları vokal klaslarında óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin rawajlandırıw quramalı, kóp basqıshlı pedagogikalıq process bolıp, ol óz-ózin baqlaw, metodikalıq jaqtan durıs shólkemlestirilgen jattıǵıwlar sistemasi, zamanagóy texnologiyalıq quralları hám studenttiń ishki motivaciyasın uyǵın túrde birlestiriwdi talap etedi. Bunday jantasıw studentti tek texnikalıq jaqtan tayar emes, al dóretiwshilik jaqtan gárezsiz, keleshekte óz iskerligin óz betinshe rejelestire alatuǵın orınlawshı sıpatında qalıplestiredi.

Juwmaq. Joqarı oqıw orınları vokal klaslarında studentlerdiń óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin rawajlandırıw pedagogikası zamanagóy muzika bilimlendiriwiniń áhmiyetli baǵdarlarınan biri boladı. Usı processtiń nátiyjeliligi studentte óz-ózin baqlaw qábiletin qalıplestiriw, shuǵıllanıwlarıdı metodikalıq jaqtan

izbe-iz shólkemlestiriw, zamanagóy sanlı quralları aqılğa muwapıq paydalanıw hám ishki dóretiwshilik motivaciyanı rawajlandırıwğa baylanıslı. Keleshekte usı baǵdardaǵı izertlewlerdi

individual bilimlendiriw traektoriyaları hám aralıqtan vokal bilimlendiriwi metodikası menen baylanıstırıp dawam ettiriw maqsetke muwapıq boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Дмитриев Л. Основы вокальной методики. – М.: Музыка, 1968.
2. Аспелунд Д. Развитие певца и его голоса. – М.-Л.: Музгиз, 1952.
3. Yunusov R. Vokal san'ati asoslari. – T.: O'zDSMI, 2011.
4. Xudoyberganova M. Talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish. – T.: TDPU, 2019.
5. Абдуллаев Р. Вокальная педагогика Узбекистана. – Т.: Санъат, 2008.

QARAQALPAQ POEZIYASÍNDÁ LIRIZM HÁM PSIXOLOGIYALÍQ ANALIZ

Fayzullaeva Sayatxan Uzakbaevna – *Social-gumanitar pánler kafedrası docenti., filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD),*

sayfayuz1988@mail.com

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

КАРАКАЛПАКСКАЯ ПОЭЗИЯ В АСПЕКТЕ ЛИРИЗМА И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Файзуллаева Саятхан Узакбаевна – *Доцент кафедры Социально-гуманитарных наук Нукусский филиал Узбекского государственного института искусств и культуры доктор философии (PhD) по филологическим наукам*

QARAQALPAQ POETRY IN LYRISM AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Fayzullaeva Sayatkhan Uzakbaevna – *Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences*

*Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture
PhD in Philological Sciences*

Tayanch soʻzlar: Qoraqalpoq sheʼriyati, lirizm, psixologizm, lirik qahramon, ichki kechinma, badiiy obraz, poetik mahorat.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq sheʼriyatidagi lirizm va psixologik tahlilning badiiy xususiyatlari ochib berilgan. Lirik qahramonning ichki dunyosi, hissiy kechinmalari va ruhiy holatini tasvirlash yoʻllari koʻrib chiqiladi. Asarlarning psixologik chuqurligi va hissiy taʼsirchanligini ifodalashda qoʻllaniladigan poetik vositalarning estetik funksiyasiga alohida eʼtibor qaratiladi.

Ключевые слова: каракалпакская поэзия, лиризм, психологизм, лирический герой, внутреннее переживание, художественный образ, поэтическое мастерство.

Резюме. В статье раскрываются художественные особенности лиризма и психологического анализа в каракалпакской поэзии. Рассматриваются способы изображения внутреннего мира лирического героя, его эмоциональных переживаний и душевного состояния. Особое внимание уделяется эстетической функции поэтических средств, используемых для передачи психологической глубины и эмоциональной выразительности произведений.

Keywords: Karakalpak poetry, lyricism, psychologism, lyrical hero, inner experience, artistic image, poetic mastery.

Summary. The article examines lyricism and psychological analysis in Karakalpak poetry. It analyzes the artistic representation of the lyrical hero's inner world, emotional experiences, and the role of poetic devices in revealing psychological depth.

KIRISIW. Qaraqalpaq poeziyası türkiy xalıqlar ádebiyatınıń eń áyyemgi hám bay qatlamlarınan biri sıpatında qalıplesip, óziniń tereń kórkem dástúrleri, milliy poetikalıq oy-pikiri hám filosofiyalıq pikirlewge bay mazmunı menen ajralıp turadı. Bul ádebiyattıń rawajlanıw procesi xalıqtıń tariyxıy táǵdiri, jámiyetlik turmısı hám ruwxıy dúnyası menen tıǵız baylanıslı bolıp, hár bir dáwir poeziyasında insan psixologiyası hám turmıs haqıyqatlıqların kórkemlik penen sáwlelendiriw oraylıq orındı iyelep kelgen. Ásirese, XX ásir qaraqalpaq poeziyasında sezilerli estetikalıq ózgerisler júz berdi. Bul dáwirde poeziya tek sırtqı reallıqtı súwretlewge emes, al insannıń ishki dúnyası - onıń ruwxıy keshirmeleri, azap-aqıretleri, quwanışları hám ármanların tereń tallawǵa baǵdarlandı. Shayırlar endi waqıyalardı

tek bayanlawshı emes, al insan qálbinde bolıp atırǵan quramalı psixologiyalıq processlerdi ashıp beriwshi kórkem pikirlew iyelerine aylandı. Nátiyjede poeziyada lirik qaharman obraziniń ishki dúnyasın sáwlelendiriw tiykarǵı kórkem principilerden birine aylandı.

Lirizm poeziyanıń emocionallıq tiykarın qurap, insan sezimlerin tikkeley, shın kewilden hám tásirsheń türde bildiriwge xızmet etedi. Ol arqalı shayır óz keshirmelerin, ómirge bolǵan múnásibetin hám ishki sezimlik jaǵdayın oqıwshıǵa jaqın hám túsinikli türde jetkeredi. Lirikalıq ırǵaq qosıqtıń muzikalılıǵın arttırıp, oqıwshı qálbinde estetikalıq zawıq oyatadı hám kórkem teksttiń tásirin kúsheytedi. Psixologiyalıq analiz bolsa kórkem obrazdıń jáne de tereń qatlamların ashıwǵa xızmet etiwshi áhmiyetli

qural esaplanadı. Ol lirik qaharmannıń sırtqı háreketlerinen góre, onıń ishki ruwxıy jaǵdayı, oy-pikirleri, qarama-qarsı sezimleri hám quramalı keshirmelerin ashıp beredi. Shayırlar bul processte metafora, simvol, ishki monolog, kórkem detal hám tábiyat obrazları sıyaqlı qurallardan paydalanıp, insan ruwxıy dúnyasınıń názik táreplerin sáwlelendiriwge umtıladı.

Lirizm hám psixologiyalıq talqılawdın uýǵınlasıwı poeziyada jańa estetikalıq sıpatı júzege keltiredi. Bul únleslik nátiyjesinde lirik qaharman tek ǵana seziniwshi emes, al óziniń ishki dúnyasın ańlaytuǵın, turmıslıq processlerdi tereń túsinetuǵın quramalı kórkem obraz sıpatında kórinedi. Sol arqalı poeziya ápiwayı sezimlik bildiriwden joqarı dárejedegi filosofiyalıq hám psixologiyalıq ulıwmalastırıwǵa kóteriledi. Sol sebepli XX ásir qaraqalpaq poeziyasında lirizm hám psixologiyalıq tallaw óz-ara tıǵız baylanıslı estetikalıq qubılıs sıpatında kórinip, kórkem sóylew imkaniyatların keńeytken hám milliy poeziyanıń rawajlanıwında áhmiyetli rol atqarǵan.

USILLAR. Maqaladı tayarlawda tariyxıy-salıstırmalı, sıpatlaw, kórkem tallaw hám salıstırmalı-tipologiyalıq metodlardan paydalanıldı. Qaraqalpaq shayırlarınıń dóretiwsheiliǵi lirikalıq hám psixologiyalıq jaqtan tallanıp, olarda qollanılǵan poetikalıq qurallardıń kórkem wazıypası úyrenildi.

NÁTIYJELER HÁM DODALAW

Qaraqalpaq poeziyasında lirizm bárinen burın insan qalbınıń názik sezimlerin bildiriw arqalı kórinedi. Shayırlar muhabbat, Watanǵa muhabbat, ana tábiyat, insanıylıq pazıyletler, saǵınış hám úmit sıyaqlı sezimlerdi shın kewilden súwretleydi. Bunday qosıqlarda lirik qaharmannıń ruwxıy halatı waqıyaların rawajlanıwınan góre áhmiyetlierek orın iyeleydi. Psixologiyalıq analiz bolsa qaharmannıń ishki keshirmelerin ashıp beriwge xızmet etedi. Shayırlar ruwxıy azap, quwanış, árman, ekileniw hám turmıslıq sinaqlardı kórkem obrazlar arqalı sáwlelendiredi. Tábiyat kórinisleri de kóbinese insan ruwxıyatı menen únles halda súwretlenedi. Máselen, gúz máwsimi qayǵılı keypiyattı, báhár bolsa jańa úmit hám quwanıştı bildiriwshi poeziyalıq simvol sıpatında qollanıladı. XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń iri wákilleri insan ruwxıy dúnyasın súwretlewde kórkem detal, metafora, simvol, tákirar hám ishki monologtan keńnen

paydalanǵan. Bul qurallar qosıqtıń emocionallıq tásirsheńligin arttırıp, oqıwshını lirik qaharmannıń keshirmelerine jaqınlastıradı. Lirikalıq qaharmannıń ruwxıy dúnyası kóbinese tábiyat súwreti menen uýǵınlastırıladı. Samal, teńiz, jawın, quyash yamasa tın obrazları qaharmannıń ishki jaǵdayın bildiriwshi poeziyalıq belgiler sıpatında kórinedi. Usı tárizde tábiyat hám insan qalbí arasında kórkem parallellek júzege keledi.

Qaraqalpaq poeziyasında psixologiyalıq tallaw tek ǵana ayırım adamnıń ruwxıy dúnyasın emes, al jámiyetlik turmıs, dáwir mashqalaları hám milliy qádiriylardı da sáwlelendiriwge xızmet etedi. Lirik qaharmannıń keshirmeleri arqalı xalıqtıń arzuw-niyetleri, ruwxıy izleniwleri hám tariyxıy yadı kórkem súwretlenedi. Lirizmniń jáne bir áhmiyetli tárepi sonda, ol qosıqtıń muzikalılıǵın kúsheytedi. Sazlılıq, uyqas hám ırǵaq sezim tásirin jáne de tereńlestirip, psixologiyalıq súwrettiń tábiyiy shıǵıwına járdem beredi. Nátiyjede qosıq tek mazmunı menen ǵana emes, al kórkem forması menen de oqıwshı qalbine tásir etedi. Búgingi ádebiyattanıwda qaraqalpaq poeziyasındaǵı lirizm hám psixologizm milliy poetikanıń áhmiyetli belgilerinen biri sıpatında tán alınadı. Ásirese, insannıń ruwxıy dúnyasın kórkem izertlewge umtılıw bul poeziyanıń estetikalıq bahasın belgileytuǵın tiykarǵı faktorlardan esaplanadı.

JUWMAQ. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq poeziyasında lirizm hám psixologiyalıq tallaw óz-ara tıǵız baylanıslı, bir-birin tolıqtıratuǵın áhmiyetli kórkem qubılıslar sıpatında kórinedi. Lirizm insannıń ishki sezimlik dúnyasın tikkeley, shın kewilden hám tásirsheń túrde bildiriw imkaniyatın berse, psixologiyalıq tallaw lirik qaharmannıń ruwxıy dúnyasın jáne de tereńirek ashıp beredi, onıń oy-pikirleri, keshirmeleri hám quramalı sezimlik jaǵdayların kórkemlik jaqtan tiykarlaydı. Bul eki estetikalıq princip úyleskende poeziyada insan obrazınıń jáne de quramalı hám turmıslıq kórinisi júzege keledi. Shayırlar lirizm hám psixologiyalıq súwretten sheberlik penen paydalanıp, tek ǵana sezimlik keshirmelerdi emes, al insan ruwxıy dúnyasındaǵı ishki qarama-qarsılıqlar, turmıslıq kózqaraslar hám ruwxıy izleniwlerdi de tereń sáwlelendiriwge erisedi. Bul bolsa poeziyalıq shıǵarmanıń kórkem tásir kúshin arttırıp, onıń estetikalıq qunın bayıtadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Белинский. В.Г.Танланган асарлар. – Тошкент: 1955. 184-6
2. Райыс Ф. Сөз өнері теориясы. – Алматы: 2010. – Б. 174.
3. Yuldashev Q. Badiiy tahlil asoslari. - Tashkent: "Yangi asr avlodi," 2006.
4. Umurov H. Adabiyot nazariyasi. - Tashkent: Sharq, 2002.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ӨЗБЕК ТИЛИНЕ АҰДАРЫҰДАҒЫ БАЗЫ БИР МӘСЕЛҮЛЕР

Ҳ. Ҳабибуллаева – докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ Т. КАИПБЕРГЕНОВА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Х. Хабибуллаева – докторант

Каракалпакского государственного университета имени Бердаха

SOME ISSUES IN THE TRANSLATION OF T. KAYIPBERGENOV'S WORKS INTO UZBEK

H. Habibullayeva – Doctoral student

Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch soʻzlar: Toʻlepbergen Qayipbergenov, ijodiy laboratoriya, badiiy tarjima, matnshunoslik, matn evolutsiyasi, variantlilik, lirik-psixologik qissa, adabiy aloqalar, Abdulla Qahhor.

Резюме. Мақолада халқимизнинг буюк ёзувчиси Т.ҚайипбергенOV асарларининг ўзбек тилига таржимасининг долзарб масалалари кўриб чиқилган.

Ключевые слова: Тулепберген КаипбергенOV, творческая лаборатория, художественный перевод, текстология, эволюция текста, вариантность, лирико-психологическая повесть, литературные связи, Абдулла Каххар.

Резюме. В статье рассматриваются актуальные вопросы перевода произведений великого писателя нашего народа Т. КаипбергенOVA на узбекский язык.

Keywords: Tulepbergen Kaipbergenov, creative laboratory, literary translation, textual criticism, text evolution, variance, lyric-psychological story, literary relations, Abdulla Qahhor.

Summary. The article examines current issues regarding the translation of the works of the great writer of our people, T. Kaipbergenov, into the Uzbek language.

КИРИСИҲ

Қарақалпақ халқының сүйикли жазыушысы Төлепберген ҚайыпбергенOVтың 1956-жылы «Секретарь» атлы биринши повести жэрияланды. Буннан кейинги жыллары «Муғаллимге рахмет» повести, «Соңғы хужим» романы, «Блокнот сөйлейди» гүрриң хэм очерклер топламы, «Қарақалпақ қызы» романы, «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер» повестлери, үлкен тарийхый дәўирди өз ишине қамтыған «Қарақалпақ дәстаны» роман-трилогиясы (1968-1971-1977), «Көздиң қарашығы» романы, «Фамилия», «Тәнха өзиңе мәлим сыр» дөретпелери, «Таңламалы шығармалары»ның үш томлығы баспада жарық көрди. Т.ҚайыпбергенOVтың «Қарақалпақнама» роман-эссеси тек ғана қарақалпақ прозасында ғана емес, ал хэзирги Орайлық Азия халықлары әдебиятларында айрықша әдебий кубылыс болды. Т.ҚайыпбергенOVтың рус тилинде «Дастан о каракалпаках», «Из юрты в мир. Время, мир, жизнь», «Қарақалпақнамэ», өзбек тилинде «Қорақалпоқ достони», «Бобомга хатлар», «Қорақалпоқнома», шығармалары басылып шықты. «Қарақалпақ қызы» романы тийкарында қарақалпақ хэм өзбек тиллеринде телерадиопостановкалар, спектакль, «Қайсар

қыз» көркем фильми жаратылды. Т.ҚайыпбергенOVтың 60-жыллар қарақалпақ прозасында өнимли хэм табыслы ислегенлигиниң жэне бир гүўасы — оның усы жылларда жазылған «Суўық тамшы» (1964), «Уйқысыз түнлер» (1965) еки лирико-психологиялық повести болды. Повесть қарақалпақ тилинде китап болып шыққаннан кейин, көп узамай-ак (1969-жылы) А.Қаххар, Г.Якуповлар тэрепинен өзбек тилине аўдарылып басылып шықты. «Бул үлкен жумыс ғой!» деп повесть аўдармасы тийкарында Т.ҚайыпбергенOV талантына үлкен баха берген А.Қаххар буннан кейин де оның «Уйқысыз түнлер» повестиниң аўдармасын редакторлап, китап к болып басылып шығарыуына жакыннан жәрдем береді. Оның «Суўық тамшы» повести рус (1978, 1990) хэм туркмен (1983) тиллеринде де китап болып басылып шықты. [1.286]

МЕТОДЛАР

Бул изертлеуде көркем текст эволюциясы хэм көркем аударма трансформациясын мониторинг кылуу максетинде томендеги материаллар сегменти ам илимий-методологиялық усыллар комплексинен пайдаланылды.

НАТИЙЖЕ ХАМ АНАЛИЗ

Т.Кайыпбергеновтың "Маманбий эпсанасы," "Бахытсызлар," "Түсиниксизлер" романлары "Қарақалпақ дәстаны" трилогиясын қурайды. Бул романлар 1982-жылы Ғафур Ғулам атындағы «Әдебиет хәм көркем өнер» баспасында басып шығарылған. Хәтте, "Маманбий эпсанасы" 1968-жылы өз алдына басып шығарылғаннан-ақ Хамза атындағы мәмлекетлик сыйлық пенен сыйлықланған. (Роман 1968-жылы өзбек тилинде биринши мәрте басып шығарылғаны менен, негизинде буннан бес-алты жыл бурын жазылған; демек, 1960-жыл менен 1998-жыл арасында дерлик қырық жыллық ўақыт аралығы бар екени белгили болады). Жазыўшы сюжет сызығына да, айырым ўақыяларға мүнәсибетине де жаңалықлар киргизип барған. Егер изертлеўшилер романлардың бурынғы баспадан шыккан хәм жаңа вариантларын салыстырып үйренсе, Төлепберген Қайыпбергеновтың дәретиўшилик лабораториясында қызғын жумыс процесиниң үзликсиз даўам еткенин анықлаған болар еди. Ямаса, қолына қәлем алып, әдебиетке енди кирип киятырған жазыўшылар, бәринен бурын, қалай жазыў керек екенин үйрениў ушын Төлепберген Қайыпбергеновтың дәретиўшилигине мүрәжат етсе, көп нәрсе үйрениўи мүмкин. 1959-жылы (автор 30 жаста еди) Ташкенттеги "Ўзадабийнашр" да Төлепберген Қайыпбергеновтың "Секретарь" повести басып шығарылады. Аўдарыўшылар Ф. Насриддинов, Ш. Шомухамедов. Китап 117 бет. Сўўретли. Басланыўы: "1942 йил. Қахратон киш. Илк саҳардан бери бўралаб ёғаётган қор бирдан тинди. Сал ўтмай куёш чарақлаб кетди. Булутдан чиққан куёш нури хамма ёқни қоплаб олган оппоқ Шаҳардан қайтган уч йўловчи бола жунжиб эшакларини олдиларига солганча яёв ҳайдаб келмоқдалар. Улар ғарч-ғурч қилаётган қирчиллама қорда баъзан депсиниб оладилар. Бошларидаги кулоқчин боғичларини тушириб боғлаб олишган. Рўпарадан эсган шамолни писанд қилмай, ўрга томон илдам чиқиб борадилар. 1979-жылы "Секретарь" повести "Ёш гвардия" баспасында қайта басып шығарылады. Енди аўдармашы Фатҳиддин Насриддиновтың бир өзи. Бурын "повесть" делинген болса, енди "қысса" болып басылады. Яғный, русша термин өзбекше терминге өзгертиледи. "Секретарь" повестиниң 1979-жылғы нұсқасы былай басланады:

"1942 йил. Қахратон киш. Туни билан тинмай паға-паға ёғиб чиққан лайлак қор азонга яқин тўхтаб, ҳаво очила бошлади.

Теварак-атрофни қоплаб ётган оппоқ қор ҳозиргина булутлар орасидан чиққан куёш нурларида жилваланиб, кўзларни қамаштирарди. Аммо ҳаво совуқ. Кунботар ёқдан эсаётган изғирин шамол юз-кўзларни ялайди. Почангдан кириб, енг-оёқларингдан чикмоқчи бўлади. Бадан-баданларингга игна санчиб, қунишиб-қимтинтиради, бўйнингни ичга тортишга мажбур қилади. Эрта саҳар шаҳардан йўлга чиққан уч бола совуқнинг зўридан дам олишга хам илож тополмай, эшакларини олдинга солиб ҳайдаганларича дилдираб келишяпти. Гоҳо сал тўхтаб деписиниб олишади. Сиртдан қараганда учаласининг хам бўй-баста баб-баравардай, кулоқчинларининг кулоғини тушириб, боғичларини боғлаб олишган. Учови хам бошларини куйи эғиб, эшакларини хи-хилаб бормоқда. Олдинда бораётган бироз ўктамроқ ва савлатлироқ кўринган Отамуроднинг икки бети қалампирдай кип-қизариб кетган, худди телпаги бошидан тушиб кетадигандай у оқ қўлқопли ўнг қўли билан уни босиб-босиб қўяди. Унинг кейинидаги ўрта бўйли, чўпдай ориқ Аметнинг бир қўли қўйнида, иккинчи қўлидаги халачўп билан эшагини нуқиб ер сузган қўйи:

– Отамурод, – дейди... [2.]

Көрип өткенимиздей, 1959-жылы жәрияланған "повесть" пенен арадан жигирма жыл өткеннен кейин қайта басып шығарылған "қысса" арасында жүдә үлкен айырмашылық бар. "Повесть" үш бөлимнен, "қысса" болса жигирма баптан ибарат еди. "Повест"те Атамураттың жүзи тап "нақш алмадай қызарған" болса, "қысса"да "бурыштай қызарады." "Повесть" пенен "қысса" нұсқасындағы өзгерислер унамлы ма, унамсыз ба? Бул бойынша қатаң ҳүким шығарыў мүмкин емес. Себеби өзгерислер айырым мәселелерге жазыўшының мүнәсибети өзгериپ, ўақыяларға тәжирийбели баҳа берилгенин көрсетеди. "Квалификациялық баҳа" қандай болатуғынын шығарма нұсқаларын салыстырып көрген изертлеўши анық көреді. "Секретарь" повести үстиндеги дәретиўшилик жумысын жазыўшы жигирма жылдан кейин де даўам еттирген. Ал, арадан жигирма жыл өткеннен кейин ол "Қарақалпақ дәстаны" трилогиясы үстинде қызғын ислеп атыр еди. "Секретарь" повести менен "Қарақалпақ дәстаны" трилогиясы арасында "Соңғы хўжим" (1970) де дәретиледи. Жазыўшының дәслепки романы өзбек оқыўшысына былай таныстырылады: "1930 йиллар. Республикада қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришнинг дастлабки даври...

Бир томондан, коммунистлар билан комсомол ёшлар деҳқонларнинг фаол қисмига суяниб кишлоқ меҳнаткашларини колхозларга бирлаштирадilar. Иккинчи томондан, ниқобланиб олган синфий душманлар – Жунайидхон босмачиларининг қолдиқлари – колхозчилик ҳаракатига жон-жаҳдлари билан тўсқинлик қиладилар; соддадил кишиларни йўлдан урадилар, кишлоқ активларини ўлдиришгача бориб етадилар, халқ мулкига ўт қўядилар.” Романда ўақиялар жўнаятшыларды излеў менен басланады. Шығармада қызыклы ўақия хэм ҳэдийселер, гўрес картиналары, лирикалык мэўритлер сўўрети, ең аҳмийетлисиди - бир қанша адамлардың жанлы образлары бар. Ҳақыйқатында да, роман трагедиялық көринис пенен басланады: “Ўт тушиб томи қулаган ва хамон тутун буруксиётган уй олдида тўпланиб турган кишлоқ аҳолисидан ажралиб, уч сувори йигит олдинга чиқди. Дарменбойдан бошқа иккитасининг ҳарбийча кийимларидан уларнинг ГПУда ишлашлари якқол кўриниб турарди...” Бул роман "Жас гвардия" (Ташкент, 1970ж.) баспасында өзбек тилинде баспадан шығарылады. 248 бет. Бул шығарманы Ҳ.Ниязов пенен Н. Худайбергеновлар қарақалпақ тилинен өзбек тилине аўдарады.

Ҳайдарали Ниязов узак жыллар даўамында "Шарқ юлдузи" журналында бас редактор орынбасары ўазыйпасында ислеген қалем ийеси. Норбай Худайбергенов болса Ўзбекстанда " қалемиди өткир" сыншылардың бири есапланатуғын еди. 1963-жылы басып шығарылған "Муғаллимге рахмет" повестин Д. Файзирахманов аўдарған. Трилогияны Лола Тожиева өзбек тилине аўдарған. "Қарақалпақнама" роман-эссесин болса Р. Атаев аўдарады. Аўдармашылар арасында автор руўхын дурыс түсинген уллы инсан, өзбек жазыўшысы Абдулла Қаҳҳар болды.

"Суўық тамшы" повести өзбек тилинде былай басланады: “Бу йигит билан мен Нукус

ҳаммомида танишиб қолдим. Мен ҳаммомга кирганимда бу йигит чеккароқдаги супанинг бурчагига ўтириб олиб, мускуллари эшилган-буралган билакларига шошиб-пишиб совун суртмоқда эди. Тосга сув тўлдириб олдим-да, унинг ёнидаги бўш жойга бориб ўтирдим. Танишдик. Йигитнинг оти Камол экан. Харчанд қарамай десам ҳам, ҳадеб унга кўзим тушаверди: қад-қомати келишган, вужудидан куч-қувват ёғилиб турган, бир қарашда қадимий Юнон тарихий китобларидаги баҳодир ҳайкалини эслатадиган бунақа йигитни умримда кўрган эмасман... Баданим ловуллаб, ҳузур қилиб ўтирганимда тепадан бир совуқ томчи нақ бошимга “чак” этиб тушди. Сесканиб бошимни кирпичдай ичкари тортдим. Камол менинг совуқ томчидан сесканганимни пайкаб:– Ёруғ дунёнинг ҳам баъзан мана шунақа совуқ томчилари бўлар экан, – деди...”.

Абдулла Қаҳҳар отыз жыл алдын басынан өткерген руўхый жағдайды қайтадан басынан кеширеди. Төменги аўдармадан да Төлепберген Қайыпбергеновта жазыўшы нэзери бар екенин анық сезеди ҳам "Өтмиштен ертеклер," "Муҳаббат" сыяклы өмириниң ақырында жазыў ушын сақлап қойған шығармаларын бир шетке жыйнап "Намыс" повестиниң өзбекше нускасын, анығырағы " Суўық тамшы " ны жаратады. Төлепберген Қайыпбергенов ХХ эсирдин 80-жылларының екинши ярымынан баслап елимизде жазыўшының дөретиўшилигин қарақалпақ әдебиятшы алымлары менен бирге өзбек жазыўшы-шайырлары, илимпазлары Камил Яшин, Әдил Якубов, Абдулла Қаҳҳар, Абдулла Арипов, Пирмат Шермухаммедов, рус изертлеўшилери З.С. Кедрина, М. Пархоменко, Ю. Суровцев, М. Ломунова Т. Давыдова, З.Г. Османова, қарақалпақ алымы, академик Марат Нурмухаммедов, Зоя Насруллаева, Қ. Султанов ҳэм басқа да белгили илимпазлар изертледиди.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. «Кең дўньяға қушақ ашқан жазыўшы» - Нөкис, 2019.
2. Набижон Боқий. « Қарақалпақ Қомуси»- kh-davron.uz

YANGI O‘ZBEKISTONDA YOSHLARINING IJTIMOİY MOSLASHUVCHANLIK MASALALARI

Mamatqobilov Tursunmurod Doniyorovich – *siyosiy fanlar nomzodi, dotsent*
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Siyosiy fanlar kafedrası

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТИВНОСТИ МОЛОДЁЖИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Маматқобиллов Турсунмурод Донийёрович – *кандидат политических наук, доцент*
Узбекский государственный университет мировых языков
Кафедра политических наук

ISSUES OF YOUTH SOCIAL ADAPTABILITY IN NEW UZBEKISTAN

Mamatqobilov Tursunmurod Doniyorovich – *Candidate of Political Sciences, Associate Professor*
Uzbekistan State World Languages University
Department of Political Science

Tayanch so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, ijtimoiy-siyosiy hayot, parlament, yoshlar, ma’naviyat va ma’rifat, ijtimoiyillashuv masalalari.

Rezyume. Maqolada mamlakatimizni yanada modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali yoshlarning ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy faolligi, imkoniyatlari hamda sog‘lom turmush tarzini ta’minlanish omillariga e’tibor qaratilgan.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, общественно-политическая жизнь, парламент, молодежь, духовность и просвещение, вопросы социализации.

Резюме. В статье рассматриваются факторы, обеспечивающие социально-политическую и духовную активность, возможности и здоровый образ жизни молодежи в условиях дальнейшей модернизации нашей страны и внедрения инновационных технологий.

Keywords: New Uzbekistan, socio-political life, parliament, youth, spirituality and enlightenment, issues of socialization.

Summary. The article focuses on the factors that ensure the socio-political and spiritual activity, opportunities, and healthy lifestyle of young people through the further modernization of our country and the introduction of innovative technologies.

Bugungi global dunyoda Yangi O‘zbekiston jamiyatini yanada modernizatsiya qilish, innovatsiyaviy texnologiyalarni joriy etish orqali yoshlarning ijtimoiy va ma’naviy faolligi, imkoniyatlari hamda sog‘lom turmush tarzini yo‘lga qo‘yishimizni hayotning o‘zi ko‘rsatib turibdi. Shuning uchun ham jamiyat va davlat hayotida yuz berayotgan o‘zgarishlarga nisbatan yoshlarning mas’ulligi, har tomonlama barkamol avlod sifatida shakllanishi davlatimiz e’tiborida turgan dolzarb masalalardan hisoblanadi. Istiqbolimizni belgilovchi bu muhim strategik vazifa mafkuramizning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Bugungi kunimizning talabi yoshlarning mustaqil fikri va dunyoqarashi yukasalishiga ko‘maklashish, hayotda o‘z pozitsiyasi va yondoshuvini qat’iy belgilab olishiga yordamlashish, ularni bilimli qilib tarbiyalash, tevarak – atrofdagi voqeliklarga beparvo bo‘lmaslik, vatanga daxldorlik tuyg‘usi bilan yashashga intilishini ta’minlashdan iborat.

Mamlakatimizda keng ko‘lamda amalga oshirilayotgan islohotlar yoshlarni ushbu

jarayonlarning sog‘lom va ongli, ijimoiy-siyosiy jihatdan yetuk ishtirokchisi sifatida shakllanishi bilan uzviy bog‘liq. Shu bilan birga davlat va jamiyat hayotining yanada demokratlashtirilishi, erkinlashtirilishi mamlakat taraqqiyoti yo‘lida Prezidentimiz tomonidan belgilab qo‘yilgan milliy yuksalishimizni belgilovchi beshta ustuvor yo‘nalish bo‘yicha harakatlar strategiyasi (2017-yil 7-fevral) [1] va beshta muhim tashabbus (2019-yil 19-mart) [2], bu boradagi vazifalarni aniq belgilab berdi. Chunonchi, mamlakat taraqqiyotining tayanch kuchi sifatida ko‘rilayotgan yoshlarga keng imkoniyatlar berilishi bilan birga, ularga mas’uliyat ham yuklandiki, natijada yoshlar davlatning boshqaruv siyosatida to‘laqonli vakolatlarga ega bo‘la boshladi.

Shuningdek, O‘zbekiston - 2030 strategiyasi (2023-yil 11-sentabr) [3] zamirida esa O‘zbekistonning kelajagini ko‘p jihatdan asoslovchi yoshlar ijtimoiy qatlamining jamiyatdagi barcha soha va tizimlar bilan integratsiyalashuvi, moslashuvi hamda davlat va

jamiyat qurilishi ishlarida, siyosiy tizimni yanada takomillashtirishda bevosita qatnashishlarini ta'minlash vazifalari qa'tiy belgilab qo'yildi.

Bugun dunyo miqyosida ikki milliardga yaqin yoshlar bo'lib, ularning aksar qismi muammolarini o'rganish, tahlil qilish va yechim topish masalalari dolzarbligicha qolmoqda.

Taniqli sotsiolog – futurolog E.Toffler, “Yangi kishi shakllanayotgan yo‘q, yangi ijtimoiy xarakter shakllanmoqda. Shuning uchun ham asotir shaklidagi “odam” qiyofasini emas, balki xarakterning o‘ziga xos belgilarini aniqlashimiz darkor, negaki, u ehtimol ertangi tarqqiyot tomonidan baholanishi mumkin” [4], – degan fikrni bildiradi.

2017-yil 19-sentabr kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida ilgari surgan “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” hamda “Yoshlar masalalari” bo‘yicha maxsus rezolyutsiyalarini ishlab chiqish taklifi e’tiborga olinib, 2018-yil-12 dekabr kuni BMT Bosh Assambleyasining navbatdagi sessiyasida “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” nomli maxsus rezolyutsiya qabul qilinganligini alohida ta’kidlash o‘rinlidir.

O‘zbekiston yoshlarining bilim darajasi va ularning ilg‘or g‘oyalarini amalga oshirishni rag‘batlantirish maqsadida 2016-yil 14-sentyabrdagi “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi qonunning ijrosini ta‘minlash va davlatimiz rahbarining 2017-yil 5-iyuldagi “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi Farmonidan kelib chiqqan holda yangi O‘zbekiston taraqqiyotida yoshlarga bo‘lgan e’tibor yanada kuchaytirilmoqda. Chunonchi, Prezidentimizning 2020-yil 30-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan isloh qilish va yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi tashkil etildi. Maqsad, yoshlar muammolarini o‘rganish, tahlil etish, yosh kadrlarni tanlash va yo‘naltirish orqali davlat va jamiyatimiz faoliyatida ular ishtirokini mustahkamlashdan iborat. Shuningdek, Prezidentimizning 2020-yil 2-martdagi farmoni bilan tasdiqlangan Davlat dasturining 21-bandi ijrosini ta‘minlash maqsadida Oliy Majlisning har ikkala palatasi huzurida Yoshlar parlamentlarini tashkil etish va ularning tarkiblarini shakllantirish tartibini belgilash nazarda tutilgan edi. Shundan kelib chiqib, o‘tkazilgan keng muhokama va

xorijiy davlatlar tajribasiga muvofiq 2021- yil 29-iyun kuni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va O‘zbekiston Yoshlar Ittifoqi o‘rtasida Qonunchilik palatasi huzurida “Yoshlar parlamenti”ni tashkil etish bo‘yicha bitim imzolandi. Mazkur bitim bilan “Yoshlar parlamenti”, respublika komissiyasi, Nizomi, Reglamenti va tashkiliy tuzilmasi tasdiqlandi.

“Yoshlar parlamenti”ning asosiy maqsadi – mamlakat yoshlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning huquqiy ongi va madaniyatini oshirish, jamiyatning faol ijtimoiy qatlamiga aylantirish, siyosiy bilim va ko‘nikmalarini amalda boyitish, qonunchilik va qonun ijodkorligi jarayoniga yoshlarni jalb etish va qabul qilinayotgan qonunlarni yoshlar orasida keng targ‘ibotini ta‘minlash orqali ularni parlament hayotiga daxldorligini oshirish belgilangan. Shuningdek, yoshlarning huquq, erkinlik va manfaatlarini himoya qilishga oid qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish, qonun ijodkorligi va hhuquqni qo‘llash amaliyotining dolzarb muammolarini yoshlar ishtirokida muhokama qilish va ularni bartaraf etishga qaratilgan takliflar tayyorlash, qonun loyihalarini yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirish qoidalarining amaliyotga tadbiiq etilishi yoshlarga bo‘lgan e’tibordan dalolat.

Endilikda yoshlarimiz mazkur parlament orqali O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining, ular kengashining, qo‘mitalari va komissiyalarining, deputatlar birlashmalarining majlislarida ishtirok etadi, tegishli xalqaro va xorijiy tashkilotlar bilan belgilangan tartibda o‘zaro tajriba va axborot almashishi mumkin bo‘ladi.

“Yoshlar parlamenti”ga 18-30 yoshdagi O‘zbekiston fuqarolari saylanadi (muomalaga layoqatli bo‘lmaganlar, jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotganlar bundan mustasno). “Yoshlar parlamenti”ga a’zolari saylash uchun hududiy komissilar tashkil etiladi. Komissiya ikki bosqichda saylov jarayonlarini tashkil etadi. Birinchi bosqichda nomzodlar o‘zining saylovoldi dasturi bilan tuman (shahar) komissiyasida ishtirok etadi. Birinchi bosqich yakuni bo‘yicha komissiya besh nafar nomzodni, ya’ni har bir siyosiy partiyaning bir nafardan nomzodini yashirin ovoz berish bilan saylaydi. Ikkinchi bosqichda nomzodlar saylovoldi dasturi taqdimoti bilan tegishli tuman (shahar) xalq deputatlari Kengashida ishtirok etadi. Tegishli tuman (shahar) xalq deputatlari bir nafar nomzodni yashirin ovoz berish orqali saylaydi. Demak, “Yoshlar parlamenti” o‘z faoliyatida

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi, tegishli siyosiy partiyalar va O‘zbekiston yoshlar ittifoqiga hisobdor bo‘lib, “Yoshlar parlamenti”ning a‘zosi parlamentning vakolatlari muddatiga jamoatchilik asosida saylanadi. Bundan ko‘zlangan asosiy vazifa jamiyatning ijtimoiy qatlami hisoblanuvchi yoshlarning hayotiy tajribasini mustahkamlashdir.

Zero, Prezident Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Farzandlarimizning iste’dod va qobiliyati, ezgu intilishlarini to‘liq ro‘yobga chiqarish, ijtimoiy faolligini oshirish, hayotda munosib o‘rin egallashlari uchun barcha imkoniyatlarni yaratib berish bundan buyon ham bosh maqsadimiz bo‘lib qoladi” [5].

Haqiqatda ham sog‘liqni saqlash, atrof-muhitni muhofaza qilish, aholini, ayniqsa, yoshlarni ish o‘rinlari bilan ta’minlash, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash va shu kabi katta sotsial ahamiyatga ega boshqa masalalar bo‘yicha muhim davlat dasturlarini amalga oshirishda davlatning o‘zi yo‘naltiruvchi kuch sifatida manzilli o‘z strategiyasini belgilab olgan.

2026-yil 16-fevral kuni “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan

ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Farmoni imzolandi. Mazkur hujjatga muvofiq, 2026-2030-yillarga mo‘ljallangan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi tasdiqlandi. Strategiyada 100 ta maqsad va 437 ta samaradorlik ko‘rsatkichi belgilangan [6]. Har bir ko‘rsatkichning moliyaviy manbalari aniq ko‘rsatilib, ularning ijrosi yilma-yil rejalashtirilgan. Hujjat doirasida 60 ga yaqin davlat organiga aniq vazifalar yuklatilgan. Shulardan kelib chiqib yoshlarning ma’naviy-ma’rifiy bilimlarini oshirishga alohida e’tibor qaratilgan.

Xulosa sifatida aytganimizda, Yangi O‘zbekistonni bunyod etuvchilar qatorida yoshlarning ijtimoiy – siyosiy, ma’naviy – ma’rifiy, huquqiy – madaniy saviyasining yuksalib borishi, albatta, jamiyat taraqqiyoti, xalqimizning farovonligi, yurtimizning tinchligi va g‘oyaviy yuksalishi va alal oqibat davlatimizning dunyo mehvaridagi o‘rnini mustahkamlashishiga poydevor bo‘ladi. Natijada ilm-fan orqali buyuk maqsadlarimiz amalga oshadi, deb o‘ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil 8-fevral.
2. “Yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo‘yicha muhim vazifalar” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining kengaytirilgan videoselekt yig‘g‘lishidagi nutqi. // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2019-yil 20-mart.
3. “O‘zbekiston -2030” strategiyasi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. // “Xalq so‘zi” gazetasi, // 2023-yil 12-sentabr.
4. Тофлер Э. “Третья волна”. М.Аст. 1999. – С. 602.
5. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining 29 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. Vatanparvar gazetasi, // 2020-yil, 4-sentabr. – B.1.
6. “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Farmoni. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi, // 2026-yil. 17-fevral. –B.1-2.

И. ЮСУПОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ АНА ЎАТАН ТЕМАСЫ

Гузал Отепбергенова

филология илимлари бойынша филология докторы (PhD)

Ўзбекистан мамлекетлик кóркem óнер ҳам мәденият институты Нөкис филиалы

ТЕМА РОДИНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ И.ЮСУПОВА

Гузал Отепбергенова

доктор философии (PhD) по филологическим наукам

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE THEME OF THE MOTHERLAND IN I.YUSUPOV'S WORKS

Guzal Otepbergenova

Doctor of Philosophy in Philological Sciences

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: И.Юсупов, Ана Ўатан, ўатан сўйиўшилиқ, ана тили, миллий ғзлик, еркинлик, экологиялық жуўапкершилиқ, хўждан, пуқаралық позиция.

Резюме. Мақалада қарақалпақ халқының көрнекли шайыры И.Юсупов дөретиўшилигиндеги Ана Ўатан темасының идеялық-көркемлик өзгешеликлери талланады. «Туўған жер», «Бул жер еле зор болады», «Ана тилиме», «Төк таўындағы ойлар» ҳам «Халық сөзлери» қосықлары мысалында Ўатан образының туўған топырық, ана тили, миллик ғзлик, еркинлик, экологиялық жуўапкершилиқ, хўждан ҳам пуқаралық парыз түсиниклери менен байланысы ашып бериледи. Шайыр поэзиясында ўатан сўйиўшилиқ сезими тек мақтаныш түринде емес, ал хылықтың тәғдири, тәбиятты қорғаў, нызымды хўрметлеў ҳам келешек әўлад алдындағы жуўапкершилиқ сыпатында көринетуғыны атап өтиледі.

Ключевые слова: И.Юсупов, Родина, патриотизм, родной язык, национальное самосознание, свобода, экологическая ответственность, совесть, гражданская позиция.

Резюме. В статье анализируются идейно-художественные особенности темы Родины в творчестве выдающегося каракалпакского поэта И. Юсупова. На примере таких стихотворений, как "Родная земля," "Эта земля ещё будет прекрасна," "Моему родному языку," "Мысли на горе Ток" и "Народные слова," раскрывается связь образа Родины с такими понятиями, как родная земля, родной язык, национальное самосознание, свобода, экологическая ответственность, совесть и гражданский долг. В поэзии поэта патриотизм выражается не только как гордость, но и как ответственность за судьбу народа, защиту природы, уважение к закону и будущим поколениям.

Keywords: I. Yusupov, Motherland, patriotism, native language, national identity, freedom, ecological responsibility, conscience, civic position.

Summary. The article analyzes the ideological and artistic features of the theme of Motherland in the works of the prominent Karakalpak poet I. Yusupov. Through the poems "Native Land," "This Land Will Be Great," "To My Mother Tongue," "Thoughts on Mount Tok," and "Folk Words," the connection between the image of the Homeland and the concepts of native soil, mother tongue, national identity, freedom, ecological responsibility, conscience, and civic duty is revealed. It is emphasized that in the poet's poetry, the feeling of patriotism is seen not only in the form of pride, but also as responsibility for the fate of the people, the protection of nature, respect for the law, and responsibility to future generations.

Қарақалпақ халқының уллы шайыры, Ўзбекстан Қаҳарманы, Ўзбекстан ҳам Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың поэзиясы миллий әдебиятымыздың идеялық-эстетикалық раўажланыўында айрықша орын ийелейди. Ол лирик шайыр, драматург, аўдармашы ҳам публицист болып ғана қоймай, ал халықтың тарийхый өтмишин, миллий ғзлигин, ўатан сўйиўшилиқ сезимин ҳам азаматлық ар-намысын көркем сөз арқалы жаңғыртқан уллы дөретиўши болды. Шайыр Қарақалпақстан Республикасы Мәмлекетлик гимни текстиниң

авторы да болып табылады. Бул факт оның дөретиўшилигинде Ўатан ҳам мәмлекетшилиқ идеясының қандай әхмийетке ийе болғанлығын көрсетеди.

И.Юсупов қарақалпақ поэзиясында поэтикалық, терең образлылыққа ийе шығармалары ҳам айрықша шайырлық мәденияты менен ажыралып туратуғын тулға. Шайыр өз дөретпелеринде хәр бир сөзге итибарлылық пенен қарап, көркем тилдиң лексикасынан шеберлик пенен пайдаланып, оларды таңлап керекли орынларда пайдалана алған. [1]

И.Юсупов лирикасындағы Ана Ытан темасы туўған жерди мақтаў менен ғана шекленбейди. Ол халықтың тарийхый тәғдири, ана тили, миллий өзлик, еркинлик, әдиллик, хўждан, мийнет, тәбиятты қорғаў хэм келешек әўлад алдындағы жуўапкершилик мәселелери менен тығыз байланыста сәўлеленеди. Шайыр әдилликке исениў, адамның хуқықы менен еркинлигин хўрметлеў, мәмлекет хэм халық алдындағы жуўапкершилик, хўждан тазалығы, жәмийетлик тәртип хэм тәбиятты қорғаў сыяқлы пукаралық қәдириятлардың көркем сәўлелениўи мәнисинде қолланылады. Ана Ытан - шайыр поэзиясының руўхый өзегі. И.Юсупов поэзиясында Ытан абстракт географиялық түсиник емес. Ол - инсанның киндик қаны тамған топырақ, ана тили, халықтың тарийхый өтмиши, балалық дәўир, ата-баба мийрасы хэм келешек әўладтың өмирлик мәканы.

Шайыр ушын Ытанды сүйиў - белгили бир жерди мақтаў ғана емес, ал сол жердиң машқаласына ортақ болыў, халықтың аўырманлығын сезиў хэм оның келешегі ушын жуўапкершиликти мойнына алыў. Усы себепли оның Ытан хақындағы лирикасында мақтаныш сезими менен бирге сыншыллық, қыйналыў, үмит хэм азаматлық пафос көринеди.

«Туўған жер» қосығында шайырдың Шымбайға, аўылына хэм ата журтына болған терең ықлас-ықырары сәўлеленеди.

Несийбең мың жортсадағы,
Көп жерге дуз тартсадағы,
Даңқ-мәртебең артсадағы, -
Туўған жер ушын баласаң,
Оған бас ийип барасаң.

Лирикалық қахарман туўған жерди сырттан бақлаўшы емес, ал оның тарийхый өтмишиниң бир бөлегі сыпатында сөйлейди. Қосықта балалық естелик, аўыл көриниси, тарийхый сана хэм перзентлик сағыныш бир пүтин поэтикалық системаға бирлескен. Шайыр Шымбайды «анам» хэм «алтын бесик» мәнисиндегі образлар менен байланыстырады. Ана образы адамның биологиялық өмириниң басланыўын аңлатса, туўған жер образы оның социаллық, руўхый хэм миллий қәлиплесиўиниң бесигі сыпатында бериледи. Усылайынша, Ытан кеңислик түсинигинен инсанның ишки дўнясына өтеди. «Туўған жер» қосығының композициясы лирикалық сапар формасында қурылған. Жол бойындағы хәр бир көринис қахарманның өтмишинде өткен дәўирлерди қайта оятады. Сыртқы кеңислик пенен ишки психологиялық кеңислик өз ара бирлеседи. Туўған жерге

қайтыў - тек физикалық сапар емес, ал адамның өз түп-тамырына, миллий өтмишине хэм перзентлик парызына қайтыўы болып табылады.

Ытан хэм экологиялық жуўапкершилик И.Юсуповтың «Бул жер еле зор болады» қосығы Ана Ытан темасының социаллық, экологиялық хэм философиялық мазмунда тереңлесиўин көрсетеди. Қосық 1988-жылы Арал экологиялық апатшылығы кескинлескен дәўирде жазылған. Онда қарақалпақ халқын басқа аймаққа көширип әкетіў хақындағы пикирлерге шайырдың азаматлық қатнасы билдириледі. Шығарманың басында халықты көширип әкетіў мәселесиниң адам тәғдири емес, әпиўайы экономикалық есап түринде қаралғаны сынға алынады. Шайыр адамды статистикалық сан, ал Ытанды географиялық майдан сыпатында түсиниўге қарсы шығады. Оның концепциясында адам туўған топырағына мәдений, тарийхый хэм руўхый тамырлар арқалы байланысқан.

Оқыдым бир газетадан,
Ғамхоршымыз көп-аў тоба!
Еринбестен есаплаған,
Сыртымыздан сызып жоба.

Бул қосықтың соңғы бәнтлеринде дарақ метафорасы арқалы көркемlestириледі: «Терең тамыр урған дарақ - Ытан деген». Адамның Ытанға қатнасы қарабарақ сыяқлы тамырсыз шөпке емес, ал терең тамыр жайған дараққа мегзетиледи. Бул метафорада халықтың тарийхый турақлылығы, ата-баба мийрасы хэм туўған жерден ажырлыўдың руўхый ҳәсирети жәмленген.

Қосықта Ытанды сүйиў сезими сыншыл пикир менен бирлеседи. Шайыр экологиялық апатшылық ушын тек сыртқы күшлерди айыплаў менен шекленбей, халықтың өз ишиндегі бийпарўалықты, нәпсикумарлықты хэм жуўапкерсизликти да әшкаралайды. Адамның туўған жерге қыянет етиўи - тек экологиялық апатшылық емес, ал Ытан алдындағы мораллық жынаят сыпатында баҳаланады.

Жер, суў хэм тәбият халықтың улыўмалық байлығы болғанлықтан, олардан пайдаланыў жеке мәпке емес, жәмийетлик жуўапкершиликке тийкарланыўы керек. Шайырдың пикиринше, тәбиятқа жасалған қыянет келешек әўладтың жасаў хуқықына жасалған қыянет пенен тең деп есаплайды. Шығарманың соңында «жаңа әўлад - ақыллы жас» образы пайда болады. Шайыр келешек әўлад жердиң қәдирине жетип, оны қайта тиклейди деп исенеди. Демек, «Бул жер еле зор болады» деген қайталама тек оптимистлик

тилек емес. Ол - жасларды Ұатанды қайта абаданластырыуға шақыратуғын идеялық сүрен болып табылады.

И.Юсуповтың ұатан сүйіушілік концепциясында ана тили айрықша орын ийелейди. «Ана тилиме» қосығында қарақалпақ тили халықтың тарийхый өтмиши, руұхый мийрасы хэм миллий өзлигиниң белгиси сыпатында жырланады. Шайыр ана тилиниң көркемлик куўатын жыраўлар, шешенлер, халық дәстанлары, Бердақ хэм Әжинияз дәстүрлери менен байланыстырады. Усы арқалы тил жеке адамның сөйлесиу куралы емес, ал әуладларды бирлестиретуғын тарийхый-мәдений система дәрежесине көтеріледі.

Қосықтағы «Ана тилим, сен - басқадан айырмам» деген пикир миллий тилдиң идентификациялық функциясын көрсетеді. Адам ана тили арқалы өз халқын, тарийхын хэм руұхый дүньясын танийды. Тилди жоғалтыу - тек сөзлерди жоғалтыу емес, ал халықтың өзлигин, тарийхый өтмишин хэм дүньяны қабыллау усылын жоғалтыу деген сөз. Ана тилин хұрметлеудің инсанның мәдений хуқықларын хұрметлеу менен тең екенін көреміз. Хәр бир халықтың өз тилин раўажландырыуы, билим хэм мәдениетти сол тилде ийелеуі - оның тәбийий руұхый хуқықы. Шайыр бул ҳақыйқатты юридикалық терминлер менен емес, поэтикалық образлар хэм тарийхый естеликлер арқалы түсиндиреди. Қосықта ана тили «байтерек», «нан», «уўыз» хэм «қан» образлары менен байланыстырылған. Байтерек - тарийхый даўамлылықты, нан - өмирлик зәрүрликти, уўыз - ана тәрбиясын, қан - адамның тәбийғый болмысын аңлатады. Усы метафоралар арқалы тилдиң халық өмириндеги орны терең философиялық мазмунға ийе болады.

И. Юсуповтың «Төк таўындағы ойлар» шығармасында шайыр заман, бийлик, еркинлик, миллий өзлик хэм дөретиўшиниң жәмийеттеги орны ҳақында философиялық пикир жүргизеди. Шығармада «Бүгинги заман басқа, заң басқа» деп атап көрсетиледи. Бул қатар жаңа дәўирдеги жәмийетлик өзгерислердиң формаллық белгиси ғана емес, ал адам еркинлигине жаңаша қатнастың пайда болғанын аңлатады.

Шайыр жаңа ызаамның ең баслы жетискенлигин еркин сөйлеу хэм еркин жазыу мүмкиншилиги менен байланыстырады. Бул жерде сөз еркинлиги инсанның тийкарғы руұхый хэм пуқаралық хуқықларының бири ретинде баҳаланады. Шайыр ушын ызаамшылық тек жәмийетлик тәртипти сақлау

куралы емес, ал адамның ҳақыйқатты айтыуына кепиллик беретуғын әдалатлы система болыуы керек.

Ұа, Еркинлик! Жүрген жериң қут қандай!

Не бар сениң орыныңды тутқандай?

Сунқар кустың пәрўазы бар өзінде,

Таўға шығып, таза ҳаўа жутқандай.

Қайраўдағы ғаздай едиң байлаўлы.

Сәл талпынсаң, ийең қабақ шытқандай,

Туўған елди айтқызбады-аў Ұатан деп.

Шығармадағы еркинлик сунқардың пәрўазына хэм таза ҳаўаға мегзетиледи. Сунқар - еркинликтің, бийикликтің хэм руұхый ғәрезсизликтің символы. Таза ҳаўа - ашық жәмийет, еркин пикир хэм қорқынышсыз жасаўдың метафорасы. Ал, «қайраўдағы ғаз» образы қадағалау астындағы, еркинлиги шекленген адамның жағдайын көрсетеді. Шайырдың пикиринше, сөз еркинлиги халыққа қарсы бағытланған тәртипсизлик емес. Керисинше, еркин пикир жәмийеттеги кемшиликлерди ўақтында анықлауға, ҳақыйқатты айтыуға хэм ызаамсызлықтың алдын алыуға хызмет етиуі керек. Демек, шайыр еркинлик пенен жуўапкершиликти бир-бирине қарсы қоймайды. Оларды демократиялық жәмийеттиң өз ара байланысқан қәдириятлары сыпатында түсинеди.

«Халық сөзлери» қосығы нақыл-мақаллар, шешенлик сөзлер хэм халық даналығы тийкарында жазылған. Шайыр халықтың әсирлер даўамында топлаған мораллық тәжирийбесин заманағөй жәмийетлик мәселелер менен байланыстырады. Қосықта наданлық, менменлик, жағымпазлық, әдилсизлик хэм бийикти жеке мәп ушын пайдаланыу сынға алынады. Хәмелге ылайықсыз адамның пуқараға зулымлық етиуі халық нақылларының сатиралық интонациясы арқалы әшкараланады.

Бәдхасылға хәмел жетсе,

Пуқарасын талар ийтше,

Қумырсақа қанат питсе,

Хәлек питер келе-келе.

Бул жерде шайырдың концепциясы әдалатлы басқарыу принципи менен байланысады. Бийлик - жеке үстемлик куралы емес, ал халыққа хызмет етиу жуўапкершилиги. Хәмелдар ызаамға, хұжданға хэм халық мәпине сүйенгенде ғана жәмийетте әдиллик орнайды. Шығарманың поэтикалық куўаты халық тилиниң қысқа, өткир хэм улыўмаластырыушы тәбиятынан келип шығады. Шайыр нақыл-мақалларды

эпиўайы қайталамай, оларды заманағөй социаллық мазмун менен байытады.

И.Юсупов дөретиўшилигинде хуқықый концепциясының ең терең қатламы хўждан түсиниги менен байланыслы. Шайыр ушын ыызам адамның сыртқы хәрекетин тәртипке салса, хўждан оның ишки дўнясын басқарады. Хўждансыз адам ыызам талапларын үстиртин орынлағаны менен, әдил инсан дәрежесине көтериле алмайды.

Шайыр менменлик, тәкаббырлық хәм келешек әўладтың мәпин ойламаўды адамзат алдындағы үлкен қылмыс сыпатында көрсетеди. Оның поэзиясында қылмыс юридикалық түсиниктен де кең мәниге ийе. Тәбиятты қуртыў, халықтың бирлигин бузыў, ҳақыйқатты жасырыў, хәмелди жеке мәпке пайдаланыў хәм келешек алдындағы жуўапкершиликтен бас тартыў да мораллық қылмыс болып табылады.

Шайыр адамзаттың ең үлкен гүреси сыртқы душпан менен емес, ал өз ишиндеги өзимшиллик, нәпси хәм хўждансызлық пенен

болыўы керек деген идеяны алға сүреди. Бул концепция ыызамлы жәмийеттиң тек сыртқы қадағалаў менен емес, ал пуқаралардың ишки мәдениаты хәм хўждан жуўапкершилиги менен қурылатуғынын көрсетеди.

Ибрайым Юсупов дөретиўшилигинде Ана Ыатан хәм ыызамшылық темасы өз ара тығыз байланысқан бир пүтин идеялық-көркемлик концепцияны курайды. Шайыр ушын Ана Ыатан - туўған топырақ, халықтың тарийхый өтмиши, ана тили, миллий өзлик, тәбият хәм келешек әўладтың тәғдири. Ыатанды сүйиў сезими оның поэзиясында бос мақтаныш емес, ал сол жердиң машқаласына ортақ болыў, оны қорғаў хәм абаданластырыў жуўапкершилиги сыпатында көринеди. Шайырдың поэзиясы бүгинги жасларды Ыатанды сүйиўге ғана емес, ал оның раўажланыўына жуўапкер болыўға, ыызамды хўрметлеўге, ҳақыйқатты айтыўға, миллий өзликти сақлаўға хәм жәмийетлик турмысқа белсене қатнасыўға тәрбиялайтуғын үлкен руўхый мектеп болып табылады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Kórkem óner hám mádeniyat Хабаршысы. №2.2024.
2. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалары 1-том. Нөкис: Билим, 2018.
3. Юсупов И. Таңламалы шығармалары 2-том. Нөкис: Билим, 2018.
4. Юсупов И. Таңламалы шығармалары 1-том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

Filologlar Gimni

B.Genjemuratov sózi

N.Qállibekov naması

Maestoso Canto

Jú - re - gim-niń tó- rin - de

4 Qu-ya - shim A-yım, Me-niń nur- lı á - le - mim I - la - hiy - tum,

7 Se- ni máń - gi saq - la-ğay Tán - rim Qu-da-yım, Qa - ra qal-paq ti - li hám

2

10 Naqıratı:

á - de bi - ya - tı. A - qı - lım - nıñ sa - nam - nıñ jul - dı - zı ó - zın,

13 Bul á - lem - di ta - nıt - qan Kún - di - zim ó - zıñ, Wa - tan yañ - lı dún - ya - da

16 jal - ǵı - zım ó - zıñ, jal - ǵı - zım ó - zıñ,

18 1.2. Qaytalaw ushın.

jal ǵı zım ó zıñ Qa - ra qal - paq ti - li hám á - deb - ya ti.

rit. - - - - - 3

21 3. Tamamlaw ushın.

Qa-ra qal-paq ti - li hám á-deb-ya - ti.

Júregimniń tórinde - Quyashım, Ayım,
Meniń nurlı álemim - Ilahiyatım.
Seni máńgi saqlaǵay, Táńirim - Qudayım,
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı!...

Naqıratı:

Aqılımniń, kumarımniń juldızı - óziń!
Bul álemdi tanıtqan Kúndızım - óziń!
Uatan jańlı dúnyada jalǵızım - óziń!
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı!

Bul dúnyada óziń bar - millet, xalıq bar,
Ar-namıs bar, hújdan bar - ziya, jariq bar.
Óziń bolsań dúnyada - qaraqalpaq bar,
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı!...

Naqıratı:

Aqılımniń, kumarımniń juldızı - óziń!
Bul álemdi tanıtqan Kúndızım - óziń!
Uatan jańlı dúnyada jalǵızım - óziń!
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı!

MAZMUNÍ

TEATR HÁM MUZÍKA

Allambergenov R.	Algoritmler simfoniyası: jasalma intellekt jańa Betxoven bolıwı múmkin be?.....	3
Askarova Z.	Ózbekstanda estrada kórkem óneri hám janrınıń qalıplesiwi.....	8
Dəўletmuratov K.	Қарақалпақ миллий саз әсбаплары: тарийхый тийкарлары, атқарыўшылық дәстүри хәм мәдений функциялары.....	10
Ermатов M.	Shashmaqomning ikkinchi guruh sho‘balari va ularning ijrochilik-pedagogik talqini.....	14
Халилаева А.Д.	Dáslepki ayaq oyın óneriniń qalıplesiwi.....	21
Xodjametova G.I.	Qoraqalpog‘iston milliy musiqa san‘atining qayta tiklanishi.....	23
Xushvaktov E.B.	Zamonaviy teatr taraqqiyotidagi dolzarb muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari.....	26
Jabborov A.	Qashqadaryo-Surxondaryo ijrochilik maktabining o‘ziga xosligi va ilmiy tizimlashtirilganlik muammosi.....	31
Kalliev A.	Milliy opera spektakllarında jetekshi vokal partiyalarınıń (tenor, soprano, bariton) dramatikalıq–vokal ózgeshelikleri.....	36
Куламбетова Ж.	Вокал атқарыўшылығында дем алыў хәм даўыс техникасын раўажландырыў усыллары.....	39
Qalbaev A.	Qaraqalpaqstanda xor janrınıń rawajlanıwı.....	42
Qudratov O.A.	Dirijyorning talabalar bilan musiqiy pauzalar ustida ishlashi.....	44
Qudaybergenov A.	Estradada pantomima janrı: teoriya, saxna texnikası hám atqarıwshı sheberligi.....	48
Насыров МБ.	Иван Петрович Брызгалов: Баритон хәм бас ушын қосық айтыў мектеби.....	51
Otepbergenov A.J.	Dawis diapazonı hám kúshin asırıwda rezonatorlardan tuwrı paydalanıw ámeliyatı (Saxna sózi páni misalında)	55
Rasulov U.O‘.	Etyudlar ustida ishlash jarayoni: aktyorlik mahoratini shakllantirishning amaliy asoslari.....	60
Ражабова Н.Ф.	Целостный анализ произведения Ж. Чаршимова «Ёшлар бахори».....	64
Rajabov H.	Dástúriy hám zamanagóy usıllardıń xalıq sazları orkestri repertuarındaǵı sintezi.....	67
Rasulov U.O‘.	Etyudlar va musiqiy etyudlarga mavzu tanlash: ichki harakat va sahnaviy rivojni shakllantirish.....	69
Таирова Ю.Р., Сапарбаева С.А.	Степной тип хореографического мышления: сравнительный анализ каракалпакской и кашкадарьинской танцевальных традиций.....	73
Ulkpanova A.K., Omarova A.	Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń muzikalıq-psixologiyalıq rawajlanıw ózgeshelikleri.....	76
Uzakov S.E.	O‘smir yoshidagi o‘quvchılarda musiqiy rivojlanish xususiyatlari.....	82
Ярбеков Э.Х.	Зиддият ва саҳнавий тўқнашув.....	85
Zarimova G.	XX ásir duwtarshılıq kórkem óneriniń ataqlı wákilleri dóretiwshiliginde dástúr hám jańa tendenciýalar.....	88
KINO HÁM DRAMATURGIYA		
Abdreymov M.B.	Ko‘rinmas qahramon: kinoda ovoz integratsiyasining ahamiyati va texnologiyalari.....	91
Amanmuradov Sh.Ch.	Audio-postprodakshn: kino va multimediyadagi ovoz montaji va yakuniy ishlov berish.....	97
Bawetdinov Sh.	Radioda rejissura fenomeni: (o‘zbek va qoraqalpoq radiosi misolida).....	100
Kurbaniyazov R.K.	Házirgi zaman televideniesinde ses rejissyorlıǵınıń dóretiwshilik-texnikalıq hám pedagogikalıq tiykarları («Qaraqalpaqstan» telekanalı kórsetiwleri hám studentler ámeliyatı misalında).....	103
Nietullaev R.A.	The role and artistic-esthetic features of karakalpak television in national screen culture.....	107
Tilepov Q.N.	“Qaraqalpaq kinosında milliy mentalitet hám kórkem obraz talqılanıwı (“Urı” komediýalıq filmi misalında).....	111

Zaretdinov K.Q.	Zamonaviy o'zbek kinosida raqamli texnologiyalar hamda milliy estetika integratsiyasi.....	114
BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT		
Алиева А.К.	Историко-этнографические особенности и проблемы научного изучения казахского шаманизма.....	117
Балтаниязов С.А.	Мәденият үйинде кружок жумысларын шөлкемлестириў.....	122
Bektursinova G.	Yangi O'zbekistonning ma'naviy rivojlanishida kitobxonlik madaniyati tushunchasining pedagogik-falsafiy mohiyati.....	124
Majitova B.B.	Madaniyat muassasalarida ijodiy industriyalarni rivojlantirishning zamonaviy menejment mexanizmlari.....	128
Omarova A.	Қарақалпақ миллий мәденияты: тарийхый мийрас ҳәм заманагөй раўажланыў.....	132
Saparbäeva G.A.	Madaniyat va san'at muassasalarida strategik menejmentning zamonaviy modellari va raqamli transformatsiya.....	135
Seydullaeva B.	Qoraqalpog'iston respublikasida turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari va islohotlar.....	139
Urazbaev I.M.	Madaniyat muassasalarida raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etishning zamonaviy menejment modeli.....	142
Utepbergenova A.,	Mádeniyat hám civilizaciyanıń óz ara baylanıs máselesi.....	146
Keñesbaeva N.N.		
Sharipova D.	Qaraqalpaqstan kitapxanalari jumısında oqıwshılar ruwxıylıgın qalıplestiriwdiń tariyxıy-pedagogikalıq tiykarları.....	150
Sheraliyev R.E.	Kitob o'qish madaniyatini rivojlantirishda kutubxonachining tutgan o'rni.....	153
FOLKLORISTIKA		
Axımbetova G.	Qaraqalpaq xalıq qosıqların «tekst – nama – atqarıw jaǵdayı – kollektivlik yad» modeli tiykarında úyreniw.....	155
Allambergenova G.	Baqısıhılıq kórkem ónerinde ustaz-shákirt dástúri.....	157
Erejepov T.	Qaraqalpaq baqısıhılıq mektepleriniń payda bolıwı hám boliniwi.....	160
Erejepov T.	Qaraqalpaq folklorındaǵı qıyalıy erteklerdiń tárbiyalıq áhmiyeti.....	162
Kudenov R.	Xalıq qosıqları - milliy estetikanıń turaqlı deregi.....	164
Maxammatdinova L.M.	Qaraqalpaq jırawlarınıń repertuari.....	166
Menlimuratov T.	Baqısıhılıq mektepleri.....	168
Naǵmetova G.B.	Qoraqalpoq xalq qo'shiqlarining janriy tasnifi va ularni o'qitishning zamonaviy metodologiyasi.....	172
Piyazova B.B.	Dutar performance in central asian folklore: biomechanics, articulation, and psychoacoustics.....	175
Utemuratova E.	Qoraqalpoq xalq dostonlari va g'oyaviy badiiy xususiyatlari.....	179
JURNALISTIKA		
Даулетмуратов Т.П.	Билимлендириўге тийисли материалларды сәўлендириўде баспасөз хызмети хаткериниң кәсиплик шеберлиги.....	182
Jartıbaeva B.K.	Zamanagóy jurnalistikada jasalma intellekt texnologiyaları hám sanlı platformalardan paydalanıwdıń rawajlanıw tendenciýaları.....	185
PEDAGOGIKA		
Дәўлетмуратов К.	Қарақалпақ миллий саз әсбапларын оқытыўдың педагогикалық тийкарлары: дәстүр ҳәм заманагөй методлар синтези.....	191
Elmuratova G.	Raqamli ta'lim muhitida musiqa fanini o'qitishning didaktik prinsiplari va metodik asoslarini takomillashtirish.....	195
Халилаева А.Д.	Хореография сабақларында студентлердиң дәретиўшилиқ қәбилетин раўажландырыўдың педагогикалық усыллары.....	198
Jamalov A.M.	Oliy ta'limda ko'p ovozli ansambl darslarini tashkil etishning metodologik asoslari.....	203
Kutekeeva R.	Joqari oqıw orınları vokal klaslarında studentlerdiń óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin rawajlandırıw.....	207

GUMANITAR PÁNLER

Fayzullaeva S.	Qaraqalpaq poeziyasında lirizm hám psixologiyalıq analiz.....	210
Ҳәбибуллаева Ҳ.	Т.Қайыпбергенов шығармаларын өзбек тилине аударыўдағы bazı бир мәселелер.....	212
Mamatqobilov T.	Yangi O‘zbekistonda yoshlarining ijtimoiy moslashuvchanlik masalalari.....	215
Отенбергенова Г.	И.Юсупов дәретиўшилигинде Ана Ўатан темасы.....	218
	<i>MUZÍKA ÁLEMI</i>	
Qállibekov N.	Filologlar gimni.....	222

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı
Nókis filiali

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikalıq jurnalı

Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker,
olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı.
Maqala kólemi 6 betten kem bolmawı kerek.

Redaktor: G.Otepbergenova
Tex. redaktor: A.Aytmuratov
Operator: M.Xasenbaeva

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 06.09.2026.
Qaǵaz formatı 60-841/8 ofset usılında basıldı.
Garniturası - «Times». Kólemi 13,875 b/t.
Jámi 100 nusqada. Bahası shártname boyınsha.
Buyırtpa №67

«PRINT DARHAN» baspası

Nókis – 2026

BIR QATAR PROFESSOR-OQITIWSHI HÁM XÍZMETKERLER «ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI GÁREZSIZLIGINIŇ 35 JÍLLÍGÍ» ESTELIK BELGISI MENEN SÍYLIQLANDÍ

Eń ullı, eń áziz sanalğan gárezsizligimizdiń 35 jıllıq bayramı múnásibeti menen elimizdiń jámiyetlik-siyasiy, social-ekonomikalıq turmısında belsendilik kórsetip kiyatırğan bir topar pidayı insanlar qatarında Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı «Rejissura kórkem óneri» kafedrası professorı N.Ańsatbaev, «Bokal» kafedrası professorı G.Munteeva, «Aktyor sheberligi» kafedrası docenti M.Tajigalieva, Oqıw metodikalıq basqarma baslıǵı B.Turdiev hám Filial Keńes xatkeri A.Orazovlar «Ózbekstan Respublikası Gárezsizliginiń 35 jıllıǵı» estelik belgisi menen sıylıqlandı.

Dıqqat, jazılıw – 2026!

Húrmetli, professor-oqıtıwshılar, magistrılar hám izleniwshiler! Eger, Siz kórkem óner hám mádeniyat tarawındaǵı jańalıqlar menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózınızdıń jetiskenlikleriniz hám oy-pikirleriniz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «**Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı**» ilimiy-metodikalıq jurnalına 2026-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Bızın jurnalımızda kórkem óner hám mádeniyat tarawı boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen **17.00.00 kórkem ónertanıw ilimleri** boyınsha filosofiya doktorı (PhD) hám ilim doktorı (DSc) ilimiy dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen.

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz mıń) som.

Redakciya mánzili: Qaraqalpaqstan Respublikası, Nókis qalası,
Qaraqalpaqstan kóshesi nomersiz úy: indeks 230100,
Telefon: +998934878285

Jurnaldıń basıp shıǵarılıwına juwapker
«PRINT DARHAN» baspası: 230100.

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» jurnalınıń esap beti

P/c: 2340 2000 3001 0000 1010

Банк: MB BB XKKM Toshkent shahri

МФО: MFO: 00014; INN: 201122919;

ИНН: 201122919

Л/с: 4001 1086 0354 0170 9410 0056 002;

ИНН: 206964627

<https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/>

5614

2026